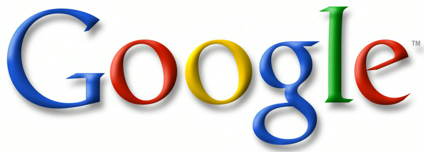
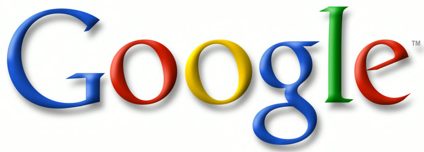
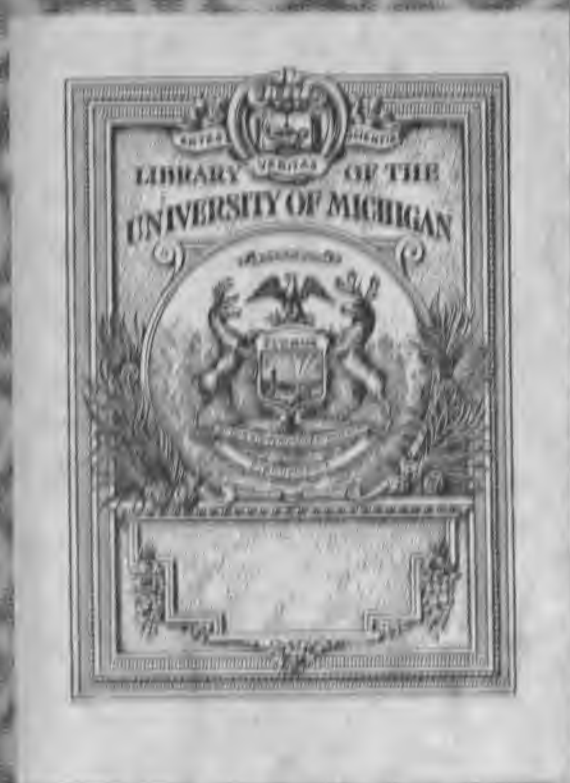
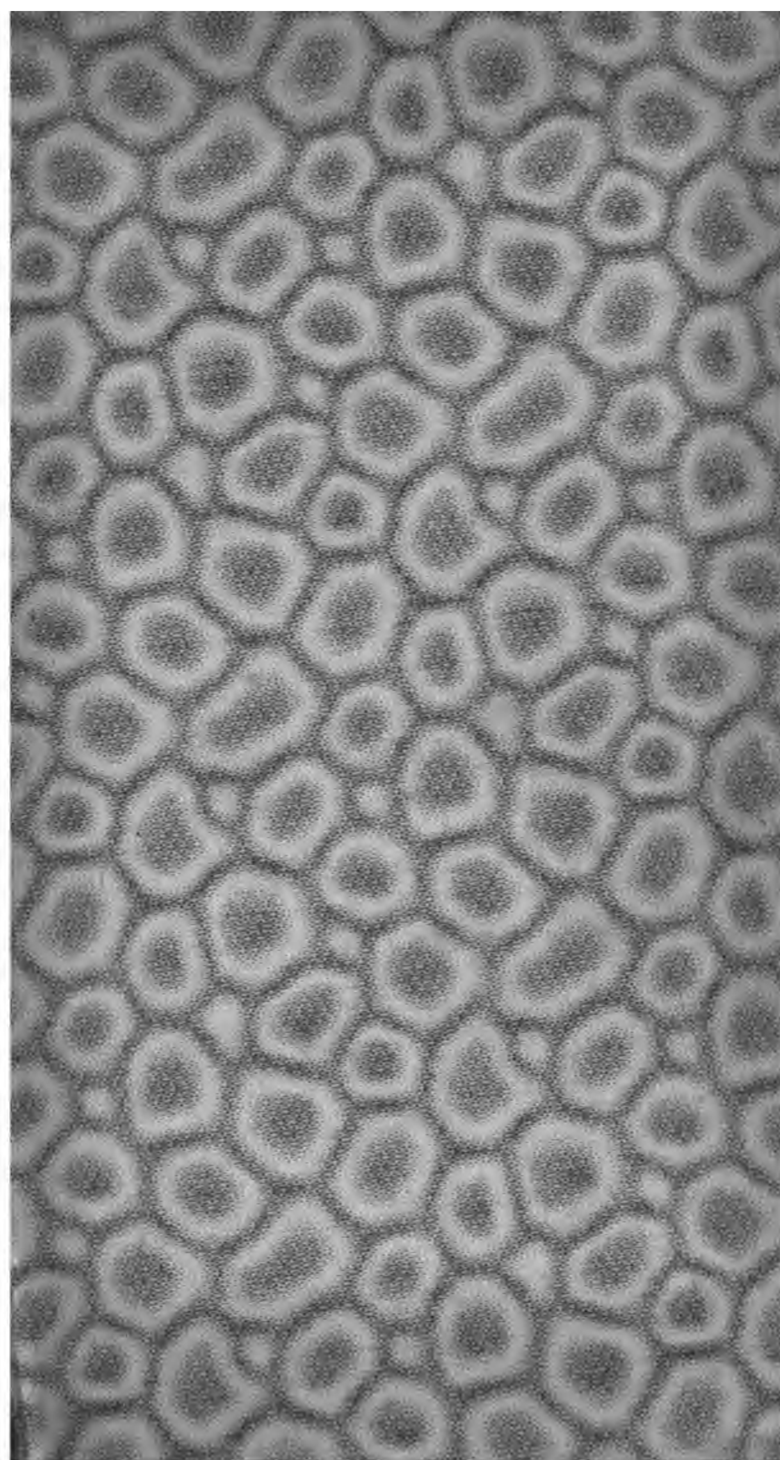

ARTES
SCIENTIA
VERITAS
LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF MICHIGAN

BIJDRAGEN

VOOR

VADERLANDSCHE GESCHIEDENIS

EN

OUDHEIDKUNDE,

DOOR

Mr. Is. An. Nijhoff,

OPZIGTER VAN HET PROVINCIAAL ARCHIEF VAN GELDERLAND.

NEGENDE DEEL.

TE ARNHEM, BIJ
Is. An. NIJHOFF EN ZOON.
1854.

BIJDRAGEN

VOOR

VADERLANDSCHE GESCHIEDENIS

EN

OUDHEIDKUNDE.

BIJDRAGEN

VOOR

VADERLANDSCHE GESCHIEDENIS

EN

OUDHEIDKUNDE,

DOOR

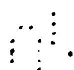
Mr. Is. An. Nijhoff,

OPZIGTER VAN HET PROVINCIAAL ARCHIEF VAN GELDERLAND.

NEGENDE DEEL.

TE ARNHEM, BIJ
IS. AN. NIJHOFF EN ZOON.
1854.

INHOUD

VAN HET

NEGENDE DEEL.

—

NB. *Bij het plaatsen der getallen boven de bladzijden zijn door verzuim de Nos.* 141—144 *overgeslagen.*

—

AANKONDIGINGEN, BERIGTEN ENZ.

DRUKFEIL.

In *Aank., Berigten enz.*, bl. 57 reg. 4 van onder, staat: *Fransche* lees: *Franeker.*

HET KLOOSTER

BETHLEHEM OF BIELHEIM

BIJ DOETINCHEM.

Vóór den tijd der kerkhervorming waren bij ons, gelijk elders, abdijen, kloosters en andere geestelijke gestichten het gansche land door verspreid. Van de meeste is thans weinig meer, dan de naam, bekend. Van sommige weet men de stichters en den tijd der stichting aan te wijzen. De hoogleeraar ROIJAARDS heeft, in het eerste deel zijner *Geschiedenis van het Christendom en de Christelijke Kerk in Nederland, gedurende de middeleeuwen*, aangetoond, dat de geestdrift voor monniken en kloosters hier eerst in de 14e en vooral in de 15e eeuw regt levendig werd. Van weinige dier stichtingen zijn de lotgevallen geboekt; van nog mindere kent men de wetenschappelijke en zedelijke rigting en den invloed, welken zij op welvaart of beschaving uitgeoefend hebben. — Geen wonder, voorwaar! de oorkonden, die daarvan getuigenis konden geven, zijn door de vlugtende kloosterlingen naar elders overgebragt, of achtergelaten in de ontruimde gebouwen en, òf met deze vernield, òf geroofd. Waar toevallig enkele dier stukken bewaard zijn gebleven; waar afschriften — zij het ook gebrekkig — den inhoud daarvan doen kennen; waar een lijst of inventaris van het vroeger bestaan dier oorkonden getuigt; daar mag dit eene niet te versmaden winst geacht worden. Uiterst zeldzaam is het, dat een geheel kloosterarchief, opklimmende tot nabij den tijd der stichting en

voortloopende tot op de dagteekening van schier de laatste rentebrieven ten behoeve van het sticht, kort vóór het tijdstip der opheffing gegeven, overgebleven is.

Bij Doetinchem lag een klooster, een der oudste van ons land, bewoond door reguliere kanoniken, levende naar de orde van den H. Augustinus; het had de H. Maagd tot patrones en werd Bethlehem of door de wandeling Bielheim genoemd. De heer W. A. VAN SPAEN zag het archief van dat klooster en maakte er gebruik van voor zijne *Berichten aangaande de Bannerheeren* (*). In de onrust der tijden, welke daarop gevolgd zijn, werd dat archief veronachtzaamd, en zelfs de geheugenis der plaats, waar het zich bevond, het meest verwijderde, bijna ontoegankelijk deel van een openbaar gebouw in dit gewest, ging ten eenemale verloren, tot dat, voor weinige jaren, een gelukkig toeval mij bragt op de plaats, waar het, evenmin voor den nadeeligen invloed van regen en wind, als van vernielend ongedierte, veilig was en, bij langer verblijf, den zekeren ondergang niet zou hebben kunnen ontgaan. Van daar naar veiliger bewaarplaats overgebragt (†) bleek het, bij onderzoek, meer dan twee honderd en vijftig oorspronkelijke perkamenten charters uit de 13e en 14e en menig honderdtal uit de beide volgende eeuwen te bevatten. Het spreekt van zelf, dat, onder die groote menigte, vele stukken gevonden werden, bij voorb. opdragtsbrieven van renten en grondstukken, die van betrekkelijk geringe, of ook van geenerlei waarde zijn; andere echter, en daaronder vooral die van oudere dagteekening zijn, maken een gunstige uitzondering. Er zijn charters onder, die bezegeld werden door bijzondere personen, door regterlijke ambtenaren, door steden, door graven en hertogen, door heeren, edelen en riddermatigen, door pausen, bisschoppen, abten, kerken en kloosters. De pau-

(*) *Inleid. tot de Hist. van Gelderland*, d. I. bl. 279 en volgg.

(†) Het maakt thans een gedeelte uit van het Provinciaal archief van Gelderland.

selijke zegels zijn, als doorgaans, meest allen afgesneden; de overige, met weinig uitzondering, zuiver en ongeschonden bewaard.

De stichting van het klooster Bethlehem is bekend door een kort berigt bij PONTANUS (*Hist. Gelr.* p. 109), overgenomen door VAN SPAEN, in zijne *Hist. van Gelderland*, d. I. bl. 94; maar vooral uit twee brieven van de jaren 1200 (*) en 1231, waarbij de bisschop van Utrecht het klooster in het bezit van zijne goederen, vrijheden en regten bevestigt. Deze brieven, door BONDAM (*Charterboek*, II. N°. 80 en III. N°. 3) naar de zeer verminkte uitgave bij LINDEBORN (*Hist. Episc. Daventr.*) herhaald, maar met belangrijke aanteekeningen verrijkt, en door VAN RHIJN (*Oudh. en Gestichten van het bisdom Deventer*, d. II. bl. 521—528; *Kerkel. Historie en Oudheden der 7 Vereen. Provinciën*, d. V. bl. 711—713) in eene gebrekkige vertaling medegedeeld, zijn in het archief *in originali* aanwezig (†). — Uit PONTANUS nu, vergeleken met die brieven, blijkt, dat zekere priester, Franco genaamd, *literarum quidem sacrarum non imperitus, sed animo praecipue in externa pietatis exercitia propenso*, door Bartold van Zanten en door den kluizenaar Gijselbrecht daartoe uitgenoodigd, onder het ridderlijk geleide van Barend van Wisch (de eerste, die ons uit dat aanzienlijk geslacht voorgekomen is), in die toen veelal onbebouwde en weinig bevolkte streek doorgedrongen was en zich daar wilde nederzetten. Met welk oogmerk wordt niet gemeld, maar ontwijfelbaar was het, om zich, naar den geest des tijds, in vereeniging met andere geestelijken, in stille afzondering aan godsdienstige oefeningen te wijden. Vernemende intusschen, dat al het land daarom-

(*) De dagteekening in het oorspronkelijke luidt: *Anno dominice incarn. M.CC. pontificatus nostri anno II.* BONDAM heeft (*Charterb.*, bl. 271) reeds aangetoond, dat dit door VAN RHIJN verkeerdelijk overgezet was: *in 't elfde jaar van ons bisdom.*

(†) Waar, in het vervolg dezer verhandeling, de bronnen niet vermeld worden, heb ik mij enkel bediend van de oorspronkelijke, meest op perkament geschreven en bezegelde oorkonden in het archief voorhanden.

streeks aan de markgenooten toebehoorde, maakte hij zich gereed om te vertrekken naar het nabijgelegen Varsseveld in de heerlijkheid Bredevoort, onder het gebied van den graaf van Loen. In dit voornemen werd hij echter verhinderd door Henrik graaf van Gelre, die ongaarne de gelegenheid zag voorbijgaan, om zich door het bevorderen eener geestelijke stichting den roem van vroomheid te verwerven, en alzoo aan Franco de verzekering deed toekomen, dat hij de markgenooten wel tot afstand van grond zou weten te bewegen. Die belofte faalde niet, want, nadat Franco, met toestemming van den pastoor van Doetinchem, eene houten kapel ter eere van de H. Maagd en eenige kleine woningen daar omheen gebouwd had, kwamen tot driemaal toe de markgenooten te zamen en verklaarden met eenparigheid van stemmen, den ingenomen grond, benevens een aanzienlijk gedeelte van hun markveld, ten behoeve van het arme Christenvolk aan de heilige moeder Gods af te staan. Het laat zich denken, dat de bisschop van Utrecht, onder wiens geestelijk regtsgebied deze streek behoorde, hiervan niet onkundig zal gelaten zijn. De oude oorkonde meldt, dat bisschop Balduinus overkwam, om de kapel te wijden, door zijn gezag hare onttrekking aan de wereldlijke magt *(immunitas)* te bevestigen en haar, met hare toenmalige en toekomende bezittingen, onder de hoede des Almagtigen en zijne eigene bescherming te stellen.

Het jaar, waarin dit plaats had, schijnt niet met volkomen juistheid te bepalen. VAN SPAEN zegt, dat het was omstreeks 1162. Liever stellen wij het iets later. Graaf Henrik toch overleed in 1182 en Balduinus beklom den bisschoppelijken zetel in 1178. Daar nu deze beiden aan de stichting een werkzaam aandeel namen, kan die niet wel anders dan in het verloop tusschen de beide genoemde jaren plaats gehad hebben. — Van meer belang, dan de juiste tijdsbepaling, is de opheldering, welke de oorkonde van het jaar 1200 geeft aangaande een onderwerp, dat met den ouden toestand van ons land en volk in

het naauwste verband staat: de marken. Ofschoon niet in onmiddellijke betrekking tot de geestelijke stichting over welke wij spreken, mag dit hier niet onopgemerkt blijven. In dien brief namelijk staan de aanzienlijkste der markgenooten, leden uit de geslachten van Keppel, van Broekhuizen, van Wisch, van Ese of Hekeren, met name vermeld en aan het hoofd van allen de graaf zelf, geenszins echter als graaf, maar als eerste in rang der medegeërfden. Die rang kon hem, evenmin als zijn grafelijk gezag, de vrije beschikking over de markgronden verleenen. Wat hij doen kon, was enkel zijnen invloed bezigen om de markgenooten tot overgifte van het bedoelde grondstuk te bewegen en zelf daartoe zijne stem te verleenen. Voorwaar een sterk sprekend bewijs voor de zelfstandigheid dier vereenigingen, dat te meer opmerking verdient, omdat men in ons land moeijelijk een soortgelijk van vroeger dagteekening vinden zal. — Maar keeren wij tot de stichting van Franco terug.

Het duurde niet lang, of anderen, gedreven door dezelfde beginselen, welke in dien tijd zoo velen het gewoel der wereld deden verlaten, voegden zich bij hem. Misschien waren daaronder, behalve den genoemden Gijselbrecht, meerdere kluizenaars (*), die nu hunne stille afzondering met de kloosterlijke zamenleving verwisselden. Aanzienlijken in den omtrek achtten het een goed werk, in het onderhoud der vrome broeders te voorzien, en verleenden ook hunne ondersteuning toen de houten kapel door brand vernield was. Nog vóór het einde der twaalfde eeuw was zij in beteren staat, waarschijnlijk nu van steen, opgetrokken, en stonden in hare nabijheid de gebouwen, die voor woning, voor het landbedrijf en voor de vervaardiging der noodwendigste levensbehoeften vereischt werden. In het jaar 1200 werd het herrezen godshuis op nieuw gewijd door Albertus bisschop van Lijfland, en de toenmalige bisschop van Utrecht, Dirk van der Aar,

(*) Dat zich oudtijds veel kluizenaars in die streken ophielden, blijkt uit de namen: *de Kluis*, *de Kloese* enz., nog aan verschillende landhoeven of woningen eigen.

bekrachtigde die handeling en verklaarde, even als zijn voorganger, »opdat, gelijk hij zeide, »de teedere plant, door zijne vroomheid geholpen, voorspoedig opgroeijen en door Gods zegen in stand blijven mogt", de nieuwe kerk, met hare personen en bezittingen, onder de hoede des Almagtigen en der apostelen Petrus en Paulus te stellen. Het schijnt, dat het gesticht, bij gelegenheid van deze nieuwe wijding, den naam van Bethlehem heeft bekomen.

Als van zelf doet zich hier de vraag op, wat toch aanleiding kan gegeven hebben, dat een bisschop uit het verre Lijfland hier het werk der kloosterwijding verrigtte, hier in een afgelegen deel van een weinig bekend graafschap, hier waar die taak den bisschop van Utrecht, onder wiens geestelijk regtsgebied dat gewest behoorde, in de eerste plaats betaamde? De hoogleeraar BONDAM heeft deze vraag in eene uitvoerige aanteekening (a. w. bl. 375—378) voldoende beantwoord. Met veel scherpzinnigheid toonde die geleerde, dat Albertus, in 1198 kanonik te Bremen zijnde, door den aartsbisschop van Bremen, met den titel van bisschop naar Lijfland gezonden is om de heidenen aldaar tot het christendom te bekeeren; dat hij zulks deed, niet alleen met het woord, maar ook met het zwaard; dat hij telkens in het najaar naar Duitschland terugkeerde om nieuwe kruisgenooten op te zoeken en met vermeerderde magt in de lente het bekeeringswerk te hervatten; dat hij was uit een edel Geldersch geslacht, namelijk dat van Apeldoren of Apelteren, welks takken door het geheele gewest verspreid waren, en dat er alzoo geene reden bestaat om te denken, dat hij niet, bij gelegenheid van een dier wintertogten, in een land waar zijn geslacht geërfd en hij zelf geboren was, de wijding zou op zich genomen hebben van een klooster, onder welks eerste begiftigers hij welligt zijne eigene bloedverwanten telde (*).

(*) Meer opzettelijk is dit behandeld in mijn opstel *Albertus de apostel der Lijflanders*, in den *Geld. Volksalmanak* voor 1853, bl. 1 en volgg.

Onbekend is het, hoe lang de priester Franco het ontstaan zijner stichting overleefd hebbe; waarschijnlijk zag hij daarvan niet meer dan de eerste beginselen. Die beginselen waren intusschen niet gering. Uit den brief van het jaar 1200, waarbij de bisschop van Utrecht de vrijheid van het klooster bevestigde, blijkt, dat het toen reeds aanzienlijke goederen bezat, niet alleen in de buurschap Gaanderen (toen *Ghernere*), waar het gelegen was, maar ook onder Didam (*Thideheim*), Silvolden, Genderingen, Hengelo, Drempt (*Thremethe*), Keppel, Warnsveld, Weel en elders in het graafschap Zutphen. Die goederen, deels door aankoop, deels door schenking verworven, bestonden in landerijen, in geldrenten, ook in het regt tot het weiden van hoornvee en varkens en het halen van hout in marken en gemeene bosschen. Op velerlei wijzen werden die bezittingen kort daarna vermeerderd. Een perkamenten brief, blijkbaar van hoogen ouderdom, maar zonder jaar- of dagteekening, en nog met een zegeltje in wit was (*) voorzien, getuigt, dat de kerk te Bethlehem door de kommanderij van het Duitsche huis te Dieren met de *curtis Doseburg* te Eede begiftigd werd: misschien geschiedde dit door bemiddeling van bisschop Albertus, welligt bij gelegenheid dat hij tot de kerkwijding was overgekomen; immers de apostel van Lijfland werd later de stichter van de orde der zwaardbroeders, die naauw met het Duitsche huis verbonden was. — Ook door andere geestelijke en wereldlijke heeren werd het klooster in dezen tijd rijkelijk beschonken. Sweder van Ringelenberg, wiens vader gedurende drie jaren kloosterling te Bethlehem was geweest, gaf daarvoor in 1223 aan de kerk uit erkentelijkheid zijne *curtis Starkerode* te Winterswijk. Twee jaren later schonk de bisschop van Utrecht haar den grooten en smallen tiend te Gaanderen. Kort daarop verkreeg zij verschillende hoeven daaromstreeks gelegen en kocht zij eene *curtis* te Silvolde, en in 1228 kon door

(*) Dit zegeltje van het Duitsche huis te Dieren (*Didren*) is, zoo ik meen uiterst zeldzaam, zoo niet geheel eenig.

rigter en schepenen van Doetinchem een aanzienlijke, nog voorhanden lijst opgemaakt worden, zoo van het bedrag der jaarpachten, welke de kerk van Bethlehem uit verscheiden goederen in dat kerspel trok, als van de aandeelen, welke zij in de mark aldaar bezat.

Van meer duurzaam gevolg was de gift, welke aan het klooster in 1229 ten deel viel. Graaf Henrik was overleden, en ook zijn zoon en opvolger Otto I. De weduwe van dezen, Richardis van Nassau, abdis van een klooster te Roermonde, dat in 1224 door haren zoon, den nu regerenden graaf Gerhard, gesticht was, hield somwijlen haar verblijf in eene woning, gebouwd op eene hoogte in de nabijheid van Bethlehem, en van nabij de opkomst van het nieuwe godshuis gadeslaande, beijverde zij zich, den bloei daarvan te bevorderen. Op haar verzoek was het, dat de markgenooten op nieuw een aanmerkelijk deel van hun gemeen veld, bestaande in een gedeelte van den berg en den daar om heen liggenden lagen grond, aan het klooster afstonden. Die markgronden, palende aan de vroegere bezittingen des kloosters, waren wel nog woest en ten eenemale onbewoond, maar het liet zich voorzien, dat, nu zij aan het gemeen gebruik waren onttrokken, weldra menigeen begeerig zou zijn, om zich daar als onder de schaduw van het godshuis te vestigen en door beoefening van handwerk of akkerbedrijf een bestaan te vinden. Hieruit moesten voor Bethlehem verschillende voordeelen ontspruiten, want de nieuwe woningen moesten dan tijnspligtig aan Bethlehem worden, de nieuwe bewoners zouden daar hunne kerkpligten moeten waarnemen. Het een en ander vereischte nadere beschikkingen, die dan ook niet achterwege bleven. Door bemiddeling van Richardis kwam in 1231 eene overeenkomst met de stad Doetinchem tot stand, waarbij de regten van het convent op zijne tijnsgoederen, zoo binnen als buiten de stad gelegen, geregeld werden, en in hetzelfde jaar bevestigde Wilbrand, bisschop van Utrecht, op nieuw de vrijheid en bescherming, vroeger aan Bethlehem verleend, die uitdrukkelijk uitstrekkende tot de jongste aanwinst van grond, met be-

paling dat zij, welke zich voortaan daar zouden nederzetten, aan het regt des kerspels van Doetinchem en aan alle aanspraken van den plebaan dier plaats onttrokken zouden zijn. De bisschop voegde nog eene gunst daarnevens, welke voor de nieuwe stichting niet minder voordeelige gevolgen moest hebben. — Aan Franco was zekere Wolterus in het bestier des kloosters opgevolgd. Denkelijk was het door beschikking van bisschop Otto II, Wilbrands voorganger, dat deze den naam van proost aannam, terwijl de kloosterbroeders van nu af als reguliere kanoniken naar de orde van den H. Augustinus voorkomen. Maar nu was ook Wolterus overleden en moest er tot de keus van een' nieuwen proost overgegaan worden. Wie deze geweest zij is niet bekend; maar zeker maakten de kanoniken daarbij gebruik van de vrijheid, nu mede door Wilbrand aan hen bevestigd, om niet alleen anderen in hunne gemeenschap als broeders-kanoniken aan te nemen, maar ook hun eigen hoofd te verkiezen.

Het is verwonderlijk te zien, hoe, van dezen tijd af, de bezittingen van het klooster, door schenking en door koop, zijn toegenomen. Het zou te lang zijn, hier al de giften en erfmakingen te vermelden, welke inzonderheid gedurende de dertiende en veertiende eeuw aan de kerk van St. Maria te Bethlehem ten deel vielen, en eene zoo veel mogelijk volledige lijst der bezittingen, welke van tijd tot tijd door het kapittel aangekocht werden, moge in andere opzigten hare nuttigheid (*) hebben, hier achten wij die als overtollig te moeten beschouwen. Enkele, hetzij op zich zelve of door de omstandigheden waarmede zij vergezeld gingen, meer uitstekende aanwinsten mogen wij niet onvermeld laten. — De vereeniging van kerspelkerken met geestelijke gestichten was voor deze eene hoogst wenschelijke zaak; hare inkomsten, haar geestelijk regts-

(*) Bijvoorb. door de daarin voorkomende namen van personen en plaatsen, voor de genealogie van een aantal familien en voor de kennis van plaatselijke bijzonderheden.

gebied en haar invloed werden er evenzeer door uitgebreid. Reeds in 1232 was het klooster Bethlehem door den bisschop van Utrecht met de kerk te Steenderen *(Steenre)* en door heer Otto van den Berg met het patronaat van die te Doesburg beschonken, want in het genoemde jaar werden die beide schenkingen door den paus bekrachtigd; in 1245 voegde Herman graaf van Loen daar den eigendom bij der kerk te Varsseveld, met hare aanzienlijke bezittingen en zijne advocatie over onderscheidene hoeven en erven daaromstreeks gelegen, en in 1317 gaf Henrik heer van Wisch aan Bethlehem het aanzienlijk patronaat der kerk van Doetinchem, hetgeen tot dien tijd toe aan het bezit der *curtis Berlehamme* verbonden was geweest. Een gevolg dezer vereenigingen of incorporatiën was onder anderen, dat steeds het personaat der alzoo vereenigde kerken door een der geestelijken van het sticht werd bekleed, gelijk dan ook herhaaldelijk een kanonik van Bethlehem als pastoor op de genoemde plaatsen voorkomt, en toen in 1235 de kerk te Doesburg moest verplaatst worden, mogt daartoe niet overgegaan worden, zonder dat het convent zijne toestemming had gegeven.

Zeer aanzienlijk is het aantal hoven (*curtes*), landerijen, aandeelen in velden en bosschen en dergelijke, welke van tijd tot tijd door de kerk van Bethlehem aangekocht of aan haar opgedragen werden; en met regt kon bisschop Jan van Arkel, toen hij in 1344 nieuwe statuten voor het klooster vaststelde, op welke wij later terugkomen, zeggen: „vestrum monasterium affluencia temporalium per incrementa temporum suos palmites dilatavit." Vooral schijnt de kerk, gelijk andere geestelijke gestichten, zich bij voorkeur in het bezit van tienden gesteld te hebben. Behalve den grooten en smallen tiend te Gaanderen, had zij tienden te IJsenvoorde, te Silvolde, te Zelhem, te Drempt, te Varsseveld, te Hummelo (*Humbele*), en op andere plaatsen, terwijl zij daarenboven, van tijd tot tijd, voor verschillende van hare eigene bezittingen vrijstelling van tiendbetaling verwierf.

Bekend is het, hoe de hoorigheid, door welke vele erven en landerijen gedrukt waren, de bezitters tot het dragen van allerlei lasten verpligtte en hen daarenboven aanhoudend blootstelde aan geweld, afpersingen en knevelarijen van de zijde der heeren of hunner beambten. Van zoodanige verpligting ontslagen te worden werd voor eene zeer gewenschte zaak gehouden, te meer begeerlijk naar mate de heeren doorgaans tot de vrijlating minder genegen waren. Bethlehem verwierf die gunst voor verschillende zijner bezittingen onder Wichmond, Gaanderen, Steenderen, Zelhem, Varsseveld en elders, daar de graaf van Gelre en de graaf van Loen, ieder voor zoover hem de hofheerschap (*dominium directum*) toekwam, het kapittel van de betaling van koppelkoorn, ploeggeld, voogdgeld, ploegbede, *rumething*, *herberge*, varkens- en hoenderentijns, en wat verder van dien aard was, ontsloegen, terwijl de stad Doetinchem in 1289 aan Bethlehem het burgerregt vergunde, en daarbij vrijstelling van weggeld, van wachthouden, van het aanvoeren van steenen, het maken van graven, dijken en dammen en andere stedelijke diensten. Van de verpligting, welke het kapittel toen op zich nam om eene der stadspoorten op te bouwen, wist het zich later door afkoop te bevrijden.

Maar veel aanzienlijker waren de vrijheden, welke vroeger en later door de opperhoofden der kerk aan Bethlehem werden verleend: het waren wel geestelijke voorregten, maar die toch op velerlei wijze de inkomsten der kerk moesten doen toenemen en haren rijkdom vermeerderen. Paus Gregorius IX, na in zijnen nog *in originali* voorhanden bul van het jaar 1234 aan de kerk van Bethlehem zijne bescherming in 't algemeen toegezegd te hebben, geeft haar vrijdom van tiend voor nieuw aangemaakte landen, voor zoover die door de broeders zelve of op kosten van het kapittel bebouwd zouden worden; hij voegt er bij, dat, wanneer een algemeen interdict over het land uitgesproken was, zoo daartoe door de kanoniken zelve geen aanleiding was gegeven, nogtans te Bethlehem, mits met gesloten deuren, zonder klokgelui en in stilte (*suppressa*

voce), de godsdienst en alle kerkplegtigheden (*divina officia*) mogten waargenomen worden; dat het aan niemand, zonder hunne toestemming, geoorloofd was, binnen de grenzen hunner parochie een kapel of bedehuis (*oratorium*) te stichten; dat zij vrijelijk eene begraafplaats mogten verleenen aan zulken, welke bij uitersten wil begeerden na hunnen dood in het sticht te rusten, alleen niet aan de zoodanigen die onder het banvonnis der kerk lagen of als woekeraars bekend stonden; dat zij de tienden en alle kerkelijke regten, welke zich in handen van leeken bevonden, mogten inlossen en tot hunne oorspronkelijke bestemming terug brengen; dat niemand zich de bezittingen van het klooster mogt toeëigenen, of hetzelve geweld aandoen, veelmin met roof, brandstichting, gevangenneming, bloedstorting, doodslag of moord de rust en vrede binnen de kloostermuren verstoren. — In 1246 vernieuwde Innocentius IV. deze vrijheden, en voegde nog een belangrijk voorregt daarbij. Er was namelijk sinds eenigen tijd een gebruik ingeslopen, dat op den toestand van vele stichten nadeelige gevolgen had: het was dit, dat de monnikken hun klooster verlieten om in een ander van dezelfde orde of ook van eene andere orde over te gaan. Bij sommigen kwam dit daaruit voort, dat hun de strenge tucht van het gesticht, waarin zij het eerst waren opgenomen, mishaagde en zij elders meer ongebonden hoopten te verkeeren; bij anderen daarentegen uit verlangen om onder zwaarder kloostertucht te leven en hun vleesch meer te kastijden; nog bij anderen uit hoogmoed, die hun het verblijf in een klooster van eene orde, die meer in aanzien stond, boven eene lagere deed verkiezen (*). Om nu de nadeelen voor te komen, die hieruit voor

(*) Verg. VAN RHIJN, *Kerkel. Hist. en Oudheden*, deel V. bl. 191. — VON RAUMER, in zijn *Geschichte der Hohenstaufen und ihrer Zeit* (Leipz. 1842), B. VI. S. 362, zegt hieromtrent: „Der Uebergang aus einem strengeren Orden in einen minder strengen galt für schmädevoll und wurde nicht geduldet, es sey denn wegen Krankheit oder einer anderen genügenden Ursache." — „Bisweilen," voegt de schrijver er bij, „schlossen Orden

de kanoniken van Bethlehem zouden kunnen ontstaan, vergunde Innocentius, dat zij geestelijken en leeken, die zich aan de wereld wilden onttrekken, mogten aannemen en zonder iemands tegenspraak in het gesticht behouden; maar dat ook geen der broeders, eenmaal bij hen den geestelijken stand omhelsd hebbende, zich zonder toestemming van den proost naar elders mogt begeven, noch in een ander klooster worden opgenomen, zonder dat van de goedkeuring van al de broeders gebleken was. Van nog meer gewigt werd deze bepaling, toen later, namelijk in 't jaar 1310, het convent te Bethlehem van paus Clemens vergunning bekwam om de eigendommen en bezittingen te aanvaarden, welke door regt van erfopvolging of anderzins op de kanoniken zouden vervallen.

Tot hiertoe gaven wij acht op de stichting van het klooster Bethlehem; wij zagen, hoe het, gedurende den eersten tijd van zijn bestaan, aanzienlijke bezittingen verwierf; wij merkten op, dat het met uitstekende vrijheden en voorregten begunstigd werd. Ook de nasporing der lotgevallen van het gesticht kan niet anders, dan onze belangstelling wekken. Intusschen zal het niet mogelijk zijn, daarvan een volledig of zamenhangend overzigt te geven. De oorspronkelijke charters, in hoe groot getal ook overgebleven, getuigen alleen van zulke gebeurtenissen, ter gelegenheid van welke overeenkomsten getroffen of andere handelingen op perkament beschreven en bezegeld zijn. De rekeningen van ontvangsten en uitgaven, anders een schatbare leiddraad in den doolhof van afgebrokene, van alle zijden bijeengebragte, schaars van dagteekening voorziene berigten, ontbreken of zijn onbruikbaar. Ook de kronijken, zoo kerkelijke als wereldlijke, zwijgen doorgaans van hetgeen hier voorviel. Uit de bouwstoffen, die ons ten dienste staan, zullen wij dus alleen stukswijze eenige weinig zamenhangende bijzonderheden

Verträge, dasz ohne Erlaubnis der Oberen kein Mönch und kein Kloster von einem zum anderen übergehen dürfte; so 1195 die Karthäuser und Cistercienser."

kunnen opzamelen, en ons daarbij gelukkig mogen achten, wanneer zij beschouwd kunnen worden als kleine bijdragen tot de algemeene geschiedenis der kerk en van het kapittelwezen gedurende de middeleeuwen. Wij mogen ons ook vleijen, dat zij ons veroorloven zullen om hier en daar een' blik in het kloosterleven te werpen, maar moeten evenzeer verwachten, daarbij proeven te zullen ontdekken van hoogmoed, heerschzucht, gierigheid en alle verdere ondeugden, die gedurende de middeleeuwen de zamenwoning der geestelijken ontheiligden.

In 1267 was Jan van Nassau te Utrecht tot bisschop verkozen. Alle schrijvers stemmen er in overeen, dat hij een man was van bedorven zeden, volslagen onkundig, ongeschikt voor de behandeling van zaken en zoo vadsig en traag, dat hij gedurende zijn eenentwintigjarig bestuur verzuimde de bisschoppelijke wijding te ontvangen (*). Geen wonder, dat zoowel in het kerkelijk als wereldlijk beheer van het bisdom een schromelijke verwarring heerschte. Gretig zullen kerken en kloosters daarvan gebruik gemaakt hebben, om zich aan een lastig toezigt te ontrukken, den kring hunner bevoegdheid en regten uit te breiden of hunne inkomsten te vermeerderen. Bethlehem levert daarvan eene proeve. — De orde der Duitsche ridders was in dien tijd tot den hoogsten trap van aanzien en rijkdom gestegen: hare leden, aan de gewone kloostergeloften niet gebonden, waren onafhankelijk van het bisschoppelijk gezag en met de meest uitgebreide voorregten en vrijheden begunstigd. Dit behaagde den proost en den kanoniken van Bethlehem meer, dan naar de strenge voorschriften van Augustinus te leven. Het schijnt hun ligt gevallen te zijn, den verdwaasden, in zingenot weggezonken bisschop in den waan te brengen, dat hun gesticht tot geenerlei geeste-

(*) Verg. J. DE BEKA et W. HEDA *ed.* BUCHELIO. — De eerste zegt, dat Johannes afgezet werd na 21 jaren geregeerd te hebben; de tweede stelt hiervoor 16 jaren. Beiden stellen, dat dit gebeurd is in 1288. Daar zijn voorganger Henrik van Vianden in 1267 stierf, mag men het eerste voor meer waar houden.

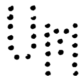
lijke orde behoorde; althans zonder behoorlijk onderzoek gaf deze hun verlof, om hun klooster in een kommanderie van de Duitsche orde te veranderen. Later de vergissing bemerkende, herriep hij die vergunning; maar zijn bezegelde brief bleef in het bezit der Bethlehemsche kloosterlingen. Zij weigerden dien terug te geven, legden hun Augustijnergewaad af en namen dat der Duitsche broeders aan. De bisschop, hoe traag anders, kon deze afscheiding van zijne kerk, deze versmading van zijn gezag, niet dulden. Onder bedreiging met excommunicatie gelastte hij hun, onmiddellijk die duivelsche vermetelheid, gelijk hij het noemde, te laten varen en in de orde van Augustinus terug te keeren. Toen die van Bethlehem ook deze bedreiging versmaadden, verklarende dat zij hunne daad aan hooger beroep zouden onderwerpen, gelastte de bisschop (23 Maart 1280) den dekenen der kerken van Emmerik en van Zutphen, onmiddellijk derwaarts te gaan en, zoo de kloosterlingen in hunne halsstarrigheid bleven volharden, aan het banvonnis uitvoering te geven. Het is onbekend, ten gevolge van welke omstandigheden hieraan toen niet is voldaan. Twee jaren later althans (15 Febr. 1282) werd door de kapittelen der vijf godshuizen te Utrecht dezelfde lastgeving herhaald: de dekenen van Emmerik en Zutphen hadden zich naar Bethlehem te begeven en, onder bedreiging met excommunicatie, de kloosterlingen te noodzaken, om het smadelijk weggeworpen gewaad weder aan te nemen en naar de voorschriften van Augustinus te leven, opdat de Utrechtsche kerk zich mogt verheugen, dat hare zonen, die zij dood achtte, herleefd, die zij verloren waande, teruggevonden waren; wierden er (zoo luidde de last verder) te Bethlehem werkelijk leden van het Duitsche huis gevonden, dezen hadden zij te vermanen, om die plaats te verlaten en hunne schuld te boeten. Toen werd aan den last voldaan: sommige kanoniken beloofden gehoorzaamheid; over de anderen werd in Mei 1282 de excommunicatie uitgesproken. Schoon geslingerd door eene onwaardige hand, was de banvloek in dien tijd nog

in volle kracht. Ook op de weerspannigen te Bethlehem maakte zij eenen diepen indruk. Ruim twee maanden later vervoegden zich eenige broeders van het Duitsche huis, waaronder een die zich kommandeur van Bethlehem noemde, bij den bisschop, verzoekende dat de excommunicatie, als uitgesproken tegen zulken over welke den Utrechtschen kerkvoogd geen regtsgebied toekwam, mogt ingetrokken worden. Johannes antwoordde, dat de ban geenszins tegen broeders der Duitsche orde gerigt was, maar tegen Augustijner monniken, die, buiten toestemming van den paus en tegen zijn verbod, hun gewaad verloochend en dat der Duitsche orde aangenomen hadden. En toen zij daarentegen aan het verlof herinnerden, hun door den bisschop verleend, maar, misschien uit vrees dat het hun zou ontnomen worden, in gebreke bleven om brief en zegel te vertoonen, toen verzwaarde hij het banvonnis en gelastte den dekenen van Emmerik en van Deventer, het terstond in al zijn kracht ten uitvoer te leggen en in al de kerken van hun dekanaat op elken zon- en feestdag, met ontstoken licht en onder klokgelui, de weerspannigen van Bethlehem als apostaten en geëxcommuniceerden te doen uitroepen. Hij beval tevens, dat inmiddels de vruchten en inkomsten des kloosters alleen aan die geestelijken zouden uitgekeerd worden, welke het ordekleed van Augustinus weder aangenomen hadden. Deze nieuwe maatregelen hadden de bedoelde uitwerking; zelfs werden nu de broeders der Duitsche orde met geweld van Bethlehem verwijderd, en ingezetenen van Doetinchem leenden de hand tot hunne uitdrijving. Maar uit de nu neergelegde twist met den bisschopsstoel ontstond eene andere met het Duitsche huis zelf, want evenzeer als de Utrechtsche kerk zich ongaarne zag ontvallen wat zij (in den brief van 15 Febr. 1282) haar *magnum et honorabile membrum* noemde, evenzeer wilden de leden der ridderlijke orde noode van den grond afstand doen, die hun eenmaal ingeruimd was. Zij beklaagden zich nu van hunne zijde, dat die van Bethlehem het gewaad der Duitsche orde willekeurig afgelegd en hun geweldda-

dig van eene kommanderij beroofd hadden. Waarschijnlijk nadat andere pogingen tot vereffening van dezen twist mislukt waren, kwamen beide partijen den 12 Junij 1286 overeen, om de zaak aan de uitspraak van vier aanzienlijke geestelijken te onderwerpen, waartoe de proost en de deken der hoofdkerk van Utrecht, nevens de proosten van Deventer en van Oldenzaal verkozen werden. Hunne uitspraak, gedaan den 1 Julij van het laatstgenoemde jaar, kwam hierop neder: de proost en broeders van Bethlehem zouden, gelijk van ouds, in het gewaad en naar de kloosterorde der Augustijners leven en de Duitsche orde, vertegenwoordigd door den kommandeur van het huis van St. Maria te Utrecht, geen regt of aanspraak op hen hebben; tot bevestiging van de goede overeenstemming zoude het kapittel te Bethlehem van de kerk te Doesburg met al haar toebehooren afstand doen, ten behoeve van het Duitsche huis (*), en tot vergoeding van schade en aangewende kosten aan de Duitsche orde betalen veertig mark sterlings in vier jaarlijksche termijnen; beide partijen zouden weerkeerig aan elkander de boeken teruggeven, welke de eene van de andere in bezit mogt hebben, en het kloosterzegel van Bethlehem met alle verdere bescheiden derwaarts terugkeeren; eindelijk, diegenen, welke de leden der Duitsche orde geweldadig hadden verdreven, zouden deswege boete laten doen door vijftig, daartoe door hen gestelde, goede mannen, welke op vier achtereenvolgende zondagen, namelijk den eersten te Bethlehem, den tweeden te Doetinchem, den derden te Doesburg en den vierden te Dieren (†), blootshoofds en barvoets, alleen in een hemd en broek gekleed *(camisiis et bracis duntaxat induto)*, den omgang met het gewijde moesten volgen en, na afloop daarvan, geknield

(*) Van Rhijn, a. w. bl. 680, spreekt van deze overgift der kerk te Doesburg door het kapittel van Bethlehem aan de Duitsche orde, maar het berigt, waaruit hij dat ontleent, heeft verkeerdelijk het jaar M.CC.LXVI in plaats van M.CC.LXXXVI.

(†) Dieren was eene bezitting van het Duitsche huis.

vergiffenis vragen. Nog werd ten aanzien van die van Doetinchem bepaald, dat zij naar hun beste weten zouden teruggeven, wat zij ter gelegenheid van het gepleegde geweld aan de broeders der Duitsche orde hadden ontroofd (*).

In 1309 overleed te Zwolle een vroom kanonik, Bernardus de Vullenho of van Vollenhoven, deken der kerk van Deventer. Kort vóór zijnen dood, op Hemelvaartsdag van het genoemde jaar, had hij zijn huis te Zwolle gegeven tot een kapel en bedehuis *(oratorium)*; hij voegde daarbij meer andere vaste goederen, nevens zijn vee en zijne paarden, ook de boeken, kerksieraden, kleederen en levensmiddelen, die zich bij zijn overlijden in zijne woning zouden bevinden. Dat huis wilde hij voortaan der godsdienst gewijd hebben. Hij maakte het daartoe onderhoorig aan de kerk te Bethlehem, zoodanig dat de proost en kanoniken dier kerk daar altijd vier broeders, priesters hunner orde, zouden hebben; dat er door den proost van Bethlehem, *met toestemming van het convent*, zoo dikwijls het noodig was, een prior zou aangesteld worden; ook, dat die proost er het regt van bezoeking en bestraffing *(visitatio et correctio)* zou uitoefenen. Twee jaren later werd deze stichting door Guido, bisschop van Utrecht, bekrachtigd, maar daarbij tevens de magt van den proost van Bethlehem uitgebreid, althans nader omschreven: zoo werd hem onder anderen nu de magt verleend, om over het huis te Zwolle een prior aan te stellen, den aangestelden af te zetten en weer anderen aan te stellen, zoodanig en zoo dikwijls als hij zou meenen te behooren. — Dit laatste gaf al spoedig aanleiding tot twist en verwarring. De proost van Bethlehem namelijk beweerde, op grond van den brief des bisschops, dat hem de aanstelling en afzetting van den prior te Zwol toekwam, zoodanig dat met *het convent*, welks toestemming daarbij gevorderd werd, het kapittel van Bethlehem

(*) Deze uitspraak zullen wij hierna als *Bijlage A.* in haar geheel mededeelen.

bedoeld was; terwijl die van Zwolle als hun gevoelen voorstonden, dat zij zelve het convent uitmaakten, waarmede de proost bij de aanstelling van hunnen prior moest te rade gaan. De twist liep zoo hoog, dat in 1323 de uitspraak aan den toenmaligen bisschop, Jan van Diest, onderworpen werd. Deze, naar 't schijnt, alleen acht gevende op den letterlijken inhoud der uiterste wilsbeschikking van den stichter, verklaarde, dat wel de aanstelling van den prior aan den proost toekwam met toestemming van het Zwolsche convent, maar dat hij zelf de bevestiging der keus zich voorbehield. Die van Bethlehem waren hiermede weinig voldaan en beriepen zich op den paus, hetgeen intusschen niet verhinderde, dat de bisschop, in overleg met of op verzoek van het Zwolsche convent, dáár inmiddels zelf eenen prior aanstelde, en dat de conventualen, zonder zich om den proost van Bethlehem te bekreunen, zelve eenigen als broeders in hun midden aannamen. — Onbekend is het, waardoor de zaak zoo langen tijd nog onbeslist bleef, want, schoon paus Johannes XXII. reeds den 1 December 1323 den abt van St. Jacob te Luik gemagtigd had, om haar te onderzoeken en eene verzoening tusschen de beide partijen te bemiddelen, duurde het nog tot den 7 April 1326 eer deze uitspraak deed. Hij verklaarde daarbij, dat, naardien, overeenkomstig den stichtingsbrief en de bevestiging door bisschop Guy, den proost en het convent van Bethlehem, ieder voor zich en *in solidum*, het regt toekwam om eenen prior te Zwol aan te stellen en af te zetten, zelfs buiten toestemming der Zwolsche broeders, en naardien zij altijd in het rustig en vredig bezit van dat regt geweest waren, totdat die van Zwol daaraan stoornis hadden toegebragt, die van Bethlehem wel en wettig geappelleerd hadden, vernietigende tevens, zoowel de uitspraak, vroeger door den bisschop van Utrecht gedaan, als de handelingen van het Zwolsche convent in de aanstelling van een' prior en de aanneming van broeders.

Ook van onderlinge twisten tusschen den proost, den

prior en de kanoniken leveren de Bethlehemsche oorkonden de bewijzen op. Meestal schijnen deze twisten ontstaan te zijn uit wezenlijk of vermeend misbruik door den proost van zijn gezag gemaakt, uit ontevredenheid der broeders met zijne beschikkingen, uit ongenoegzaamheid, onvolledigheid of duisterheid der statuten. — De vroegste statuten van het klooster zijn niet ter onzer kennis gekomen; misschien waren ze wel niet, of niet in behoorlijken vorm, in schrift gesteld en volgde men alleen de van elders medegebragte gewoonten. — Uit een charter van den 19 Julij 1332 blijkt, dat eenigen tijd te voren de proost Egbert en de prior Johan van der Roren uit het sticht verdreven waren. Wat daartoe aanleiding gaf wordt niet vermeld: misschien wel de twisten, die bij gelegenheid van de ter aarde bestelling van Henrik, heer van Wisch, hadden plaats gevonden, want in dat zelfde stuk wordt getuigd, dat de proost Gijsbrecht, welke tijdens dat voorval nog kanonik was, met raad noch daad geholpen had, *daar men heren Henric opgroef*. Hoe dat zij: eenige jaren later, terwijl die Gijsbrecht nog de waardigheid van proost bekleedde, waren de twisten tusschen hem en de kanoniken hoog geloopen en betroffen zij de wezenlijkste bestanddeelen der statuten van het godshuis. Aanzienlijke, zoo wereldlijke als geestelijke heeren, namelijk de abt van Mariënweerd, de proost van Oud-Munster te Utrecht, Jan van Heusden, kanonik van St. Jan aldaar, Gijsbert van Bronkhorst, drost des lands van Zutphen, Dirk van Baak en Henrik Momme, zelve kanoniken te Bethlehem, en Sweder van Wisch, denkelijk een zoon van den genoemden heer Henrik, werden als scheidsregters ingeroepen. In Februarij of April 1337 (*) hunne uitspraak doende, maakten zij bepalingen, die als voorloopige statuten moesten gelden. Die, bij welke het beheer der kloostergoederen ten minste eenigermate geregeld werd, behelsden onder anderen het volgende. De brieven en

(*) Namelijk *des sonnendaghes vor S. Wolberghe.*

privilegiën van Bethlehem zouden bewaard worden in eene kist, van welke de proost, de prior en de koster ieder een sleutel zou hebben. Op pitanciedagen (d. i. wanneer het geld verteerd werd, dat voor zielmissen was gegeven) zou de proost aan ieder der kanoniken een mengelen wijns doen uitreiken. De proost moest een ziekenmeester aanstellen en dezen jaarlijks, ten behoeve der zieke heeren, 12 pond kleine penningen geven; wierd het getal zieken grooter, zoodat de kosten met dat bedrag niet konden goedgemaakt worden, dan moest hij zooveel meer ter beschikking van den ziekenmeester stellen, als hij in gemoede zou meenen te behooren. Aan elken heer *van der kameren* (denkelijk die buiten het convent woonden) moest de proost jaarlijks op St. Maarten 6 pond betalen, en aan elk, die binnen het convent woonde, op paschen, 2 pond, tot offergeld en *ridegheld*. De proost moest jaarlijks voor de tegenwoordig zijnde kanoniken rekening van zijn beheer afleggen. Hij mogt, met uitzondering van enkele gevallen, op eigen gezag geen hout verkoopen. Hij moest een bakmeester en een keldermeester aanstellen, hetzij uit de kanoniken of daar buiten, maar naar genoegen van allen. De proost en twee of drie van de oudste kanoniken zouden de statuten overzien en een nieuw statuut ontwerpen en ter bevestiging aanbieden. De beschikking over spijs en drank bleef den proost aanbevolen; ontstonden daarover klagten, men had die mede te deelen aan den prior en, in overleg met dezen, moest de proost daaraan tegemoet komen. Al de heeren van het kapittel zouden den proost onderdanig zijn en hem, naar zijn beste weten, met de goederen en bezittingen van het godshuis laten begaan.

Inderdaad werd een nieuw zamenstel van statuten ontworpen en op den 21 Julij 1344 door bisschop Jan van Arkel vastgesteld. — Dáárbij werd den kloosterlingen onbepaalde gehoorzaamheid voorgeschreven aan den proost en den prior, ook in het ondergaan der straffen, welke hun door dezen zouden opgelegd worden. Nie-

Eerst later genoten zij mede van het geld, onder den naam van *camera* bekend, dat door den proost jaarlijks aan de kloosterlingen uitgereikt werd, en wel een half aandeel zoolang zij nog *scolares* waren en hun achttiende jaar niet bereikt hadden, een geheel aandeel wanneer zij geordend waren. — Geen der kloosterlingen mogt eenen vreemde als gast in de eetzaal noodigen, maar kwam hun een vriend bezoeken, dan kon hij zulks den proost te kennen geven, die, als hij het goed vond, de noodiging kon doen. Het dobbelen of elk ander spel, waarmede geld gewonnen of verloren kon worden, was verboden; op straf van excommunicatie zelfs, als het binnen den omtrek van het klooster geschiedde (*).

Onder hetgeen bij deze statuten onveranderd en op den ouden voet gelaten was, behoorde de verdeeling der pitanciën, dat is der inkomsten, welke genoten werden door de geestelijken, die de lijkdiensten en zielmissen waarnamen ten behoeve der geloovigen, welke daarvoor een gedeelte van hunne aardsche goederen bij uitersten wil aan het godshuis hadden toegewezen. Deze inkomsten bestonden meestal in koornrenten, die aan den keukenmeester werden afgeleverd, en voor welke deze dan aan de kloosterlingen het hun toekomende aandeel van spijs en drank verstrekte. Hierin werd den 10 Mei 1368, met gemeen overleg van proost, prior en kanoniken, eene verandering gemaakt. Men bepaalde namelijk, dat de pitanciën voortaan niet meer *in natura*, maar in geld zouden worden uitgedeeld, zoodanig namelijk, dat de proost het dubbel en de *scolares* de helft zouden trekken van hetgeen de priesters en diakenen genoten. Die verzuimde, bij de vigiliën en zielmissen tegenwoordig te zijn, verbeurde daarmede voor die reis zijn presentiegeld; die slechts één van beiden bijwoonde, ontving de helft. Alleen afwezigheid in 't belang der kerk of ernstige ziekte was reden tot verschooning, maar de proost, die geacht werd altijd in het belang van het gesticht onledig te

(*) Wij geven deze statuten in hun geheel hier achter als *Bijlage B*.

ten of het lezen van de zeven boetpsalmen of van het *miserere*, kon de prior veroordeelen; de proost alleen mogt de zwaardere, waaronder vooral de kerkerstraf, opleggen *(ad majorem carcerem condempnare)*. Deze straf schijnt geenszins in volkomen opsluiting bestaan te hebben: immers, die daartoe veroordeeld was, verscheen mede in de eetzaal, doch moest op den grond zitten; hij was bij de processiën tegenwoordig, doch mogt niet buiten de kerk komen, maar moest voor de deur in gebogen houding blijven liggen; hij verscheen in het koor, maar moest daar de laagste plaats innemen en mogt niet, gelijk de overigen naar hunne weekorde, voorgaan in de dienst; overigens was hem het spreken ontzegd en moest hij woensdags en vrijdags vasten met brood en bier. — Naast de afdeeling der statuten, welke over de kerkdienst handelt, beslaat die over de eetzaal de meeste ruimte. Even als tot het koor, werden de kloosterlingen ook tot den maaltijd door klokgelui opgeroepen, en voor het te laat verschijnen op beide plaatsen, moest op dezelfde wijs verschooning gevraagd worden. In de eetzaal moest stilte heerschen en gedurende het gebruik der spijzen werd gelezen wat door den prior daartoe opgegeven was. Met bijzondere naauwkeurigheid is voorgeschreven, op welke feestdagen alleen bij het middageten, op welke bij middag- en avondeten, den broeders wijn moest geschonken worden; waren hierbij eenige perken gesteld, het werd hun op een andere wijs vergoed, want des zomers na den middagslaap, als de nonen en vigiliën afgeloopen waren, konden zij op nieuw in het refectorium te zamen komen om te drinken, zoo maar de geledigde kruiken bij den keldermeester terug gebragt wierden, opdat het geen kroeg mogt schijnen. Op woensdag en vrijdag moest door allen gevast worden; maar van het vasten op woensdag kon de proost of de prior dispensatie verleenen. Ten aanzien der aanneming van kanonikken werden, bij deze statuten, de vroeger bestaande bepalingen gehandhaafd. Gedurende de twee eerste jaren ontvingen zij niets dan den gewonen kost in de eetzaal.

Eerst later genoten zij mede van het geld, onder den naam van *camera* bekend, dat door den proost jaarlijks aan de kloosterlingen uitgereikt werd, en wel een half aandeel zoolang zij nog *scolares* waren en hun achttiende jaar niet bereikt hadden, een geheel aandeel wanneer zij geordend waren. — Geen der kloosterlingen mogt eenen vreemde als gast in de eetzaal noodigen, maar kwam hun een vriend bezoeken, dan kon hij zulks den proost te kennen geven, die, als hij het goed vond, de noodiging kon doen. Het dobbelen of elk ander spel, waarmede geld gewonnen of verloren kon worden, was verboden; op straf van excommunicatie zelfs, als het binnen den omtrek van het klooster geschiedde (*).

Onder hetgeen bij deze statuten onveranderd en op den ouden voet gelaten was, behoorde de verdeeling der pitanciën, dat is der inkomsten, welke genoten werden door de geestelijken, die de lijkdiensten en zielmissen waarnamen ten behoeve der geloovigen, welke daarvoor een gedeelte van hunne aardsche goederen bij uitersten wil aan het godshuis hadden toegewezen. Deze inkomsten bestonden meestal in koornrenten, die aan den keukenmeester werden afgeleverd, en voor welke deze dan aan de kloosterlingen het hun toekomende aandeel van spijs en drank verstrekte. Hierin werd den 10 Mei 1368, met gemeen overleg van proost, prior en kanoniken, eene verandering gemaakt. Men bepaalde namelijk, dat de pitanciën voortaan niet meer *in natura*, maar in geld zouden worden uitgedeeld, zoodanig namelijk, dat de proost het dubbel en de *scolares* de helft zouden trekken van hetgeen de priesters en diakenen genoten. Die verzuimde, bij de vigiliën en zielmissen tegenwoordig te zijn, verbeurde daarmede voor die reis zijn presentiegeld; die slechts één van beiden bijwoonde, ontving de helft. Alleen afwezigheid in 't belang der kerk of ernstige ziekte was reden tot verschooning, maar de proost, die geacht werd altijd in het belang van het gesticht onledig te

(*) Wij geven deze statuten in hun geheel hier achter als *Bijlage B*.

zijn, zou altijd zijn dubbel aandeel ontvangen. Daar nu intusschen de keukenvoorraad hierdoor verminderde, werd de proost gemagtigd, om voor 600 mottoenen aan hout te verkoopen en de inkomsten daarvan weder tot verbetering van dat gedeelte der inkomsten van de proostdij aan te wenden.

Toen dit voorviel was Johan Colve proost te Bethlehem. Na zijn overlijden in 1386 werd met eenparige stemmen in zijne plaats verkozen Theodericus van Bremler en die keus op den 31 Julij van het genoemde jaar door Florens van Wevelikhoven, bisschop van Utrecht, bekrachtigd. Maar de rust was van korten duur. Eerlang ontstonden onder de broeders hevige geschillen — *dyabolicae disceptationes et dissensiones* noemt ze bisschop Frederik van Blankenheim — over eene zaak, die ons gering toeschijnt, maar voor de kloosterlingen van dien tijd gewigtig gerekend werd — de kleeding. Dat die geschillen hoog moeten hebben geloopen, blijkt uit een brief van den laatstgenoemden bisschop, van 28 Februarij 1396, waarin hij den kanoniken herinnert, hoe goed en liefelijk het was, wanneer zij als broeders te zamen woonden, hoe de kloosters eene hel, de bewoners duivelen zouden zijn als er de geest der liefde ontbrak, hoe zij de éénheid in geloof en werken der godsvrucht, die binnens huis behoorde te heerschen, ook daar buiten in hunne kleeding moesten vertoonen. Wat nu bepaaldelijk tot deze twisten aanleiding gegeven hebbe, is niet bekend, maar als men zich herinnert, dat meermalen de geestelijken, ook in vroegere eeuwen, het verwijt moesten hooren, dat zij in hunne kleeding te zeer van den ouden regel afweken en zich voegden naar den wereldschen zwier (*), dan is

(*) Met hoe groote zorgvuldigheid door de kloosterlingen de zaak der kleeding behandeld werd, kan men zien bij VON RAUMER a. w. Th. VI. S. 386—388. Een regtschapen monnik te Clugny, met name Guyot, klaagde reeds in 't jaar 1200 over de misbruiken der kloosterlingen, die wel op vastendagen den zieken en zwakken vleeschspijzen weigerden, maar zich zelve niet onthielden van ijdelen opschik in hunne kleeding en van het schikken van hun baard in sierlijke lokken. Zie VON RAUMER a. w. B. VI. S. 465; ook VAN RHIJN a. w. d. I. bl. 376.

men, bij vergelijking met hetgeen de bisschop hun verder in den vermelden brief voorschreef, ligt geneigd om te vermoeden, dat soortgelijke afwijking ook hier zal plaats gehad en bij sommige broeders gereede navolging, bij andere hevige afkeuring, gevonden hebben. De Utrechtsche kerkvoogd verbood hun uitdrukkelijk het dragen van tabbaarden, waarschijnlijk omdat deze meer aan den krijgsmansstand voegde; hunne kleeding moest bestaan in eene pij van zwart laken, rondom gesloten en tot aan de hielen afhangende; daaronder een linnen opperkleed, met mouwen die niet verder dan tot den elleboog mogten reiken. De leeken, die in het klooster opgenomen waren, en die geestelijken welke ook huisdienst te verrigten hadden, mogten, in plaats van de pij, bloot een kap dragen en een mantel, mede tot aan de hielen afhangende, en, naar verkiezing, aan de zijde gespleten of rondom gesloten.

De vrede was hiermede niet hersteld. Het was niet alleen nog steeds over het stuk der kleeding, maar nu vooral over de verdeeling der pitanciën en over de aanwending van andere inkomsten des stichts voor de zamenwoning der broederen, dat tusschen den proost en de kanoniken hevig werd getwist. Een zestal der laatsten, naar 't schijnt van de meest bejaarden, protesteerde den 20 April 1402 tegen alle verandering in de oude verordeningen, de gehoorzaamheid aan nieuwe instellingen weigerende en plegtig verklarende, dat zij zich alleen hielden aan die statuten, welke door bisschop Jan van Arkel waren gegeven en aan welke zij zich bij hunne komst in het klooster hadden onderworpen. Driften en hartstogten mengden zich in het verschil van gevoelen, en wat een godshuis had moeten zijn werd een huis van krakeel, gekijf en verwarring. Eerlang wendden zich de onvergenoegden tot den bisschop, zich hevig beklagende over smaad en onregt, hun door den proost Theodericus aangedaan, en toen deze, ter verantwoording geroepen, zijne schuld ontkende, verklaarde, dat het verlangen der weerstrevigen in strijd was met den

regel van Augustinus en met de welbegrepen statuten, en zich beriep op de verordeningen voor eenige jaren met algemeen goedvinden ten aanzien van de pitanciën vastgesteld, toen zond - Frederik van Blankenheim twee geestelijken uit Deventer, den prior der St. Nicolaaskerk en een kanonik van St. Lebuinus, om de zaak te onderzoeken. Op hun berigt besliste de bisschop, den 10 November 1402, dat, daar de broeders niets hun eigendom konden noemen, maar al de goederen gemeen waren, de proost aan allen voedsel en kleeding moest uitdeelen, niet aan allen in gelijke hoeveelheid, maar, naar 't voorbeeld der eerste Christenen, naar mate elk noodig had. Hij bepaalde wijders, dat twee kanoniken, jaarlijks, door het gemeen convent, met aflegging van liefde, haat en nijd, te verkiezen, het beheer zouden hebben van de opbrengsten der missen, der pitanciën en van het kamergeld; hoe zij daaruit in de kleeding en andere behoeften der broeders, met uitzondering van de keuken, zouden voorzien; welke onkosten bepaaldelijk door den proost zouden worden gedragen, welk deel van de opbrengst der missen voor de armen en hoeveel van de pitanciën voor den wijn, die na afloop der vigiliën in het refectorium gebruikt werd, afgezonderd zou worden.

Het is bekend, dat het Utrechtsche bisdom in de eerste helft der vijftiende eeuw door jammerlijke twisten verscheurd werd. Met moeite had Rudolf van Diephout zich staande gehouden op den bisschoppelijken zetel. Eindelijk was wel in 1433 zijn mededinger Zweder van Culenburg, die door den magtigen hertog Filips van Bourgondië ondersteund werd, overleden, maar de aanhang van Zweder bleef leven en benoemde Walraven van Meurs in diens plaats. Op nieuw waren er twee bisschoppen, elk met zijn kapittel; de scheuring, die bijna geheeld scheen, vertoonde zich als vroeger; kerken, abdijen en kloosters voegden zich bij de eene of andere partij, vijandig tegenover elkander, en ook binnen die gestichten zelve ontstond daardoor partijschap en verdeeld-

heid tusschen de broeders (*). Zoo was het ook te Bethlehem. Reeds in 1487 was de rust daar weder gestoord geworden. De proost IJsebrand werd zelf verdacht, van beroering verwekt en aanleiding gegeven te hebben, dat Thomas Roever, *procurator* des kloosters, plotseling van daar vertrokken was; men durfde hem onwettige, ja oneerlijke handelingen verwijten; het gerucht zeide, dat hij geld, goed en kleinooden aan de kerk ontvreemd en voor zich behouden zou hebben; en sommigen eischten, dat hij, als zijner bediening onwaardig, zou afgezet worden. De prior daarentegen en vijftien broeders verklaarden hem volkomen onschuldig en betwistten aan de anderen hunne stem in 't kapittel. Bijna drie jaren duurde het, eer eene verzoening werd getroffen. Toen kwamen, door bemiddeling van twee heeren uit het geslacht van Wisch, bij welke zich de proost en de deken van St. Walburg te Arnhem gevoegd hadden, Thomas Roever, nevens zijn bloedverwant, denkelijk broeder, Willem, in het kapittelhuis, vielen voor IJsebrand op de knieën en baden dat hij hun om Gods wil zou vergeven wat zij hem hadden misdaan; de proost schonk hun vergiffenis en het gansche nu weer vereenigde convent verklaarde de geruchten, die ten nadeele van IJsebrand hadden geloopen, voor logentaal en laster, belovende hem als een man van eer en deugd tegen een ieder te zullen handhaven. — In hoever deze twist met de bovenvermelde scheuring van het bisdom in verband gestaan hebbe, moge, door gebrek aan volledige bescheiden, onzeker zijn, het is echter niet onwaarschijnlijk. Naauwelijks toch kon, gelijk wij reeds opmerkten, eenig klooster buiten den invloed daarvan blijven, en nog vier jaren later ziet men, hoe bisschop Rudolf twee commissarissen, waaronder weder de proost van St. Walburg te Arnhem, naar Bethlehem zond, om onderzoek te doen aangaande een kloosterling aldaar, die zich op Walraven van Meurs als op

(*) Zie hierover *Gesch. van de kerkelijke scheuring in het bisdom Utrecht*, in EGB. ROELANTS, *twee Verhandelingen* (Gron. 1839), bl. 97 en volgg.

zijn geestelijk opperhoofd had beroepen, en om dien man, zoo hij in zijne ongehoorzaamheid volhardde, des noods met gevangenis te doen straffen.

Werd de vrede te Bethlehem meermalen gestoord door de kloosterlingen zelve, wier gewaad de uitdrukking was van eenvoudigheid van zin, zelfverloochening, begeving van de wereld; — het had op eene andere wijs te lijden, als er om de heerschappij van het hertogdom werd gestreden en de klank der wapenen in den omtrek werd gehoord. Zóó was het onder anderen in 1373 en eenige volgende jaren, toen op nieuw de Hekerens en de Bronkhorsten gewapend tegen elkander overstonden; de eerste, geruggesteund door den bisschop van Utrecht, de heerschappij aan Mechteld van Gelre, gehuwd met den graaf van Blois, wilden verzekeren, de laatste, den jongen Willem van Gulik voor hertog begeerden. Deze partij had in een groot gedeelte van Gelderland de overhand boven gene; in het vierendeel van Zutphen vond echter die der Hekerens nog eenigen aanhang, en de moedwil der overwinnende krijgsbenden wreekte zich daar ligt ook op weerlooze kloosterlingen, wegens den tegenstand, dien zij van derzelver geestelijk opperhoofd hadden ondervonden. Het was vooral in 1375 en 1376 dat Bethlehem daarvan veel te lijden had. Een aantal partijgangers, aan welker hoofd Arnold van Guterswic, als de aanzienlijkste in rang, het eerst genoemd wordt, waren op de bezittingen van het klooster te Silvolde, te Hummelo, te Doetinchem en elders aangevallen, hadden de bewoners verjaagd, huizen en schuren uitgeplunderd, verwoest en verbrand, paarden, vee en vruchten geroofd; zij werden begunstigd door en vonden eene wijkplaats bij wereldlijke heeren, ridders en bevelhebbers van sloten, bij welke zij het geroofde in veiligheid bragten, ja, zij hadden zich niet ontzien, het klooster zelf aan te randen, boeken, kelken, kruisbeelden en andere kerksieraden daaruit weg te nemen, zoodat de geestelijken, voor nog erger beducht, de vlugt hadden moeten nemen. Reeds in 1373 was door paus Gregorius XI. een alge-

meene magtiging verleend, om aan die geweldenaars door kerkelijk gezag perk te stellen, en inderdaad werd in 1377, nadat zij vruchteloos opgevorderd waren om het geroofde binnen dertig dagen terug te geven of te vergoeden, de excommunicatie tegen hen uitgesproken. Toen in 1379 het land in rust en Willem van Gulik algemeen voor hertog erkend was, gaf wel Urbanus VI. vergunning om dat vonnis op te heffen, zoo de boosdoeners zich aan de hun op te leggen boetedoening wilden onderwerpen; maar zoo menigmaal er op nieuw vijandelijkheden uitbraken tusschen den bisschop van Utrecht en den Gelderschen hertog, gelijk onder anderen in 1396 en 1427 het geval was, stond Bethlehem telkens bloot aan den moedwil der krijgsknechten en zagen de kloosterlingen hun vee en den oogst hunner velden wegvoeren, hunne bouwhuizen en schuren verbranden en hunne bosschen vernielen. Dan werd telkens bij vernieuwing de bul van Gregorius, waarbij de daders met excommunicatie en hun land met interdict bedreigd werden, ingeroepen en de toepassing daarvan bevolen, totdat, na herstelde rust, de paus, onder voorwaarde van boetedoening, de opheffing der kerkelijke straf beval.

Onder de belangrijkste verschijnselen, welke de geschiedenis der geestelijke gestichten in 't laatst der veertiende en de eerste helft der vijftiende eeuw aanbiedt, behoort voorzeker de neiging, welke toen inzonderheid bij de kloosters en reguliere kanoniken bestond, om zich met anderen tot een algemeen kapittel te vereenigen (*). Het klooster te Windesheim bij Zwol, dat eerst van 1387 dagteekende, gaf daarvan, naar 't schijnt, in deze streken, het eerste voorbeeld, en wel reeds in het negende jaar na zijne stichting. Volgens de kronijk van dat klooster zou het in 1395 den kanonik Gerard van Bronkhorst, proost te Deventer, naar Rome hebben afgevaar-

(*) Diergelijke vereenigingen waren onder de kloosters van de Benedictijner orde reeds veel vroeger in zwang. Men zie daarover VON RAUMER, a. w. B. VI. S. 403—407.

digd, met verzoek om zich met andere kapittels in verbinding te mogen stellen en jaarlijks, in vereeniging daarmede, eene algemeene vergadering te houden (*). Paus Bonifacius IX. stond dit toe den 29 Mei 1396, en vier of vijf kloosters werden vereenigd tot één algemeen kapittel, waarvan de prior te Windesheim het hoofd zou zijn. Onder die kloosters behoorde ook het convent van reguliere kanoniken te Zwol, tot hiertoe, gelijk wij reeds zagen, aan Bethlehem onderhoorig. Die vermindering van gezag en invloed schijnt intusschen de broeders te Bethlehem niet gesmaakt te hebben. Zij verzochten en verwierven de voorspraak van hertog Willem, en op zijne bede herriep de paus reeds den 21 Mei van het volgende jaar het verlof, om ook het klooster te Zwol onder het algemeen kapittel te betrekken, terwijl hij het toezigt daarover, als vroeger, aan Bethlehem opdroeg. — Het voorbeeld van Windesheim vond eerlang navolging. Op den 25 April 1423 vereenigden zich de kapittels van reguliere kanoniken buiten Nuis, te Zwolle, te Gaasdonk bij Goch, van St. Katharina te Nijmegen, van St. Menulphus te Budeken in Bergsland, van St. Maria te Reimerswaal en van St. Johannes Bapt. te Aken tot een algemeen kapittel, waarvan dat te Nuis het hoofd zou zijn. Op denzelfden dag trad ook de stichting van Bethlehem tot deze vereeniging toe, onder uitdrukkelijk beding, dat die niet zou strekken tot verkorting van hare oude regten en gewoonten, en op den 5 Mei 1426 werd deze vereeniging door paus Martinus V. bekrachtigd, van statuten voorzien en met bijzondere voorregten begunstigd, bij welke gelegenheid het huis te Bethlehem, tot nog toe als aan St. Maria gewijd voorkomende, voor het eerst het kapittel van St. Laurentius genoemd wordt, onder welken naam het na dien tijd veelal bekend stond.

De bul van paus Martinus, die als de grondwet der

(*) Verg. J. BUSCHIUS, *Chronicum canonicorum regularium ord. S. Augustini capituli Windesemensis* (Antw. 1621), t. I. p. 163, 164.

bedoelde vereenigingen (*colligationes capitulares*) schijnt beschouwd te zijn (*), behelsde onder anderen de volgende bepalingen. Jaarlijks moest eene kapittelvergadering gehouden worden in het klooster van St. Maria buiten Nuis, op welke de proost van Nuis als *superior* zou voorzitten. Op dat kapittel moesten jaarlijks *diffinitores* benoemd worden, die, nevens den *superior*, het regt zouden hebben, om de kloosterlingen wegens begane misdrijven te straffen en hen naar een ander klooster van dezelfde orde te doen overgaan, alsmede om in de, tot de vereeniging behoorende kloosters, proosten, priors en prioressen (want ook vrouwenkloosters werden daarin opgenomen) af te zetten en nieuw gekozene te bevestigen; zij hadden daarbij de bevoegdheid, om de statuten zoodanig te hervormen en te verklaren, als naar den regel van St. Augustinus, ter bevordering van rust, eendragt en het gemeene leven, dienstig kon zijn. Aan het algemeen kapittel en aan de *diffinitores* waren proost, prior en al de conventualen gehoorzaamheid schuldig en den superior kwam in elk klooster hetzelfde gezag toe als daar door den proost werd uitgeoefend. Aan de vereeniging werd als een bijzondere gunst toegestaan om, uit aanmerking van den belangrijken werkkring der prelaten, tot welker behoorlijke waarneming het soms moeijelijk was geschikte personen te vinden, ook zulken, op wier geboorte een smet kleefde, tot de bediening van proostdijen, prioraten en dergelijke toe te laten, dewijl de zoodanigen niet zelden in deugden, eerlijkheid en goede zeden boven anderen uitmuntten (†). Door het algemeen kapittel worden voor

(*) Buschius zegt daarvan l. l. p. 164: „Cujus bullae tenorem singula capituli nostri monasteria habent in forma." Ook Bethlehem had er een notarieel afschrift van, dat nog voorhanden is.

(†) De woorden van het oorspronkelijke luiden als volgt: men zie, of ik ook in de overbrenging gedwaald heb. „Verum quia prelature vestre magis officia quam dignitates esse videntur propter facilem ab eisdem sine strepitu juris obsolucionem cum etiam copia personarum utiliter presidencium frequenter non habeatur, et quia nonnunquam illegitime nati multis virtutibus et magna morum probitate decorantur, concedimus vobis de gracia speciali, ut capitulum generale vel prelatus superior cum talibus

elk klooster prelaten als *visitatores* gekozen, ten overstaan van welke de keus van een nieuwen proost, als zijne plaats door overlijden of afstand was opengevallen, moest geschieden, en als daarbij gebrek in den vorm had plaats gevonden, kon het kapittel of de *superior* de keus vernietigen. Tusschentijds voorvallende zaken werden door den *superior* behandeld, die dan ook in moeijelijke gevallen eenige prelaten tot een privaatkapittel kon te zamen roepen. De kanoniken, die uit eenig klooster gesteld waren aan het hoofd van daarbij geïncorporeerde kerken (*), waren mede onderworpen aan het kapittel, zoodanig dat dit hen kon terugroepen en anderen in hunne plaats voorstellen. Voorts werden aan de kloosters der vereeniging onderscheiden geestelijke voorregten verzekerd, als, dat er in tijden van algemeen interdict dienst mogt gedaan worden, mits met gesloten deuren; dat zij in zulke benaauwde tijden hunne dooden, en ook anderen die begeerd hadden onder hen begraven te worden, ter aarde mogten bestellen, mits zonder openbare plegtigheid, dat zij zich van draagbare altaren mogten bedienen enz..

Inmiddels verwierf dat algemeen kapittel, waarvan Windesheim het hoofd was, boven al de andere den voorrang en nam steeds toe in getal van leden. Terwijl het oorspronkelijk doel der vereenigingen schijnt geweest te zijn, de kloosters, die als dochters uit het moederklooster waren ontstaan en wier proosten vroeger kanoniken van het moederklooster geweest waren, aan een vast toezigt te onderwerpen en zeker geestelijk regtsge-

illegitimis quemcumque eciam natalium defectum pacientibus, et eo non obstante, prelaturas, prioratus et alias dignitates et officia monasteriorum vestrorum nec non curam animarum, si ad ea electi et confirmati seu alias rite deputati fuerint, recipere et tenere possint, preterquam ad prelaturam domus superioris auctoritate nostra valeat dispensare." — Wanneer een klooster de keus van een nieuwen proost aan de bekrachtiging van den bisschop onderwierp, voegde het daarbij de verklaring, dat deze verkozene was in *sacerdotio et etate legitima constitutus ac. de legitimo matrimonio procreatus.*

(*) Zoo als Doetinchem, Varsseveld enz. bij Bethlehem.

bied, als van visitatie en correctie, alsmede, bij het openvallen der proostdij, eenigen invloed op de vervulling daarvan uit te oefenen (*), werden er weldra ook andere gestichten in opgenomen, met welke het hoofdkapittel in geene verwantschap stond. Op eene vergadering of kapitteldag van 't jaar 1407 werden twaalf kloosters vertegenwoordigd; eerlang groeide dat getal aan tot vier en twintig; in 1436 bedroeg het niet minder dan vijf en veertig (†), en in 1454 trad het algemeen kapittel te Nuis, met al de kloosters welke zich toen reeds daaronder geschaard hadden, en dus ook met dat van St. Laurens te Bethlehem, tot de Windesheimsche vereeniging toe. Paus Nicolaas V. verleende daartoe den 14 September 1454 (*anno incarn. dominice mill. quadringentesimo quinquagesimo quarto, decimo octavo kal. Octobr. pontificatus nostri anno octavo*) zijne vergunning, en als oorkonde dier handeling werd een brief in den gewonen vorm opgemaakt; die brief bleef echter onbezegeld, zooals hij nog werkelijk onder de nalatenschap van Bethlehem gevonden wordt; maar de opvolger van Nicolaas, paus Calistus III, verklaarde, den 20 April 1455, op denzelfden dag op welken hij de driedubbele kroon ontving, dat, naardien alleen het inmiddels voorgevallen overlijden van zijnen voorganger het opmaken van den brief verhinderd had, hij nu diens beschikking bekrachtigde, alsof zij werkelijk op den 14 September 1454 genomen en tot stand gekomen ware (§).

(*) Verg. VAN RHIJN, a. w. deel V. bl. 607.

(†) BUSCHIUS, l. l. p. 173, 188. DELPRAT, *Verh. over de broederschap van G. Groote* (Utr. 1830), bl. 170. — VAN RHIJN, a. w. bl. 609—624, telt niet minder dan 86 conventen van reguliere kanoniken en 26 maagdenkloosters op, welke vóór de godsdiensthervorming onder het algemeen kapittel van Windesheim behoorden.

(§) Als diplomatische bijzonderheid meende ik dit niet onvermeld te mogen laten; maar vraag nu: 1.) hoe is de niet afgegeven, niet bezegelde brief van paus Nicolaas, toch in het kloosterarchief gekomen? 2.) hoe komt het, dat die paus, schoon eerst 24 Maart 1455 overleden, dien brief niet heeft kunnen doen bezegelen? — Dit laatste verdient te meer opmerking, daar nogtans in het archief van Bethlehem een brief voorhanden is van den 5 October 1454 (*anno incarn. dominice mill. quadringentesimo quin-*

Het medegedeelde uit de bul van paus Martinus heeft ons doen zien, dat bij de bedoelde vereenigingen ieder klooster een niet gering deel van zijne oude regten aan het algemeen kapittel moest afstaan; zoo ook Bethlehem. Het verloor niet alleen het regt van visitatie der dochterkloosters te Zwolle en te Utrecht (want ook op de laatstgenoemde plaats was er in 1291 een gesticht) (*) en den invloed, welke het daar op de benoeming van den prior uitoefende, maar moest zelf zich nu aan de visitatie en correctie der kanoniken onderwerpen, welke het algemeen kapittel daartoe zou willen afvaardigen, ja, proost en conventualen werden tot gehoorzaamheid aan den proost van een ander klooster, het hoofd der vereeniging, verpligt. Wat meer is: elk gesticht, en alzoo ook Bethlehem, zag zijn gezag over de geïncorporeerde kerken aanmerkelijk verkort en zich beperkt in de magt om die door een zijner kanoniken naar goedvinden te laten bedienen; ja, tot de keus van een eigen proost mogten de conventualen niet overgaan, dan ten overstaan van kanoniken uit een zusterklooster; aan deze moesten zij die keus onderwerpen, en daarbij gedoogen, dat hun proost of prior, door gemagtigden van het algemeen kapittel, van zijne waardigheid vervallen wierd verklaard. — Inderdaad zijn er oorkonden, ten blijke dat de verkiezing van den proost, met wijziging der vroegere gewoonten, overeenkomstig de bepalingen van paus Martinus geschiedde. Toen in 1366 de proost Dirk van Brienen overleden was, werd in zijne plaats, *citatis absentibus et convenientibus in termino supradicto ad capitulum nostrum supradicto omnibus qui debuerent, voluerunt et potuerunt commode interesse*, Johannes Colve tot zijnen opvolger verkozen en, onder inwach-

---

quagesimq quarto, tercio non. Octobr. pontificatus nostri anno octavo) waarbij hij de vrijheden en voorregten van het convent van St. Laurens bevestigt, en die, schoon thans het looden zegel missende, de blijken draagt dat het er eenmaal aan rood en geel zijden draden aan gehecht is geweest. — De brief van paus Calistus heeft nog het aan koord uithangend looden zegel.

(*) Namelijk in een huis, dat vroeger door *fratres saccitares ordinis de penitencia Jesu Christi* bezeten werd en toen door deze verlaten was.

ting van des bisschops goedkeuring, dadelijk onder het aanheffen van een *Te Deum* plegtig op het koor geïnstalleerd. Later, bij voorb. in 1517 (*), toen Johannes de Weert, en in 1540, toen Augustinus de Wiese tot proost werd verkozen, geschiedde het bij geheime stemming, ten overstaan der prioren van twee andere, onder het algemeen kapittel behoorende kloosters, van welke handeling een notaricel stuk opgemaakt en aan den bisschop ter bekrachtiging gezonden werd.

Het is ons onbekend gebleven of, aan de andere zijde, de vereeniging van onderscheiden kloosters onder een algemeen kapittel aanleiding gegeven hebbe tot de vermeerdering hunner geestelijke voorregten; maar de toeneming daarvan is zeer in 't oog vallende na het midden der vijftiende eeuw. Niet alleen verklaarden het kapittel van St. Maria te Windesheim, het convent van reguliere kanoniken te Utrecht, het kapittel van Zanten, de abdij van Kamp en meer andere geestelijke gestichten, dat zij de broeders van Bethlehem deelachtig maakten aan hunne geestelijke goederen, maar verzekerden hun ook de generaal der orde van de minderbroeders te Utrecht, de provinciaal van de orde der Hermieten, de grootmeesters der orde van de h. Drievuldigheid, der predikerorde en van het hospitaal van St. Jan, ieder bij bezegelde brieven, dat zij hun deelgenootschap gaven aan de goede werken, die door de broeders en zusters hunner gansche orde verrigt zouden worden, ja de pauselijke nuntius stond in 1478 aan de kloosterlingen van Bethlehem vollen aflaat toe op het jubeljaar te verwerven, ook schoon zij op de plaats zelve, welke, om die hooge gunst deelachtig te worden, aangewezen was, zelve niet verschenen.

(*) Opdat de proostdij zoo kort mogelijk onvervuld zou blijven, had gewoonlijk, dewijl er geene nieuwe keus geschieden mogt eer de overledene begraven was, de ter aardebestelling terstond na het overlijden plaats. De proost Gerard van Gestellen was den 10 Mei 1517 overleden en reeds den volgenden dag begraven. Zoo geschiedde het ook, wanneer de bisschopsstoel door overlijden was opengevallen. Verg. mijne *Gedenkw. uit de Gesch. van Gelderland,* d. IV. bl. xv. aant. 3.

Waarschijnlijk zullen de kloosterlingen, meer dan door dat alles, gebaat zijn door de erfenissen, die hun in dezen tijd ten deel vielen, en door de gunsten, welke zij van de vorsten, die achtereenvolgelijk in Gelderland het gebied voerden, wisten te verwerven. — De kanonik Henrik van Arnhem, rector der kerk te Doetinchem, liet in 1467 aan Bethlehem een voor dien tijd aanzienlijken inboedel na; een ander vermaakte aan het klooster drie stukken lands en zijne boeken; in 1483 gaf Johan van Baer 25 Rijnsche guldens om als kloosterbroeder van Bethlehem door het kapittel begraven te worden, en herhaalde malen vindt men, dat onderscheiden personen hunne diensten en bezittingen kwamen aanbieden, om als leekenbroeders, *fratres resignati* of *donati*, in het gesticht te worden opgenomen (*). Toen Karel de Stoute in 1473 Gelderland veroverd had, bevestigde hij de vrijheden en voorregten, door de vroegere graven en hertogen aan Bethlehem verleend, en ontsloeg het convent voor het toekomende van alle opbrengsten en schattingen. Ook hertog Karel van Egmond, in 1492 de regering aanvaard hebbende, haastte zich die privilegiën te bekrachtigen, nadat het klooster hem *tot zijne blijde inkomst* 100 goudgulden had geschonken. Door nood gedrongen leende de hertog in 't volgende jaar van de gezamenlijke kloosters in het graafschap Zutphen eene aanmerkelijke som, waarin Bethlehem voor gelijk bedrag van 100 goudgulden aangeslagen werd. In 1495, toen de hertog geld behoefde om zijne ruiters te betalen, verstrekte het klooster hem op nieuw 500 goudgulden en drie jaren later weder 220 goudgulden. Voor dit gezamenlijk bedrag van 720 goudgulden gaf hij nu in 1498 aan den proost en zijn convent eene schuldbekentenis, waarbij hij de terugbetaling verzekerde van 420 gulden uit de eerste

(*) De zoodanigen waren niet aan de volle kloostergeloften gebonden. Nogtans verpligtten zij zich doorgaans tot gehoorzaamheid en den ongehuwden stand, en mogten niet eigendunkelijk het klooster verlaten. Gewoonlijk waren hun de bezigheden buiten den kring der kloostermuren opgedragen. Zie VON RAUMER, a. w. B. VI. S. 369, 370.

pondschatting die in zijn land geheven zou worden, en de overige 300 gulden in twee stukken lands onder Steenre vestigde. — Ook van Karel V. wist Bethlehem gunst te verwerven: den 12 April 1543 verzekerde hij vrije hoede en bescherming aan het klooster en aan allen die het bewoonden, en gaf inzonderheid aan zijn krijgsvolk in last om de water- en windmolens en verdere bezittingen van het convent te ontzien.

Het was er intusschen ver af, dat deze beschikkingen der vorsten het klooster en zijne vele, door het gansche Zutphensche kwartier verspreide, bezittingen konden bewaren voor de verwoestingen, waaraan zij bij de gedurige oorlogen aanhoudend blootgesteld waren. Gedurende den oorlog tusschen de landen van Gelre en van Kleef, in het laatst der vijftiende eeuw, werd door de Kleefschen aan Bethlehem een zware brandschatting opgelegd; in de zestiende eeuw had het veel te lijden, eerst bij de veede tusschen de huizen van Wisch en van den Berg, later van het krijgsvolk van George Schenk, door den keizer bezoldigd om Karel van Egmond te bedwingen; de bosschen van het klooster werden vernield om timmerhout te leveren voor blokhuizen en verschansingen, en maanden lang moest het convent een aantal lansknechten huisvesten en onderhouden, die er door den hertog in bezetting werden gelegd. De rijke inkomsten van het sticht waren niet meer voldoende om in de klimmende behoeften te voorzien, het ging weldra onder zware schulden gebukt, en om daarin te voorzien verzocht en verkreeg het in September 1566 van koning Filips de magtiging, om voor niet minder dan 12000 gulden aan vaste goederen en renten te verkoopen of te verpanden.

Maar een geruimen tijd eer dit voorviel, was reeds door een monnik in Duitschland het licht op nieuw ontstoken en zelfs tot deze gewesten doorgedrongen, dat ook hier de kloosters en de kloosterlingen in hunne ware gedaante aan het oog des volks vertoonen, ja, tot binnen de duistere cellen doordringen zou. Een der eerste gevolgen was, dat de wereldlijke magt, om den val te

voorkomen van een ligchaam, hetwelk zij als een werktuig beschouwde om het volk in onderwerping te houden, de gedragingen der geestelijken meer naauwlettend gadesloeg, en onderzoekend en straffend tusschenbeide kwam, wanneer door hen de onschuld belaagd of in 't openbaar een vergrijp tegen de zedelijkheid gepleegd was. — Zoo ontving Jan van Mekeren, landdrost der graafschap, in December 1560 van het hof te Arnhem in last, om Arend Smeinck, een der conventualen van Bethlehem, priester en vicaris van Steenderen, gevangen te nemen. Hij werd beschuldigd, niet alleen van op kersnacht 1559 op het kerkhof gevochten en iemand met een stok op het hoofd geslagen te hebben, maar ook, dat hij op pinksterdag des volgenden jaars een geweldadigen aanslag op de eerbaarheid zou hebben gepleegd. Vergeefs vlugtte hij naar zijn klooster: hij werd daar in hechtenis genomen en overgeleverd aan den proost, als zijnen natuurlijken regter, die van het hof een ernstige vermaning ontving, om hem, op zijne verantwoordelijkheid, naar verdienste te straffen.

Hoe meer de hervorming doordrong, dies te meer daalde de geestelijkheid ook in achting bij het volk, en de glans van heiligheid, die haar in de oogen der menigte omgaf, taande en week allengs voor het zuiverder licht, door het op nieuw geopend Evangelieboek verspreid. Ook hiervan leverde Bethlehem de voorbeelden op. Het was in 't naburig Varsseveld, gelijk elders, eene oude gewoonte, dat het jonge volk jaarlijks een' meiboom plantte, en, door de goedwilligheid der landlieden daartoe in staat gesteld, zich vrolijk maakte bij spel en dans. Dien meiboom zelven mogten zij uit het bosch van het klooster halen; dit was een gunst, hun door de geestelijke heeren toegestaan, en geen misbruik was daar ooit van gemaakt. Maar in 1576 verstoutten zij zich, om de zwaarste en beste eikenboomen af te houwen en te vervoeren; in het volgende jaar namen zij er drie of vier; zij beweerden nu zelfs, daartoe geen verlof te behoeven, maar het als een regt te kunnen eischen, en vruch-

teloos beklaagde zich het convent, zoo bij het gerigt der heerlijkheid Wisch, waaronder Varsseveld behoorde, als bij het hof, over deze schending van zijn eigendom.

Maar de stem, uit Wittenberg opgegaan, had reeds weêrklank gevonden in den omtrek des kloosters. De vereeniging met Windesheim had er, gelijk elders, goede vruchten gedragen, en het boek van Thomas à Kempis, *over de navolging van Christus*, was er niet onbekend gebleven (*). — Op den 29 Mei 1567 verschenen voor den landdrost Jan van Mekeren de kapellaan van Doetinchem en zes vicarissen en verklaarden, dat Henrik Hoeselman van Bronkhorst, pastoor aldaar, herhaalde malen op den predikstoel gezegd had, dat de mis geene offerande was voor levenden en dooden; dat men verstorven heiligen niet moest aanroepen om voor ons te bidden, noch ook de moeder Gods in eenigen nood; dat het woord Gods in driehonderd jaren niet regt gepredikt was, maar misvormd door monniken en priesters. Zij verklaarden verder, dat hij op eenen feestdag de zingende mis had nagelaten; dat de rigter Reinier van Broekhuizen hem uit naam van den stadhouder had gelast, om openlijk zijne dwaling te herroepen, maar dat hij, in plaats daarvan, gezegd had, dat zij, die hem dit gedaan hadden, naar zijn vleesch en bloed stonden; God mogt het hun vergeven; hij vergaf het hun gaarne, maar bleef bij hetgeen hij gezegd had, zou zich daarover wel weten te verdedigen en wilde geen andere leer prediken. Nog verklaarden de getuigen, dat de pastoor op een anderen tijd tegen hen gezegd had, dat zij allen te zamen, zonder onderscheid, priesters waren; dat er geen andere offerande was, dan de offerande door Christus aan het kruis volbragt; dat zij daarom het ligchaam van Christus ontvingen onder de gestalte des broods en zijn bloed onder de gestalte des wijns. — Acht dagen later verscheen een wereldlijk persoon, met name Lutgerd van Rosengaard, voor den rigter van Doetinchem en verklaarde onder eede, dat,

(*) Zie het berigt in het *Dagblad van 's Gravenhage* van April 1852.

bij gelegenheid der uitvaart van een zijner naburen, in eene herberg waar de bloedverwanten en vrienden des overledenen te zamen waren, de waardin hare belangstelling in een Mariabeeldje had doen blijken, waarop de pastoor tot haar had gezegd: „Onze lieve vrouw is niet beter dan gij zijt, uitgenomen de genade, die God haar daar boven heeft gegeven." — Het berigt, dat de pastoor van Doetinchem eene leer verkondigde, in strijd met die der Kerk, was reeds vroeger bij het hof te Arnhem ontvangen; het had een scherpen brief aan den proost van Bethlehem, Hermannus à Porna, afgezonden, met last om dien pastoor terstond terug te roepen, hem het prediken te verhinderen en streng te straffen, anderen ten voorbeeld (*). Of de proost dezen harden maatregel goedkeurde en met welgevallen volvoerde, is niet bekend; het tegendeel laat zich vermoeden, vermits de gevoelens van zijnen conventuaal, openlijk in zijne nabijheid uitgesproken, hem niet onbekend kunnen geweest zijn en hij nogtans een stelligen last tot vervolging afwachtte; zéker is het, dat hij tot de uitvoering overging en heer Henrik beval, zijn pastoraat neder te leggen en in het klooster terug te keeren. Hoogst opmerkelijk is de verdediging, welke de beschuldigde toen aan het hof inzond (†). Daar zij niet minder van zijne edele inborst, dan van zijne heldere denkbeelden, getuigt, kunnen wij ons niet onthouden den voornaamsten inhoud van dat stuk in korte trekken op te geven. Het was hem — zeide hij — een grievend leed, dat hij voor een ketter werd gehouden, een naam dien hij zijn leven lang verafschuwd had. Hij was geen aanhanger van eenige der sekten, die vroeger of later hier waren opgestaan, enkel verkondigende de leer van Christus, zoo als die beschreven was door de vier evangelisten en overeenstemde met

(*) Zie *Bijdr. voor Vaderl. Gesch. en Oudheidkunde*, d. VIII. bl. 76—78.

(†) Dit stuk, hoewel eenigzins geschonden, is nog aanwezig onder de oude stukken, afkomstig van het hof van Gelderland, thans in het Provinciaal archief.

de schriften der apostelen, met de kerkvergadering van Nicea (*) en andere oecumenische conciliën. Welligt had hij den priesterlijken stand te hard aangegrepen. Inderdaad, hij had den priesteren hunne zonden openbaar gemaakt en de eerwaardigheid hunner bediening herinnerd; hij had hen geleerd, dat zij zich niet moesten vergenoegen met het bedienen der mis, maar zich vooral bevlijtigen om de geboden des Allerhoogsten regt te leeren kennen, opdat zij ook anderen mogten kunnen onderrigten in den weg ten eeuwigen leven, want dáárin bestond voornamelijk der priesteren pligt. Misschien had hij ook diegenen, welke de geestelijke goederen enkel gebruiken tot de voldoening van hovaardij, wellust, onkuischheid en schandelijke lusten, te hard aangetast; ja, dàt had hij gedaan, *et hinc illae lachrimae*, — maar moest hij daarom een ketter heeten en van zijn pastoraat beroofd worden? Voorwaar, dan waren Chrysostomus, Hieronimus, Gregorius de Groote, Bernard van Clairvaux, en meer anderen, welke de Kerk voor heilig hield, even zeer ketters, want hunne schriften toonden klaar en duidelijk, hoe zij de ondeugden der priesteren en de misbruiken der geestelijken met het woord van God hadden bestraft. Zou hij een pastoor zijn en niet als Habakuk op de wacht staan voor den Heer? de zonden door de vingers zien en aan het volk zijne overtredingen niet verkondigen? Naar het bevel van Jezaias moest hij er zijne stem als een bazuin tegen verheffen, om niet te vallen in het oordeel, dat God over zulke slaperige en stomme honden velt, als Hij eens menschen ziel van hunne hand eischt. — Niemand kon naar waarheid zeggen, dat hij de mis verworpen of de lieve heiligen veracht en gesmaad had. In zijn klooster had hij altijd, gelijk de andere broeders, de mis gevierd en die ook later, hoewel onwaardig, als priester bediend. Wat de heiligen betreft: hij had den leden der gemeente ingescherpt, dat zij die, als vrienden van God, in groote eer moesten

(*) Hij noemt bepaaldelijk het eerste algemeen concilie, zijnde dat, waarop de leer van Arius veroordeeld werd.

houden en hen navolgen in geloof en leven, opdat zij ook eenmaal mogten verwerven de kroon des eeuwigen levens, welke hun allen *credendo in Christum et sequendo Christum* ten deel was gevallen. Hierbij had hij het laten berusten en voorts de schapen, die aan hem toevertrouwd waren, tot gebed, gehoorzaamheid, liefde, eendragt, tucht en ordo vermaand. Verandering of vernieuwing had hij niet ingevoerd; den doop en het sakrament des altaars naar de voorschriften der Roomsche Kerk bediend. Dáárin alleen bestond de nieuwigheid, welke hij had ingevoerd en waarop zijne vijanden zoo veel te zeggen hadden, dat onder zijne toelating en met zijne medewerking, wanneer een christen gestorven en ter aarde besteld was, eene korte toespraak op het graf werd gehouden, om den overledene aan God te bevelen en de omstanders te wijzen op de verrijzenis bij het jongste gerigt, en hen daarbij te vermanen, om hier op aarde te leven in heiligheid en regtvaardigheid, en God den Heer te dienen al de dagen huns levens, opdat zij eens in waar geloof en christelijken wandel zóó uit dit ellendig leven mogten scheiden, dat zij, na dit tijdelijke en vergankelijke, het eeuwige en onvergankelijke met en door Christus mogten verwerven. Hij eindigt, met op deze verantwoording het verzoek te gronden, dat het hof hem ten spoedigste in zijn pastoraat mogt herstellen. — Hoe deze stoute taal opgenomen is en of Henrik Hoeselman, wiens naam niet mag vergeten worden, levenslang ingekerkerd of den marteldood gestorven zij, heb ik tot hiertoe niet kunnen ontdekken.

De tijd naderde, dat de vrijheid gereed was, op de puinhoopen, zoowel van staatkundig despotisme, als van godsdienstige vooroordeelen en priesterheerschappij, de zegevaan te planten. — In hetzelfde jaar, waarin aan Hollands westelijksten uithoek de eerste stad aan de magt van Spanje ontviel, bragt Willem, graaf van den Berg, nevens andere Geldersche plaatsen, ook Doetinchem, aan de zijde der staten. De kloosterlingen van Bethlehem schijnen toen, voor zoover het krijgsgebruik toeliet,

gespaard te zijn gebleven, en zeven jaren later, namelijk den 9 Julij 1579, werd de stad door den beruchten Marten Schenk bij nacht overrompeld en aan de zijde des konings, in wiens dienst hij toen stond, teruggebragt (*). Hij bleef echter niet lang in het bezit, want dadelijk trokken uit Zutphen, Deventer en andere Overijsselsche steden gewapende burgers op onder aanvoering van den baron van Curtsbach, sloten Doetinchem in en noodzaakten Schenk hun de plaats weder over te leveren (†). Dit moet slechts drie dagen later voorgevallen zijn, want »*anno Domini* 1579 *den* XII *dach Julij binnen wij veriaecht ut Doetinchem*" teekende een der kanoniken op, vooraan in een boekje, waarin de ontvangsten en uitgaven over het jaar 1582 opgeschreven werden. De proost en zijne conventualen hadden namelijk in de stad eene wijkplaats gezocht, werden daar gevangen genomen en voor een rantsoen van 325 daalders ontslagen. Reeds vroeger, toen het krijgsgevaar dreigde, hadden zij hun voornaamste zilverwerk en kerksieraden in twee koffers aan eenen overste, Jan Stroiff genaamd, die te Emmerik woonde, in bewaring gegeven. Van dezen namen zij nu de som op, die tot hunne loskooping werd gevorderd, en verbonden daarvoor eene weide ten zijnen behoeve. Maar de overste, weinig gebaat met een pand dat zich in 's vijands handen bevond, liet beslag leggen op de koffers. Zij werden, niettegenstaande het protest van den proost, geïnventariseerd en de inhoud verkocht. Deze bestond in 13 zilveren lepels, 2 zilveren schalen met Rijswijks wapen, 2 zilveren bekers met leeuwenvoetjes, gedeeltelijk verguld, en eenige kleinigheden. De opbrengst, ten bedrage van 108 daalders 7 stuiv., werd aan Stroiff ter hand gesteld. Dit had plaats in het jaar

(*) Blijkens brieven, door de stad Zutphen aan den stadhouder graaf Jan van Nassau en aan het Hof ingezonden, in het Prov. archief.

(†) Bij geen onzer schrijvers — alleen in oorspronkelijke stukken — vind ik hiervan gewag gemaakt. Het komt mij waarschijnlijk voor, dat Schenk bij deze gelegenheid voor de eerste maal in gevangenschap is geraakt. Verg. GROEN V. PR., *Archives*, t. VII. p. 73, en de daar aangehaalde plaats van VAN METEREN.

1589. Acht jaren vroeger (in 1581) waren reeds door de staten der provincie algemeene bepalingen vastgesteld ten aanzien van het beheer der geestelijke goederen, en maatregelen genomen om de inkomsten daarvan voortaan tot onderhoud van predikanten, kerken- en schooldienaars, in één woord, *ad vere pios usus*, te doen strekken (*). In het graafschap Zutphen werd dat beheer op den 31 Januarij en den 2 Februarij 1600 door de staten des kwartiers aan de gedeputeerden opdragen, die het sedert lieten waarnemen door rentmeesters, welke jaarlijks aan hen rekening en verantwoording deden.

De geschiedenis van het Augustijner klooster Bethlehem is die van menig ander geestelijk gesticht. Een vrome ijver, wèlgemeend, maar naar onze denkbeelden verkeerd toegepast, gaf hun het ontstaan. Toen waren zij dienstbaar aan de ontginning van woeste gronden, gaven voedsel aan eenige takken van nijverheid, werden de bewaarplaatsen van sommige kunsten en wetenschappen, het vereenigingspunt voor de eerdienst en den handel eener toenemende bevolking. Bij hun voortgaand bestaan ontaardden zij ras in kweekscholen van luiheid en hoovaardij, en werden zij de tooneelen van brasserij en dronkenschap, van twist en gekijf. Zij vonden hun ondergang toen de nacht der middeleeuwen week, toen ze niet meer in overeenstemming waren met de heerschende denkbeelden en begrippen, toen de verkondiging van het reiner Evangelie het priesterbedrog aan 't licht bragt, vooroordeelen ontwortelde en krachtiger hulpmiddelen leerde kennen tot bevordering van reinheid van zeden, dan kloostertucht en zelfkastijding.

I. A. N.

(*) In het jaar 1593 bedroegen de inkomsten der kloostergoederen, met inbegrip van die der geïncorporeerde pastorie van Doetinchem, 1175 gulden. Daaruit werd aan de vijf conventualen, die overgebleven waren, tot hun onderhoud, te zamen, jaarlijks zes honderd gulden toegelegd. Ook werd er de bezoldiging van den predikant en den schoolmeester te Doetinchem uit betaald.

BIJLAGEN.

A.

Uitspraak in de geschillen tusschen het Duitsche Huis en het klooster Bethlehem, gedaan den 1 *Julij* 1286.

Vniuersis presentes litteras visuris. Nos Adulphus Dei gracia prepositus ac Stephanus decanus maioris ecclesie traiectensis, Gosuinus dauentrien. et Ghiselbertus aldeselen. ecclesiarum eiusdem traiecten. dyoc. prepositi, arbitri, arbitratores, ordinatores seu amicabiles compositores electi super ea re que vertebatur inter viros religiosos magistrum et fratres hospitalis sancte Marie teutonicorum in Alemannia ex vna parte et prepositum et conuentum monasterij de Bethleem predicte traiecten. dyoc. ex altera, notum facimus et protestamur, quod nos, recepto onere arbitrandi inter partes predictas super omni controuersia que hactenus exstitit inter partes easdem, die assignata ad pronunciandum huiusmodi arbitrium, partibus presentibus et pronunciationem nostram instanter petentibus, auditis et examinatis diligenter articulis super quibus huiusmodi controuersia exstitit; pronunciamus in primis arbitrando seu amicabiliter componendo, quod predicti prepositus et fratres de Bethleem in loco suo predicto et habitu ac ordine sancti Augustini, sicut ab antiquo consueuerant, remanebunt, et quod predicti commendator et fratres in eorum loco vel personis nichil iuris habent vel habuerunt nec sunt de cetero habituri, nec ipsos in personis vel rebus aliquatenus molestabunt, exceptis articulis qui inferius continentur. Veruntamen propter bonum pacis et concordie ordinamus et pronunciamus, quod predicti prepositus et fratres de Bethleem ecclesiam de Douseborgh cum omnibus suis pertinenciis in manus domini electi vel archidiaconi ipsius loci libere resignabunt, nichil in eadem ecclesia vel suis pertinenciis sibi iuris de cetero reseruando, et predicti commendator et fratres domus teutonice proprietatem et possessionem vel quasi eiusdem ecclesie de Douseborgh cum suis pertinenciis ad usus domus teutonice traiecten. recipient de manu electi vel archidiaconi predictorum, eam cum omni eo iure et plenitudine quo dicti prepositus et fratres de Bethleem ipsam habere consueuerunt absque cuiusquam contradictione de cetero habituri et perpetuo retenturi. Item assignamus eisdem fratribus domus teutonice, pro dampnis eorum et expensis factis circa fratres illos de

Bethleem qui adhuc sunt apud domum teutonicam, quadraginta marcas sterlingorum, quam summam predicti prepositus et fratres de Bethleem eisdem commendatori et fratribus persoluent infra quatuor annos proximos, ita quod quolibet anno infra oct. cathedre beati Petri decem marcas persoluent, donec dicta summa fuerit integre persoluta. Item quelibet ipsarum partium, si ab altera parte requisita fuerit, sentencias quascunque latas a quibuscunque iudicibus contra ipsam alteram partem reuocari procurabit suis laboribus et expensis. Item quelibet ipsarum partium libros, si quos habent penes se, qui fuerint partis alterius, eidem parti integraliter illos reddent. Dicti quoque commendator et fratres domus teutonice sigillum monasterij de Bethleem, si hoc habent penes se, et instrumenta vel privilegia, si qua habent vel habere potuerunt, ad ipsum monasterium spectancia, illa eisdem preposito et fratribus libere resignabunt. Item illi qui dictos commendatorem et fratres domus teutonice a predicta domo de Bethleem violenter eiecerunt, ordinabunt quinquaginta viros bonos et honestos, qui nudis capitibus et pedibus, camisiis et bracis duntaxat induti, quatuor diebus dominicis quatuor processiones precedent, primam videlicet apud (1) Bethleem, secundam apud Deuttinchem, terciam apud Douseborgh et quartam apud Diederen, et in fine processionis flexis genibus veniam petent a fratribus quos ibi contigerit interesse. Item illi de Deuttinchem restituent eisdem commendatori et fratribus quantum voluerint, pro rebus per ipsos ablatis in eiectione eorundem fratrum, et extunc quinque viri boni et honesti asserent veracibus verbis quod per hec omnia restituta sint, et huiusmodi restitucione ipsos fratres contentos volumus permanere, et per premissa volumus quod omnis questio vel controuersia inter ipsas partes quacumque occasione habita penitus sit sopita, precipientes eisdem partibus ut premissa diligenter obseruent sub pena in arbitrio comprehensa. Hoc nobis retento, quod si quid supplendum remanserit in articulis supradictis vel declarandum seu aliis de quibus mentio facta non est inter partes predictas, id supplere seu declarare possimus, et quod partes predicte eamdem declaracionem vel supplecionem obseruare teneantur sub pena in arbitriis comprehensa. In cuius

(1) *apud*] Dat is, niet *bij*, maar *te*, zoo als het woord in middeleeuwsche charters dikwijls voorkomt. Zie mijne *Gedenkw. uit de Gesch. van Gelderland*, deel I. bl. 57.

rei testimonium presentibus litteris sigilla nostra duximus apponenda. Datum et actum anno Domini millesimo ducentesimo octuagesimo sexto, feria secunda post festum apostolorum Petri et Pauli.

Naar den oorspronkelijken perkamenten brief, hebbende vier ovaalronde zegels, in groen was uithangende.

B.

Johannes van Arkel, bisschop van Utrecht, geeft statuten aan het klooster Bethlehem, den 21 *Julij* 1344.

Johannes Dei gracia episcopus Traiecten., religiosis uiris, preposito et conuentui Bethleemen. nostre dyocesis salutem in Domino. Summi magistri dignacio ac sedis apostolice clemencia nos quamquam immeritos miseranter in pastoralis magisterij cathedra collocarunt, ut ne dum omnibus ciuitatis et dyocesis Traiecten. pressimus, sed super gregem dominicum nostre fidei fiducialiter creditum uigilemus, et labores assiduos expendamus, ut uobis et aliis salutis commoda procuremus. Proinde namque inter cetera regularium ciuitatis et dyocesis predictorum claustra et monasteria, easdem ciuitatem et dyocesim decorancia, ad uestrum monasterium nostre dirigentes attente consideracionis intuitum optamus in domino Jhesu Christo, ut sicut dictum monasterium affluencia temporalium per incrementa temporum suos palmites dilatauit, sic virtutum radiis luminosis iugiter illustretur. Et quamquam cura illius salubrem et felicem statum, tam per regulam ab almo confessore Augustino inter doctores ecclesie doctore eximio compositam, quam per diuersas romanorum pontificum regulares instituciones ac iuridicas sanctiones prouisum existere dinoscatur. Nos tamen ob zelum amplioris salutis et maioris prosperitatis eiusdem inter nostra precordia, et cum religioso uiro domino Aymerico biga vestri ordinis ac monasterij sancti Anthonij dyocesis Viennen. doctore decretorum consiliarioque uestro diligenti tractatu prehabito, et super eo digesta deliberacione sequta, ut idem monasterium in diuini cultus obsequio floreat, honestatis candore fulgeat, disciplina regulari premineat, nec descrescat in profectu substancie temporalis sed pocius augeatur, uigeatque inter cenobitas suos caritatis soliditas, et persistat sanctimonie fortitudo. Et ut premissa ualeant, cooperante superna omnipotencia efficaciter prouenire in uirtute dominica confidentes, auctoritate ordinaria

statuta edimus ac ordinaciones facimus, que ordinate subscripta serie describuntur, que perpetuis futuris temporibus uolumus firmiter obseruari. Per horum autem edicionem statutorum et ordinacionem predictarum non intendimus predicte regule ac predictorum romanorum pontificum institucionibus regularibus et iuridicis sanctionibus aliquatenus derogare sed illa pocius approbare.

Statuimus igitur ut quilibet uestrum preposito et priori uestris obediatis in licitis et honestis, et penitencias pro uestris excessibus, culpis aut negligencijs, per prepositum et priorem uestros iuxta suum arbitrium in capitulo, aut extra, uobis impositas humiliter peragatis, nec resistatis, aut contradicatis, licet per ipsos prepositum aut priorem iuxta qualitatem excessuum culparum aut negligenciarum et morem antiquum secundum uestrum uidere maior uobis penitencia imponatur. In hoc enim prepositi et prioris consciencias honeramus, nisi ipsa penitencia sit notabiliter excessiua, ut uidelicet inportabilis, aut alias difficilis ac enormis. Quod si predictam penitenciam peragere quis rennuerit animo indurato, volumus ut per prepositum quam cito primum sibi innotuerit pena maioris carceris condempnetur, quam si peragere rennuerit uoce capitulari usque ad beneplacitum propositi sit priuatus.

Proprium nullus uestrum habeat nisi de licencia prepositi. Et qui de licencia prepositi proprium habuerit semel in anno reuelet eidem preposito totum illud. Quod si per negligenciam quis revelare semel in anno obmiserit; tribus sextis ferijs in pane et seruisia ieiunet. Si autem monitus per prepositum revelare noluerit, aut aliquid scienter occultauerit, et de hoc conuictus fuerit, pena maioris carceris per prepositum condempnetur.

Siquis vestrum de se mala suspicari permiserit et de fornicacione infamiam incurrerit, si se ad arbitrium prepositi non purgauerit, aut alias inde conuictus fuerit, per eundem prepositum pena graui criminis puniatur.

Assumantur per prepositum tres de uestro monasterio canonici, unus ad officium cellerarij, alius in pitanciarium, tercium uero in infirmarium, qui tres cum assumpti fuerint fidelitatis prestent preposito iuramentum. Et hij duo pitanciarius et infirmarius redditus illos recipiant, qui hactenus fuerint ad hec officia deputati, et quos si apud prepositum fuerint, eis pro pitanciario et infirmario uolumus per prepositum assignari. Et semel in anno teneantur preposito in conuentus presencia

reddere racionem. Et si quid de perceptis redditibus superfuerit, iuxta voluntatem maioris partis conuentus per prepositum in utilitatem monasterij conuertatur. Quod si maiori parti conuentus uisum fuerit pitanciarium aut infirmarium mutari, alius per prepositum assumatur.

Nullus uestrum limites antiquos curie seu claustri, scilicet extra pomerium uel extra portam curie exeat, nisi a preposito aut priore licencia petita et obtenta, aut nisi officij sibi commissi necessitas uel utilitas cogat, quod si contrarium fecerit ipso facto excommunicacionem incurrat.

Nullus uestrum intrat coquinam, pristinum, uel alias officinas, nisi sibi commissi officij racione. Quod si contrarium quis uestrum fecerit in capitulo recipiat disciplinam.

Potestatem licenciandi aliquem uestrum extra claustrum uestri monasterij pro aliquibus negocijs ad prepositum solum uolumus pertinere. Prior uero presente preposito aliquem licenciare possit, dummodo licencia unam diem sine pernoctacione non excedat, si autem prepositus a monasterio absens sit, et non sit spes quod die petite licencie ad monasterium reuertatur, licencia abeundi a priore monasterij impetretur. Licencia abessendi non detur scolaribus nisi causa studij, aut aliqua magna necessitate urgente.

Unusquisque uestrum ad ultimum pulsum campane hore cuiuslibet sit in choro, et qui ante finem primi psalmi hore alicuius ad chorum non uenerit, intrando chorum petat ueniam ponendo digitos ad gradum, iuxta morem hactenus obseruatum.

In ecclesia et in claustri ambitu silencium teneatur.

Nullus chorum exeat sine prioris licencia, dum misse chori aut hore canonice decantantur, nisi cui hoc competit sui officij racione.

Quilibet uestrum capam coralem portet, a festo omnium sanctorum usque ad uigiliam pasche, et sub capa suppellicium uel subtile, festiuitatibus natiuitatis Christi usque ad octauas epyphanie et alijs festis duplicibus exceptis.

Prepositus presens missas celebret in maioribus festiuitatibus et omnibus duplicibus, et in diebus cene Domini, perasceue et uigilie pasche et uigilie penthecostes et in anniuersarijs prepositorum et fundatorum monasterij. Item presit matutinis et uesperis in festis maioribus omnibus duplicibus. Quod si predictis diebus prepositus a monasterio absens fuerit, predicta per priorem cum diligencia compleantur. Ceteri uestrum ad suas seruandas ebdomadas secundum suum ordinem

et morem antiquum teneantur, nec ab ea aliquis sit exemptus, nisi dumtaxat unus qui fuerit prepositi cappellanus, quem ab ebdomada pronunciamus prorsus fore exemptum. Cum hoc sit iuri communi consonum et per antiquas consuetudines ecclesiarum cathedralium hactenus obseruatum. Qui uero fuerint in officijs constituti, si tempore suarum ebdomadarum fuerint temporalibus aut negocijs impediti, possint per alios quos rogauerint suis ebdomadis facere deseruiri.

Cantores et lectores iuxta antiquam consuetudinem in tabula notentur et scribantur, et scripti eis deputata officia peragant diligenter.

Prima missa dicatur cursorie per notas, et uolentes dicere missas priuatas, predicte misse tempore legant eas, ita quod omnes possint capitulo interesse. In festis autem nullus infra summam missam legat priuatam missam, nisi post sequenciam propter cantus solempnitatem.

Duo sint subdyaconi et duo dyaconi in monasterio, et hij in suis ordinibus alterius ebdomadis seruiant summe misse: Qui sacris uestibus pro missa aut alijs diuinis officijs induentur, suppellicium prius induant aut subtile.

Insuper ordinamus, ut quilibet uestrum communicet in festis que sequuntur, uidelicet pasche, penthecostes, sacramenti, assumpcionis beate virginis, omnium sanctorum, natiuitatis Christi, annunciacionis beate virginis, et cene Domini. Predicti tamen subdyaconi et dyaconi in suis ebdomadis semper semel communicent, dum seruiunt prime misse. Quod si quis in altero predictorum que infra ecclesiam sunt agenda transgressor inuentus fuerit, in capitulo proclametur et ibi per priorem recipiat disciplinam.

In dormitorio silencium teneatur.

Quilibet uestrum iaceat camisia et brachijs indutus.

Finito completorio omnes processionaliter ad dormitorium simul ibunt. Et idem fiat tempore estiualis meridiane dormicionis. Nec aliquis extra processionem uadat uel maneat, nisi causa necessitatis et a priore licencia super hoc petita et obtenta. Quod si quis in hijs transgressor inuentus fuerit, in capitulo proclametur, et per priorem recipiat disciplinam.

Prior in capitulo dabit hijs qui demeruerint disciplinam, et iuxta eorum excessus, culpas aut negligencias, unius diei ieiunium imponet, aut quod psalterium aut septem psalmos penitenciales, aut miserere mei, aut similia legant, uel similes penitencias agant, precipiet et mandabit. Nullum tamen

ad penam maioris carceris aut ut ad terram sedeat, aut ad aliam grauem penitenciam condempnabit. Penarum enim harum imposicionem ad solum prepositum uolumus pertinere.

Condempnatus ad maiorem carcerem in continuo existat silencio, quartis et sextis ferijs in pane et seruisia ieiunet, nisi prepositus uel, eo absente, prior cum eo dispensauerit graciose. Et tempore commestionis in medio refectorij in terra sedeat, tectum non exeat, et in omnibus processionibus ante ianuam ecclesie iaceat prostratus. in terra, exceptis festis celebribus propter presenciam populi secularis. Et secundis, quartis et sextis ferijs cuiuslibet ebdomade in capitulo recipiat disciplinam, nisi nouem leccionum festum occurrat. Inferiorem stallum chori teneat. Non sit ebdomadarius, nec ad cantandum aut legendum singulariter deputetur, sed cum alijs legens aut cantans Deo seruitutis sue pensum impendat.

Item uolumus et ordinamus, ut prepositus de consensu maioris et sanioris partis conuentus potestatem habeat ordinandi aliqua circa disciplinam regularem, aut statum, regimen, uictum, uel quamlibet conuersacionem personarum conuentus, minoris partis conuentus contradiccione qualibet non obstante.

Ad refectorium quisquis ueniat cum pulsari audiuerit campanam ad hoc specialiter deputatam. Quod si quis refectorium tarde intrauerit, uidelicet post benedicite, petat ueniam ponendo in medio refectorij digitos ad terram, iuxta morem hactenus in monasterio observatum.

Inibi silencium obseruetur.

Tempore commestionis usque ad finem legatur id quod legere per priorem fuerit ordinatum.

Vinum detur per cellerarium cuilibet in uigilijs festorum totaliter duplicium ad collacionem, et in festis totaliter duplicibus in prandio et in cena, et in festis duplicibus in prandio tantum, et in cena Domini in prandio, in uigilijs pasche et penthecostes in prandio. Et quater in anno temporibus minucionum per tres dies continuos in prandio et in cena.

Diebus pitanciarum pro pitancia addatur unum ferculum, et detur uinum cuilibet minghelinum.

Prepositus conuentum sic alias procuret, quod conuentus non conqueratur racionabiliter de defectu. Si prepositus contrarium fecerit, ad admonicionem prioris studeat emendare.

Prior solus in mensa tantum recipiat quantum duo.

Prepositus de pitancia solus tantum recipiat quantum duo.

Tempore estiualis meridiane dormicionis, post dormicionem

dictis nona et uigilijs, qui potare uoluerint intrent refectorium, et eis insimul congregatis ad sufficienciam detur potus, postquam amphora ad cellarium reportetur, nec ibi amphora remaneat ne uideatur taberna. Si autem post hanc horam aliqui sitierint, et si superuenerint hospites, de prioris licencia eis non denegetur potus.

Infirmus in infirmaria diebus singulis recipiat quod reciperet si in refectorio presens esset, et si pluri egeat illud sibi infirmarius propinabit iuxta exigenciam reddituum ad hoc deputatorum.

Statuimus et ordinamus iuxta consuetudinem in uestro monasterio hactenus obseruatum, ut quicumque de nouo recipietur deinceps in canonicum, secum portet uestes, lectum, linteamina et alia corporis necessaria, excepto solo uictu pro duobus annis suam recepcionem immediate sequentibus, et infra predictos duos annos prepositus ei dare aliquid non teneatur, ultra porcionem ipsam in refectorio contingentem. Predictis uero duobus annis elapsis si pueri in scolis existentes fuerint, et intra annum octauum decimum, constituti dimidiam cameram recipiant; si autem predictis duobus annis elapsis sint in sacris ordinibus constituti, uel nondum ad annum octauum decimum attingerint, cameram integram, in primo termino solucionis camerarum et sic deinceps recipiant, et idem uolumus obseruari de hijs qui iam in canonicos sunt recepti.

Quartis et sextis ferijs a uobis omnibus ieiunetur. Circa autem quartas ferias prior aut prepositus ualeant dispensare.

Recepcionem hospitum ad solum prepositum uolumus pertinere, et in sui absencia ad illum cui ipse vices suas duxerit committendum. Nullus ergo uestrum aliquem pransurum in refectorio audeat inuitare; sed si sibi aliquis amicus aduenerit, hoc significet preposito ut per eum recipiatur, et si sibi uisum fuerit, inuitetur.

Nullus ludat cum taxillis aut globis aut cum archu uel alijs modis per quos pecunia amitti ualeat uel acquiri. Qui uero intra ambitum claustri cum taxillis luserit, ipso facto excommunicacionem incurrat. Ceteri uero qui contra premissa fecerint per priorem in capitulo recipiant disciplinam. Datum Traiecti sub nostri appensione sigilli. Anno Domini millesimo trecentesimo quadragesimo quarto in crastino beate Margarete uirginis.

Naar den oorspronkelijken perkamenten brief, thans het zegel missende.

NOG IETS OVER

WEMBERICH VAN BERCHEM,

VICE-ADMIRAAL VAN HOLLAND EN WEST-VRIESLAND.

In het achtste deel dezer *Bijdragen* zijn eenige belangrijke berigten medegedeeld, omtrent een' weinig bekenden vice-admiraal van Holland. Zij hebben tevens een bewijs geleverd, hoe véél men leeren kan uit een paar eenvoudige grafzerken; en evenwel heeft men er reeds zoo vele roekeloos uit de kerkgebouwen geworpen, zonder aanteekening te houden van hetgeen men er tot onderrigting van het nageslacht op gebeiteld had. Evenwel was dit, zoo niet van allen, toch van vele niet moeijelijk geweest; bijna overal was er, bij een weinig goeden wil, de gelegenheid toe. Het schijnt, dat allen, die met eenig opzigt belast zijn, nog niet genoegzaam doordrongen zijn van de verpligting die op hen rust, om te waken, dat niets, wat voor de geschiedenis van het vaderland belangrijk kan zijn, verloren ga, ten minste, indien het in hunne magt is, zulks te voorkomen.

Wat nu Van Berchem betreft, hetgeen ik van hem weet is niet veel, evenwel wil ik het mededeelen, omdat het welligt anderen in hunne nasporingen kan te stade komen. In de *Eerste Voyagie van Pieter van den Broecke naer Angola in* 1607 (*) staat, op bl. 4, » *Wij settent by ons ander schip, dat voor ons uyt Texel onder den generael Wemmer van Barchem, gheloopen was.*" Hij bevond zich dus in de maand April 1608, met Van den

(*) *Begin ende Voortgangh der Oost-Indische Compagnie*, deel II.

Broecke, op de kust van Loango, doch welke reederij de schepen had uitgerust wordt niet opgegeven, misschien wel die, tot welke Elias Trip behoorde. Behalve uit dien titel van generaal, blijkt het eenigzins uit het reisverhaal, dat Van Berchem het opperbevel voerde, want Van den Broecke zegt, op bl. 5: »*Van hier sont my den commies met het jacht nae de revier van Congo, alwaer ick eerst nae* 16 *dagen by den generaal Van Berchem arriveerde, die my in commissie sondt naer Bansa de Songeo.*" Men ziet dus, dat *Barchem* voor *Berchem* een schrijf- of drukfout is. Wanneer Van Berchem in het vaderland terugkwam blijkt niet duidelijk; welligt tegelijker tijd met Van den Broecke, en die kwam in de maand Junij 1609 te huis.

Van Meteren berigt ons (*), dat er, na de sluiting van het twaalfjarig bestand in 1609, besloten werd, om »*mette eerste bequaemheyd in den winter noch* 7 *ofte* 8 *schepen na Oost-Indien te senden, alsmede een Pinnerse, met paspoort van de Koningh van Spaengien en der Ertz-Hertogen, en eenige haer commisen, om in de Oost-Indien al-omme te waerschouwen aen beyde partyen, het gemaeckt contract van de treves, om hun van weder-zijden daerna te reguleren.*" Ik denk, dat, met die schepen, de vloot van den admiraal Pieter Both bedoeld wordt, die in den aanvang van het jaar 1610 als eerste gouverneur-generaal naar de Oost-Indiën vertrok; doch wat de *Pinnerse* betreft, zoo zoude het mij niet verwonderen, dat dit op een kleiner vaartuig ziet, waarmede Van Berchem vooruit gezonden werd en dus in dienst der Oost-Indische Compagnie, want in de *Voyagie van den Admirael Pieter Willemsz. Verhoeven* (†) staat, op bl. 65: »*Den* 29 (September 1610) *is mede tot Bantam ghekomen het jacht de Hasewindt, daer Capiteyn ende Opper-Coopman op was Warnaer van Borchom, komende uyt Hollant, met tydinghe van een twaelfjarighen trefues tusschen den Coningh van Hispanien ende*

(*) E. van Meteren, *Hist. der Nederl.*, boek 31 bl. 584c.
(†) *B. ende V. der O. I. Compagnie*, deel II.

de Geunieerde Nederlanden gesloten, hadde in Hispanien aengheweest met meninge den Spaenschen Ambassadeur in de Indien over te brenghen, toch alsoo deselvige te lange suckelde, mochte daer niet naer vertoeven."

Indien men VALENTIJN gelooven moet (*), dan heeft Van Berchem ook brieven medegebragt van de staten-generaal der Vereenigde Nederlanden en van prins Maurits, aan de Indische vorsten, houdende kennisgeving van de sluiting van het bestand, en hij volgt daarin het berigt van BALDAEUS (†), die zelfs, zooals uit zijn' bladwijzer blijkt, gemeend heeft, dat Van Berchem die brieven zelf op Ceilon heeft gebragt; dit berigt kan wel gegrond zijn, ofschoon ook de brieven, die bij BALDAEUS te lezen zijn, zoo het mij voorkomt, naar Oost-Indiën zijn medegebragt door den landvoogd Both, en men er niets in vindt, dat een vroeger schrijven over hetzelfde onderwerp doet vermoeden.

Weinige dagen na zijne aankomst te Bantam, werd Van Berchem waarschijnlijk naar de noord-oostzijde van Java gezonden, want wij lezen bij Verhoeven, bl. 65: »*Den* 10 *dito* (October 1610) *is 't jacht de Hasewindt naer Gresse gheseylt, om aldaer een partye sandel-hout te halen, en met 't selvighe nevens eenighe andere waren naer de cust van Coromandel te loopen.*" In de maand November was de Hazewind reeds te Bantam terug, hetgeen blijkt uit Verhoeven, bl. 66: »*Den* 18 *dito* (November 1610) *hebben sy 't onder Pulo Paijan geset, ende voorts met de schuyt naer lant gevaren, daer vindende het jacht de Hasewint, comende van Gresse gheladen met sandelhout.*"

Wanneer nu het jagt naar de plaats van zijne bestemming is verzeild, is mij onbekend, doch ik twijfel niet, of het is naar de kust van Coromandel vertrokken en wel onder het bevel van Van Berchem, want op de lijst der landvoogden van Coromandel noemt VALENTIJN (§)

(*) F. VALENTIJN, *Besch. van Oud en Nieuw Oost-Indiën*, deel V. *Ceylon*, bl. 111.

(†) P. BALDAEUS, *Besch. van het Eyland Ceylon*, bl. 23.

(§) F. VALENTIJN, deel V. *Choromandel*, bl. 13 en 14.

onzen Wemmer van Berchem, opperkoopman, als het gezag gevoerd hebbende van 1612 tot 1613. Dus slechts gedurende één jaar, en evenwel stelt hij het begin der besturing van zijn opvolger op 1615. Hoe dit zij, het is zeer wel mogelijk, dat Van Berchem op de kust van Coromandel een duurzaam aandenken van zijn bewind heeft nagelaten, want VALENTIJN zegt, in zijne beschrijving van Paliacate, de gewone residentieplaats der landvoogden van Coromandel: »*Het kasteel Gelria is na een Geldersman genaamd, en op de oude gronden der Portugeezen toen zy 't gezag daar over hadden*, *voltoyd* A° 1615," en uit hetgeen wij elders vinden (*) kan men het er voor houden, dat reeds in 1609 met de bouwing van het kasteel een begin is gemaakt. Indien echter Geldria zijnen naam niet ontvangen heeft van Van Berchem, dan zal die eer waarschijnlijk moeten toegekend worden aan Johan van Wezik, den eersten landvoogd van Coromandel; want de derde, Hans de Hase, was een Antwerpenaar (†).

Nu zoude ik gaarne eenig berigt geven van de ontdekkingen van onbekende landen, welke men, volgens de voorrede vóór de *Beschrijving van Doesburg*, aan Van Berchem te danken heeft, maar er is mij niets van bekend, evenmin als van de overwinningen, door hem in beide Indiën bevochten. Bij het verhaal van een zeegevecht vergenoegt men zich veelal met het noemen van den opperbevelhebber en het opgeven der namen van de schepen; van de namen der onderbevelhebbers verneemt men veeltijds niets, dan nu en dan bij toeval, en dit zal steeds de nasporing moeijelijk maken. In 1628 was Van Berchem, zooals bekend is (§), reeds admiraal over een der eskaders die tegen de Duinkerkers werden in zee gezonden, maar het blijkt niet, of zijne benoeming als vice-admiraal van dien tijd dagteekent of dat hij reeds vroeger met die waardigheid was bekleed geworden. De

(*) A. HUYSERS, *Besch. der O. I. Etablissementen*, bl. 85.
(†) *Voyagie van Verhoeven*, bl. 126.
(§) *Bijdragen*, deel VIII. bl. 276 en 277.

»*Originele brief van den Vice-Admiraal Wemmer van Berchem*", die onder N°. 480 voorkomt op den *Catalogus der Handschriften van Jacobus Koning*, geeft hieromtrent geene inlichting, want hij is van 1630, dus reeds twee jaren later.

De groote schade, die aan handel en scheepvaart geschiedde door de rooverijen der Duinkerkers, bragt te weeg, dat de staten, in April des jaars 1638, den admiraal Marten Harpertszoon Tromp met een goed getal schepen in zee zonden, met last om de haven van Duinkerken te bezetten en den vijand het uitloopen te beletten. In het begin der maand Julij lag Tromp vóór Duinkerken met 18 schepen, terwijl hij ook de haven van Ostende met 5 schepen bezet hield, maar dat laatste gedeelte zijner vloot werd nog vermeerderd, want den 19 Julij kwam ook de vice-admiraal Wemmer van Berchem met vijf staatsche oorlogschepen vóór Ostende (*), en waarschijnlijk voerde hij toen het bevel over die tien schepen. Niettegenstaande er vóór Oostende zeer goede en naauwe wacht werd gehouden, kon het evenwel, in de maand Augustus, aan zeven vijandelijke fregatten gelukken, om de haven te verlaten en in zee te steken. Welligt was dit ook niet te verhinderen geweest, maar toen de vijandelijke schepen, na het verrigten van hunne rooverijen, door de destijds heerschende stormen in vrij slechten staat gebragt, weder voor Ostende terugkwamen, toen konden zij onverhinderd die haven binnen loopen, omdat de staatsche oorlogschepen vertrokken waren. Tromp was echter vóór Duinkerken gebleven, en hij kwam eerst tegen den winter te huis. Toen beschuldigde hij Van Berchem, dat deze zonder noodzakelijkheid van vóór Ostende vertrokken en weder binnengeloopen was. Van Berchem ontving nu last om zich te komen verantwoorden, maar onpasselijk zijnde, verschoonde hij zich van in 's Gravenhage te komen, en bood aan, zich door een procureur te regtvaardigen. Doch onaangezien deze aan-

(*) *Frederick Hendrick, syn leven en bedryf*, deel II. bl. 7 en 8.

bieding, werd er krijgsraad over zijne zaak gehouden, en hij van zijn onder-admiraalschap ontzet (†).

Dit is al, wat mij van Van Berchem bekend is. Wel meen ik zijn naam elders gezien te hebben, doch wáár, kan ik mij nu niet herinneren. Na zijn ontslag als vice-admiraal, is hij zeker buiten dienst gebleven. Men mag van iemand als Marten Harpertszoon Tromp verwachten, dat de beschuldiging niet zonder grond, en de uitspraak van de regters dus niet onregtvaardig is geweest; maar al heeft Van Berchem, die reeds zeven en vijftig jaren telde en misschien ziekelijk was, niet anders kunnen handelen, al is hij afgezet om genoegen te geven aan hen die door de vijandelijke schepen van hunne bezittingen waren beroofd, dan nog denk ik, dat niemand Van Berchem dat »*langdurigh leven*", waarvan Moonen spreekt, zal benijden. Het was te veel voor een vice-admiraal van Holland, om pligtverzuim van dienst ontslagen te worden, vooral toen in het volgende jaar (1639) Tromp de overwinning in Duins behaalde. Dáár waren al onze strijdkrachten te water vereenigd; was Van Berchem nog in dienst geweest, zeker zoude hij dáár ook zijne vlag hebben laten waaijen, en hij had er, bij het behalen van nieuwe lauweren, ook met opoffering van zijn leven, welligt verdiend, om op kosten van het land in eene marmeren tombe begraven te worden.

Belangrijk zoude het zijn, zoo men kon ontdekken, van waar Moonen zijn berigt heeft ontleend, ook ter bevestiging van hetgeen hij ons verhaalt; mogelijk heeft hij het wel bij overlevering, want dat gevecht tegen de twee Duinkerkers en het ontsteken van het buskruid moet vóór Moonen's geboorte plaats gehad hebben. Zoo het schijnt is hij goed onderrigt geweest; alleen de voornaam, die overigens zeldzaam genoeg is, wordt door hem verkeerd opgegeven; het is toch niet te denken, dat Wilhem van Berchem een ander persoon zij, dan Wemberich of Wemmer van Berchem. De *Geschiedenis van het Nederland-*

(†) *Het leven van Frederik Henrik*, deel II. bl. 197.

sche Zeewezen schijnt reeds geraadpleegd te zijn, doch iemand die lust en gelegenheid had, om AITZEMA, CAPELLEN, de Notulen der Admiraliteit of de Resolutiën van Holland in te zien, zoude zeker meer van Van Berchem kunnen vinden, en welligt, bij zijne benoeming tot vice-admiraal, eenig berigt van zijn gevecht tegen de twee Duinkerksche schepen, dat Moonen door zijn grafschrift aan de vergetelheid heeft ontrukt.

Over eenige personen, die den naam van Van Berchem gevoerd hebben, kan men de *Geschiedenis der Watergeuzen*, van den heer VAN GRONINGEN nazien; in 1364 was Johan van Berchem, ridder, maarschalk van het hertogdom Gelder (*); en Derrick van Berrichem (Berchem?) komt in 1577 als schepen van Doetinchem voor (†). Op de kaart van het graafschap Zutphen bij PONTANUS, vindt men, in de nabijheid van Lochem, een gehucht of buurschap Berchem; mogelijk heeft Wemberich of een zijner voorouders daarvan den naam ontleend; elders (§) vind ik het echter Bergem genoemd.

Steenderen, 5 *Maart* 1853. J. F. OLTMANS.

(*) J. I. PONTANUS, *Hist. Gelrica*, bl. 279.
(†) Mr. P. BONDAM, *Vers. van onuitgeg. stukken*, deel II. bl. 1.
(§) *Geogr. Besch. van de Prov. Gelderland.*

ZELDZAME VERKLARINGEN

BETREKKELIJK

GRENSBEPALING.

In het jaar 1525 was er verschil over de grensscheiding tusschen het ambt van Kessel, hetwelk een gedeelte uitmaakte van het overkwartier van Gelderland of vierendeel van Roermonde, en het graafschap Hoorne. Voor de schepenen van Roermonde en voor die van Kessel werden een aantal personen uit de omgelegen plaatsen gedagvaard, om te getuigen wat hun aangaande die grensscheiding bekend was. De meesten legden verklaringen af van gerigtelijke handelingen, bij welke zij tegenwoordig geweest waren of waaraan zij zelve deel genomen hadden, en de naauwkeurige aanduiding der plaats, waar die handelingen gepleegd waren, moest dienen om de juiste grens der hooge jurisdictie tusschen de beide landen te bepalen. Zoo was er een getuige, die verklaarde, van zijnen grootvader gehoord te hebben, dat, in den tijd toen de bisschop van Luik het land van Hoorne in den ban had gedaan, zekere Gerrit van Hoorn, die later in Friesland sneuvelde, eene vrouw nam, maar om het interdict, waaronder het land zuchtte, zijn huwelijk niet kon voltrekken (*welcke vrouw hij niet kerkganghen en mucht*), en dat hij haar daarom voerde tot even over de grenzen, in het land van Gelre, naar eene plaats, waar een boom stond, die sedert de *bruyteycke* werd geheeten. — Een ander, met name Lenart Maesen, getuigde, dat hij, eenigen tijd geleden, er bij geweest was en het gezien en gehoord had, dat wijlen

Arnold van Egmond hertog van Gelre en Gulik (wiens regering in 1472 eindigde), bij zich hebbende zijnen toen nog jongen zoon (later hertog Adolf), op den oever stond van de Nijenbeek; dat tegelijker tijd op den anderen oever, aan de Hoornsche zijde, stond de graaf van Hoorne, met den bisschop van Luik en meer anderen van zijne vrienden; dat er gesproken werd over het bezigtigen en regelen der grenspalen tusschen de landen van Kessel en van Hoorne, en dat, na langdurige onderhandeling tusschen de beide partijen, »saliger gedachte here hertoge Arnolt sijnen soen Adolff voirgen. met sijn f. g. hant ruerende was an sijne wangen of kinnebacken: »Dairby sult gy gedencken, dat ick hier halde op die »paelen van den lande van Gelre ind dat ghy et oick »behalden sult.'"' — Deze kinnebakslag herinnert het symbolisch gebruik, om, bij de overdragt van vaste goederen, aan elk der kinderen, die daarbij tegenwoordig waren, een klap te geven of hen bij de ooren te trekken, opdat zij in hunne oude dagen van die handeling geheugen hebben en de gedachtenis daarvan aan het volgende geslacht overleveren zouden. De geleerde Mr. M. C. VAN HALL spreekt daarvan in zijne doorwrochte *Verhandeling over het zinnebeeldige in de Oud-Nederlandsche regten* (*), en haalt verscheiden schrijvers aan, welke van deze regtsgewoonte, als oudtijds ook in ons vaderland niet onbekend, melding maken, zonder evenwel bepaalde voorbeelden van hare uitoefening bij te brengen.

I. A. N.

(*) Mr. M. C. VAN HALL, *Regtsgeleerde Verhandelingen en losse Geschriften* (Amst. 1838), bl. 117—244.

GELDERLAND.

De ijverige geschiedvorscher Mr. G. VAN HASSELT heeft ergens (in zijn boekje: *Het Hertog-rijk van den hertog van Gelre, en zijn troon, schepter en kroon, nagespoord*, Arnh. 1821) beweerd, dat de naam van *Gelderland* niet vóór het jaar 1545 aangetroffen wordt, en dat men dien, waar hij in stukken van vroeger eeuwen voorkomt, van de voogdij, of het drostambt van de stad en het land van Gelre verstaan moet. Het is mij evenwel gebleken, dat de eerste benaming reeds veel vroeger in gebruik was, om in 't gemeen al die streken aan te duiden, welke onder de heerschappij der Geldersche vorsten stonden. Zoo in een charter van 1381, bij SCHWARZENBERG, *Charterb. van Friesland*, I. 243: »in alle onse landt van Gelre," en in een ander van 1365, in de *Charters betreffende het land van Ravestein*, uitgegeven door het N. Brabandsch genootschap, N°. 22: »binnen *Gelrelant*, noch binnen Brabant." Maar zelfs reeds in de 13e eeuw was die benaming niet geheel ongehoord; een brief van 1296, in mijne *Gedenkstukken*, N°. 46, spreekt van een »forefactum, quod Theodericus dictus Hoemoet in *terra Gelrensi* dicitur perpetrasse", en nog duidelijker drukt zich HEELU in zijne Kronijk van den slag van Woeringen uit, vs. 6553, van den heer van Keppel sprekend:

Want ewelike sal *Gelrelant*
Voortane te meer bliven gescant
Van sinen bloden wederkere.

Men zal dus wel mogen aannemen, dat die benaming dagteekent van den tijd, dat de Geldersche graven zich de territoriale heerschappij verworven hadden. In de

meeste officiele stukken komt echter tot in lateren tijd de titel van graven of hertogen van *Gelre* voor.

Hoe de heeren van Gelre of Pont aan den grafelijken titel gekomen zijn, is nog altijd een raadsel. Het zou de vraag zijn, of die plaats, in de oude Hettergouw gelegen, ook daarvan de hoofdplaats kan geweest zijn, of dat die heeren misschien oorspronkelijke graven dier gouw waren. Het verhaal over hunnen oorsprong, door VAN SPAEN uit zekere oude kronijk medegedeeld, heldert dit punt, onzes inziens, nog niet genoeg op.

L. PH. C. B.

DE HEEREN EN DE HEERLIJKHEID

VAN

KEPPEL;

DOOR

P. NIJHOFF.

Wanneer de vreemdeling zich des zomers in het onuitputtelijke schoon van Gelderlands natuurtooneelen wil verlustigen, dan verzuime hij vooral niet, de tot heden te weinig gekende, voormalige graafschap Zutphen te bezoeken. Boezemt daarbij de oude geschiedenis dezer landen hem eenig belang in, zoo vindt hij hier vooral de schoonste voldoening voor zijne moeite. Tusschen de steden Doesburg en Doetinchem, onder hoog en statig geboomte, omgeven van de vruchtbaarste wei- en bouwlanden, verheft zich het huis Keppel in nog schaars hier aan te treffen middeleeuwsche pracht. De geschiedenis dezer landen, onkenbaar onder fabelen en gedrogtelijke voorstellingen van de verbeelding onzer voorvaderen, zweeg tot heden bijna geheel van dit huis. Schoon men in den voortreffelijken arbeid des heeren VAN SPAEN een nieuw en helder licht heeft zien opgaan over den ouden toestand van Gelderland, schijnen toch de archieven van deze heerlijkheid en van de adelijke geslachten, die haar bezaten, niet of ter naauwernood voor hem toegankelijk te zijn geweest. Ook nu nog zal het aan weinigen bekend zijn, hoe Keppel, reeds in dien tijd van welken weinig *zekers* tot ons is gekomen, eene voorname sterkte, misschien wel een der kasteelen of burgen, door

de Romeinen langs den Rijn en zijne takken gesticht, later een aanzienlijke ridderhofstad met vrij regtsgebied geweest is; hoe zijne bezitters, als vrije dynasten slechts de hoogheid van den Duitschen keizer eerbiedigende, de hooge heerlijkheid uitoefenden, aan de omwoners van hunnen burg stadsregten verleenden, krijg voerden en verbonden sloten, meermalen onder de aanvoerders waren eener magtige partij tegen de naburige vorsten, en eerst later voor het krijgsbeleid en de staatkunde van den geduchten Karel van Egmond moesten bukken. Weinigen zal het bekend zijn, dat te Keppel, *in het stedeke*, zich een brandpunt van de kerkhervorming had gevestigd, zoo geducht voor die het zochten te verstikken, en dat het weinig jaren later weder een bolwerk voor de Spaansche partij en voor Parma eene onontbeerlijke vastigheid zoude zijn. In 1582 werd het door de staatsche partij veroverd en nagenoeg verbrand en in 1672 beurtelings door Franschen en Munsterschen prijs gemaakt en geplunderd. Men weet, en het is elders en onder verschillenden vorm te boek gesteld, dat de staatsche gezanten er in het laatstgenoemde jaar bij Lodewijk XIV ten gehoore werden ontvangen en dat toen te dier plaatse het lot van onze arme republiek bijna was beslist. Door zijnen uitwendigen vorm en meer nog door zijn oud archief, dat hier, in weerwil van krijg en verwoesting, in vrij goeden staat is bewaard gebleven, roept het de herinnering van zes eeuwen voor onzen geest terug en levert dus weder kostbare bouwstoffen op voor de geschiedenis van het gewest onzer inwoning.

De tegenwoordige bewoner, de heer baron van Pallandt van Barlham, is de afstammeling van het beroemde geslacht, dat sedert 1530 het slot en de heerlijkheid heeft bezeten. In den zomer van het jaar 1851 mogt ik van hem den vereerenden last ontvangen, om het archief van het huis Keppel te rangschikken en te beschrijven. In den loop des jaars heb ik dien arbeid voltooid en den uitgebreiden inventaris gereed gemaakt. Het zij mij vergund, hem en zijne aanzienlijke familie hier openlijk

mijnen dank te betuigen voor de menigvuldige blijken van welwillendheid, bij mijn herhaald verblijf op het gastvrije Keppel ondervonden. Zij hebben mijn verblijf veraangenaamd en mijnen arbeid verligt. Ook voor de openbaarmaking van dit gedeelte van mijnen arbeid heeft hij allen vrienden der geschiedkunde een groote en goede dienst bewezen.

Eene korte beschrijving van de heerlijkheid Keppel vindt men in den *Tegenwoordigen Staat van Gelderland*, bladz. 424. Het is mijn oogmerk niet, deze hier te herhalen. Liever geef ik, bij wijze van inleiding, eene lijst van de heeren van Keppel, gelijk mij mogelijk was, deze, uit de bescheiden, of, liever, uit de thans aanwezige of in het archief voorhanden bronnen, te vervaardigen. Ik zal vervolgens den inhoud van den inventaris, in zooverre deze van geschiedkundig belang is, kortelijk doen kennen, om eindelijk de voornaamste van die stukken uit het archief, in hun geheel en als bijlagen, te geven, welke tot heden toe geheel onbekend waren en tevens strekken kunnen tot opheldering der geschiedenis van ons gewest en des vaderlands.

I.

In het archief van het klooster Bethlehem bij Doetinchem, vind ik ten jare 1200 vermeld *Wouter*, *heer van Keppel*. Hij behoort, met Henrik, graaf van Gelre, onder de markgenooten, welke een gedeelte hunner mark aan de heilige Maagd schonken ten behoeve van priester Franko, die op de plaats, waar later het klooster stond, eene kapel had gebouwd. Hij leefde nog in 1231. Een ouderen heer van Keppel heb ik niet kunnen opsporen.

Het oudste stuk, in het archief voorhanden, spreekt van zekeren *Dirk*, *heer van Keppel*, in 1272, *sabbato post Panthaleonis*, die zijn vrij, allodiaal goed, gelegen tusschen Zutphen, Emmerik en Groenlo, binnen een jaar tijds aan Loef van Kleef belooft op te dragen,

onder verband van vrijwillige inleisting te Arnhem. Vermoedelijk was hij een zoon van bovengenoemden Wouter. Floris V, graaf van Holland, beleent hem met de *curtis Olborch* (*), en Jan, graaf van Holland, ontslaat hem in 1295 van den persoonlijken leeneed. Zijne vrouw heet Beatrix, en zijn zoon

Wolter, heer van Keppel, vernieuwt in 1307 den leeneed aan Kleef. Hij is raad van graaf Reinald I, gelijk later van diens zoon Reinald II, staat als getuige over verschillende hunner handelingen en hecht op hun verzoek zijn zegel aan sommige van hunne verbindtenissen en beloften (†). Hij wordt, in 1323, beleend met de novale tienden onder Hummen, Dremth, en Keppel en ontvangt verscheidene voorregten. Oud geworden sticht hij altaren en vikariën, en sterft in 1330 (§). Zijne vrouw Jutta schonk hem geen zoon, maar wel acht dochters, van welke de oudste huwt met Diederik, zoon van Stephan, heer van Wisch, maar vóór 1330 sterft; de tweede, Beatrix, was huisvrouw van Roderik, heer van Voorst, die volgt; de derde, Agnes, in 1330 reeds weduwe van Johan van Lienden; de vierde, Irmengardis, gehuwd met Theoderik, heer van Lienden; de vijfde, Arnolda, huisvrouw van Willem van IJsendoren; de zesde, Johanna, werd geestelijke zuster van Bedbur; de zevende, Elisabeth, was huisvrouw van Willem, zoon van Borro van Doornick, en de achtste, Lutgardis, de vrouw van Gijsbert, heer van Bronkhorst.

Roderik, heer van Voorst en Keppel, brengt Keppel dus omstreeks 1330 aan de heerlijkheid Voorst. Sedert dien tijd bleef Keppel langen tijd met Voorst vereenigd. Het huis, de steen of stins te Voorst, niet verre van Zwolle gelegen, was een sterk kasteel, en heer Roderik, maar nog meer zijn zoon Sweder, was geducht voor zijne

(*) Zie ook BONDAM'S *Charterboek*, 4e afd. No. 21.

(†) Zie NIJHOFF, *Gedenkwaardigheden*, deel I. Oork. passim.

(§) Volgens NIJHOFF, a. w. Oork. No. 291, leeft hij nog in 1334. Een oorspronkelijk stuk in het archief van Keppel echter bewijst, dat Jutta, zijne weduwe, in 1330 over een gedeelte zijner nalatenschap beschikte.

naburen (*). Hij is ook rigter en handelt in naam van Reinald, graaf van Gelre. Hij staat als getuige over het testament van graaf Reinald, den 21 Maart 1335 (†). Hij sterft omstreeks 1340 en wordt opgevolgd door

Sweder, heer van Voorst en Keppel, waarschijnlijk zoon van Herman, Roderik's broeder. Deze geeft in 1344 met anderen aan de steden Arnhem en Wageningen de verzekering van afdoening der aan hertog Reinald voorgeschoten gelden. Hij behoort onder degenen, die in 1355 te Arnhem een vergelijk en zoen tusschen de hertogen Reinald en Eduard poogden tot stand te brengen, en houdt zich zijn leven lang aan de zijde des eersten. In 1360 wordt hij beleend met het goed Schadewijk bij Didam. Aan keizer Karel IV, bij wien hij hoog staat aangeschreven, draagt hij in 1361 de wijk *(oppidum)* gelegen onder de muren van zijn burg te Keppel ten leen op, en tegelijk geeft die keizer hem de magt om die plaats met weekmarkten en eene jaarmarkt te begiftigen. In Overijssel was hij de magtigste der edelen en een onverzoenlijk vijand van bisschop Jan van Arkel, toen bondgenoot van Eduard van Gelre. Nadat hij met geweld zijn slot Keppel had moeten herwinnen, overviel hij eensklaps, uit zijn huis Rechteren, de voorstad van Zwolle en verbrandde die. De bisschop en hertog Eduard belegerden toen in 1362 zijn huis Voorst en slechtten het tot den grond. De bijzonderheden van dat allermerkwaardigste beleg zijn elders te boek gesteld (§). Hij overleefde zijne vernedering niet lang. Keppel droeg hij aan den aartsbisschop van Keulen, ten behoeve des Rijks, in leen op (**). Zijne kinderen verzoenden zich met den bisschop en hertog Eduard. Hij zelf stierf in 1363 en werd opgevolgd door zijnen oudsten zoon

Roderik, heer van Voorst en Keppel, die aan de door

(*) Zie *Tegenw. staat van Overijssel* deel IV stuk 1. en DUMBAR, *Analecta.* p. II.

(†) Zie NIJHOFF, *Gedenkw.* deel I. Oork. No. 301.

(§) Zie o. a. NIJHOFF, *Gedenkw.* deel II. bladz. XCIII; *Tegenw. Staat van Overijssel*, dl. I st. 1. p. 96, en de *Overijss. Almanak*, Jg. 1836 en 1837.

(**) Zie NIJHOFF, *Gedenkw*, deel II. Oork. No. 119.

zijnen vader aangegane verbindtenissen voldeed en slechts korten tijd leefde. Reeds in 1367 vinden wij

Wouter, heer van Voorst en Keppel. Bij de twisten over de opvolging tusschen Willem van Gulik en Mechteld, weduwe van den graaf van Kleef, later gehuwd met Jan van Châtillon, graaf van Blois, volgt hij, als ijverig de partij der Hekerens toegedaan, de zaak der laatste. Hij behoort onder de raden van hertogin Mechteld en ontvangt van haar, in 1374, de vergunning om het hoog en laag gerigt te Keppel te mogen uitoefenen (*). Bij de zoogenaamde verzoening, die in het volgende jaar tusschen de strijdende partijen tot stand kwam, werd hij met zijnen voormaligen tegenstander, Willem van Bronkhorst, tot drost des lands van Zutphen benoemd. Na den val van hertogin Mechteld verzoent hij zich met hertog Willem van Gulik, in 1379 (†), waarbij deze hem het onbetwist genot zijner bezittingen en regten op het huis Keppel verzekert (§). Zijne vrouw Kunegonda schonk hem eenen zoon,

Sweder, heer van Rechteren, Voorst, Keppel en *Ahues*, die hem in 1387 opvolgt. Hij sticht, in 1394, een nieuwe kerk in zijn *stedeke* vóór het huis Keppel, en belooft die van de kerk te Hoogkeppel altijd gescheiden te zullen houden. Zijne dochter Johanna huwt met

Otto, heer van Asperen, ridder, en beiden volgen hem, omstreeks 1403, als heer en vrouw van *Voorst en Keppel* op. Beiden geven ook in 1404 een eigen *stadregt* aan Keppel en dragen, in 1416, Voorst en Keppel op aan hun zoon

Johan van Asperen, onder beding dat deze de beide heerlijkheden ten allen tijde ongesplitst zou laten. Johan sticht in 1423 een gasthuis te Keppel, is in 1418 onder de medebezegelaars voor het kwartier van Zutphen bij het bekende verbond tusschen ridderschap en steden, en

---

(*) Zie hieronder, op bladz. 77.

(†) Zie NIJHOFF, *Gedenkw.* deel III. Oork. No. 64. en Voorw. bladz. XLI.

(§) Zie eene verklaring van de regten en goederen der lieden van Wouter, heer van Keppel van het jaar 1370, in SCHRASSERT, *Codex*, p. 315.

ook, in 1419, bij het verbond tusschen hertog Jan van Beijeren en Reinald, hertog van Gulik en Gelre, tegen Utrecht en Amersfoort (*). Hij stond op goeden voet met hertog Arnold en verbond zich nog in het benaauwde jaar 1430 tot zijne dienst. Hij leefde nog in 1433, en werd opgevolgd door

Frederik van Rechteren, als *heer van Voorst*, *Keppel en Asperen*, gehuwd met jonkvrouw Kunegonda, vrouw van Asperen. Hij is in 1436 medebezegelaar, voor het kwartier van Zutphen, bij het verbond tusschen ridderschap en steden. Reeds in 1437 staat hij als momber over zijnen oudsten zoon Sweder, en zijne andere kinderen waren Otto, Johan, Seger en Sophia Frederika. In 143[illegible] schijnt hij opgevolgd te zijn door

Sweder van Rechteren, als *heer van Voorst en Keppel*, die tevens Jonker tot Almelo genoemd wordt. Hij wordt door Filips van Bourgondië beleend met de heerlijkheid Tulle en Wale, maar doet hiervan in 1476 afstand, ten behoeve van Arend van Zuijlen van Blasenburg. Hij is in groot aanzien onder de Zutphensche edelen; hij verbindt zich in 1464 met Henrik, heer tot Homoet en Wisch, en Arend, graaf tot Bentheim en Steinfurt, om de twisten, tusschen den eerstgenoemden en andere edelen bestaande, binnen een bepaalden tijd uit den weg te ruimen. Hij was gehuwd met Elisabeth van Homoet. Omstreeks 1485 wordt hij door zijn zoon

Johan als *heer van Voorst en Keppel* opgevolgd, die ook in het volgende jaar door Maximiliaan van Bourgondië met Tulle en Wale beleend wordt. Hij en zijn broeder Frederik namen den ongelukkigen Henrik, heer van Homoet en Wisch, toen deze krankzinnig geworden was, in 1496, op het slot Keppel in bewaring, op bevel van hertog Karel van Gelre, *die hem neef noemde*, zegt VAN SPAEN. Zijn broeder

Frederik, *heer van Voorst en Keppel*, volgt hem in 1500

(*) Zie NIJHOFF, *Gedenkw.* deel III. Oork. No. 374 en 385. Zie vooral VAN HASSELT, *Arnh. Oudheden*, deel I, bladz. 102.

op. Deze nam ijverig deel aan de toenmalige tijdsgebeurtenissen. Een vriend van den bisschop zijnde, door wien hij met het slot Kemmenade beleend was, hield hij zoo lang mogelijk den krijg der bannerheeren tegen hertog Karel van Gelre vol. In 1505 werd Keppel door dezen belegerd en genomen, en heer Frederik onderwierp zich. Twee jaren later, toen des hertogs kansen tegen Spanje en Oostenrijk ongunstig stonden, viel hij weder af, doch andermaal overwonnen, onderwierp hij zich op nieuw en verklaarde zich leenman en zijn slot een open huis van den hertog. SLICHTENHORST verhaalt, dat zijn slot nog eens, namelijk in 1510, door den bisschop van Utrecht verbrand werd, uit wraak over hertog Karels veroveringen in Overijssel (*). Hij huwt in 1514 met Jutta, dochter van heer Reinold van Aeswijn. Hij moet dood zijn in 1530, want in dat jaar vind ik Otto van Voorst, als momber en stadhouder zijner nagelaten kinderen. In dat zelfde jaar vind ik

Johan van Pallant, heer tot Keppel. Hij was de zoon van Elbert van Pallant, drost te Huussen, later erfmaarschalk des lands van Kleef, die reeds in 1523 door hertog Karel met het goed *den Ham* of *het Hemken* beleend wordt, als erfgoed, hem toegevallen van zijne moeder Adriana van Alpen. Hoe is Johan van Pallant heer van Keppel geworden? Ik beken, dat mij dit nog niet regt duidelijk uit het archief gebleken is. Den 2 December 1530 deed hij, tegen den wil van *zijne* betrekkingen, aanzoek om de hand van de oudste dochter van Frederik, heer van Voorst, maar reeds toen heette hij *heer tot Keppel.* Hoe 't zij, twee jaren later vinden wij hem gehuwd met Elisabeth, erfdochter van Voorst. Hij moet een zeer schrander man geweest zijn, in kundigheden ver boven velen zijner tijdgenooten uitmuntende en gevat om zich alle omstandigheden (en wat gebeurde hier niet al in zijn tijd?) wèl ten nutte te maken. Na den dood van hertog Karel wordt hij ook door

(*) *Geld. Geschiedenissen,* bladz. 327.

keizer Karel V, ten behoeve zijner vrouw, met Keppel en Voorst beleend. Als landdrost van Zutphen en als gemagtigde van René van Chalons, stadhouder van Gelderland voor den keizer, ontving hij, in 1543, de hulde van de steden Doesburg, Doetinchem, Lochem en Groenlo. Hij schijnt in gedurige twisten geleefd te hebben met zijne zwagers, eerst met Dirk van Gelre, heer tot Arssen, die gehuwd was met Frederika, eene zuster, later met Johan en Frederik van Voorst, broeders zijner vrouw, en ook, in 1556, met Filips van Montmorency, graaf van Hoorne, stadhouder van Gelderland, die hem zijne bevoegdheid betwistte om het hoog en laag gerigt te Keppel uit te oefenen. Hij begunstigt het prediken der hervormde leer in zijne heerlijkheid, waardoor hij meermalen in ongelegenheid komt (*). Na een zeer werkzaam leven sterft hij in het jaar 1565 en wordt opgevolgd door zijnen zoon

Frederik van Pallant, als *heer van Keppel*, die ook, na doode zijner moeder Elisabeth, in 1575, door Filips, koning van Spanje, met het huis *Voorst* beleend wordt. Hij houdt de zijde van Spanje, sluit in 1581 een verdrag met Verdugo, en ontvangt Spaansche bezetting op het huis Keppel, om dit op kosten en schade des konings te verdedigen. Reeds in September des volgenden jaars werd zijn slot door de staatsche partij belegerd, ingenomen en tot den grond toe afgebrand, zijn molens en bosschen vernield, hij zelf eerst gevangen genomen en later voor een grooten losprijs vrijgelaten. Achttien jaren lang zwerft hij buitenslands om. Op het laatst van zijn leven knoopt hij onderhandelingen aan met de staten en sterft te Keppel in 1605. Zijn vrouw heette Sandrina van Raesfeld, en zijn zoon

Johan van Pallant, *bannerheer van Voorst*, *heer van Keppel*, doet veel moeite om van den koning van Spanje, ge-

---

(*) Zie een gedeelte zijner briefwisseling hierover met Charles van Brimeu, stadhouder van Gelderland, in het jaar 1560 gevoerd, in VAN HASSELT, *Stukken voor de Vaderl. historie*, deel I.

gedurende den tijd des bestands, teruggave, althans gedeeltelijk, te erlangen van de verbazende kosten en schaden, door wijlen zijnen vader Frederik, in de verdediging van het kasteel, geleden, waartoe deze, ingevolge het traktaat, met Verdugo gesloten en door Parma bekrachtigd, verpligt was. Het schijnt intusschen, dat zijne pogingen vruchteloos zijn gebleven. De staten van Overijssel beleenden hem in 1611 met het huis te Voorst. Hij is gehuwd met Elisabeth van Raesfeld en sterft in 1622. Onder voogdij der laatste volgt hem op zijn zoon

Johan Frederik van Pallant, als *bannerheer van Voorst, heer van Keppel en vrijheer des Hams.* Hij wordt meerderjarig in 1637, huwt in 1642 met Isabella Geertruida van Brempt, en draagt in 1659 de heerlijkheid Keppel, met alle regaliën en toebehooren, over aan zijnen oudsten zoon

Adriaan Werner van Pallandt, gehuwd in 1658 met Anna Charlotta Elisabeth van Wassenaer, dochter van Jacob van Wassenaer-Obdam. Voorst en 't Ham kwamen toen aan Johan Frederiks anderen zoon, Elbert Anton van Pallandt, heer van Oosterveen, gehuwd met Walburg van Heeckeren, maar de heerlijkheid Ham werd in 1696 verkocht aan Frederik Willem van Diest, heer van Titsinga. Adriaan Werner van Pallandt werd in 1670 door de staten van Holland aangesteld tot ridmeester over eene compagnie ruiters. Hij was dood in 1711, want toen werd zijn jongste zoon

Karel Willem, baron van Pallandt, met Keppel en ook weder in 1723 met de stins Voorst beleend. In 1715 is hij kolonel der kavallerie en later generaal-majoor. Hij is ongehuwd en wordt in 1741 opgevolgd door zijn zusters zoon

Frederik Willem Floris, baron van Pallandt, als bannerheer van Voorst en heer van Keppel, wien hij reeds in 1728 de havezate Oosterveen als *donatio inter vivos* had opgedragen. Deze huwt in 1731 met Sophia Dorothea, erfdochter van Christiaan Karel, baron van Lintelo, heer van Walvoort en de Ehze, en gevolmagtigde

aan het hof van Frederik Willem, koning van Pruissen. Hij is nog in 1763 rigter van Doesburg. Hij wordt opgevolgd door zijnen zoon

Adolf Werner Karel Willem, baron van Pallandt, als heer van Voorst en Keppel, Walfort en de Ehze, en, door zijn huwelijk in 1771 met jonkvrouwe H. C. B. baronnesse van Heeckeren, ook van Barlham. Hij is in 1758 drost van Bredevoort, in 1759 ordinaris gedeputeerde des kwartiers van Zutphen, in 1765 raad ter admiraliteit te Amsterdam, in 1771 gedeputeerde ter vergadering van H. Hoog Mog., in 1792 raad en rekenmeester des vorstendoms Gelre en graafschaps Zutphen en in 1802 officier van het landdrostambt van Zutphen. Hij sterft in 1813, 80 jaren oud. Zijn zoon was

Frederik Willem Floris Theodorus, baron van Pallandt, heer van Keppel enz., geboren in 1772. Achtereenvolgelijk bekleedt deze de aanzienlijke betrekkingen van commissaris-generaal van 's Rijks waterstaat, postmeester-generaal, minister van staat, belast met het departement van eerdienst, in 1830 ook met dat van justitie, en bewijst in die alle gewigtige diensten aan zijn vaderland. Na gedurende weinige jaren eene eervolle rust genoten te hebben, daalt hij in 1852 ten grave. — Uit zijn huwelijk met Anna Jacoba Wilhelmina van Aylva, had hij, behalve meer kinderen, een zoon

Adolf Werner Karel Willem, baron van Pallandt, buitengewoon kamerheer des konings, lid der provinciale staten van Gelderland, zijnde de tegenwoordige heer van Keppel.

II.

Ieder archief geeft in zijnen aard de wijze aan de hand, waarnaar het gerangschikt moet worden. Het archief eener oude heerlijkheid, wier uitgestrektheid, in den loop der tijden, is af- en toegenomen, moet, gelijk van zelf spreekt, veel bevatten, wat tot de voormalige administratie betrekking heeft. Ook het Keppelsche archief is rijk aan dergelijke oorkonden. Het was niet overal

even gemakkelijk, om de grenslijn te trekken binnen welke het eene of andere stuk moest besloten worden. Talrijke opdragt-, koop- en rentebrieven, die meermalen tot de administrative stukken gebragt worden, behoorden hier wel degelijk tot de geschiedkundige. Daarenboven, de charters welke tot de kerken van Hoog- en Laag-Keppel betrekking hebben, bevatten zooveel nieuws en belangrijks en geven zooveel opheldering, zoo aangaande de geschiedenis der heeren van Keppel, als aangaande de zeden en gebruiken in vroeger eeuwen, dat ik gemeend heb, ook deze onder de historische stukken te moeten rangschikken. Naar deze zienswijze is de inventaris in vier afdeelingen gesplitst. De eerste afdeeling bevat alleen de *oorspronkelijke perkamenten brieven en daarmede gelijkstaande oorkonden op papier*. Zij beginnen met het jaar 1272 en zijn ten getale van bijna vijfhonderd voorhanden. Deze afdeeling werd gevoegelijkst in vier hoofdstukken verdeeld. Het eerste hoofdstuk bevat de *giftbrieven en andere perkamenten charters, betreffende het huis en de heerlijkheid van Voorst en Keppel en de kerken te Keppel.* Talrijke stukken, die enkel de lokale gesteldheid der heerlijkheid betreffen, of alleen tot opheldering of bevestiging van de hier voorgaande chronologische lijst der heeren van Keppel kunnen dienen, laat ik achterwege. Van meer bepaald historisch belang zijn de navolgende.

(3 Mei 1330.) *Anno Domini* MCCC°XXX *ipso die inuentionis Sanctae Crucis.* Wouter, heer van Keppel, met zijne moeder Beatrix, sticht in de kerk te Keppel verscheidene altaren, als aan St. Maria, aan het Heilige Kruis, aan St. Andreas, aan St. Nikolaas en aan St. Catharina. Aan elk van deze verzekert hij eenige inkomsten. Als uitvoerders van dezen last, welke als zijn uiterste wil is te beschouwen, stelt hij aan zijne vrouw Jutta en zijnen broeder Dirk, omdat hij zelf zwak en ziekelijk was. Deze hebben daarop, nog bij heer Wouters leven, met zijn goedvinden en ook in overleg met Roderik, heer van Voorst (zijnen schoonzoon) en Beatrix, diens vrouw, Fredrik van der Ehze en Everard

van Ulft, ridders, nader bepaald: 1°. dat op iederen vrijdag geld zoude uitgereikt worden aan de bedelende en stille armen (*mendicantes vel mendicare erubescentes*); 2°. dat er, behalve de genoemde, nog meer altaren zouden gesticht worden, gelijk heer Wouter ook reeds voorgenomen had te doen, als aan St. Johannes, St. Margareta en St. Albinus; 3°. dat er gelden zouden aangewezen worden voor de dienst bij deze altaren en om missen te lezen voor de ziel van heer Wouter.

(19 April 1361.) *Datum Nurnberg. Anno Dom. milles. trecent. sexagesimo primo, ind.* XIV. *xviij kal. maij.* Karel IV, keizer, geeft, op voorspraak van Willem, aartsbisschop van Keulen, aan Sweder van Voorst, ter belooning van de groote diensten, aan hem en het rijk bewezen, de magt om zijne nieuwe stad, gelegen bij het slot Keppel, met jaarmarkten en eene weekmarkt te begiftigen, en staat aan de bezoekers van die markten gelijke regten en vrijgeleide toe, als zij bij het bezoeken van andere steden genieten (*).

(31 Aug. 1362.) *Dat. A°. Dom. millesimo tricent. sexag. secundo, feria quarta post decollat. beati Joannis baptist.* Sweder van Voorst, heer van Keppel, verklaart zich leenman van den keizer.

(5 Maart 1374.) *In den jaer onss Heren dusent driehondert vier ende tseuentich, des sondaeghs in der vasten als men singht Oculi.* Mechteld, hertogin van Gelre, gravin van Blois en van Zutphen, geeft aan Wouter, heer van Voorst en Keppel, het hoog en laag gerigt te Keppel, *op den huese vorborcht stat binnen sinen slotboemen* (†).

(20 Maart 1388.) *Int iaer onss Heren dusent driehondert achtendetachtentich, des vridages na sent Gertrudendach.* Hertog Willem van Gulik beleent Arend van Alpen,

(*) Zie dit stuk, met nog een van dezelfde dagteekening, hier beneden in de Bijlagen, in zijn geheel uitgegeven.

(†) Zie ook dit stuk onder No. III der Bijlagen. Waarschijnlijk zullen de heeren van Keppel dit regt reeds vroeger hebben bezeten, en zal hertogin Mechteld begrepen hebben, het te moeten vernieuwen.

heer tot Honepel, ridder (*), met het goed van den Hamme, ten Zutphenschen regte, om jaarlijks met een pond *goids geldss* te verheergewaden.

(8 Mei 1404.) *Anno Dom. millesimo quadring. quarto, die octauo mensis maji.* Frederik, bisschop van Utrecht, bekrachtigt de statuten voor den pastoor en de vikarissen van de kerk te Oldenkeppel (†).

(7 Sept. 1404.) *Int jaer onss Heren dusent vierhondert ende vier, op onser lieuer vrouwen auent dat geheiten is festum natiuitatis Marie gloriose virginis.* Otto van Asperen, ridder, heer van Voorst en Keppel, en Johanna, vrouw van Voorst, Asperen en Keppel, geven stadregt en daarnevens verschillende voorregten aan de inwoners van Keppel (§).

(8 Februarij 1408.) *Gegeuen in den Hage, achttedage in Februario int jaer ons Heren* M°CCCC° *ende zeuen na den lope van onsen houe.* Willem, graaf van Henegouwen, Holland, Zeeland en Friesland, doet uitspraak in een geschil tusschen Otto van Asperen, heer van Voorst, voor zijne vrouw Johanna, vrouw van Voorst en Keppel, ter eener- en heer Dirk van Zwieten, ter andere zijde, wegens het leenbezit van een gedeelte van het eiland Urk, aan de zuidzijde van de kerk, geheeten *die Delff ende half Emelrewairde* (Emmeloord), waarbij dit, als zijnde altijd leen van Holland geweest, op nieuw aan haar wordt toegewezen (**).

(20 Jan. 1483.) *In den jaer onss Heren duysent vierhondert dry ind tachtentich, op sente Agneten auent der heil. jonfr.* Johan, hertog van Kleef, verzekert aan Willem van der Horst de terugbetaling van gelden, welke deze in den oorlog zijns vaders tegen Gelre, en wegens schade

(*) Deze was een der voorouders van moederszijde van Johan van Pallant, heer van Voorst en Keppel.

(†) De statuten zelve zijn hier ingelascht, zoo mede een omstandige opgave van oude gebruiken en ceremoniën, welke in die kerk plaats grepen. Zeer belangrijk handschrift op perkament, met roode voorletters.

(§) Zie dit stuk onder de Bijlagen No. IV.

(**) Zie nader over dezen belangrijken brief, WAGENAAR, *Amsterdam*, bl. 86, en *Overijsselsche almanak voor oudheid en letteren*, Jaarg. 1847.

bij zijne gevangenschap op de Veluwe, van hem te vorderen had.

(19 April 1505.) *Op satersdach na den sonnendack Jubilate.* Karel van Egmond, hertog van Gelre, verzoent zich met Frederik, heer van Voorst en Keppel, waarbij het huis Keppel een leen en openhuis des hertogs wordt.

(30 Julij 1507.) *Vp vrydach nae sente Jacobsdach apostels.* Nadat heer Frederik de vijandelijkheden hervat heeft, wordt het bovenstaande verbond vernieuwd (*).

(1538.) Johan van Pallant stelt een inwoner van Hengelo aan tot zijnen portier en geeft hem daarvoor, in het eerste jaar, een broek, een wambuis en 4 rijdergulden.

(1544.) Dezelfde stelt Gijsbert Zachen aan tot wachter op het huis te Huissen, voor drie maanden, tegen één Joachimsdaalder 's maands, en daarenboven een lederen wambuis en broek. Hij zal niet gehouden zijn te werken, dan *als men slacht*, om des te beter de wacht te kunnen houden.

(1556.) Dezelfde beklaagt zich bij de Landschap over eene gewelddadige en wederregtelijke handelwijze, hem in zijnen schoolmeester te Keppel wedervaren (†).

(1560.) Briefwisseling tusschen Charles de Brimeu, stadhouder van Gelderland, en Johan van Pallant, heer van Voorst en Keppel, over de prediking der hervormde leer te Keppel.

(10 Dec. 1581.) Verbond tusschen Frederik van Pallant, heer van Voorst en Keppel, en François Verdugo, veldoverste in dienst des konings van Spanje, houdende dat het huis Keppel spaansch garnizoen zal innemen en onder het bevel van heer Frederik, op kosten en schade des konings, verdedigd zal worden (§).

(*) Beide oorspronkelijke brieven heb ik in de Bijlagen opgenomen. No. V en VI.

(†) Zie Bijlage No. VII.

(§) Zie Bijlage No. VIII.

(1593—1595.) Stukken betreffende de onderhandelingen tusschen de Landschap en heer Frederik van Pallant. De heer van Keppel zoude o. a. zijne zonen, die in Spaansche dienst waren, terug roepen, en door het opbouwen van molens en het heffen van tollen de scheepvaart tusschen Doesburg en Boekholt niet meer belemmeren.

(1609 of 1610.) Johan van Pallant, heer van Voorst en Keppel, geeft een omstandig verhaal aan den koning van Spanje of zijnen stadhouder, van de ongelukken, welke zijnen vader Frederik, toen deze in dienst des konings was, in zijn persoon en goederen hadden getroffen, en dringt aan op schadevergoeding, ingevolge het traktaat met Verdugo (*).

(4 Junij 1666.) De staten der Vereenigde Nederlanden magtigen den heer van Keppel, om de fortificatiën, aan en om zijn slot door den bisschop van Munster gemaakt, te slechten, en staan hem daarvoor *f* 400 toe (†).

Dit zij voldoende, om den rijkdom van het eerste hoofdstuk, voor zooveel immers alleen het geschiedkundige gedeelte betreft, te doen uitkomen. Het karakter van dit archief verbiedt ons in nadere bijzonderheden te treden. Om diezelfde reden gaan wij het tweede en derde hoofdstuk, die uitsluitend *Familiepapieren*, als huwelijksvoorwaarden, uiterste wilsbeschikkingen, genealogische stukken en dergelijke bevatten, met stilzwijgen voorbij. Zij hebben ons goede diensten bewezen bij het opmaken van de hier voorgaande lijst der heeren van Keppel. Het vierde hoofdstuk omvat alle stukken op perkament en papier, betreffende *de heerlijke regten en de uitoefening van het hoog en laag regtsgebied der heeren van Keppel*, waarbij ook gevoegd zijn de oude leenregisters, de leenacten, en

(*) Dit stuk oordeelde ik voor de kennis dier tijden te belangrijk, om het niet in zijn geheel uit te geven. Zie Bijlage No. IX.

(†) Op het huis Keppel ontbreken nagenoeg alle historische bescheiden van 1580—1607 en 1666—1710. De reden is wel niet verre te zoeken. De bisschop had het huis Keppel in Sept. 1665 bemagtigd en versterkt, maar bij den vrede in April 1666 weder ontruimd. Zie WAGENAAR, *Vaderl. Historie*, deel XIII. boek 50.

de handelingen van het Keppelsche gerigt. Wij vinden hier vele belangrijke stukken, deductiën en correspondentiën, waarbij het vaak betwijfelde regt der heerlijkheid Keppel op het regtsgebied, of sommige gedeelten daarvan, op geschied- en regtskundige gronden gestaafd wordt; voorts stukken over de jagt en visscherij, over wegen, dijken, sluizen, tollen, bruggen enz.

De tweede afdeeling omvat alle *Stukken die gediend hebben tot de administratie van de goederen, welke onder Keppel behooren of oudtijds daaronder behoord hebben.* Zooveel mogelijk is deze afdeeling alphabetisch ingerigt, en zij kan van veel belang gerekend worden voor de juiste kennis van den voormaligen toestand en de wijze van beheer dier goederen. Ook hebben wij geoordeeld tot deze afdeeling de kerkelijke zaken te moeten brengen, ofschoon deze steeds geheel afzonderlijk beheerd worden.

Tot de derde afdeeling zijn gebragt de geschreven *Boeken* en *cartularia*, welke tot het archief behooren. Wij vinden hier banden met gelijktijdige afschriften van meest zeer belangrijke charters en memoriën betreffende de Keppelsche jurisdictie, van voorregtsbrieven, verbonden en verdragen, van opdragt- en rentebrieven; voorts een band met brieven uit den tijd van Johan van Pallant, over de jaren 1530 tot 1560, die allen van zijnen invloed, zijne werkzaamheid en zijnen ijver voor de handhaving zijner regten en de eer van zijn geslacht kunnen getuigen; een register van charters behoorende tot het voormalige klooster Bethlehem, waaruit wij ontwaren dat deze *van den Rentmeester Jan ten Poll uyt Embrick syn gehaelt en aan die camer der heeren gedeputeerden bynnen Zutphen gebracht;* eindelijk, afschriften van Zutphensche oorkonden, beginnende met het jaar 1190 en eindigende met 1613, waaronder zeer merkwaardige, ten deele nog geheel onbekende stukken voorkomen, ook landdags- en kwartiersrecessen enz. enz.

Eene vierde afdeeling besluit den inventaris. Hiertoe hebben wij gebragt de *Charters en papieren, welke niet onmiddellijk tot het oud archief van het huis Keppel behoo-*

ren. Als zoodanig zijn te beschouwen: 1°. *Stukken betr. het ambt en de stad Bredevoort*, tijdens de heer A. W. C. W. baron van Pallandt het drost- en rigterambt aldaar bekleedde; 2°. *Stukken betr. het stift Bedbur* (*), tijdens jonkvrouwe Agnes Emilia, baronnesse van Pallant, aan het hoofd van hetzelve stond, toen het bestaan van het stift in 1799, ten gevolge der Fransche omwenteling, in groot gevaar was; 3°. Stukken, niet van alle belang ontbloot, *betreffende de marken van Almen* in 1603 en 1604 en die van Hengelo, Zelhem en Terborg in 1808; 4°. *Charters en papieren afkomstig uit het oud archief van het geslacht van Lintelo van de Ehze.* Het riddermatige, grafelijke geslacht van Lintelo was van zeer oude tijden reeds in Duitschland bekend en gegoed. Een zijtak zette zich in het Zutphensche neder en werd daar beleend met de oude havezate *de Ehze* bij Lochem. De stukken, hier voorhanden, klimmen op tot het jaar 1630. Zij gewagen van *Everard van Lintelo tot de Marsch en Ehze*, die gehuwd was met vrouwe Arnolda van Hoemen, dochter van Jan van Hoemen en Arnolda van Brienen. Hunne kinderen zijn Willem, die volgt, Johan, onbekend, en Geertruida, eerst gehuwd met Gerrit Jan van der Capellen tot den Dam, later met Joachim van Goltstein.

Willem van Lintelo, heer van de Ehze, namens Spanje lid van de chambre mi-parti in 1653 en drost van Bredevoort, gehuwd met Johanna van Dorth tot den Rozendaal. Hun zoon

Timan Johan van Lintelo, erft de Ehze in 1671, is ridmeester in dienst der Staten van Holland, later majoor, rigter en drost van Bredevoort, huwt eerst met Maria Dorothea van der Borch, die hem twee zonen schonk, Christiaan Karel, welke hem opvolgde en Everard, heer van Nittersum en Stedum, en heeft in tweede

(*) Het klooster Bedbur bij Kleef werd ten jare 1519 door paus Leo X tot een vrij wereldlijk stift verheven. Het grootste gedeelte van het kloosterarchief, waarvan de oudste stukken tot den aanvang der twaalfde eeuw opklimmen, gelijk mede dat van het klooster Ziflie, berust thans in het Rijksarchief te 's Hage.

huwelijk Maria Elisabeth van Kniphuizen. Sterft in 1685.

Christiaan Karel baron van Lintelo, erfgenaam van de Ehze en ook, van moeders zijde, van het Walvaert of Walfort. Hij is rigter en drost van Bredevoort, van 1700 tot 1716 buitengewoon gevolmagtigde van H. H. Mog. bij het Pruisische hof, onderhandelaar in de geschillen betreffende de nalatenschap van koning Willem III, burgemeester der stad Groenlo, en in 1730 scholtus binnen en buiten Zutphen. Hij was in groot aanzien bij zijne tijdgenooten en geëerd om zijne schranderheid en ongemeene werkzaamheid, waarvan zijne talrijke nagelaten papieren en uitgebreide briefwisseling met vele aanzienlijke en hoog geplaatste personen tot bewijs verstrekken, maar ook om zijne vele deugden was hij bemind bij zijne onderhoorigen en betreurd bij zijnen dood. Hij was gehuwd met Klara Elisabeth baronesse van Nagel van Ampsen, dochter van Johan Herman baron van Nagel van Ampsen en Anna Henriette baronesse van Coeverden. Hij liet geene zonen na; zijne dochter huwde met A. J. H. baron van Heeckeren van Nettelhorst, eene andere, Johanna Elisabeth Adriana, met Christiaan Albrecht graaf van Rechteren-Almelo en later met George graaf von Goertz, en de jongste, Sophia Dorothea, met Frederik Willem Floris baron van Pallandt, die met dit huwelijk de Ehze en Walvaert aan Voorst en Keppel bragt. (Zie hier vóór bladz. 74.) Tot die nalatenschap behoorde ook de uitstekend fraaije collectie portretten en schilderijen, de voornaamste gekroonde hoofden van zijnen tijd en de leden van het geslacht van heer Christiaan Karel voorstellende, en welke nog heden de groote zaal van het huis Keppel versieren.

De overige stukken, tot dit gedeelte van het archief behoorende, bestaan, behalve die uit den tijd van Christiaan Karel baron van Lintelo, welke van meer algemeen belang zijn, grootendeels uit opdragt-, transport- en rentebrieven, processtukken en familiepapieren; voor het publiek zijn ze dus van geen belang.

III.

In de derde plaats beloofde ik, die stukken, als *Bijlagen*, in hun geheel te zullen geven, die tot heden onbekend waren en strekken kunnen om sommige tijdvakken in de geschiedenis van de heeren en de heerlijkheid Keppel en tevens die des vaderlands in een helderder licht te stellen. Bij de behandeling van het eerste hoofdstuk van den inventaris, heb ik ze met een enkel woord genoemd, waar ze in de orde der gebeurtenissen te pas kwamen. Zonder verdere inleiding laat ik ze hier, in dezelfde orde en in hun geheel, volgen.

I.

Keizer Karel IV. vergunt aan Sweder van Voorst om te Keppel weekmarkten en eene jaarmarkt te leggen. 14 *April* 1361.

In nomine sancte et individue trinitatis feliciter amen. Karolus quartus, diuina fauente clementia Romanorum imperator semper Augustus et Boemie rex, in perpetuam rei memoriam. Decet imperialem magnificenciam graciose suorum exaudire vota fidelium, vt dum benemeriti premia pro meritis condigna suscipiunt, premia se meruisse letentur et eorum exemplis ceteri ad fidei et virtutum opera forcius incitentur. Hinc est quod nobilis Swederi de Voerst, nostri et sacri Romani imperij fidelis dilecti, grata et accepta seruicia quibus a retroactis temporibus sacrum studuit et assidue deuote venerari studet imperium gratiosius aduertentes, eique ad supplicem precum suarum instantiam, et potissime consideracione venerabilis Wilhelmi Coloniensis archiepiscopi sacri Romani imperij per Italiam archicancellarij, principis et deuoti nostri dilecti, nostro culmini super hoc specialiter supplicantis, specialem graciam facere cupientes, auctoritate caesarea et de plenitudine imperatorie potestatis, ex certa sciencia nostra, sibi concessimus et presencium auctori-

tate concedimus liberamque damus et tribuimus potestatem, vt in opido suo nouo, sito iuxta castrum suum Keppel dictum, annales nundinas necnon forum septimanale, sine tamen concursu et preiudicio circumiacencium ciuitatum et etiam opidorum, auctoritate nostra ponere et indicere possit ac eciam instaurare perpetuis temporibus duratura. Eadem auctoritate ex certa sciencia decernentes, vt huiusmodi annales nundine ac septimanale forum, more aliorum opidorum illius prouincie, ab omnibus qui ea visitare voluerint libere visitentur, omnesque, qui opidum ipsum ex causis premissis accesserint, tam accedendo et stando quam recedendo, vniversis libertatibus, juribus et indultis fruantur et gaudeant, quibus alia opida in concessis sibi ab imperio nundinis ac foris septimanalibus perfruuntur, de gracia, jure, consuetudine vel statuto. Nulli ergo omnino hominum liceat hanc paginam nostre majestatis infringere, aut ei ausu temerario contraire. Siquis autem contrarium attemptare presumpserit, indignacionem nostram et penam quinquaginta marcarum auri puri tocies quocies contrafactum fuerit eo ipso se nouerit irremissibiliter incursurum, quarum medietatem nostri imperialis erarij, reliquam vero lesorum vsibus decernimus applicari, premissis nichilominus in suo vigore perpetue duraturis. Signum serenissimi principis et domini domini Karoli quarti Romanorum Imperatoris inuictissimi et glorississimi Boemie regis. Testes huius rei sunt venerabiles Gerlachus Moguntinensis archiepiscopus, sacri imperij per Germaniam archicancellarius, Arnestus Pragensis archiepiscopus, Johannes aule nostre imperialis cancellarius, Luthomis Lenses, Lupoldus Bambergensis, Johannes Olomucensis, Paulus Frisingensis, Henricus Lubeccensis, Marquardus Augustensis, Johannes Argentinensis, Gerhardus Spirensis, Albertus Swermensis et Theodricus Wormatiensis episcopi, nec non illustres Rupertus senior, comes palatinus Reni, sacri imperij archidapifer et Bauarie dux, Rudolfus dux Saxonie eiusdem imperij archimareschallus, Ludovicus, dictus Romanus, marchio Brandenburgensis, ipsius imperij

archimagister camere, Ludwicus senior comes Palatinus Reni et Bauarie dux, et multi alij nostri et sacri imperij principes, comites et fideles. Presentium eciam sub imperialis magestatis nostre sigillo testimonio literarum. Datum Nurnberg, anno Domini millesimo trecentesimo sexagesimo primo, indiccione quartadecima, xviij kalend. Maij, regnorum nostrorum anno quintodecimo imperij vero septimo.

Naar den oorspronkelijken perkam. brief, berustende in het archief van het huis Keppel. Deze brief is voorzien van het keizerlijk monogram, benevens van het majesteitszegel in wit was, dat wèl beschadigd en van den brief losgeraakt, maar door de zorg van wijlen den heer W. A. baron VAN SPAEN hersteld en weder met rood lint aan den brief vastgehecht is.

II.

Keizer Karel IV. volmagtigt den aartsbisschop van Keulen, om Sweder van Voorst met het opidum *bij Keppel te beleenen.* 14 *April* 1361.

Karolus quartus, diuina fauente clementia Romanorum imperator semper Augustus, Boemie rex, venerabili Wilhelmo Coloniensi archiepiscopo, sacri imperij per Italiam archicancellario, principi et deuoto suo dilecto, gratiam suam et omne bonum. Quia strenuus Swederus de Voerst, noster et sacri imperij fidelis dilectus, opidum suum nouum, iuxta castrum suum Keppel situatum, quod quidem opidum eiusdem Swederi purum ac proprium allodium fuisse et esse dinoscitur, a magestate nostra et a sacro Romano imperio in feudum accipere ac de illo vt de vero feudo per nos inuestiri desiderat, nostramque non potest commode adire presentiam corporali inualitudine aliqualiter vt accepimus prepeditus, de probata tue circumspectionis industria plurimum presumentes, tibi, qui ad supportandas nobiscum incumbentium nobis pro parte sacri imperij labore sarcinas in partem sollicitudinis es vocatus, plenam et omnimodam damus et concedi-

mus presentibus ex certa scientia potestatem, resignationem supradicti opidi ab eodem Swedero, vice, auctoritate et nomine nostris ac sacri imperij, in manus tuas recipiendi, factaque resignatione huius modi ipsum Swederum de eodem opido, et jure ponendi et habendi in eo nundinas annales et forum septimanale, solempniter inuestiendi, juramentum quoque fidelitatis et omagij ab ipso pro nobis et sacro imperio recipiendi, et eum de dicto opido infeudandi, ac vasallum nostrum et ipsius imperij constituendi, et opidum ipsum, cum suis vniversis pertinentijs, in jus feudale seu nobile feudum deinceps a nobis et a sacro suscipiendum et tenendum imperio redigendi, ceteraque omnia et singula faciendi, que in hijs et eorum quolibet fuerint et sunt quomodolibet oportuna queque personaliter in talibus facere valeremus, ratum habituri et gratum perpetuo quidcunque in hijs actum factum per te fuerit, nostris et sacri imperij vice, auctoritate et nomine, sive gestum. Presentium sub imperialis magestatis nostre sigillo testimonio literarum. Datum Nurembergis, anno Domini millesimo trecentesimo sexagesimo primo, indiccione quartadecima, xviij kalend. Maij, regnorum nostrorum anno quintodecimo, imperij vero septimo.

Naar den oorspronkelijken perk. brief, gesterkt met het majesteitszegel des keizers in wit was, aan perk. strooken uithangende.

III.

Mechteld hertogin van Gelre geeft aan Wolter van Voorst het hoog en laag gerigt te Keppel.
5 Maart 1374.

Wij Mechtelt, hertoginne van Gelren, greuinne van Blois ende van Zutphen, doen kondt allen luden ende bekennen mit desen openen bryeue, dat wij gegheuen hebben ende gheuen, mit raede onser vryende ende mit onsen vryen wille, voer ons, onse eruen ende nacomelinghe, Wolter van Voerst, onsen lieuen raede ende

ende the warenne, dair zy vm geboert ende gewijst is off gewyset wort, by eynen punde, vort die eene nachtwaecke versitt als vm die gebuert (5) een punt, vort the volgen op gewalt op vier punt, ende alle redelicke baedinge die van sheren wegen ende van der statt wegen geschiede by eynen haluen punde. Ende alle dese vurger. bruecken soele wy off onse eruen halff hebben, ende die voergen. statt halff to der vestenisse, gelijck voirger. steet. Ende onse richter sall die inwynnen by den gheenen die dair jairlicx to gesatt wardt van der statt wegen, ende die soelen vm (6) daer toe behulpelick ende volckachtich tho wesen. Vort soe en sall niemant den staekette naerre tymmeren all vm ende vmme vnser voirgen. statt nae datum dys brieffs, daer en soele en wech bliuen tusschen den steckete ende der huysinge breet van sesthien voeten. Oick soe en sall niemant decken, he en soele syne huysinge in leme decken ende wande van leme (7) maicken. Vort soe en sall niemant sijne huysinge of hoffsteden bynnen onser statt vurgen. verkoepen, men en salse ons off onsen eruen irsten bieden, ende daer moegen wy ons beraedt op hebben xiiij daege langh, ende teindens des xiiij daegen, soelen wij die huisinge ain ons nemen voir dat zij vercocht sint, min viff schillinge, off wij soelen den koep lieuen dengheenen die dat huisz gecocht hefft, inden dat die koepman ons ende denghenen, die dair dan van der statt wegen toe gesatt sint, nutte ende oirbaerlicke duncket wesen to onse behueff ind der statt behueff. Ende vort sint vurwairden dat dese vurgen. borchmanne ende borger alle jaer dair vier scepene to setten soelen by onsen raede, die alle dese voergen. puncten waeren ende ten besten keeren soelen in behueff der vurgen. statt ende tymmeringe, rekeninge ende bewysinge ons ende onsen burge-

(5) *als vm die gebuert*] D. i. als die aan hem behoort, als hij die behoorde waar te nemen.

(6) *om*] Hem.

(7) *van leme*] Namelijk geen daken van stroo of wanden van hout.

schreuen steet. Ten irsten, soe heb wij vm gegeuen ende gheuen dat brueck, dat gelegen is tusschen den tween Iselstrangen ende is geheiten nu ther tijt dat Nennenbrueck, ende schutt mitten eynen eijnde op die Oesterloe ende mitten anderen eijnde vppe die warff, die gheet van der poerten vp den sluis ende kolck, tho gebruicken tot eynre meynt (1), ende soelen die wircken dat zij ons dair gheen scaede van en doen, beheltelick vns ende onser eruen, off wie onse stadt vurgen. daer moeren wolden, bij raede onser borchmans redelicke steede dair van te slaene bijlancx den wech, ende eynen wech daer auer the gebruicken aen die Oosterloe toe, ende off wij onsen waetermoele nederwart leggen wolden an dat voirger. brueck dat moegen wij doen. Vort soe heb wy vm gegeuen ende gheuen onse alinge syse ende wegegelt bynnen off buyten gelegen in onser heerlicheit van Keppell, in vurwaerden, soe wes jairlicx dair van tho renthen kompt off koemen mach, dat tho vertimmeren ain onse stadt voirgen., so dat men die stadt voergen. dairmede vesten sall, bij raede ons ende onser eruen ende dergheenre, die dair jairlicx tho gesatt werdenn, van ons ende van onser stadt wegen voergen. Vort soe heb wij hem gegeuen ende gheuen die helffte van alsulcken bruecken (2), als hyr naebeschreuen staen, die ons off onsen eruen vervallen, bynnen onser vurgen. vrijheit, als myt naemen van eenen messe tho treckene, offte een oploep tho maeckene, off woondinge, ellick van den voerger. bruecken op vier punt (3), ende een litmaetwonde thien pontt, ende die den anderen loechent (4) twee pont, ende wie den anderen sleytt buyten wonden op twee punt, ende onreedelicke scheltwoirden een punt, ende op pantweeringe vier punt, ende ellick syne vestenisse van der vurger. statt toe haldene

(1) *meynt*] Gemeente of gemeene weide.
(2) *bruecken*] Boeten.
(3) *punt*] Ponden gelds.
(4) *loechent*] Lastert.

van onsen neue vurscr. trecken ind denseluen benadigen willen, dess hij ons eyn redelicke betronge doen sall, bekennen wij hertoich vurscr., auermitz desen tegenwoirdigen onsen apenen brieue, dat wij om redenen ind beden will vurgen. van tgeyne onse neue van Vorst ons ind onser heerlicheyt aen die versuymeniss des huyss Keppell ind dairentheyndens wes hij ons ind onser heerlicheit tot desen daige toe misdaen ind gebrueckt mach hebben, in wat manieren sulx geschiet mach sijn, nyet dair van vytgescheyden, gantz ind geheel vergeuen ind quijtgescholden hebben, vergeuen ind quijtschelden, so dat hij deshaluen onss ind onsen landen voirtmeer onbefaert (11) sal blijuen, in maten ind vurwerden hier nae beschreuen. Sullen wij terstont ende rechtefoirt onsen neuen vurger. beleenen mitter thienden in Veluwen gelegen, gelijck sijne zelige broeder Johan, oirer beyder vuralderen, heren to Voirst ind Keppell, ind hij van ons ind onsen vurheren hertoighen van Gelre tontfangen plegen; dair beneuen sal onse neue vurger. ind sijne eruen, heren to Voirst ind Keppell, dat huyss Keppell van ons ind onsen eruen to leen ontfangen, dair hij tselue huys ons ind onsen eruen tot eynen apenen huyss (12) tot onser ind onser eruen behoiff ind gesynnen gestalt heefft, ind alle andere erue ind guedere, die van anderen to leen gaen off in wat gestalt die weren totten vurger. huyse gehoerende, sullen blyuen staen tot alsulcker gerechticheyt ind natueren als die van aldtz gewoenlick plegen to staen. Oick sullen wij van stonden ain onsen neuen stellen ind setten in gebruyck ind besitt dess huyss Keppell mit allen anderen eruen ind gueden ind sijnen alingen toebehoer, nyet dairvan vytgescheiden, gelijck sijne vurvaederen ind broeder zelige ind hij to gebruycken plegen, bij alsoe, dat wij den tijtlanck wij mit onsen heren ind neuen den

---

(11) *voirtmeer onbefaert*] Voortaan onbezorgd.

(12) *apenen huyss*]. Een huis, op hetwelk de hertog, als leenheer, ten allen tijde zijnen intrek kon nemen of bezetting leggen, om daaruit zijne vijanden aan te vallen of zich tegen hen te verdedigen.

konynck van Castilien sonder vrede ind swoen staen, die sorge ind last van den vurger. huyse sullen doen dragen ind besorgen buyten onss neuen anxt, kost ind schaden, ind so balde die vrede off swoene getrefft ind geslaten were, nyet tegenstaende off wij mit enigen anderen orloch vytstaende hedden off krijgen mochten, sullen wij onsen neuen thuyss Keppell mit sijnen alingen toebehoer van stonden aen indoen ind auerlieueren sonder ennich vertreck ([13]) ind erfflick mit rusten gebruycken laiten, dess sullen wij in middelen tijden tot bewaernisse dess vurger. huyss doen gebruycken alle erue ind guet mit alre gerechticheyt dairtoe gehoerende, behaluen den vytganck den wy doen betailen sullen. Oeck is bevurwart tusschen ons ind onsen neue, so wij bewillicht hebben hon aen to nemen vur eynen dagelixschen huysgesynde ind hon to verzolden ([14]) mit drye, vier off vijff reysigen perden ([15]), as hon sulx tbest gelegen sall sijn, hebben wij mede belieft, dat hij van stonden aentasten, hebben, heffen ind gebruycken sall tot sijnen schoensten ([16]) thuyss bynnen Doesborch, die vurger. thienden in Veluwen, die heerlickheyt van Keppell, as van den leenweren ind manschappen dairtoe gehorende, mit allen opkomynghe dairvan verrijsen moigen; is mede bededynght ind van ons toegelaiten dat onse neue die derthyen hondert enckele gulden, die hij ons ther compositien opbrengen sall, moigen finieren ([17]) op den vurger thienden in Veluwen gelegen, die van ons to leen ruerende is, ind op die drye haue gelegen in onser graeffschappen ind scholtampt van Zutphen. Hebben wij oick consentiert, dat men den tijt der bewarongh shuyss ghyn holt affhouwen ende verderuen sall, as sus langer geschiet is, vorder dan brant ind van noitbouwe aldair opten huyse van nooden sijn sall. Vorder is tusschen ons ind onsen neuen heren to Vorst ind Keppell verdrai-

---

([13]) *vertreck*] Uitstel.

([14]) *verzolden*] Soldij betalen.

([15]) *reysigen perden*] Ruiterspaarden: *equi bellatores* volg. KILIAEN.

([16]) *tot sijnen schoensten*] Tot zijn behoef.

([17]) *finieren*] Geld tegen rente opnemen onder verband van vast goed.

gen, off ons thuyss Keppell verrasst off affgenamen wurde in middelen tijden der bewaronghe, dair Got vur sij, dat wij alsdan onsen neuen die guederen totten vurscr. huyss gehoerende guetlick sullen laiten gebruycken gelijck ditselue in sijne handen gestalt hedde. Vorder sal onse neue alle alsulcke eruen, gueden, ind opkomelinghen, heerkomende van der heerlickheit Keppell ind Voirst, as hij ind sijne vuralderen buyten onsen landen liggende hebben, moegen gebruycken tot sijnen schoensten, as dat gewoentlick is; hier tegen sall onse neue vurscr. ons weder eynen reuersbrieue auergeuen, van hon ind twee off drye van sijnen vrunden ind magen besegelt, die punten ind articulen as op dach datum van desen tegenwoirdighen onss brieffs bevurwert, verdraighen ind vur geruert synt tachteruolgen ind natokomen. Allet ongeuerlich ind sunder argh. Dess to oirkunde der wairheyt ind gantzer vaster stedicheit hebben wij hertoch vurscr. van onser rechter wetentheit onse secreet segell in affwesen onss groten siegels mit onsen name ind hanteycken onderschreuen doen ind heiten hangen, ind ther meere konden ind vestenisse der wairheit alre punten ind articulen vurscr. hebben wij den edelen onsen lieuen neuen ind rait Vrederick here to Bronchorst ind Borckloe gebeden, mede onsen reden, amptluyden, ritterschappen Berent van Presynchauen onsen rekenmeister, Gerit van Mekeren drosset van Veluwen, Bernt van Holthuysen scholtz tot Zutphen, Herman van Velen drosset slantz van Zutphen, Henrick van Keppell ind Henrick van Hackfort, beualen ind van oen begeert hebben, desen onsen brief mit ons te willen besegelen, dat wij Vrederick heer to Bronchorst ind Borckloe, rede ind vrunde, ther beeden, vyt beueel ind begerten onss gened. lieuen heren, gerne alsoe mede gedaen ind besegelt hebben, op satersdach nae den sonnendach Jubilate, in den jair onss Heren duysent vijffhondert ind vijff.

Naar den oorspronkelijken perk. brief, gesterkt met het uithangend zegel des hertogs in rood was.

VI.

Tweede zoen tusschen hertog Karel en Frederik heer van Voorst en Keppel. 30 Julij 1507.

Wy Kairle, van der gnade Gaits hertouch van Gelre etc. ind greue van Zutphen, doen kondt. Alsoe onse neue Ffrederick here to Voirst ind to Keppell voirtytz mit ons ind vnsen lantschappen in onwillen gestain ind geweest heefft, dairvan he van ons gescheyden is, ind wy dan onderricht weren, dat he sich totten conynck van Castillien mit huldinge ind ede ergeuen ind voirt mit anderen onser baenerheren tegen ons verbonden ind versegelt solde hebben, dairomme wy onsen onwill weder op hon gestalt ind syn huyss Keppell mit allen synen guederen as ons verboirt ainfangen ind gebruycken hedden doen; Bekennen wy hertouch vurscr., dat wy, durch bede ind tusschenspreken etzlicker onser rede ind vrunde, hon vergeuen ind quytgescholden hebben alles dess ghenen he tot desen daige toe tegen ons ind onsen lantschappen mysdain ind gebroickt (18) mach hebben in enigen manieren, ind hebben hon weder ontfangen in onsen gnaden ind gunsten, ind hebben hon toegesacht ind gelaifft geheell ind all volkomelick thalden ind te doen halden alle ind itlicke vurwerde ind articulen tusschen ons ind hon bedinght ind auerdraegen, nae luyde onser segelen ind brieue wy hon dairvan gegeuen hebben, alsoe volkomelick off die in desen gescheyt ind brieue, gelyck as in den anderen, van woirde to woirde clairlick vytgedruckt ind gespecificiert stonden, want hon allen saicken ind tichten tot desen daige toe remittiert ind quytgescholden hebben, dairvan he ons eyn lieffnisse (19) gedain heefft, dess wy te vreden syn, sonder argelist. In oirkonde ind getuychnisse der wairheyt ind gantzer vaster stedicheit hebben wy hertouch vurscr., vur ons, onse eruen ind naekomelingen, onsen segell an desen onsen brieff doen ind heyten hangen.

---

(18) *gebroickt*] Verbeurd.

(19) *lieffnisse*] Vrijwillige opbrengst, onverpligte betaling.

Gegeuen in den jair onss Heren duysent vijffhondert ind soeuen, op vrydach nae sente Jacobs dach apostels.

Naar den oorspr. perk. brief, gesterkt met het uithangend zegel des hertogs in rood was.

VII.

Johan van Pallant beklaagt zich bij de landschap, over het onregt, hem in zijnen schoolmeester te Keppel aangedaan.

(Zonder jaar- en dagteekening.)

Edell waelgeboerenn, erentfeste vnd fromme, eirsaeme, vursichtige bannerheren, ritterschapp vnnd geschickte stede, itzunt bynnen Arnhem versamelt, allet gunstige heren, junckeren vnnd frundenn. Nach dem alle bestendige ouericheit vann denn almechtigenn Godt isz verordent, vnnd insunderheit dairumb gestalt vnnd gesatth, datt durch die altz van Godt verordente middelen die fromme vnd oprechtige beschut, beschermet, voer allen gewalt vnnd die wederwertigen vnd boesenn gestrafft sullen werden. Dwijll dann ick oeck durch genaede des almechtigenn mit der heerlicheit Keppel (wie wael die geringe) versien vnnd mit mijnre huysfrouwen, die vann oeren alderenn dair mit beeruett, behylicht, vnnd die stadt Keppell, die doch niets weert vnnd vill tho geringe eyn stadt tho noemenn, dan alleyn die alde gerechticheit tho hanthauen aingetaegenn, woldt ick oeck gernn inn mijnenn geringenn getrou voer Godt befundenn werdenn, vnnd mijns geringen vermoegens mijnn opgelachte van Godt beuehell mijnen armenn onderdaenenn vann allenn geweldigenn besweernissenn gheerne entheuenn sien, vnnd ist derhaluen ain V. E. l. vnd eirs. mijnn dienstlicke frundtlicke begherenn, van mij tho vernhemenn, wes op sondach Vocem jucunditatis, den x Maij A⁰. LVI, in mijner heerlicheit vnd stadt Keppell, sunder vur-

gaende einighe gerichter form vnnd gestalt vnnd onuerhoert einigher saecken wederfaeren, als nementlich, dat ick aingenommen hadde eynnen frommen gelertten gesellenn vur eynenn diener schoelmeister, mijner armer geringer vnderdaenenn kinderkens neffens die mijnen mijt to leren, vnnd dem seluigenn een huisz bynnen der stadt Keppell allerneest mijnen huise Keppell myt sijnenn wijue vnnd eynen kijnde ingedaen, die kinderkens daer inne tho leerenn, die oick im furstendomb Gelre tho Waegeninge, daer hee van gueden frundenn gebaerenn, vnnd tho Harderwijck vnd Rheenen gewoent, die schoell regiertt vnnd mit eeren vnd erloeuenn syner ouersten (des hij guit bewisen hefft) dair hen getaegenn, dair sijnn leuenn vnnd frommen wandell wael tho vernhemenn sie, denseluen hebben sie mij, durch valssche ainclacht, opten sonnedach vurscr. geweldelicken omtrint mit xx perdenn vnnd etzlicken tho voeth des morgens vur viff vrhenn vth mijner heerlicheitt Keppell van sijnenn bedde gehaelt, vnnd sijne kast daer inne hie sijne buecher vnd anders hadde opgeslaegenn, vnd hem gheine tijt gegunt sijne haesenn ain tho treckenn, dan hem alzoe mit bloeten beenen mit sijnen buecheren nahe Arnhem gefuert, vnd op sunt Johans poertt gefenckelick gesatt, allet onuerclaegett, onuerborgett vnnd onuerwitticht, vnnd daerbouen eynen anderenn mijner armer wichter vnnd onderdaenenn gedrungen, sijnn peerdenn tho haelen vnnd denn schoelmeister tho fuerenn, vnnd alss sich der armer mann beclaegett, hee hedde twee quaeder pertgens, dair hedde hie alle die weecke mede gebouwet vnnd gearbeidett, vnd hadde daer mit them Berghe gewest vnnd des auontz laet wederkhoemmen vnnd weeren nu muede, dairop hie gedrouwet ([20]) wordden, vnd gebaedett van wegen Keij. Matt., dair myt denn armenn mann verveert vnd erschrickt, dat hie sulcx hefft moetenn

([20]) *gedrouwet*] Gedreigd.

doen. Nu hebben V. E. l. vnd eirs. lichtelicken aff tho nemmen, dat sulcke geweldige ingrippe, soe voell mijner heerlicheit vnnd mijns dieners persoen betrefft, bauenn maniere van rechtenn vnd mijner hebbender hoecheitt tho widder, vnnd alsoe boeuen den Venloesschen Tractaet ([21]) vnnd anderen verdregenn mich ist wederfaeren, ist derhaluen mijnn dienstlich bidden aen V. E. l. vnnd eirs. tsampt vnnd besunder, desse hoechbeswerlicke saicke behartzigen, vnd alle vmbstende vnnd grunde bewegen, vnd ripelicken bedenckenn, vnd mich euweren trouwen raedt gunstlicken mytdeylen onbesweert sijnn woldenn, wie ick mich in denn vnnd gelijckenn saeckenn tho dem bestenn hedde tho schickenn, dair myt oick in thokoemendenn tijdenn ick neffens V. E. l. vnnd eirs. den desgelijcken oick kunst wederfaerenn in meherder voersorge vnnd zekerheit mucht geraedenn, daer ain doen V. E. l. vnd eirs. eynn gebuerlich mildt werck, vnnd will ick die daegenn mijns leuens mit allenn vernuegenn tho verdienenn gegen V. E. l. ind eirs. alle weeghe befleetenn sijnn. Kenne God almechtich, die V. E. l. ind Eir. in godtsaliger waelfairt lange gefristen ([22]) moet. Aldus was dese supplicatie onderteyckent: V. E. L. vnnd Eirs. guitwilliger vnnd guitgunstiger Johan van Pallant heer tot Keppell etc.

(*Get.*) Johan van Palant.

Autentieke copie uit het Boek, inhoudende afschriften van charters en extracten uit gerigts-boeken, om de jurisdictie van Keppel te bewijzen.

([21]) *Venloesschen Tractaet*] Het traktaat van 12 September 1543, in het leger vóór Venlo gesloten tusschen Karel V. ter eene en het hertogdom Gelre en graafschap Zutphen ter andere zijde, waarbij het land aan den keizer was overgegeven en deze aan een ieder zijn *hoogheyt*, *heerlyckheyt* en *gerechtigheyt* gewaarborgd had.

([22]) *gefristen*] Bewaren, bestendigen.

VIII.

Overeenkomst tusschen Frans van Verdugo en Frederik van Pallant, over de bezetting van Keppel. 10 December 1581.

Poincten ende articulen gehandelt ende gesloten tusschen den edelen gestrengen, ende hoich vermogenden heeren Franss van Verdugo, con. majest. raet ende superintendent in den gouvernementen van Vriesslandt, Overijssel, Groeningen ende Linghen, ter eenere, ende den edelen eerèntfesten Fredrick van Pallandt, heer to Vorst ende Keppel etc. ter andere sijden, belangende die besettinge des huyses ende vleckes Keppel, vuijte naeme ende van wegen con. majest. zu Hispanien als hertoge van Gelder ende grave van Zutphen respective, in der maniere ende forme hier naer volgende.

In den ersten, alsoo die voirgenoemte heer van Keppel thuijss tho Keppel, geduerende desen inlandtschen krijghe, 't voorschreven huijss met eijgen soldaten stedes bewaeret ende besettet, ende men werelder (25) van den rebellen eenige garnisonen willen ontfangen, dan tot sijne merckelicke costen in getrouwigheit van sijne majest. is gebleven, is geaccordeert, dat voorgenoemde heer van Keppel, in de voorgaende getrouwigheit ende eedt continuerende, mits doende aen den oversten Verdugo renouuellatie des eedts, sijn huijss vors. tot dienst van sijne majest., syne persoon, ende niemant anders sall bewaeren, nemende voor ditmael tot bewaeringe desselves huijses soe vele soldaten, als naementlick, dertich tho voete ende tho

(25) *men werelder*] Waarschijnlijk: *niewerelder;* in geen geval.

peerde, vuijten beijden vendelen des edelen eerentfesten manhafften hopman Joos de Voocht van Rijneuelt.

Welcke soldaten opcrlacht ende bevolen sall worden de voorscr. heeren van Keppel tho erkennen ende gehoorsaem te sijn, als haer eijgen oversten ende hopluijden, 't sij in waechten, tochten, offt andere nootwendige diensten van convoij, tot affbreuck der vianden, als hij tijdelick bevinden sall geraetsaem to weesen, hem doende tot dien einde eenen eedt van gehoorsamheydt naer krijgsgebruijck.

Welcke soldaten, sonder sijne costen, schade off onderhalt, sullen ter weecken met leeninge besorget worden vijt hueren vendelen, als anderen liggende tho Oldenseel, Goer ende elders.

Die voirscr. heer van Keppel sall die sleutelen des huyses ende vleckes selver bewaeren offte doen bewaeren, in offt vuit laetende die hem gelieven sal, oick selver moegen vertrecken met sijne familie, tot sijnen wollgevallen.

Sall insgelijcken die voirn. soldaten mogen logeren naer syn eijgen wellgevall op den huijse, in alsulcken gemaeck als hij bevinden sal oirboirlick to wesen.

Sall insgelicken mogen op ende affvoeren van sijn eijgen goederen, des ende 't gene hij bevinden sal naer sijnen wille oirbaerlick tho wesen.

Als oock in tijden van noodt alle die onderdanen, huijsluijden ende vrinden goederen, die op denselvigen huijse sullen willen vluchten, offte gevlucht hebben, die wederom te mogen tot hueren gevallen affvoeren ende gebruicken.

Wel verstaende, dat die voorn. soldaten, so vuiten garnisonen als bouen, onder den voirgen. hopman Rijneuelt resorterende, genomen, niet langer bij den voors. heeren van Keppel sullen blijven in garnison, dan ter aenoompste van een patente van sijner hocheijt, bij dewelcke hem toegelaeten sal worden, eenige aental knechten te moegen aennehmen tot coste van sijne majest., daermede 't voorsr. huijs ende vlecke bewaeret ende be-

settet mag worden, altijt erkennende den veltheeren voor sijnen oversten, offte, in sijnen affwesen, denghenen, die syne gen. sal comitteren. Om welcke patente to becomen den veltoverste aengenomen heefft aen sijner hocheijt in aller diligentie tho scrijven, ende die voorgenoemde patente den heeren van Keppel metten eersten to doen overleveren.

Sal vorn. huijs ende vlecke Keppel, van dato deeses contracts, tot coste van sijne majest. geproviandeert ende versien werden voer 't garnisoen, alleen met cost, cruyt ende loot, sonder eenige schade dess heeren van Keppel, duer sijne majest., blyvende nochtans op denselvigen huijse het pulver daer tegenwordige op is, ende soe verre men duer noot 't selve hadde tho gebruycken, sal den heer van Keppel ter genoegen daervan volldaen ende betaelt worden bij sijne majest. voors.

Is insgelijcken bevoorwert ende besprocken, dat soo wanneer die naestgelegen sterckten, steden ende vlecken ingenoemen ende verouert sullen weesen, ende men op den huijse geen garnison van noode mochte hebben, den vorn. heer van Keppel daervan datelijck te ontlasten.

Ende offt het gebuerde dat de viandt 't voorn. vlecke offte huijs mit leger offte anderssins benaeuwde, ist belooffł, dat men den voorscr. heer mit ruijteren ende knechten van stonden aen sal ontsetten, sonder eenig wederseggen, ter erster aenmaninge die hy aen den oversten bij geschriffte offte mondel. sal doen offte doen doen.

Verner, soo duer belegeringe den huijse Keppel bij den viandt eenige schaede aengedaen mochte werden, sall den veltoverste die goede handt daeraen holden, dat die voorn. heer van Keppel offte synen erffgenaemen bij sijne majest. gerecompenseert sullen werden.

Den heer van Keppel sal van nu vortaen geholden wesen goede getrouwe correspondentie te holden mitten veltoverste ende naestgesetene con. majes[ts]. garnisonen, ende in alles hem holden ende draegen als een goet getrouw con. maj[ts]. adelstammes onderdaen schuldig is ende behoort te doen.

Sal henweder van syne maj^ts^. wegen alle gebuerlicke tractement, bijstandt ende faveur bewesen werden, dit alles sonder eenig arg offt list. Oirconde van desen, hebben wij ten beijden zijden deesen contract mit handt ende pitsier bevestiget. Actum opt huijs to Keppel, den 10 ten Decembris 1581 (*).

(*Get.*) FRANCIS DE VERDUGO.
FREDERIK VAN PALLANDT.

Naar een bijna gelijktijdig afschrift.

IX.

Verzoekschrift van Johan van Pallandt om vergoeding der schade, door zijnen vader in het bevorderen der belangen van Spanje geleden (†).

Aen sijne doorlugtigste Hoogheijt.

Remonstreert met behoorlijcke onderdanige reverentie Johan van Palland heere tot Voorst ende Keppel, hoe dat sijn vader zaliger Frederick van Palland, deur de seer iverige affectie, dewelcke hij ten dienste van con. mat. dragende wass, ende siende dat hij merckelijcke af-

(*) Deze overeenkomst werd door den prins van Parma bekrachtigd, waarvan hij, bij een eigenhandig onderteekenden brief, gegeven te Bergen in Henegouwen, den 3 Januarij 1582, aan den heer van Keppel kennis gaf.

(†) Dit stuk draagt geen bepaalde dagteekening. Uit den inhoud blijkt, dat het geschreven werd na het sluiten van het Twaalfjarig bestand, vóór het overlijden van Herman graaf van den Berg, die in den Spaansche tijd stadhouder in Gelderland was en in 1611 overleed. Het moet dus tot dien tijd gebragt worden. Het schijnt gerigt te zijn aan de aartshertogen, en de verwisseling van *Hoogheyden* en *Hoogheyd*, welke men er in opmerkt, aan onzekerheid van den steller of onnaauwkeurigheid van den afschrijver toegekend te moeten worden. Welk gevolg het indienen van dit verzoek gehad heeft, is niet bekend. Moge het zonder alle gevolg geweest zijn, moge het ook bij een ontwerp gebleven en nimmer afgezonden zijn; het bevat zoo vele en met de algemeene geschiedenis des vaderlands in zoo naauw verband staande bijzonderheden, dat ik meende, hierin reeds alleen voldoende redenen te hebben om de uitgaaf niet achterwege te laten.

breucke doen coste an de wedersijde, overmits sijn voorschreven huis Keppel op de frontiëren ende tussen verscheijde steeden van Gelderland ende der graefschap Zutphen gelegen was, langen tijdt op sijnen costen en buidel soldaten daerop onderhouden heeft, om oock te prevenieren dat die wedersijde van de staten 't selve huis niet en souden innemen tot groote ondienste van sijne majesteijt, ende om die selve affectie te meer te declareren, heeft sonder ansien van eenig perijckel 't voorscr. huis Keppel overgegeven ende ingeruimt an con. majt., daerop nemende garnisoen an de selve majesteijt vereedt sijnde, op seecker tractaet ende conditien, daerover gehandelt bij wijlen den oversten Verdugo, ende bij wijlen den prince van Parma hoogloffelijcker memorie geconfirmeert, volgens bijghende copie autentiq getekend N°. 1 en 2 (*).

Blijckende daer beneffens bij ander geattacheert ende gedruckt placaet van de voorscr. wedersijde, onder N°. 3, dat die goederen van des suppliants vader daer over angeslagen ende in confiscatie gehouden sijn negen jaren lanck, naer dat niet alleen sijne bouhoven tot Keppel afgebrand waren, maer oock het huis Keppel, soo groot en heerlijck geweest sijnde dat men tselve voor tweehondert duisent gulden niet weder in voorgaende staet en soude connen opbouwen, als geweest sijnde van de principale huisen van 't land, gelijck notoir is, ende sijn oock die muuren en toornen van 't selve huis onder uitgehouwen ende gestapelt geweest met houte matrialen, ende deselve daerna met vier ontsteeken wesende, sijn die muuren oock in den grond geraseert ende nedergeworpen, door den uitnemenden groten hate die welcke die voerscr. wederpartie om alle voors. geleden schade daertegens hadde.

Daerbeneffens hadde de suppliants. vader onder ander oock een watermeulen, gelegen tot Keppel op de oude Issel, die welcke jaerlijx agthondert molder vrugten conde inbrengen, sijnde ten selven tijde mede afgebrand ende tot nog toe infructeuriae gelegen hebbende sedert anno

(*) Zie hier vóór Bijlage VIII.

lxxxij, overmits die voorscr. wederpartie een gemeene schipvaert daerdoor heeft doen maecken.

Bovendien is de vader van den supplt. op 't voorscr. huis van alle sijne meubelen, peerden ende andersins in 't innemen gespollieert geweest ende gevanckelijck genomen, en drie jaren in gevanckenis gehouden, te weten binnen de stadt Grave, in 's Gravenhage, op 't huis ter Vheere ende Rammekens, blijckende uit bijgaende copie gequoteerd N°. 4.

Dat hij daer voor alleen heeft moeten betalen voor randsoen an den grave Hollacq die somme van agtduisent caroles guld., behalven meer als nog eens alsulcke somma an andere betaelt, daertoe den cornel Rossem geleent ende verstreckt heeft die somma van agtduisent guld., dewelcke aen hem nog tegenwoordelijck moet verpensioneert worden, sonder dat den suppet mogelijck, deselve somma en pensioen (24) te betalen.

Ende na die voorscr. drie jaren uitte gevankenis comende heeft den voorscr. heer tot Keppel sijn huis in den grond afgebrandt ende gesligt gevonden, als oock syn bouhoven ende meul voorscr., sijne goederen geconfisqueert, ende meijnende oock eenig gelt van sijne bossen te formeeren, waervan drie onder Keppel gelegen waren ende een onder Weel in den lande van Cleeve, waren deselve oock van de staten prijs gegeven, uitgehouwen ende het hout naer Holland gevuert, welcken schade van bossen oock over de dertigduisent guld. is bedragende.

Alle welcke schade des suppliants vader bij het voorscr. geconfirmeerde tractaet belooft is geweest te repareeren, ende hem ende sijne ervgenamen daervan te recompenseeren, als de voorn. prince van Parma bij de voorscr. brieven N°. 1. heeft gelooft ende verseekert onverbrekelyck te sullen gehouden worden, als namentlyck blyckt by den 11 en 12 artyckel van 't voorz. tractaat garand van de schaad des huises geloovt to syn, ende dat men

(24) *pensioen*] Jaarlijksche rente.

den suppl[ts]. vader tegens alle perickel ende belegeringe des viands soude secoereeren ende ontsetten, als niet geschiet en is, niettegenstaende den collonel Verdugo daer van goede wetenschap hadde ende hij den heere van Keppel met eenen brieff van credentie des princen van Parma door seecker capiteyn daerinne genoemt sigh deede verseekeren ende vertroosten, volgens bijgaende copien geteekent N°.... (*). d'Welck oorsaack van 't innemen des voorscr. huis Keppel, van de voorscr. gevanckenis en anderen schaden gegeven heeft, waerom hem oversulx na alle regt en reden competeert restitutie, behalven den smert ind voorscr. langduirige gevanckenis en om ander voorscr. enormelijcke schaden geleden, daerdoor des suppl[ts]. vader in miserien ende elende ten laesten is gekomen.

Dat meer is, blyckt by het vij[e] art. van voorz. tractaet, dat den heere van Keppel een compagnie volx onder syn commandement soude annemen, om 't huis Keppel daer mede te besetten, ende dat de voors. collonel Verdugo belooft heeft daervan patente met den eersten te leeveren, welcke art. by de voorsz. brieue des prince van Parma, onder N°. 1 hierby gaende, in dato den 3 January 1581 geconfirmeert synde, ende heeft den heere van Keppel daeran geen twijffel gedragen, hem vertrouwende op die versekertheijt des princen van Parma op 't voors. tractaet ende accoord bij de voors. brieven gedaen.

Ende dienvolgende heeft die voorsz. Frederick van Palland, heere tot Keppel, oock op syn eygen buidel eene compagnie van 300 mannen angenomen, geligt ende onderhouden in gelt ende vivres, daartoe inplojeerende alle sijne middelen ende credijt, d'welck hij te meer gedaen heeft op 't versoecken ende verscheyden geloften, volgens extracten van bijgaende brieven onder N°. ... conform voorscr. tractaet gedaen, mede aengesien die conjonctuire des tijdts ende betrouwende op de voorscr. brieven van confirmatie des prince van Parma op 't voors. tractaet

(*) Dit No. en de volgende waren niet ingevuld.

gevolgt, daerby hem gelooft ende verseekert van die patenten te leeveren, daerna door 't subitelyck innemen des voorscr. huises belet synde, hoewel een deel der voorscr. compagnie, aleer deselve compleet was, oock provisioneelyck gemonstert is geweest, volgens die voorscr. extracten, sijnde daervan nog naerder die wille des prince van Parma verclaert bij andere bygaende brieuen onder N⁰. ...

Welcke vaendel alsoo is begost te ligten in Maertio ende April 1582, ende compleet ende veerdig geweest in 't begin van Mey 82, volgende bygaende extracten van missieven van den collonel Verdugo, daer uit claerlijck blijckt, ende namentlijck bij twee missiven van den 8 Mey ende 19 Mertij 1582, dat die voorscr. compagnie compleet geweest is ende daerom twee compagenien van ander capiteynen van 't huis Keppel gecontremandeert ende elders in 't veltleger geëmplojeert sijn tot andere diensten, ende dat alleen met den soldaten des heere van Keppel het huis bewaart is geweest, door order des oversten Verdugo, conform het vij^{e} art. van 't voorscr. tractaet, sulx dat, of wel die voorscr. patenten soo haest niet conde comen van hove, evenwel in de voorscr. conjonctuire die heere van Keppel con. maj. gesubleveert heeft van het voors. ander garnisoen ende effectueelyck voldaen den voors. art., soo anders die voorscr. compagenien van andere capiteynen op 't huis Keppel hadden moeten blijven, in plaetse dat deselve als voors. gecontremandeert synde tot andere diensten van con. maj. geemplojeert, overmits die heere van Keppel syn eygen compagenie compleet gemaeckt hadde, hebbende volgens die voors. compagenie van Majo gedient tot ultimo September 82, doe 't huis Keppel is ingenomen geweest, als uitten dato van de leste gevoegde brieven (*) is blijc-

(*) Deze brief, waarin waarschijnlijk nadere bijzonderheden aangaande het innemen van het huis Keppel vermeld worden, is, tot mijn leedwezen, niet meer onder de bijlagen. Daarentegen vond ik in een onder mij berustend handschrift het navolgende:

„Op St. Michiel (29 Sept. 1581) namen de Staatschen Keppel in, gelijk

kende, behalven dat in den eersten art. van 't voors. geconfirmeerde tractaet oock blyckt dat die voorn. heere van Keppel lange tydt, ende wel twee jaren voor 't ligten van de voors. compagnie, het huis Keppel met syn eygen soldaten in getale van 24 beset ende bewaert heeft tot dienste en getrouwigheijt van con. maj., ende om te beletten de anslagen van die wederpartie, ende naer 't innemen van 't huis Keppel ende gevanckenis voorscr. heeft des supp[ts]. vader wel agtien jaren lanck in miserie ende op credyt buitens lans geleeft, sonder eenig tractement, als alle gereformeerde capiteynen geaccordeert is geweest.

Hebbende, ten versoecke des voorscr. collonels Verdugo, oock die voorscr. soldaten in de uiterste nood in vivres onderhouden, daervoor hy suppl[t]. oock alnog binnen Emmerick vierduisent dal. schuldig is, ende bij gebreke van betalinge van de pensioenen voor dezelve ende andere sommen, om gelycken oorsaaken beloovt, wort de suppl[t]. overal met prosessen, arresten, sententien en executien overvallen, sonder middelen te hebben om te be-

---

ook het huis, hetwelk de heer zeer versterkt had; de boeren hadden al hun goederen in het dorp gebragt, in de verwachting dat het daar veilig zoude zijn, zoodat kerk en huizen vol waren met bedden, kleederen, kasten, kisten en granen, doch door deze verovering verloren zij dit alles; maar op St. Maarten daaraanvolgende (11 Nov.) namen de Spaanschgezinden Keppel weder weg, wordende van achter op 't huis geholpen, en namen bloedige wraak door een grooten moord van krijgslieden en boeren, zelfs haalden de Keppelschen den 9 Julij 1582 de koeijen van het Homburgerbroek en het Haverland weg, zoodat Hendrik ten Ham en Harmen van Molk werden uitgezonden om de beesten voor geld te lossen, schoon te vergeefs, alzoo de heer van Keppel, onder Spaansch geweld staande, niet daarin te seggen had."

Het blijkt dus hieruit, dat het huis Keppel van den 29 Sept. 1581 tot op den 30 Sept. 1582 driemaal is genomen en hernomen: eerst door de Staatschen, daarna, in November 1581, door de Spanjaarden, waarop nog in December van datzelfde jaar het verbond tusschen heer Frederik en Verdugo is getroffen, dat tot Sept. 1582 geduurd heeft, toen het genoemde huis door de staatsche partij nogmaals genomen en zoo deerlijk verwoest is. Bij deze laatste verovering, zegt VAN METEREN, werd ook de heer van Keppel door het garnisoen aan den vijand overgeleverd.

talen, daerom die $suppl^{t}$. oock buiten den vorstendomme Gelre en graefschap Zutphen hem moet onthouden en in geen besloten steeden openbaarlyck dorst comen, als van alle 't selve oock kennelyck is den heere graue Harmen van den Berge, stadhouder generaal van Gelderlandt.

Presenteerende in tijden ende wijlen die orrigenele stucken van de geëxcibeerde copien ende extracten over te leveren, hoewel veele andere stucken in 't innemen ende afbranden des huises Keppel verlooren sijn.

Waeruit met waerheyt bevonden wort sonder jactantie, dat geen edelman omtrent den voorscr. alsulcke getrouwigheyt met gelycke schade gedaen heeft, sonder dat daer voor eenige recompense geschiet is, overmits des $suppl^{ts}$. vader geen middelen gehad heeft om 't selve te vervolgen, ende anderdeels oock verwagt heeft die beteringe des tijdts, dan nu, angesien den treeves, daer in alle andere hun verblijden, wort dien $suppl^{t}$. te meer bedroeft, soo syne goederen ende 't voorscr. huis Keppel desolaet leggen ende hy geen middelen heeft t selve te repareren, als oock deselve goederen ten uittersten belast ende geaffecteert syn met schulden ten oorsaeck voorsz. gecontracteert, waervan hij nu den crediteuren niet langer en kan ontwijcken, ende daerom genootsaeckt was hem an uwer hoogheden te addresseren, vertrouwende dat de goedertierende genade van uwer hoogheyt niet en sal lijden dat die $suppl^{t}$., van soo goeden huyse ende van goet bloet om die voorsz. getrouwe diensten geruineert synde, voorts soude blijven geruineert tot deriesie van syne vianden en van voorscr. wettige accien ende schulden van uwe hoogheijt staende gefrustreert, ende om uwe hoogheyt nog meerder affectie te betoonen presenteert die $suppl^{t}$., welck oock uwer hoogheyt van joncx af op syn eygen buidel gedient heeft, van alle die voorscr. wettige actien en pretensien te komen tot een redelycke compositie ende moderatie, hoewel die voorscr. penningen, tot dienste van uwer hoogheyt geëmplojeert, op intresse meestendeels gefurneert sijn, als namentlijck die voorscr. agduisent guld. tot volste van ransoen van den

collonel Rossem geleent, vierduisent daeld. tot vievres binnen Emmerick ende meer andere plaetsen.

Allen welcken met goedertieren genade ende compassie overgemerckt, ende soo den heere van Aenholt, wiens huis oock omtrent Keppel gelegen is, van gelijcke dienste betaalt en gecomposeert is; Bidt den supplt. in synen uitersten nood ende benautheijt seer ootmoedig, dat uwer hoogheijt gelieven in volgende manieren met den suppliant te tracteeren, namentlyck, dat, om 't voorschreven huis ende goederen bij gebreke van beloofde ontsettinge geruineert sijnde eenigsins weder te repareeren, naer advenant de voorscr. schade redelycke somme op termijnen mag worden geaccordeert, ende ten minsten de somma van sesduisent guld. jaerlyx voor den tydt van negen jaren, hoewel die supplt. die voorscr. nodige reparatie daarmede niet en sal connen doen, ende die voorscr. schade an huis en goederen geschiet tienmaal meer en verre daer over is bedragende.

Ende so veel angaet die voorscr. gevanckenisse, overmits 't voorscr. huis naer de gedaene belofte niet en is ontset geweest, dat uwe hoogheijden gelieve alleenlyck den suplt. te dechargeeren van de voorscr. agtduisent guld. van den collonel Rossem, ten selven eynde geleent ende voorgestrekt, metten pensioenen van dien.

Ende angaende die voorscr. compagenie van driehondert mannen geligt ende gehouden vijff maenden lanck, als oock die soldaten die voorscr. twee jaren te voren op 't huis Keppel gehouden, mitsgaders die vievres en ammunitie daertoe verstreckt oock op geloften van intresse; die importantie en tacxcatie van dien word gestelt tot redelycke moderatie van uwe doorl. hoogheyt, om daermede middelen te mogen hebben tot ontlastinge van de schulden, ter oorsaeck van de voorscr. diensten gemaekt ende op de goederen des supl^ts. gehipotequeert, tot seer merckelycke somma bedragende.

Gemerckt oock de quytscheldinge, die welck oock den supplt. is doende ten respecte van voorscr. moderatie van schade van huis, goederen en gevanckenisse, ende om

te beter 't voors. huis Keppel, ende goederen daeronder gelegen, ter eeren van uwe hoogheyt te mogen repareeren ende opbouwen, als om den dienst van dezelve geruineert synde; bidt den supl[t]. seer ootmoedelyck, dat hem geconsenteert mag worden, die naevolgende specien ende quantiteijt van goederen vrije van tolle ende licenten de Maase te moogen afvaren, namentlijck: seshondert nyen eycken somerhout, een duisent mudden calckx, agthondert duisent ponden ijsers, agthondert duisent groene leyen, ende dat binnen den tyd van twee jaren.

Biddende ende stellende daerenboven tot de goedertierenste genade van uwe hoogheyt, om den suplt. immers voor seeckeren tijdt van jaren te voorsien met een redelyck tractement na syne qualiteyt ende die voorscr. remerckable diensten, ter tijdt toe hy suplt. door die voorscr. middelen van uwer hoocheijt de voorscr. reparatie en betalinge van schulden ende crediteuren bequamelyck sal connen gedaen ende syne goederen in gebruick gebragt hebben, om daer en tussen middelen van onderhoudt te mogen hebben.

't Welck doende etc.

Naar de minute of een gelijktijdig afschrift.

HET PROCES

VAN

WILLEM GRAAF VAN DEN BERG,

STADHOUDER VAN GELDERLAND;

DOOR

Mr. R. W. TADAMA.

Toen ik in het jaar 1846 het leven en de handelingen van Willem graaf van den Berg bewerkte (*Willem graaf van den Berg en zijne tijdgenooten*, zie deze *Bijdragen*, deel V. *Aankondigingen*, bladz. 86.) betreurde ik voornamelijk het gemis van de processtukken, welke, volgens VAN SPAEN, bij het hof te Arnhem waren, maar sedert in het ongereede waren geraakt. Die processtukken toch zouden al wat er nog duister was in de onderhandelingen van den graaf met Spanje hebben opgehelderd; zij zouden de redenen, waarom de staten-generaal den graaf zonder eenige straf weder loslieten, volkomen aan het licht hebben gebragt. Bijzonder aangenaam was het mij dus, toen ik het berigt ontving, dat die stukken terug gevonden en in het provinciaal archief overgebragt waren. Ze werden mij door den archivarius NIJHOFF ten gebruike afgestaan, maar een zamenloop van omstandigheden verhinderde mij, er vroeger dan thans gebruik van te maken.

Een naauwkeurig onderzoek dier stukken heeft mij doen zien, dat zij van tweeërlei aard zijn: eigenlijke

processstukken, en correspondentie van het hof van Gelderland (zoo als bekend is, evenzeer een collegie van administratie als van justitie) over de zaak van den graaf. De eerste kunnen dienen om de mate van schuld bij den graaf te bepalen, de andere om het oordeel zijner tijdgenooten over zijne handelingen te leeren kennen.

De stukken der eerste soort zijn, òf eigenlijke *corpora delicti*, stukken bij den graaf in beslag genomen, òf bekentenissen van zijn kamerdienaar Willem Cock, vollediger dan ik ze (*Willem graaf van den Berg*, Zutph. 1846, bl. 207) tot hiertoe had kunnen mededeelen. Zij helderen volkomen op wat nog duister scheen en laten over het gebeurde geen den minsten twijfel meer bestaan. Boven alles stellen zij, zoo al niet de onpartijdigheid, althans de waarheidsliefde van den wakkeren Everhard van Reydt, waaromtrent bij mij wel eens twijfel is opgerezen (*), boven alle verdenking. Na alles gelezen en herlezen te hebben, moet ik tot de volgende slotsom komen: „Van Reydt was beter dan iemand in staat de waarheid te kennen, want hij heeft ònder zijn opzigt een afschrift van al de gevonden stukken doen vervaardigen en dat geçollationeerd; hij heeft die stukken van een inventaris voorzien; hij heeft, als griffier van het hof, bij sommige verhooren de pen gevoerd. Van Reydt heeft, wat hij wist, getrouwelijk medegedeeld in zijne geschiedenis, zonder een tittel of jota te veranderen. Kan men dan niet den minsten twijfel voeden aan zijne waarheidsliefde; zoo kan men echter niet zeggen, dat hij geschreven heeft *sine ira*. Het blijkt uit alles, dat hij geen vriend van den graaf was, en waar twee uitleggingen mogelijk waren, heeft hij altijd die gekozen, welke voor den graaf de nadeeligste was. Wat dezen kan verdacht maken verhaalt hij getrouw; wat tot verontschuldiging kan strekken, verzwijgt hij. De krachtige en ijverige Van Reydt, blakende van

---

(*) In die meening stond ik niet op mij zelven. Vergelijk DE WIND, *Bibliotheek* bl. 289 en BORGNET, *de Nederlanden onder koning Filips II*, (vertaling VAN VLOTEN) bladz. 213.

liefde voor zijn vaderland, met hart en ziel het protestantsche geloof en het huis van Oranje toegedaan, gloeijende van haat tegen Spanje en spaanschgezinden, konde onmogelijk anders dan afkeer gevoelen van den besluiteloozen, weifelenden, baat- en eerzuchtigen graaf, wien beide partijen en beide geloofsbelijdenissen vrij onverschillig waren en wiens eenig streven was, zich en de zijnen uit den drang te redden. Het contrast tusschen zulke karakters moest wel vijandschap teweeg brengen, en onwillekeurig bezielde die vijandschap de pen van den geschiedschrijver."

Stellen wij ons nu den toestand van graaf Willem in het voorjaar van 1581 voor. Hij had lang met don Juan en den prins van Parma onderhandeld; hij had ontegenzeggelijk de zaak der staten verraden en ging daarmede voort. Omstreeks Paschen van dat jaar kwam zekere Des Marets, die secretaris genoemd wordt, te 's Heerenberg (*Willem Graaf* enz., bladz. 206 en 208.), en daar werd een berigtschrift voor hem opgesteld, waarin de graaf hem verzocht, aan den prins van Parma mede te deelen, dat de graaf kans zag om tot stadhouder van Gelderland te worden benoemd, maar die betrekking niet wilde aannemen zonder toestemming van den koning; dat hij voorts bereid was om, als hij tot stadhouder zou benoemd zijn, het land weder onder den koning te brengen, verzoekende dat, wanneer zulks mogt gebeuren, hij in zijne waardigheid mogt worden gecontinueerd. Na het afzenden van dit hoog verraderlijke stuk, omschreven bij VAN REYDT, bl. 77 (48), en in de stukken met letter *A.* geteekend (*), volgt er eene tusschenpoos van bijkans twee jaren, waarin men aan den graaf niet alleen geene verraderlijke handeling kan ten laste leggen (†), maar waarin hij alles doet tot bevordering van de belangen der vereenigde gewesten. Hij was in Nov. 1581 tot stadhouder van Gelderland

(*) Ik geef het in zijn geheel als Bijlage I.

(†) Op het stuk, onder *B.* voorkomende, bij VAN REYDT het tweede, kom ik nader terug.

gekozen; hij had het groote doel zijner eerzucht bereikt en wenschte nu zijne waardigheid rustig te genieten. Maar Parma vond daar zijne rekening niet bij, en nu kreeg Frederik Wttenham, de bekende balling uit Amersfoort, die reeds te voren met den graaf had onderhandeld, last, om die onderhandelingen weêr op te vatten. De eerste brief, die bij den graaf gevonden werd, is van 20 Maart 1583, maar het is genoegzaam bekend, dat Wttenham reeds vroeger geschreven heeft (*). In dien brief, die hier achter volgt (†) om eens voor al een denkbeeld te geven van de waarlijk duivelsche kunst, waarmede Wttenham het net om den ongelukkigen graaf toehaalde, houdt hij hem het gevaar voor om met Parma den spot te drijven, belooft hem, ingeval van toetreding, allerlei voordeelen, en wijst eindelijk op den gevaarvollen toestand der algemeene staten en hoe weinig kans zij hebben op een goeden uitslag. Dit thema nu wordt door den onderhandelaar in eene reeks van brieven op allerlei wijzen gevarieerd: den 5 April bij voorb. schrijft hij: »et pour dire la vérité, quel avancement ont eu les fils de vostre grace ces deux années que vostre grace serue les estats, là où incontinent tenant vostre parole Messrs vostres fils seront pourueus de charge des bendes et vostre grace d'vn regiment de soldats ou deux, là où vostre grace n'a encore rien si non la ruine des pauures subiects de vostre grace." — Wederom, nadat hij den 11 en den 17 April steeds op antwoord heeft gedrongen en zijne bedreigingen herhaald, waarin telkens het geld, dat hij van den graaf beweerde te vorderen te hebben, een groote rol speelt, schrijft hij, onder dagteekening van den 20 April, dat graaf Frederik (graaf Willem's broeder en bitterste vijand) om een regiment vraagt, en na zijne ijverzucht dus opgewekt te hebben, werkt hij op zijne wraakzucht over de plundering van het graafschap Berg in 1580, en vervolgt op deze wijze: »Au reste vostre grace fera bien de s'absenter d'Vtricht, car ils sont desloyaulx et mes-

(*) *Willem van den Berg*, bladz. 171.
(†) Zie Bijlage II.

chants et donneront beaucoup de promesses sans payement, comme ils ont faict à tous leurs gouverneurs, mesmes au prince, mais ayant entre les mains le Sr. de Brakel, Wael et aultres, vostre grace feroit bien de les faire payer la foule par leur conduite commis passé trois ans sur les pouvres subiects de vostre grace par Goer et aultres."

In deze pogingen werd Wttenham trouw ondersteund door Assonleville, Des Marets en Drenckwaart, die telkens aan Wttenham schreven, met het doel dat hunne brieven aan den graaf als het ware in het diepste geheim mogten worden medegedeeld (*). Zij verkregen dan ook zooveel, dat de graaf den 27 Junij 1583 door zijn kamerdienaar aan Wttenham zijne handteekening in blanco zond, waarboven door dezen eene volmagt werd gesteld, om 's graven zaken bij den prins van Parma te bevorderen. Nu had men iets, maar bij lange na niet wat men wenschte. De graaf wilde zich niet verder bloot geven en zijn zielstoestand in die dagen wordt naar waarheid, zoo het schijnt, in de eerste confessie van zijn kamerdienaar geschilderd: »Bekent oeck dat syn Gen., wanneer goede tijdingh aen onser sijden quam, sich alle tijt verfreuwet dat hij aen die andere sijden niet tho voele sich verbunden, ende kommende bose tijdingh verfreuden sich sijne Gen. dat hij noch eenen voet hadde op der ander sijden." De dringende brieven van Wttenham van den 3 Julij, waarin hij den graaf stoutweg zegt: »Certes vostre grace est trop paresseux de fournir à ce en quoy consiste son honneur", en die van den 11 Julij (†), waarin hij tot dadelijke bedreiging overgaat, desgelijks die van den 27 Aug. en den 1 September, in welken laatsten hij met het aankomende Spaansche krijgsvolk dreigt, baatten niets; de graaf was niet voornemens, zich verder met hem in te laten. Nog den 4 September gelukte het Wttenham niet, den graaf over te halen om een der beide

(*) Zie een dezer brieven Bijlage III.
(†) Bijlage IV.

concepten, die hij hem gezonden had en waarin het verraden van Zutphen of van Venlo werd beloofd (*), te teekenen en moest hij vergeefs zijn dringend verzoek om geld herhalen (†). Dan nu gebeurde er iets, wat dit voornemen schokte. Op den 12 September 1583 verraste Tassis de stad Zutphen, buiten schuld van den graaf van den Berg, gelijk ik meen aangetoond te hebben in het vorige werk en door deze bijlage. Maar die inneming vervulde den graaf met vrees: hij meende ieder oogenblik gevaar te loopen van zelf overvallen en opgeligt te worden, en, bij de bewustheid van nog weinig voor de Spaansche partij gedaan te hebben, vreesde hij het slagtoffer van zijne weifeling te zullen worden. Zijn kamerdienaar ging dan den 23 of 24 September weer naar Emmerik, de gewone verblijfplaats van Wttenham, en nam weder »een blanket" mede, op hetwelk omstreeks den 5 October de belofte gesteld werd van Zutphen te zullen verraden en dat zonder veel bezwaar werd geantidateerd. Op die wijze dacht de graaf, tot aan het einde toe dobberende, Parma tegelijk tevreden te stellen en toch geen verraad te plegen. Wttenham, wien, blijkens eene quitantie van 385 gulden, de mond werd gestopt, liet zich voor het oogenblik vinden en hielp mede om Parma om den tuin te leiden. Het andere concept, om Venlo te verraden, wilde de graaf niet teekenen, en het bleef als concept bij hem berusten, totdat het onder zijne papieren gevonden werd. Intusschen had Parma eene vrij sterke magt bij Roermonde verzameld onder den kolonel Pedro de Pas. Zij moest dienen om in Gelderland gebruikt te worden tot ondersteuning van de spaanschgezinde en ontmoediging der staatsgezinde partij. De krijgscommissaris Adriaan Knobbout ging die magt vooruit en begaf zich naar Emmerik bij Wttenham. Deze verzuimde geen oogenblik, om partij te trekken van die gunstige omstandigheid. Hij zond aan den graaf het briefje (§), waarbij

(*) Zie deze ontwerpen, met Wttenhams eigen hand geschreven, Bijlage V.
(†) Blijkens Bijlage VI.
(§) Zie Bijlage VII.

hij hem van de nabijheid van het krijgsvolk verwittigde en er op aandrong, dat Herman, des graven oudste zoon, in de zaak zoude worden betrokken. Oogenblikkelijk daarop vertrok de vertrouwde kamerdienaar weder omstreeks den 20 October naar Emmerik, om te vernemen, hoeveel waars er aan de zaak was. De Spaansche commissaris gaf hem toen eene specificatie van het krijgsvolk mede, die er in waarheid schrikwekkend genoeg uitzag, hoewel het waarschijnlijk is, dat zij zeer overdreven was, daar de hoofdmagt van Parma op dat oogenblik in Vlaanderen lag en het niet zeer denkbaar is, dat Parma 68 vendels voetvolk en 11 compagniën ruiters, (omstreeks 12000 man, wanneer men de vendels door elkander stelt op 160 man), behalve de magt die Verdugo en Tassis in Groningen en Overijssel op de been hadden, van zijn hoofdleger konde afzonderen. Volgens een brief van het hof, was ieder vendel niet meer dan 50 man sterk en waren er in het geheel slechts 45 vendels en 10 cornetten, dus nog geen 3500 man. Doch het doel werd met die opgave toch bereikt: den graaf werd zoodanige angst aangejaagd, dat hij op den 29 October Willem Cock nogmaals naar Emmerik zond met eene instructie voor Wttenham. Dit stuk, bij VAN REYDT onder N°. 6 genoemd, is het eenige stuk, waaromtrent ik te 's Heerenberg geenerlei licht konde krijgen, en het eenige, waardoor, mijns inziens, de handelwijze van den graaf eene min of meer zwartere kleur krijgt, dan ik aanvankelijk had gemeend. Wttenham moest, volgens die instructie (*), aan Parma berigten, dat de graaf zijn best zoude doen om op den landdag, die weldra zoude gehouden worden, den vrede met Spanje te sluiten, welk plan voorzeker zoude gelukken; dat hij daarover reeds met een burgemeester van Deventer had gesproken, die hem had gezegd dat Overijssel wel zoude volgen; men moest daarom het krijgsvolk maar stil laten liggen in de voogdij (van Gelder, in het Overkwartier); het was niet noodig, voor Venlo

(*) Zie dit berigtschrift in zijn geheel Bijlage VIII.

te trekken of geschut uit Maastricht te doen komen; dit zoude slechts nuttelooze kosten veroorzaken; men konde inmiddels aan den hertog van Kleef den doortogt verzoeken, en mislukte het plan van den graaf op den landdag, dan liet hij Wttenham vrij, om met het krijgsvolk te handelen, zoo als 's konings dienst zoude vereischen. — Voor dat de graaf echter in de gelegenheid was geweest om zich zoodoende onherroepelijk aan de Spaansche partij te verbinden, werd hij, op last van het hof, den 5 November gevangen genomen. Zijne papieren werden verzegeld, zijne dienaren verhoord; en de uitkomsten van dit een en ander liggen vóór ons. Hoedanig moet nu ons oordeel uitvallen? — Wil men billijk zijn, dan mag men den graaf niet ten laste leggen wat Wttenham aan hem schreef; des te minder, omdat uit al die brieven blijkt, dat de graaf alles behalve naar den zin van Wttenham handelde. Daar blijven dus over: 1.) De instructie voor Des Marets. Dat deze van verraderlijke bedoelingen getuigt, is onbetwistbaar — maar zij werd in Mei 1581 opgesteld voor dat de graaf tot stadhouder was aangesteld; toen hij stadhouder werd, handelde hij juist strijdig met dezelve. 2.) De akte, waarin de graaf den prins van Parma raadt, om liever Venlo, Gelder enz. aan te tasten, die hij gemakkelijk zoude kunnen veroveren. Het schijnt, dat dit, blijkens de verklaring van den kamerdienaar (zie *Willem van den Berg*, bl. 211), een stuk was, waarmede de prins van Parma weder moest worden misleid en van het bedreigde Nijmegen afgetrokken, en zoo schijnen het de commissarissen uit het hof ook beschouwd te hebben, daar zij over dit punt geen enkel woord meer hebben gevraagd. 3.) De belofte om Zutphen over te leveren diende tot hetzelfde einde en werd geantidateerd. Dat dit geen uitvlugt van den kamerdienaar was, om zich te redden, blijkt uit de minute van het stuk zelve. Wttenham had dit stuk aanvankelijk uit Arnhem gedagteekend, maar, zich later herinnerende dat de graaf op den 25 Augustus in Zutphen moest zijn geweest, stelde hij *Zutphen* op den kant. 4.) De belofte om Venlo

over te leveren bleef een concept. 5.) De hierboven vermelde instructie voor Wttenham bewijst, mijns inziens, dat de graaf voornemens was, een afzonderlijken vrede te helpen sluiten en zoodoende eene daad te plegen strijdig met de Unie van Utrecht. Dat voornemen was misdadig — maar het was nog niet ten uitvoer gebragt; het overige gedeelte van de instructie is weder eene poging, om Parma te misleiden en zich het krijgsvolk van den hals te houden. — Mijn vroeger oordeel over zijne handelwijze geloof ik dus niet belangrijk te behoeven te wijzigen: hij werd overtuigd, van hoogverraderlijke stukken verborgen te hebben; het bleek, dat hij voornemens had opgevat, verworpen en weder opgevat, die, zoo zij ten uitvoer waren gelegd, het land ten verderve zouden hebben gebragt; maar dat zij reeds tot een begin van uitvoering waren overgeslagen, daarvan bleek niets. — Men moest hem dus wel loslaten — zijne handelingen waren nog niet strafbaar, hoewel zij de uiterste grenzen bereikten, waarop de strafbaarheid begint — maar zijn goede naam was verloren. Iedereen gevoelde het, dat men iemand als den graaf van den Berg, wien men volstrekt niet meer kon vertrouwen en die zich steeds zoude voegen bij de bovendrijvende partij, niet langer als stadhouder zoude kunnen eerbiedigen. Men was dus wel verpligt, hem los te laten en tevens hem als stadhouder af te zetten. Dit is, mijns bedunkens, de eerste en voornaamste reden waarom hij straffeloos vrij kwam. Het is echter mogelijk, dat daarbij nog eene tweede oorzaak medewerkte. Uit eene aanteekening van VAN REYDT (*) blijkt het, dat de kamerdienaar de gravin beschuldigde, aan de geheele zaak medepligtig te zijn. En hoe konde dat ook anders? Zoude de weifelende en achterdochtige man, die bij al zijne handelingen steeds het belang van zijne familie op den voorgrond stelde, zijne kloeke en trouwe gemalin, die hij teeder beminde, buiten zulke gevaarlijke onderhandelingen hebben gelaten? Dat zoude

(*) Zie Bijlage IX.

hoogstonwaarschijnlijk zijn. Wij geloofden dat vroeger — maar nu is de zaak buiten twijfel. Het was derhalve onmogelijk, den graaf te straffen en de gravin ongestraft te laten. En zoude men nu de zuster van den grondlegger der vrijheid, zoude men eene in haar huiselijk leven hoogstachtingswaardige vrouw, eene moeder van zestien kinderen, straffen wegens hare medepligtigheid aan eene handelwijze, die zeker in hare oogen niet misdadig en zelfs, ten ergste genomen, voor tweeërlei uitlegging vatbaar was? Dit ging niet aan en werkte voorzeker mede tot redding van den graaf.

Kan uit de processtukken ook bewezen worden, dat de tijdgenooten van den graaf van den Berg zóó oordeelden? — Het beste antwoord op die vraag is een getrouw verhaal van de handelingen van het hof, dat, met eenen kanselier als Leoninus aan het hoofd en griffiers als Van Reydt en Willem Sluysken tot ambtenaren, eene buitengewone veerkracht ontwikkelde. Nog op denzelfden dag waarop de graaf in hechtenis was genomen, den 5 November (men houde in het oog, dat in Gelderland de oude stijl nog gevolgd werd en dat men alzoo steeds 10 dagen aan iedere dagteekening moet toevoegen), werd daarvan kennis gegeven aan den magistraat van Venlo (aan welke tevens werd verzocht, den jongen graaf Frederik in het oog te houden), aan dien van Nijmegen, aan de staten-generaal en aan den prins van Oranje. Men magtigde den momber en den regter van Arnhem, om den graaf over te halen zich naar Dordrecht te laten vervoeren, en noodigde de staten-generaal uit, om hem daarheen te doen vervoeren. Te gelijker tijd zorgde men, dat de getrouwe dienaren des graven, hopman Gijsbert van Heerdt, die als drost op Ulft dit sterke slot bewaarde, en hopman Willem van Angeren, die te 's Heerenberg lag, zich plegtig verbonden, om bij de Unie te blijven en die sterkten voor de Vereenigde Provinciën te bewaren. Dienzelfden dag verhoorde de raadsheer Gerlach van der Capellen den gevangen kamerdienaar, die op de St. Janspoort was gebragt, en die reeds dadelijk vrij uitvoerige bekentenissen aflegde. Den

volgenden dag liet de graaf den kanselier weten, dat hij hem gaarne wilde spreken, maar deze, steeds omzigtig, weigerde aan dit verzoek te voldoen, tenzij twee andere raadsheeren daarbij tegenwoordig waren. Met goedvinden van den graaf vergezelden de heer van Loenen en doctor Van de Sande den kanselier. De graaf verhaalde »met weemoed", welke groote diensten hij voorheen aan den lande had bewezen; betuigde, dat al zijne pogingen alleen gestrekt hadden tot welzijn van het vaderland, dat Wttenham en hij alleen hadden onderhandeld om den vijand op te houden, dat hij steeds de protestantsche geloofsbelijdenis was toegedaan, zooals zijne echtgenoote zoude kunnen betuigen, en verzocht, dat het hem mogt worden vrijgelaten, zich naar Kleefsland te begeven. Dit verzoek sloegen de raadsheeren af, maar verzekerden hem, hun best voor hem te willen doen. — Intusschen waren kanselier en raden, door het onderzoek der stukken en de aanvankelijke bekentenis van den kamerdienaar, reeds genoegzaam op de hoogte om de zaak te kunnen beoordeelen, en zoo schreven zij op den 8 November (*) aan den prins van Oranje, onder overzending van eene informatie (copie van het verhoor van Willem Cock?), dat de handelwijze van den graaf voornamelijk moest worden toegeschreven, zoo aan de inblazingen van Wttenham, als aan kleinmoedigheid van den graaf en aan zijne vrees om te gronde te gaan door de besluiteloosheid der staten-generaal en den slechten toestand van zaken. Wel pastte eene zoodanige moedeloosheid de ware patriotten niet, maar er waren er maar al te veel in Gelderland, die, hoewel in hun hart de goede zaak toegedaan, nogtans den moed hadden laten zinken. Eindelijk meldden zij, dat de gevangene, waarschijnlijk de kamerdienaar, den volgenden zondag op de pijnbank zoude worden gebragt. Dit oordeel is voorzeker niet te bezwarend voor den graaf, en als men nagaat, dat het door dezelfde personen werd geveld, die tegen hem waren opgetreden en hem in hech-

(*) Zie Bijlage X.

tenis hadden doen nemen, dan heb ik, in vergelijking met hen, zijn gedrag voorzeker niet onder te gunstig daglicht voorgesteld.

Eene reeks van moeijelijkheden verwekte de gevangenneming der jonge graven, die, èn volgens de bekentenissen (*) hierboven aangehaald, èn volgens de brieven van Wttenham zelven, èn volgens het oordeel van het hof, volstrekt onschuldig waren en zich in het gevoel hunner onschuld allès behalve lijdelijk gedroegen. Men wendde zich dus reeds op den 11 (21) November aan de staten-generaal met verzoek om hen los te laten, en ontving den 26sten antwoord, waarbij aan het hof werd overgelaten daarin naar welgevallen te handelen. Ook de staten van Gelderland, toenmaals te Arnhem vergaderd, hadden de handelwijze van het hof goedgekeurd, en het aan de raden overgelaten om in dezen naar goeddunken te handelen. Ten gevolge van dit eeǹ en ander begaven zich de kanselier met vele andere raadsheeren, gecommitteerden uit den magistraat van Arnhem en de beide gedeputeerden van de generale staten Hendrik van Brienen en Johan Kelfken, op den 20 (30) Nov. naar het stadhuis, waar graaf Herman en graaf Oswald gevangen zaten, verklaarden hun, dat hunne inhechtenisneming niet moest worden toegeschreven aan eenige achterdocht, maar alleen opdat zij niet »vuyth impatienti ende naturlicke affectie die billick een yder tegens zijne olderen dreget, geene inconvenienten en muchten veroirsaken, noch oick denzelven oiren G. bij alteratie ende ongestumlicheit des gemeinen mans einige bejegene"; vermaanden hen voorts getrouw te blijven aan de algemeene zaak en stelden hen op vrije voeten.

Met den graaf liep het zoo spoedig niet af. Hij diende twee verzoekschriften aan de staten-generaal in, om van Delfshaven te mogen vertrekken (hij was eerst naar Bommel, vervolgens naar Dordrecht, eindelijk naar Delfshaven vervoerd) en in zijn graafschap of anders te Wezel

(*) Zie een extract uit de confessie van Willem Cock, Bijlage XI.

te mogen gaan wonen, met het aanbod om zijn stadhouderschap neer te leggen. Hierop zonden de staten-generaal die requesten den 21 December aan de staten van Gelderland, met verzoek om daarover te willen confereren. Deze, die nu reeds eenmaal aan het hof een votum van vertrouwen hadden verleend en over het algemeen in deze zaak met de meeste eendragt te werk gingen (*), stelden die missive in handen van het hof. Nogmaals verhoorden de commissarissen Kreynck en Van der Capellen op den 17 (27) December den gevangene Willem Cock, confronteerden hem met den ook inmiddels gevangen genomen drost van Boxmeer Johan Vos van Plees en zonden het verhoor aan de staten-generaal, daarbij tot geleide schrijvende, dat men daarin moest handelen, zooals de staten-generaal tot meeste verzekering van 's lands veiligheid en tot minste krenking der eer van het huis van den Berg goed zouden vinden. Men ziet het, zooals ook kennelijk blijkt uit het gestelde bij VAN SPAEN ter aangehaalde plaats, het hof wilde zich deze netelige zaak van den hals schuiven en het oordeel aan de staten-generaal overlaten, waarin het dan ook naar wensch slaagde. Deze waren er buiten twijfel om de aangevoerde redenen niet minder mede verlegen, en, na den graaf nog geruimen tijd te Delfshaven bewaard te hebben, besloten zij, hem op de bekende voorwaarden te ontslaan.

Over latere gebeurtenissen geven de gevonden stukken geen meer licht. Alleen is daaronder te vinden eene instructie voor Older Knyppinck heer tot Heiden, Nicolaas van Delen en doctor Everhardus Murseus, om zich te wenden tot de staten van Gelderland. In die instructie beroept de graaf zich nogmaals op zijne onschuld; verklaart hij, slechts den vrede te hebben willen bevorderen, en biedt hij aan, zich nogmaals voor onpartijdige heeren, edelen of steden te willen verantwoorden, terwijl hij zich ten hoogste beklaagt, dat hij zonder vonnis en in strijd

---

(*) VAN SPAEN, *Proeven van Historie en Oudheidkunde*, bladz. 102.

met 's lands privilegiën in hechtenis is genomen. Eindelijk verzoekt hij, dat zijne dienaren mogen worden losgelaten en het beslag, op zijne goederen gelegd, opgeheven. Het antwoord van het hof, in welks handen het stuk was gesteld, behelst alleen eene herinnering aan de plegtige verbindtenis, door de staten op den vorigen landdag gesloten, en de aanmerking, dat de instructie daarmede evenmin kan subsisteren, als met de informatiën aan de staten overgelegd en de akte met de staten-generaal gesloten. Dit antwoord is gedagteekend den 18 April 1584, zoodat daaruit ten duidelijkste blijkt, dat de poging, door den graaf in September van dat jaar aangewend (*), de eerste niet was, en dat hij de Spaansche zijde niet koos, voordat alle hoop vervlogen was om bij de staatsche partij in genade te worden aangenomen.

Het lot van de medepligtigen van den graaf was verschillend. Terwijl Johan Bentinck, die met Thomas Gramaye den oude en zijn neef Jacobus Gramaye ook in hechtenis was genomen, reeds spoedig werd losgelaten en als onschuldig beschouwd, daar, volgens een schrijven van kanselier en raden aan den prins, »wij hem geene sonderlinge criminel ticht weten toe geven, dan dat hij sich, gelick fast andere catholicken, kleinmoedig bewesen vnd om die vrede geroepen heeft", en de beide Gramaye's waarschijnlijk dit lot deelden, bleven de overigen geruimen tijd, tot in April 1584 althans, gevangen. Toen werden ook zij losgelaten. Trouwens, hoe konde men de medepligtigen straffen, wanneer men geen termen had gevonden om den hoofddader te straffen?

En Wttenham, de aanlegger, de ziel van de geheele zaak, wat was zijn loon? Het gewone loon des verraders — ondank. Hij leefde nog den 29 Augustus 1591, lang genoeg om door prins Maurits Zutphen weder te zien heroveren en al zijne plannen en listen te zien verijdelen. Op dien dag schreef hij aan Gillis van Zoutelande, *commissaire des vivres* te Oldenzaal: »je n'ay

(*) *Willem van den Berg*, bladz. 45.

unques ouy unq, qui s'estoit mis aux services des contes de Berghe, qu'il ne s'en plaindoit. Ils feront beaucoup de promesses mais en fin n'aurez nul payement, aussi n'ont ils les moyens pour payer à son secretaire les 2 florins par jour. Et prennez exemple à moy, qui ne puis avoir payement de ce que j'ay deboursé en leur cause, et s'ils me debvoyent payer ce que j'avois deservy, il me viendroit plus que VI^{m} dalers." Waarlijk een welverdiende straf, waarom niemand den ellendeling zal beklagen!

Meer licht, dan deze stukken over het verraad van graaf Willem van den Berg verspreid hebben, zal er wel niet zijn te bekomen. Trouwens, de zaak is thans duidelijk. Al is daaruit geen juridisch bewijs op te maken voor de schuld van den graaf; al aarzelden een Leoninus, een Van de Sande, een Gerard Voet om hem op grond daarvan te veroordeelen; van eene staatkundige zijde wordt hij daardoor veroordeeld. Een zoo weifelende en dubbelhartige stadhouder zoude ontwijfelbaar het verlies van Gelderland hebben veroorzaakt en door de coup d'état van Leoninus, toen hij den graaf in hechtenis nam, bleef een der schoonste provinciën voor de republiek der Vereenigde Nederlanden behouden.

BIJLAGEN.

I.

Berigtschrift voor Phil. des Marrets, secretaris van den grooten raad.

Lettre de crédence à son Excellence.

Monseigneur. Comme je ne désire rien plus que le heureux succès et auancement des affaires de sa Ma^{té} en quoy j'ay tant désiré de m'employer, et qu'à présent me semble que se pourroit présenter chose par laquelle je pourroy faire vn seruice très-signalé à sa dite Ma^{té} en ce pays de Gueldres et Zutphen, j'ay

requis à ce porteur de le faire entendre à vostre Excellence, suppliant que son plaisir soit, de luy adhiber entière foy et crédence, et d'y resouldre comme pour le plus grand seruice de sa dite Ma[te] elle trouuera conuenir, que sera l'endroit, que prieray le Créateur vous octroyer, monseigneur, l'accomplissement de vos vertueux désirs. De Berghes le iiij[e] d'Auril 1581.

De vostre Ex.

très affectionné seruiteur.

Mémoire de ce que vous Philippe de Marres, secretaire du grand conseil de sa Ma[té] direz à monseigneur le prince etc. en vertu des lettres de crédence, que luy enuoyons.

Que nous sommes depuis nostre réconciliation auec sa ma[té] tousiours portés comme trèsfidèles seruiteurs de sa ma[té], n'obmettans riens en taut que a esté en nostre pouuoir, que pourrait redunder à son seruice, non obstant qu'aucuns noz malueillans ne cessent de nous calomnier, nous faisans toutes injures et actes d'hostilité à eux possibles, contre la volunte de son Ex[ce] et les sauuegardes par elle nous octroyées.

Tellement que continuans au mesme deuoir, auons par noz députez, enuoyez sur le Landtdach de Nymege, expressément resisté aux propositions faictes par les députez du prince d'Oranges d'accepter le François (¹), donné moyen d'entretenir deux mille cheuaux et un regiment de soldatz, qu'il prétendoit leuer de nouueau, pour plus longuement assubjettir le païs de sa dite ma[té] et quelques aultres, auxquelles nous sommes auec aucuns bien affectionnez vers sa dite Ma[té] tellement opposés que tout luy est refusé. Et comme entre aultres articles l'assemblée des estats s'estoit faicte sur l'élection d'un nouueau gouuerneur du païs de Gueldres et Zutphen, au lieu du conte Johan de Nassau etc., le dit prince d'Orenges a par ses députez faict présenter son seruice, et par aucuns par luy subornes s'est pensé intruder au dit gouuernement, à quoy il n'a esté accepté, ains ce poinct s'est remis jusques au XVe de juing prochain.

Et comme la plus part des nobles et députez des villes s'estants opposez contre la reception du dit Orenges, nous ont dénommé (²)

---

(1) *le François*] De hertog van Alençon.

(2) *nous ont denommé*] De landdag werd eerst den 26 Junij gehouden te Zutphen; daar werd »by de alinge landschap tot stadtholder genomineert syn princel. Excellentie, mits dat men syn Exc. seer instantlijc versoect, om sich soo veel mogelijc in dese provincien te houden; ende dat men verstaet, afwesens syn Gen. 't gouvernement by de heeren canceler ende raeden sal staen, ende hun gedeferiert, sonder dat geen [lees *een*] lieute-

au dit gouvernement, et secretement faict requerir, de le vouloir accepter et apparement persisteront en ce au dit XVe de juing, ce que touttesfois ne vouldrions penser, ne fust que par ce moyen puissions faire vn seruice aggréable à sa Maté et auecq le congé de son Excellence.

Vous ferez le tout entendre à sa dite Excellence, et l'asseurerez de nostre part, que ne désirons rien plus, que d'auoir moyen de faire seruice à sa dite maté, serions très contents si auant que icelle le trouue expédient, nous employer en ceste occasion.

Luy promettans, comme nous faisons par ceste, que ne serions si tost receu au dit gouuernement, que ne tascherions et ferions touts efforts, de le remettre soubz la deue obéissance de sa maté par les moyens qu'aurons à la main, ou tellement qu'auecq l'aduis et charge de sa dite Excellence trouuerons conuenir.

A condition toutesfois, qu'ayants ainsy accepté le gouuernement et remis ou reduict soubz l'obéissance de sa maté, sa dite Excellence sera tenue de tant faire vers sa maté, que y soyons continué par icelle, à quoy le doibuent tant plus mouuoir le grand dangier auquell exposerions nostre vie de noz enfans, que au dit effect deurions employer et touts noz biens.

Et par dessuz son Exce se obligera de contenir le seigneur de Anholt et touts gens de guerre de sa maté, de ne faire aucunes invasions ou hostilitez, ny de prendre aucuns contributions sur noz subjects, terres et seigneuries, et si d'auenture ils contreue-

nant sal gestelt worden." Deze zaak had geen voortgang. Ook maakte het vierendeel van Nijmegen bedenking tegen het benoemen van den prins. Toen werden op een landdag, den 27 September daaraanvolgende te Arnhem gehouden, door de ridderschap van het Arnhemsche kwartier uitgebragt op den graaf van den Berg 19, op de graaf van Nieuwenaar en Meurs 21, op den graaf van Bronkhorst 6, op graaf Johan van Nassau 5, op graaf Johan van Oostvriesland 13 en op graaf Willem Lodewijk 3 stemmen, terwijl de steden verlangden, dat men graaf Jan van Nassau zou trachten over te halen, om op nieuw het stadhouderschap op zich te nemen, verklarende, zoo deze zulks afsloeg, hare stem te geven aan den graaf van Meurs en aan graaf Willem Lodewijk. Men weet, dat eindelijk, op den 7 October, de graaf van den Berg en de graaf van Nieuwenaar en Meurs door de gezamenlijke landschap werden voorgedragen (*genomineerd*), van welke de eerste, als bannerheer en landzaat zijnde, de meeste stemmen had verworven. Deze daadzaken, geput uit de *Stukken van Landzaaken door de president* VAN HELL, over welker gezag men raadplegen kan BONDAM, *Verz. van stukken*, in het *Voorberigt*, bl. XIV-XIX, mogen dienen, zoo wel tot regte waardering van hetgeen hier door graaf Willem werd voorgegeven, als tot toelichting van het verhaal van VAN REYDT. Bij eene andere gelegenheid hopen wij op deze zaak terug te komen.

nassent, comme ils font journellement, les ordonnances de sa dite Excellence, icelle s'obligera de par après faire reparer les torts et dommages, qu'auront esté inferez à nous ou noz subjects.

En oultre, que touts les précédens accords, faicts entre nous et son Excellence seront inuiolabelement entretenus, et si auant que les estats de Gueldres ne persistassent en leur délibération et dénomination, la promesse reciproque qu'en ce se fera sera de nul effect. Faict à Berges soubs nostre nom et secl cy mis le iiij[e] de May 1581.

II.

Frederik Wttenham aan Willem graaf van den Berg.

Monseigneur. Pourtant que v[r] Grace tarde d'enuoyer Willem (5) et m'a escript par ses précedentes de vouloir escrire ce que est et pour ne tomber en pericle ne signer la lettre, si est que ie renuoye Gherit pour aduertir que v[re] Grâce se doibt resouldre et bien tost sur ce que auons donné entendre auecq Des Mares, et penser que la qualité du seigneur suiuant la commission qu'il a n'est pour estre mocqué, ce que enfin causeroit la totale ruyne de v[re] Grace et des vostres. Car en ce cas non seulement se vengeroit de ceste mocquerie, mais ausy des faultes précédentes, et v[re] Grace seroit en dangier non seulement d'estre chassé, mais que nul des enfans de v[re] Grace pourroit auoir espoir d'oncques pouuoir hériter aux seigneuries de v[re] Grace. Et au contraire effectuant vostre promesse, non seulement aura v[re] Grace ce qu'auez stipulé, mais d'auantage ce que v[re] Grace pourroit désirer tant à son auancement que celle de ses enfans, comme icelle pourra veoir par la lettre icy ioincte, priant après la lecture qu'elle me soit renuoyée, et pourtant que ie suis mandé de venir là il plaira à v[re] grace m'aduertir incontinent de ce que ie dois rapporter et respondre sur ce faict, et que v[re] Grace prenne resolution digne à sa grandeur et principalement à ses promesses. Je m'employeray tousiours très voluntiers en ce où ie pourray faire à v[re] Grace seruice, sauf ce que ie dois à mon maistre. Je prie qu'il plaise à v[re] Grace faire payer le conseiller Mosienbroeck les i[c] florins que v[re] Grace l'a promis pour ses gaiges de la commission contre le s[r] d'Anholt, car Herbert ne pense de payer à personne, ce que m'a causé de renuoyer la commission de Bylant de v[re] Grace, car il ne m'a payé mes gaiges, mais

(5) Willem Cock, kamerdienaar van den graaf van den Berg.

aussi rien payé pour les boeufs que vre Grace l'auoit ordonné de m'accepter et payer, ce que certes est vne pouure recompense de mes seruices. Patience! J'espère qu'avec le tems vre Grace voiera le tort qu'on m'a faict, car je n'eusse oncques pensé de me donner au seruice de vre Grace sans les grandes promesses de recompense et ce que le secretaire Pauerdt avec Plees (4) m'auoyent dict y pouuoir proffiter pour mon entretienement, en quoy j'ay perdu III ans que je m'eusse employé aultre part et profité comme les aultres, et n'ay oncques profité le don d'vn cheual, non obstant la promesse d'vne chaine d'or pour mes peines. Le dit conseillier, à cause de ses amis qu'il a en court, pourroit faire à vre Grace beaucoup de mal et trouuer moien au grand interest de vre Grace pour se faire payer. Pourtant à mon conseil vre Grace fera bien de le payer.

Des nouuelles il est pour certain que l'accord est faict entre le prince de Parma et le duc d'Alenchon. J'ennoieray les articles à vre Grace, mais puisqu'elles doiuent encores estre secrètes à cause de quelques prisonniers en Anuers, où l'on est pour accorder, j'attendray jusques à ce tems. Et vre Grace fera bien d'ouurir ses yeux, voyant que ce querelle des estats ne pourra sortir à bonne fin, et comme ils ont mocqué des Allemans renuoyant si simplement l'archiduc Matthias, et que ce secours de France est aussi failly, et que la richesse du pays est retiré d'vne part aux villes neutrales, les aultres reconciliés avec leur prince naturel, si il n'est mieulx de fournir à vre promesse tant sollemnelle que de dissimuler plus longement, en quoy gist le bien ou la ruine de vre Grace ou des vostres. Il plaira à vre Grace me respondre par le premier, car n'ayant aultre response de vre Grace, je ne puis faire aultre rapport que des dissimulations et que vre Grace cherche sa ruine ne pensant de fournir à sa promesse.

Au reste je ne puis non asseurer vre Grace que la principale force de la guerre sera pour cest année employé sur le pais de Gheldres, asseurant à vre Grace que les principals nobles du pais ne sollicitent aultre et sont tous reconciliés, dont aucuns ont présenté de déliurer vre Grace auec ses enfans es mains, ce que sera sans faulte accordé et accepté, en cas que vre Grace ne fournisse à ses promesses, et l'on commencera aussy tost que

(4) Johan Voss van Plees, drost te Boxmeer. Hij werd in November 1583 op last van het hof in verzekerde bewaring genomen, als verdacht van gemeenschap met den vijand. In een, bij deze processtukken voorhanden brief van den 13 dezer maand, betuigde hij zijne onschuld, zich beroepende op verschillende diensten, welke hij aan het gemeen vaderland zeide bewezen te hebben.

j'auray faict le rapport de ce que vre Grace pense de faire, et vre Grace eust desia perdu ses seigneuries, sans que j'ay tousiours destourné tant vers Verdugo que aultres, sous bon espoir que vre Grace tiendroit sa promesse. A tant Monseigneur, en me recommandant à vre Grace et celle de Madame la comtesse, comme aussy faict ma femme, ie prie Dieu d'auoir icelles en sa saincte garde. D'Embrick ce xx de Mars l'an lxxxiij.

Le très humble et très affectioné seruiteur de vre Grace.

(*Get.*) Frederick Vuytenham.

Post data. Le porteur de cestes vient là pour le IIe fois; je prie qu'il soit payé pour sa peyne comme de raison, car il l'a bien mérité, ayans esté tous ses voyages en hiver des Noël en sa.

Naar den oorspronkelijken brief.

III.

De raadsheer D'Assonleville aan Frederik Wttenham.

Monsieur Wtenham! J'ay receu voz lettres du.... (*) de ce mois, auec le double de l'acte par vous ennoyé, lequel j'ay communicqué à son Alteze, mesmes pour tant mieulx luy faire entendre, le faict traduire en Françeis. Et tout consideré son Alteze ne scait que dire, que l'affaire va si grandement à la longue et que il ne se commence jamais, et si le dict personnage a ceste bonne enuie, il luy semble qu'il vaudroit mieulx qu'il demonstra sa bonne affection par le moyen des gens de guerre qu'il a à sa déuotion. Et si cela se voioit, il n'y auroit pas de faulte que on retireroit les forces ou partie d'icelles vers ce quartier là, où sans veoir premier quelque apparence semble n'estre conseillable de separer les forces pour ce qu'on veult faire par icy. Bien vous pouuez vous tenir certain, que deuant que l'esté passé l'on ira en ce quartier là et ne s'en bougerat on poinct vn pas, que ne soit acheué, comme par charge de son Alteze j'ay plus particulièrement declaré au Sr. Drencwart vostre frère pour le vous faire sauoir. Et au regard de la recompense, je ne scaurois pour maintenant faire autre chose que ce que je vous ay declaré par diuerses mes lettres, à quoy je me remets et à ce que le dit Sr. Drencwart vous en escriuera. Et sur ce me recommenderay à vostre bonne souuenance, suppliant au Créateur vous donner Monsr

(*) De dagteekening is niet ingevuld.

Wtenham en santé bonne et longue vie. De Leeuwe, ce 28 May 1583.

Vre bon amy à vre commendement et seruiteur.

(*Get.*) D'Assonleville.

(*Opschrift:*) A Monsieur Msr. Wtenham.

Naar den oorspronkelijken brief.

IV.

Frederik Wttenham aan Willem graaf van den Berg.

Monseigneur! Je suis bien esbahy comme vre Grace a prins la peine de m'entretenir si longuement auecq vaines promesses de m'en payer et friuoles ordonnances sans effect sur Herbert et aultres. Certes je suis bien esté aduisé, passé longtemps, qu'on me tromperoit et tout ce qu'on m'escriuoit n'estoyent que vaines promesses, ce que je n'eusse oncques pensé deuoir tomber en vn tel personnage, combien que je prens plustost la faulte sur les vostres que sur vre Grace. Certes si je m'eusse employé aultre part, j'eusse profité comme les aultres. Mais il vault mieulx de s'en éueiller tard que jamais. Pourtant je prie que vre Grace ne prenne en mauuaise part ce mon partement, car puis que vre Grace me paye poinct, et que non obstant la promesse de vre Grace je ne puis librement jouir de mes biens, je suis pour chercher mon aduenture alieurs et il me souffit d'estre trompé jusques à ceste heure, comme j'ay dit aussy à Willem le dernier jour que j'ay parlé à luy, estant de vre Grace à cest effet enuoyé icy pour m'entretenir des bourdes, ce que me souuiendra bien, et ne feray faulte de me plaindre où il appartient du peu de recompense pour mes seruices. A tant Monseigneur, en me recommandant je prie Dieu d'auoir vostre Grace en sa sainte garde.

De Coloigne, ce xie de Julius l'an lxxxiij.

Le très humble seruiteur de vostre Grace.

(Get.) Frederick Vuytenham.

Naar den oorspronkelijken brief.

V.

Nous Guillaume conte de Berghes etc. ayants entendu par nostre bien aymé monsieur Frederick Vuytenham le désir et commandement du prince de Parma et Plaisance, gouuerneur et capitaine général du Pais bas, pour luy estre liuré quelque ville par nous en ses mains, Asseurons à son Altesse par cestes de luy

liurer es mains la ville de Zutphen, la quelle est la principale forces et cleff du pais de Geldres, Zutphen et Oueryssel, aussy tost que son Altesse aura mis son camp deuant la dite ville, laquelle estant liurée es mains de son Altesse, pourrons tant mieulx faire liurer la reste du pais es mains de son Altesse, ayant ceste principale ville en ses mains, et en tesmoing que nous effectuerons cecy selon le commandement de son Altesse, auons signé cestes de nostre main et cacheté de nostre cachet secret, et requis audict Frederick Vuytenham de vouloir raporter à son Altesse nostre bonne intention de nous employer au seruice de sa Mat^{e}.

Donné à Arnhem (*) ce xxve d'augst l'an lxxxiii.

Nous Guillaume conte de Berghes etc. ayants entendu par nostre bien aimé monsieur Frederick Vuytenham ce que le prince de Parme et Plaisance, gouuerneur et capitain général du Pais bas désire estre faict, asseurons à son Altesse par cestes, que venant deuant Venloe y mettant son camp, donnerons tout empessement de secours et escriuerons à nostre fils et le magistrat, qu'il n'a aulcune espoir de secours et qu'ils feront bien de trouver moyens de s'accorder auecq son Altesse, car de nous rendre là en personne tout nostre credit seroit perdu aux aultres villes, de sorte que ne pourons rendre la reste des aultres villes es mains de son Altesse, selon nostre désir. En tesmoing de ce auons signé cestes de nostre main et cachetté de nostre cachet secret, et requis audict Frederick Vuytenham de vouloir raporter à son Altesse nostre bonne intention de nous employer au seruice de sa Mat^{e}. Donné à Arnhem, ce xxve d'Augst l'an lxxxiii.

VI.

Frederick Wttenham aan Willem graaf van den Berg.

Monseigneur! Ayant entendu la difficulté que v^{re} Grace faict pour signer l'acte précédente, combien qu'il n'est raison pour faire difficulté, car les précédentes sont de plus grand intérest, si est toutesfois que donnant l'acte et ne venant à l'effect desiré l'excuse est plus prompte que de faire rien, et v^{re} Grace doibt principalement songer à cela pour fermer la bouche aux calomnies de v^{res} ennemis, ce que m'a donné la peine à la poursuite de ceste cause. Pourtant puis que la première ne peult estre signé aumoins que la dernière soit signé et cacheté, ou enuoyé vne blan-

(*) Op den kant staat: „à Zutphen."

che, ce que j'aimerois mieulx pour les dangers du chemin, car je puis excuser la blanche, et si l'aultre fust trouué je serois ruiné et vre Grace aussy. Vne chose puis je asseurer à vre Grace, que la première acte sera au prince plus agréable pour le contenter de ce qu'ils disent que vre Grace n'est d'intention de faire seruice, et je pourray enfin fermer la bouche aux calomniateurs. Toutesfois vre Grace fera en ce son plaisir, combien que je n'estime poinct que son Altesse vouldroit prendre aultre voye que celle de Venloe, pour les despens et aultres raisons que i'ay dict à Willem, pourtant à mon conseil sera plus tost enuoyé la première acte que ceste, pour tant plus demonstrer vostre bonne intention. A tant Monseigneur, en me recommandant à vostre Grace je prie Dieu d'auoir icelle en sa saincte garde. D'Embric, ce iiije de Septembre l'an lxxxiij.

Le très humble et tres affectionné seruiteur
de vostre Grace.

(Get.) Frederick Vuytenham.

Naar den oorspronkelijken brief.

VII.

Ongeteekend briefje van Willem de Cock.

Comme les gens sont prest et s'assembleront tous à Remonde est que son Altesse désire scauoir quel espoir il a. Petro de Pas coronel vient pour maistre del campo. Il est temps que vre Grace y face scauoir à son fillz le conte Herman et qu'on le face ausy entrer à la ville de Venloe, et qu'il se gouuerne à cela que je feray dire à eux par Andriaen Peterssen (5) de Boxmeer, et qu'on le face venir incontinent icy et que sa Grace m'enuoie sa signature qu'il euuoie le conte Herman là, pour le monstrer et donner contentement, et touchant la payx que le landrost viene vne fois icy, je communiqueray auecq luy de sorte que les estats auront moien de s'en contenter.

Ditt billett is sonder dato, sonder onderteickenong by Willem de Cock Kemerling gefonden, geschreuen wesende

(5) Adriaen Peterssen, burggraaf van Boxmeer, werd, nevens den drost Johan Voss van Pleess, als verdacht van gemeenschap met den vijand, in November 1583 op last van het hof in verzekerde bewaring genomen. Hij wist echter bij nacht door de gracht te ontkomen. Men zie wat Wttenham van hem getuigde: *Willem Graaf van den Berg*, bl. 216.

met dise handt van Frederick Wyttenham, ende accordiert tegenwordige copij daermede van wort to wort.

Teste me

(Get.) E. VANN REIDT.

Naar het geautentiseerd afschrift.

VIII.

Berigtschrift voor Frederik Wttenham tot onderhandeling met den hertog van Parma.

Instructie voer Frederick Vuytenham omme verder te handelen met sijn Alteze vuyt den naem van den graeff van den Berch.

In den eersten soe was versocht dat zijn Alteze sonde een goet getal van crijsvolck seijnden voer Venloe, waer op zijn Altesse begeerde dat sijn G. soude leueren een stadt alsoe dat van zijn goede mochte blijcken, twelk bij Vuytenham soe geraporteert es.

Vpt welck sijn Ghen. heeft gepresenteert Sutphen, als wesende die slotel van 't landt, waer mede men oeck cost vreese aen jaghen die van Ouerijsele omme tot accordt te coemen.

Dan soe middeler tijt deselfde stadt verouert es by 's coninex volck heeft sijn Gh. mette edelen beginnen te handelen van de vreedehandelinge, ter wijle doch zijn Alteze disponiren soude vpt volck dat voer Venloe soude coemen.

Soe ist datter een lantdach es bescreuen tot dien eynde, welcke dach dienen sal vpten VI[en] Novembris stilo veteri, vp welcken dach zijn Gh. nyt en twijfelt off den peis sal getroffen werden ende zal middeler tijt aen Frederick Vuytenham seynden den lantdrost Baer, omme opte articulen van den peys te communiceren omme t selfde te moghen stellen totten besten contentemente van zijn Altesse.

Heeft noch zijn Gh. gesproken mette burgemeester van Deventer, dien hij in sulcke meenonge geuonden heeft, dat soe de Gelderschen doen, dat zij dan t selfde sullen volghen.

Dat men daeromme in alder neersticheyt het volck doet comen in de Voechdie ende die daer laet stille legghen ter tijt die lantdach gehouden es, ende dat omme den landen te meer vrese aen te jaghen, dan es alsnoch nyt van noode voer Venloe legher te slaen ofte gescut te doen coemen van Maestricht, 't welck comen soude tot groote costen van Zijne Ma[t] noch oeck meer volcx eer dit geeffectueerd es.

Dat men euenwel brieuen schrijve aen den vorst ende aen der

cancelrie van Cleeff omme passaige te hebben soe aen de beeck als aen t Speije, en dat men preparatie doet maecken van scepen omme ouer te comen tot meerder vreese.

De lantdagh ghehouden zijnde, soo de propositie terstondt gescieden zall ende bouen III off IIII daghen nyt dueren ende sall off soll werden geconcludeert, sal zijn Ghe. terstondt Vuytenham aff veerdighen omme verder te doen als sal sijn tot dienst van zijne Mat.

Alle welcke poincten ick onderscreuen attestere, volghende brieuen van credentie, d'een van den XXIII Octobris ende d'ander van den XXVIII^en^ Octobris stilo veteri, beuel te hebben omme Vuytenham tot zijn instructie te gheuen, oercondt mijn handt hier onder gestelt desen XXIX Octobris anno LXXXIII. Was onderteeckent: Wilhem Kock kamerdiener van den graeff van den Berch.

Naar het oorspronkelijke, door Wtenham eigenhandig geschreven.

(*Lager staat, met eene andere hand:*)

Desen brieff hefft Willem de kamerlingk auergeleuert den commissariis Kreinck vnd Capelle den 17 Decembris, seggende dat sijn huyssfraw hem den inwendich drie dage vngefern op der porte gebracht dieselbe dan gefonden in sijn . . . . . . vnd niet willen annemen . . . . deselve bij ennige van den herren gesien wer. Dat oick hij dezen brief verwart om sich jegens sijn G. te verdedigen vnd niet gestraft to moghen worden van dat hij gien credens gehatt hadde van sijn Gen.

IX.

Willem Cook heft in presenci des rhaetsheren Gerlachs van der Capelle vnd Euerhardus van Reidt den 22^en^ Novembris 83 bekant, datt he ten eerste als he bij S. G. versocht wardt an Vyttenham in deser saken eenige bottschap todragen, 't selue der grauin geklagt hebbe, sich beschwaerende sulke bottschappen to dragen vnnd sich darin gebruicken to laten, vnnd dat die grauin seluer hem gebeden hebbe sich darin niet to beschwaren vnd sulken dienst aen S. G. nitt to weigeren, persuadierende Willemen vornoemd datt idt om bestes willen geschege, mitt schreijenden ogen klagende, datt oer G. anders geen middel en hadden, om den viant vp te halden, die sonsten die graffschap Berge aflopen sollde.

Segt ferners, nitt to weten, dat die grauin eenige onderteikening gedaen hebbe, dan datt Vyttenham tegens hem gesagt hebbe, datt

die grauin weetenschap gehatt hebbe vnd daerbij sij gewest als die memorie van Marress onderteickent wardt, wie insgeliken Pleess daerbij is gewest.

Segt, datt he Vyttenham eens gefraegt hebbe, wat idt beduide datt he so vaeck scrijue an S. G. van derseluer handt ende segele, darop Vytenham gefragt, of S. G. sulkes nitt en wiste, Willem geantwort Neen. Vyttenham terstont die vorgeruerde memorie van Marreess herrvoergehaelt ende Willemen dieselue to gestellt om S. G. te vertoenen, of sie des vergeten weren. Welcke memorie Willem beiden oeren G. heft vertoont int wederkommen, vnd dat der graff 't selve in den windt geschlagen, seggende, idt hedde nit to beduiden.

Naar het eigen handschrift van E. VAN REIDT.

X.

Kanselier en raden van het hof van Gelderland aan den prins van Oranje.

Aen zijn Excellentie.

Durchluchtiger Hoichgebarener Furst! Genediger Heer!

V. F. G. kunnen wij mit hoichster bedroeffenisse vnserer harten niet verhalden tho aduerteren, hoe dat wij mit der magistraet deser stadt gedraigen sijn geweest, thot behoudenisse van het gemeen vaderlandt, den wolgebaeren heren Wilhelm grauen van den Berghe etc. jetzigen statholder deses furstendombs, alhier tho versekeren vnd tho bewegen sich tho verfueghen in die vergaderinghe van de Generaliteit, om versekert te wesen van de sorchelicke anslagen die S. G. mit dem viant hier auer kommende soude hebben moeghen vurnhemen, vnd sich te purgieren van de suspitien vnd inditien daeraff sijnde, volgende die informatien die wij hier mit auerseinden, mit begeerte dat V. F. G. (nademaell die persoen van S. G. versekert is, so dat daeraff geen pericul vur die landen tho besorgenn staet) alle saken then besten willen helpen keeren, vnd dat anschow genamen mach worden op die heerlicke affkompste vnd vromicheit van de jonge heren, die in geyne saken beschuldicht worden, einsamelick dat die circumstantien van der saken sulx sijn, dat tgeene dat bij S. G. gedaen mach sijn, thoegekommen is durch quade persuasie vnd verschrickungh van eenen Frederick Wttenham genoempt, quade fertuur van de gemeyne sake vnd cleinmoedicheit vnd sorghe van mit landen vnd luyden verlaren tho gaen, durch die irresolutie van de Generaliteit vnd andere vurgefallene inconuenienten,

mitz dat men anderssins genoech gespurt heeft, dat S. G., derseluer ehegemaell vnd kinderen der religion tho gedaen sijn vnd van tho voerens groten vlijt, muhe, arbeidt vnd affectie bewesen hebben thot den vaderlant, vnd nae vns beduncken lieuer gesien vnd meer versekertheit gehadt souden hebben, so verre die gemeyne sake goeden voirtganck gehadt hadde, hoewel nochtans het remedieren van de selue was . . . . . standthafftichęitt vnd dapperheit van alle goede patriotten, die, Godt betert, mit die schreckelicke veranderungh van de saken der landtschafft vnd gewallt des gemeynen viandtz in veele hartten, die anderssins der gemeyner saken thogedaen sijn gewest, verslapt vnd verlaren is, thot groet verdriet vnd pericul van de gemeyne sake, vnd wederom bij goede order behoert opgericht tho worden. Die jonge heeren sullen noch alhier off thot Wagenunghen blijuen thot dat V. F. G. auerschrijuen, waerhen vnd in wat manieren sij sich sullen hebben tho verfueghen vnd tho laten gebrucken, begeerende seer dienstlichen dat V. F. G. hierinne opt spoedeligst willen versienn vnd vns van V. F. G. goede gelieffenis opt spoedeligsten aduertierenn. Wy hebben ther seluer tyt als die versekerunghe geschiet is, den heer van Hemert, den drost van Vlfft, Giessbert van Heerdt vnd, hopman Wilhelm van Angeren gespraken vnd dieseluige willich gefonden om de Generaliteit getrouwelicken tho dienen, daer op sij vns oick handtastungh vnd eedt gedaen hebben. Hebben oick angaende die principael steden deser landschap geaduertiert vnd gewaerschouwet, vnd den drost van Boxmeer naegeschreuen om alhier gebracht to worden. Vnd hoewel wij staen in sorchelicke gestaltenisse, sullen nochtans met hulp des Almechtigen hardt vnd moet grijpen om denn viant in alle manieren wederstandt tho doen vnd dese stat tho helpen verwaren, vnd oick alle mueghelicke vertroestunghe vnd versienunghe doen in alle die andere steden. Hiermit biddende Godt almechtich V. F. G. tho willen sparen in lanckdurige vnd glucksalige gesontheit vnd vorspoedighe regierungh. Geschreuen 't Arnhem den viii^{en} Novembris xv^{c} lxxxiii.

V. F. G. vnderdanige cantsler etc.

Post date. Deze hierbij gaende informatie is summarie vnd nae gelegenheit des tijts in aller iel genamen vnd sal der gefanghen op alles breder vnd onderscheidentlicker vnd sondach pijnlick geexamineert worden. So dan v. Ex^{tie} einige breder articulen hetten daer op nodich solde sijn dat examen tho stellen, bidden wy dat v. Ex^{tie} vns daruan mitten iersten ankommen willen laten.

Naar de minute.

XI.

Extract uit de eerste confessie van Willem de Cock op den 5 November 1583.

Gefraget, wat antwoerdt hij gedragen van 't auerleueren der stadt van Venloe?

Geantwoert, dat hem beuoelen is worden van sijn G., den commissario ende Wttenham an to seggen, dat sijn G. geen middel en hadden, ouermitz noch sijn G. noch sijn G. soen graef Frederick geene soldaten binnen Venlo hedden, ende sunderlingh dat sijn G. soen graef Frederick tho junck were sulcke saecken tho vertrouwen ende graef Herman oeck om die stat Venloe tho leueren. Bekent oeck, dat Wttenham sijn G. ontboeden hadde tho willen seinden graeff Herman binnen Venloe met etlicke peerden ende sijnen broeder graeff Frederick den wille van de printze van Parma belangende die leuerungh der stat Venloe to kennen to geuen, om alsoe to beeter mit oerer beijder hulp die saecke tho moegen effectueren. Waerop sijn G. hem beualen vur antwoert to geuen, dat die beyde heeren voel to junck waeren dat men hoer sulcke hoechwichtige saecken muchte betrouwen glijck vurss.

NIJMEGEN EN DE JEZUITEN IN 1555.

Altera circumcisionis (2 Januarij) A^{0} 1555 is overdragen in den rade, by burgermeesteren, schepenen ende raedt, sampt meisteren van St. Niclaes Gilde der stadt Nymegen, dewijle eenige die sich Jesuiten heyten laten, binnen der stadt gecommen, doch allet stilrewerde ende heymelick, ende sonder ijemants van burgemeesteren, scepenen ende raedt, als die ouericheit deser stadt, aen te soecken, alst billick behoorden, ende sich effenwel ondernomen ende onderstaen alhier heymelick ende oock openbaer preeck toe horen, ende oock dat weerdige heylige Sacrament in ettelicke kercken te administrieren, oock heymelicke conventicula te maken, ende te halden, ende daermede ettelicke twyspaldige saden te seyen, ende oock ettelicke erffgoederen an sich te werven, ende yuyt die ende dergelijcken alreets vastelic twist, irdom, onverstant ende twijspalt ontstaen is, ende men besorcht in vorderen tijden dagelix meer ende meer vuytspruyten ende erwassen zullen; ende men hier doch meer geestelickheit heeft, dan men voeden ende onderholden can, off mach, so dat die gemeyne burgeren ende ingesetenen niet met meer geestelickheit bederuen belast te werden, want hier doch een grote schemele gemeynte is, meer armoets dan rijckdoms; Daerom denseluen Jesuiten, die hier zijn, door eenen roedrager aen te zeggen beuolen, sich eerstdaechs van hier vuter stadt te ergeuen, om reden ende oorsaken wil die stadt sonderling ende merkelick daertoe bewegende, off men en gedenckt hem geenes scherms toe staen.

Naar een afschrift uit het Overdrachtsboek der stad Nijmegen.

VRIJGELEIDEBRIEF

VAN

KAREL VAN EGMOND, HERTOG VAN GELRE.

(*Eene kleine bijdrage tot de handelsgeschiedenis.*)

Wij doen kondt ind bekennen, dat wij Johan Tesselynck, burger der stat Vreden, gegont ind consentiert hebben, gonnen ind consentieren mitz desen onsen apenen placait, dat hij vier pack laickens bynnen onse stede Zutphen, Arnhem off Harderwijck sall moegen koupen ind dieselve to schepe fueren laten bis tot Amstelredamme ind so voirt in Denmarcken, ind wederomme to schepe brengen speck, botter, keeze, vyssch ind ander prouande ind onse lantschap toe fueren, allet veylich ind ongelett aen lijff ind guet, schipluyden ind schipknechten, ind dat op gewoentlicken toll ind wechgelt, to water, to lande, to peerde, to voet, bij also dat hij onsen vijanden nyet toefueren en sall. Beuelen hyromme myt gantzen ernst allen onsen amptluyden, ritmeisteren, houftluyden, dieneren, ruyteren, knechten, ondersaten, voirt allen den ghoenen wij ongeuerlich, moegich ind mechtich sijn, ind om onsen wille doen ind laten willen, dat zij Johan vurscr. myt sijnen scepe ind guedere onbehijndert woe vurgen. laten passieren; dat is alsoe onse gantze wille ind ernste meynonge, ind sall dit selue gelcyde dueren bis sent Lambertz dach toe neestcomende. Sonder argelist. Oirkonde onss gewoentlicken hanteikens ind secreetsegels hyrop gesath op dynsdach post Jubilate Anno etc. xxviij^{0} [5 Mei 1528].

Naar de minute, berustende in het Provinciaal Archief van Gelderland.

OVER HET ZINNEBEELDIGE

IN DE

OUD-GELDERSCHE WATER- EN DIJKREGTEN;

DOOR

Mr. L. A. J. W. Baron SLOET.

Toen Claudius Civilis uit het eiland der Batavieren moest wijken, en Cerialis het innam en plunderde, werd die streek door het water van den Rijn, gezwollen door de herfstregens, overstroomd en in een poel veranderd. Tacitus vermeldt dit, doch niet als eene bijzonderheid, of als iets buitengewoons. Het schijnt dus, dat de landen, tusschen en langs de rivieren gelegen, gewoonlijk des winters onder water stonden. De kleigronden waren alzoo niet bedijkt, en toch bewoond.

De geleerde Acker Stratingh heeft een uitmuntend onderzoek ingesteld over de vraag, door wie en wanneer in ons land de eerste dijken zijn aangelegd. Hij heeft alles verzameld en met veel oordeel getoetst, wat over dat onderwerp geschreven is (*) De uitkomst is evenwel onvoldoende — en dit kon ook niet wel anders. Het maken van dijken is, trouwens, geene uitvinding, zoo als van eene sluis of eenen watermolen.

H. de Groot zegt ergens teregt, dat de nood ons die

(*) Acker Stratingh, *Aloude Staat en Geschiedenis des Vaderlands*, deel I. bl. 45—66.

kunst heeft geleerd. Stellig is het, dat de vroegste bewoners op terpen of wierden hebben gewoond. De geschiedenis leert het, en het wordt bevestigd door de overblijfsels van die hoogten en hetgeen er in gevonden wordt. En nu laat het zich gemakkelijk voorstellen, hoe allengs het dijkwezen bij en om die terpen uitbreiding ontving; hoe de eene bedijking de andere naderde, en zich aansloot; hoe kaden tot dijken werden opgewerkt. Eenheid over eene groote uitgestrektheid kon er niet wezen.

Toch geloof ik, te mogen aannemen, dat de polders in de kleistreken in den aanvang van den zelfden aard waren, als de marken op het zand: zelfstandige vereenigingen, uit het familieleven ontsproten, en waaruit zich later de gemeenten ontwikkelden.

Onmiskenbaar is er veel overeenkomst tusschen beiden. De tegenwoordige dorpspolders Gent en Valburg, in de Over-Betuwe, werden in het jaar 793 *marken* genoemd (*); Deesd en Afferden, polders van Maas en Waal, heeten in 1368 *maalschappen* (†); in het begin dezer eeuw droeg de polder van de Voorster-klei nog den naam van *mark* en voor weinige jaren waren de polder en de mark van Drempt nog te zamen verbonden.

Er is ook overeenkomst van regten. Ieder markgenoot had stem, hoe groot of klein zijne bezitting ook ware. Zoo ook in de polders. De geërfden regelden in beide vereenigingen de geldelijke aangelegenheden. De markerigter sprak geen regt op eigen gezag, maar liet het door de gewaarden vinden; de dijkgraaf eischte het van de heemraden. In vele markenregten van het oude Duitschland, hoe ver ook soms door afstand verwijderd, komen gelijksoortige bepalingen voor, die op eenen gemeenschappelijken doch eigendommelijken oorsprong wijzen. Dit merkt men ook in de polderregten op. Men vindt in allen het beginsel: geen dijk zonder land, geen land

(*) BONDAM, *Charterboek*, bladz. 7.

(†) NIJHOFF, *Gedenkw. uit de Gesch. van Gelderland*, d. II, bl. 222.

zonder dijk; ook het spade-steken, het boezemregt, de dijkgave, het halen van aarde eerst buiten dan binnen, en meer dergelijke.

Er moest een geruime tijd verloopen voor dat die kleine vereenigingen tot grootere volksgemeenten zamensmolten. Bij de polders moest dit eerder, dan bij de marken, plaats vinden. Gemeenschappelijk belang drong daartoe. Er kon eene mark weinig aan gelegen zijn, hoe hare nabuur hare eigene zaken regelde. De polders hadden echter eenen gemeenschappelijken vijand te bestrijden. Bij de wijze, waarop dit geschiedde, hadden velen, soms allen, belang. Men gevoelde de behoefte, om zich te onderwerpen aan algemeene voorwaarden, aan één stelsel. Het aangaan van onderlinge verdragen was hiervan het gevolg.

Dit ging echter langzaam, en niet vóór de elfde eeuw vindt men stellige bewijzen, dat er aanzienlijke uitgestrektheden lands geregeld waren bedijkt. In het jaar 1165 verklaart keizer Frederik nog, dat gedurige overstroomingen, als een dagelijksche dood (*quasi mors quotidiana*), de bezittingen van den bisschop van Utrecht en van de graven van Kleef, van Gelderland en van Holland bedreigen (*).

Toen het grafelijk gezag, oorspronkelijk slechts op krijgs- en regtsgebied gegrond, zich uitbreidde en ook datgene omvattede wat men later economie en policie noemde, toen dat gezag, erfelijk geworden, verbonden werd met de landvorstelijke hoogheid, toen was het eerst mogelijk, eenheid te verkrijgen en groote poldervereenigingen tot stand te brengen. Dit vond plaats en wel voornamelijk in de veertiende eeuw. Het dubbel belang, aan waterkeeringen meestal eigen: een plaatselijk en een publiek, werd in het oog gehouden. Het gebied over de stroomen, die, als groote wegen, aan de landshoogheid behoorden, trad onder bepaalde voorschriften meer in het licht en onderwierp de oevereigenaren aan voorschriften en verorde-

(*) Bondam, a. w. bl. 209.

ningen. De zelfstandigheid, de eigen wetgeving, het eigen besturen der polders, ging echter bijna geheel verloren. In de plaats van geslotene verdragen, traden de landsverordeningen. Vele poldergemeenschappen werden grafelijke ambtsdistricten met eenen grafelijken ambtenaar aan het hoofd van het bestuur. Van de dijkregten kon niet meer gezegd worden, wat in het Saksische Weichbildrecht van 1369 geschreven staat: »markeregt is, wat de markgenooten zich zelven gezet hebben, volgens oude gewoonte en eigen willekeur."

De oude water- en dijkregten zijn daarom echter niet minder belangrijk, dan de markeregten, om een punt van gezet onderzoek te worden.

De adem van de oude vrijheid der gemeenten, die thans niet door revolutie, maar door reactie, terug gegeven is, komt ons uit de eersten niet zóó tegen, als uit de laatsten; doch deze bieden een ander gewigtig oogpunt aan: de zorg namelijk der landsregering voor den waterstaat.

Voor den beminnaar der oudheid hebben zij ook iets aanlokkelijks door de symbolieke handelingen, welke zij bevatten en die terugwijzen naar eenen zeer ouden tijd.

Bij dit laatste willen wij eenige oogenblikken stilstaan, en daartoe eenige brokstukken, aan het Geldersche regt ontleend, mededeelen.

Beginnen wij met het waterregt.

Het behoeft niet onderzocht te worden, of het gebied over de rivieren, al dan niet, tot de zoogenaamde *regalia* behoorde. Genoeg is het, te vermelden, dat de ontwikkelde landshoogheid den heer van den lande het gezag over de groote stroomen gaf. Hij gaf vrijgeleide, hief tollen en bruggelden, en beschikte over het aanleggen van overvaarten of veren. Allengs wortelde het denkbeeld, dat de rivieren zelve het eigendom van den landsheer waren en dat dus de opkomende eilanden of waarden, en de aanwassen, tot zijne domeinen behoorden.

Het kapittel te Zutphen ontving in het jaar 1059 de

tienden van alle eilanden, die er toen reeds waren of later zouden komen in den Rijn en den IJssel van Renen tot Deventer (*). In het jaar 1293 verklaarde de Roomsch-koning Adolf, ten verzoeke van den Gelderschen graaf Reinald, dat de eilanden, welke ontstonden in den Rijn of in eene andere rivier, eerder behoorden aan het rijk of aan den graaf die er tollen op hief en vrijgeleide gaf, dan aan eenen anderen heer (†). Dit regt op die eilanden, gewoonlijk *middelzanden* genaamd, werd door de vorsten, en later door de rekenkamer, zoo veel mogelijk gehandhaafd, en was eene der oorzaken waardoor Gelderland, en later het rijk, den eigendom van zoo vele uitmuntende waarden had.

In den regel kwamen de aanschotten, de aanwassen (§), ten behoeve der eigenaren van het oudhoevige land waarvoor zij ontstonden. Hierdoor rezen vele verschillen, zoowel met den landsheer, over de vraag of het middelzand wel een eiland en niet eerder een aanschot was, als tusschen de eigenaren van den oudhoevigen grond onderling. De Kijfweerden ontleenen aan deze verschillen hunnen naam. Zij zijn de Knibbelkampen van de marken.

Er is bewaard gebleven en aan het licht gebragt (⁎) eene arbitrale uitspraak van het jaar 1368, bevestigd door den hertog van Gelre, in een geschil aangaande het regt op eenen waard en zijnen aanwas of aanschot. Als beginsel is daarbij aangenomen, dat, volgens gewoonten, herkomen en regt, niemand, binnen de palen van Gelderland, over diepten, dat is over diepe armen of strangen, *tasten* (nemen) mag *erfenissen* (gronden), opgekomen uit rivieren, dan de hertog alleen. Zijn er diepten tusschen het land van den hertog van Gelder en zijne onderzaten, of tusschen dat van twee onderzaten, dan zal de laatste diepte, *sype* genoemd, het opgekomen land van beide

(*) BONDAM, a. w. bl. 134.

(†) VAN MIERIS, *Charterbode*, deel I. bl. 551. Zie hierover L. DE BEIJER, *Dissert. de jure aquatico Gelrorum*, Traj. 1761.

(§) Dat aanschot is aanwas, *alluvio*, leert GRIMM, *R. A.*, S. 548.

(⁎) NIJHOFF, a. w. deel II, Oork. No. 158.

zijden deelen. Kerspelen, gerigten en maalschappen hebben geen bijzonder regt op die gronden, daar deze, zoo er geene diepte tusschenbeide is, toekomen aan de eigenaren der landen, waartegen zij geschoten zijn. Hij, voor wiens land de grond het eerst ontstaan is, heeft het eerste regt. Deze uitspraak is de grondslag van alle volgende geschrevene waterregten, die in Gelderland golden.

Iedere verkrijging van goed moet in den ouden tijd door eene daad worden bewerkstelligd. In deze oorkonde van 1368 wordt niet vermeld, *hoe* het in bezit nemen geschiedde. Latere stukken leeren de symbolieke handelingen kennen, die daarbij plaats vonden, en wijzen de hooge oudheid van de waterregten aan.

Waarden en zanden werden *bevaren*, *bereden* en *begaan*.

Het *bevaren* met eene schuit geschiedde van 's heeren wege, om een eiland in het bezit van den vorst, later van de provincie, te brengen. De landvorstelijke overheid mogt echter geen middelzand of middelwaard winnen, dat opgekomen was door eens anders hoofden, kribben of ridsen, of daar achter schuilde. Om dit te ontdekken werd door het gerigt, ten overstaan van hetwelk het bevaren zoude geschieden, bij stil weder en gewoon water, een rijsbos van de hoofden der kribben in het water gelaten. Dreef die bos dan binnenwaarts, dan was het een teeken, dat het zand niet door die werken was ontstaan; nam hij eene andere, eene buitenwaartsche rigting, dan werd het tegenovergestelde aangenomen.

Zoude de bevaring geschieden, dan werd zulks veertien dagen te voren door kerkespraken bekend gemaakt. Op den bestemden dag verscheen het gerigt. De ambtman, de officier, twee gerigtslieden, de belanghebbenden en twee schippers, te zamen moetende uitmaken twaalf volwassen menschen, begaven zich in eene gewone marktschuit, die een' last koren kon laden en naar de markt brengen, en voeren om het middelzand. Geschiedde dit zonder ergens den grond te raken, dan was de heer in

het wettig bezit van het eiland gekomen; er werd een oordeel van opgemaakt en uitgesproken, en in eenen brief vervat, opdat daardoor van de deugdelijkheid of ondeugdelijkheid van het voorgevallene mogt blijken, daar en zoo het de nood en het regt zouden eischen. Hij had het regt verkregen, den gewonnen grond met palen af te zetten, en dien naar goedvinden te bezaaijen, te bepoten en te besteken, en om buiten die palen den aanwas met besteken of bepoten te mogen vervolgen.

Het bevaren moest geschieden bij gemeen of middelbaar water. Bij het waterregt, den 30 Maart 1715 door de staten vastgesteld, werd daarvoor aangenomen: voor de Waal, 5½ Rijnl. voet aan de peilschalen te Nijmegen, te Tiel en te Bommel; voor den Rijn, 4½ voet te Arnhem en te Wiel; voor de Maas, 4½ voet te Batenburg en te Hedel, en voor den IJssel, 3½ voet te Doesburg en te Zutphen.

Het *berijden*, of, zoo als men het ook noemde, het *bevaren* — want in Gelderland vaart men even zeer met een' wagen als met eene schuit — het bevaren door bijzondere personen, van zanden, voor oudhoevige gronden opgekomen, vond, met meerdere plegtigheden, mede ten overstaan van het gerigt, plaats.

Eene bevaring, welke in 1516 bij Zutphen geschiedde, is door Marcelis Oppenoort onmiddellijk na dat zij geeindigd was — voor dat hij at of dronk — in schrift gebragt. Zij is merkwaardig, ook om den tegenstand, dien men aan de geestelijkheid bood, en om de bescherming, welke de schepenen van Zutphen, zelfs tegen het bevel van den hertog, durfden verleenen.

Twee Zutphensche burgers hadden den rigter van het scholtambt, binnen en buiten, verzocht, om te staan over eène bevaring, die zij naar water- en stroomregt wilden doen van eenen waard, gelegen tegen hun oudhoevig land. Hij gaf daarvan kennis aan deken en kapittel van de St. Walburgskerk te Zutphen, vermoedelijk wijl deze, zoo als vroeger is opgemerkt, de tienden van alle waarden in Rijn en IJssel van Renen tot Deventer verkregen had-

den, en dus geacht konden worden belanghebbenden te zijn. Die wijze, waardige en hooggeleerde heeren, zoo als zij betiteld werden, beriepen zich bij hertog Karel op de privilegiën, die zij van zijne voorheeren ontvangen hadden, dat zij en hunne goederen nergens dan voor zijne kamer en den hoogen raad beregt zouden worden, met dat gevolg, dat de hertog den rigter schriftelijk beval, niet over de bevaring te staan. De aanleggers begaven zich, toen dit bekend werd, met hunne magen en vrienden naar den rigter, en vermaanden hem op zijnen eed, hun regt te laten wedervaren. Zijn antwoord was, dat hij niet tegen 's heeren gebod durfde handelen. Zij trokken toen naar de schepenen en riepen deze aan om met hen te gaan.

Dit gebeurde daags voor dat de bevaring zoude geschieden. Den anderen morgen zijn de aanleggers, met hunne vrienden, magen en twee schepenen van Zutphen, naar het oudhoevige land gegaan en vorderden luide, dat de rigter zijn pligt zoude doen. Deze raakte met het geval verlegen en begaf zich naar des hertogs hofmeester, die, daar de burgers hard om regt riepen, den raad gaf, dat hij het gerigt zoude *hegen* (de bank spannen, de zitting openen), en bedingen, om zoo wel bij dalende als klimmende zonne regt te spreken. — Bekend is het, dat slechts bij het klimmen der zon het gerigt gespannen mogt worden. Werd het toegestaan ook later zitting te houden, dan was tijd gewonnen, en inmiddels kon een nader antwoord van den hertog, dat gevraagd was, inkomen. Toen de rigter dien raad wilde opvolgen, kwam er een bode met laarzen en sporen, die den geheelen nacht gereden had, met het bevel des hertogs, om op geenerlei wijze de bevaring toe te laten of te gehengen. De rigter begaf zich wel naar het oudhoevige land, doch weigerde, zijne bediening uit te oefenen.

Daarop gaven de aanleggers aan de schepenen te kennen, dat, daar hun landregt geweigerd werd, zij hen daarvan, en van de bevaring, die zij doen zouden, tot getuigen riepen. Meer was van die schepenen niet te vorderen.

In het scholtambt van Zutphen hadden zij geen regtsgebied.

Toen menden de aanleggers een' geladen mestwagen, bespannen met vier paarden, op het oudhoevige land, en zeiden: »Wij willen met de hulpe van God almagtig op ons goed regt varen, in aller maten en manieren als naar water- en stroomregt behoort, al wordt ons schamelen lieden het landregt geweigerd, dat God almagtig geklaagd moet zijn in eeuwigheid." Dat aanroèpen van Gods naam was niet iets buitengewoons. In eene acte van bevaring, welke in het jaar 1488 te Gent in de Over-Betuwe plaats greep, gelastte de rigter den voerman, in Gods naam te varen. Het getuigt van den vromen zin onzer vaderen, eene regtshandeling, waarmede, daar zij in het water gebeurde, gevaar gepaard konde zijn, met zulk eene plegtige aanroeping te beginnen. — Het voorste bijdehandsche paard was graauw wit. Die kleur had bij de Germanen iets heiligs. Op ieder der bijdehandsche paarden zat een voerman, elk met een zweep in de hand, een flesch met wijn om den hals en een wittebrood voor in het kleed. Op den wagen lagen, behalve de mest, twee bijlen en vier wilgen palen. Toen zij naar het te bevaren zand begonnen te rijden, riepen de aanleggers nogmaals den naam des Heeren aan en namen den rigter en de omstanders, wel 500 in getal, tot getuigen van hetgeen geschieden zou. Zoodra de wagen in het water gekomen was, hielden de voerlieden stil, aten brood en dronken wijn. — Het is een oud Germaansch gebruik, bij plegtige gelegenheden te eten en te drinken, ook bij het verkrijgen van eigendom. De zoogenaamde wijnkoop, thans nog op vele plaatsen bij openbare veilingen in zwang, is daarvan een overblijfsel. De handeling der voerlieden vertegenwoordigde op symbolische wijze den maaltijd. Zij herhaalden haar, toen zij midden in het water, en deden het ten derde male, toen zij op het zand gekomen waren.

Daar zetteden zij den wagen in de rigting van het oosten, bevestigden hem met de vier medegenomene palen en keerden met de vier losse paarden naar den oever terug,

waarna de aanleggers nogmaals de omstanders tot getuigen riepen van hetgeen zij hadden gehoord en gezien. Was het gerigt ordelijk vergaderd geweest, dan was van de bevaring eene acte in forma opgemaakt.

De wagen moest zes weken op het zand blijven staan en dan was het wettig eigendom der bevaarders geworden. Het wegdrijven van den wagen door hoog water of ijsgang hinderde niet, om den eigendom te verwerven.

Om door middel van eenen wagen grond in bezit te krijgen is zeer oud. Hendrik de Welf verkreeg van Lodewijk den Vrome zoo veel land, als hij, gedurende den tijd dat de koning zijn middagslaapje hield, met een gouden wagen rond kon rijden. Bij het bevaren van een zand is de wagen echter niet alleen symbool, maar dient tevens tot proef, of het zand de noodige vastheid bezit, tot maat dat het duurzaam zal blijven. Daarom moest hij ook zes weken op den grond blijven staan (*).

Het *begaan* van een zand geschiedde eenvoudig. Drie personen gingen, ten overstaan van het gerigt, van het oudhoevig land door het water naar den nieuw opgekomen grond. Ook van dit begaan werd eene acte opgemaakt om voor titel te verstrekken.

In het jaar 1622 werd het toen bestaande Geldersche waterregt gerevideerd. De minute daarvan is nog aanwezig; zij is opgehelderd door teekeningen, die, later in plaat gebragt, gevoegd zijn bij het waterregt dat in 1715 vastgesteld werd (†).

Laat ons van het water naar de dijken gaan.

Er werden gewoonlijk jaarlijks, even als nu nog, door dijkgraaf en heemraden, drie schouwen over de dijken gehouden.

De eerste vond plaats in het voorjaar, meestal op St. Geertruiden dag, den 17 Maart. Haar doel was, na te gaan, welke gebreken gedurende den winter aan de dijken

(*) Vergl. GRIMM, *R. A.*, S. 88, 184.

(†) Het is te vinden in het *Geld. Plakkaatboek*, deel II. bl. 278—298. Het werd, vermeerderd, op nieuw uitgevaardigd den 11 Julij 1767.

waren ontstaan. Het herstellen daarvan werd *gecierd*. Eerst geschiedde dit mondeling op de plaats zelve, later opgenomen in een schriftelijk gebod: de *chiringe* of *ciering*. Dit woord wordt door velen niet goed verstaan. Het komt af van het oude hoogd. *cicoran*, mhd. *chüren*, tegenwoordig *keuren*, verwant met *kiezen*. De beteekenis van *cieren* en *ciering* is dus *keuren*, *verordeningen maken*, de *verordening* zelve. Het moet dus ook geschreven worden met eene *c* en geenzins met eene *s*, zoo als meestal geschiedt.

Bij die schouw — wel eens *cierschouw* genaamd — moest ieder dijkpligtige zich op den dijk bevinden, en wel op het vak, dat hij te onderhouden had. Hij moest dan *loven*, dat is: beloven, aan de ciering te voldoen. Van daar, dat de eerste schouw het meest onder den naam van *loofschouw* bekend was.

Wij mogen hier op de grijze oudheid terug wijzen, toen de algemeene zaak tusschen bestuurders en bestuurd wordenden, als het ware in der minne, bij overeenkomst werd geregeld.

In den zomer, omstreeks St. Jan, werd de tweede, de aardschouw, gehouden, om te onderzoeken, of aan de ciering voldaan, de dijk in aarde opgemaakt was.

Waar de dijken meer regtstreeks aan de kracht van het water zijn blootgesteld, werden zij, om afslag te voorkomen, tegen den winter met rijshout, riet of stroo belegd, beschreid, beslagen of bekramd. Dat te doen, konde ook gecierd worden. Na St. Victorsdag, 10 October, werd daarover de ruwaard-schouw gevoerd. *Ruwaarden* van *rü*, hd. *Ruhe*, ons *rust*, en *waren*, *bewaren*, beduidt *beschermen*. Dit beslag werd wel eens vervaardigd uit zamenverbonden rijshout, tuinen of spijken, en van daar verkreeg de schouw ook den naam van *tuin-* of *spijkenschouw*.

Was het werk in aarde en ruwaard niet goed; kon het, zoo als de dijkregten zich uitdrukken, niet *geprezen* worden; dan werd uitstel gegeven tot de *genechte*-schouw. Dit woord staat ontwijfelbaar in verband met de tijdrekening der Germanen, die niet bij dagen, maar bij nachten, telden.

De loofschouw was in zekere mate de gewigtigste, omdat

alle dijkgeslaagden tegenwoordig moesten zijn, zoodat er eene soort van monstering plaats had. Het vak van hem, die afwezig was en voor wien niemand anders loofde, werd aanbesteed. Het dubbele der kosten, de dubbele weerpenning, was de boete, die echter door eene nadere verklaring, dat men zelf het werk nog zoude maken, afgewend konde worden. Gebeurde dit niet, verrigtte de aannemer het werk, dan werd het dijkvak als verloren, als heerloos, beschouwd. — Het laten liggen van den dijk vond dàn plaats, wanneer de landen, met den dijklast besmet, onvoldoende waren om de kosten van dijksherstellingen goed te maken. Daartoe werden dikwerf verkeerde praktijken gebezigd: men versnipperde namelijk het verpligte land in zeer vele kleine perceelen, waardoor het verhaal hoogst moeijelijk, zoo niet onmogelijk, werd gemaakt. Door slinksche wegen werd alzoo ontdoken het groote beginsel in dijkzaken: geen dijk zonder land, geen land zonder dijk. Er werd dan overgegaan tot het *inboezemen*, tot de *dijkgave*. Het land, vroeger met den dijklast bezwaard, werd opgespoord, en, in welke handen het zich ook bevond, in hoe vele deelen ook gesplitst, tot den ouden boezem, waaruit het oorspronkelijk gekomen was, teruggebragt, weder gegeven aan den dijk.

Het schijnt, dat dit regtsgeding voorheen gevoerd werd door de zoogenaamde *kenninghe*, *gemeene* of *stille waarheid*. Oudtijds werden deze gehouden op vaste tijden, en alle vrije lieden uit het ambt waren verpligt op te komen, om de misdaden en overtredingen bekend te maken, die, naar hun beste weten, sedert het laatste zitten der stille waarheid gepleegd waren. Het was graaf Reinald, die in 1316 deze wijze van procesvoeren in de Bommeler- en Tielerwaarden afschafte, en bepaalde, dat de waarheid gezegd zoude worden door vier dijkgeslaagden beneden en drie boven het dijkvak gelegen (*). Hij noemt hen *cognitores;* later voerden zij den naam van *gevers*.

(*) Nijhoff, a. w. deel I. bl. 166.

Ik ben niet vreemd aan het denkbeeld, dat, in den vroegen voortijd, in de stille waarheid de geheele volksgemeente, de poldervereeniging, regt sprak, en dat de zeven gevers in hare plaats zijn gekomen, gelijk in andere zaken de gezworenen, de heemraden of andere vertegenwoordigers van het volk.

Verschillende uitspraken van die zeven gevers zijn bewaard gebleven. Om de procesvoering aanschouwelijk voor te stellen, diene er eene van het jaar 1679, te eerder, omdat daarin onze beroemde Konstantijn Huygens betrokken was. Op den 3 Julij van dat jaar voerde de dijkstoel van den Bommelerwaard de aardschouw over de dijken onder Zuilichem. Bij een dijkvak, behoorende tot de goederen van de St. Jans vicarie aldaar, ter lengte van bijna dertien roeden ieder van 18 voeten gekomen, vroeg de dijkgraaf aan de heemraden een vonnis, of aan de ciering was voldaan? Op het ontkennend antwoord reed de dijkgraaf op het dijkvak en vroeg, of er iemand was die voor den dijk wilde loven? Nadat dit eenmaal, andermaal en ten derdenmale gevraagd en niemand verschenen was, werd het gecierde werk bij opslag besteed en gemijnd voor eene som van *f* 80 -.

Op den 15 October begaf de dijkstoel zich weder op het dijkvak, het werk werd geprezen en de aannemer betaald. De dijkgraaf, vruchteloos vragende, of er niemand was die den dijk alnog wilde onderstaan en de kosten naar dijkregt verplegen, bepaalde, krachtens vonnis der heemraden, het houden van het eerste gerigt veertien dagen later, met last aan den dijkbode, om al de heemraden en de zeven gevers tegen dien dag op den dijk te citeren. Dáár, onder den blooten hemel, volgens oud Germaansch gebruik, verschenen, vroeg hij, volgens dat zelfde gebruik, aan de heemraden, of hij ter regter tijd gekomen was, en toen zij wezen van *ja*, vroeg hij eenmaal, andermaal, ten derden male, en zelfs voor de vierdemaal boven regt, of niemand voor den dijk wilde loven. Wijl niemand sprak, gaven de heemraden, op de vraag van den dijkgraaf, wat hem naar dijkregt te doen stond, een vonnis, dat hij over veertien dagen het

tweede gerigt zoude houden. Toen vond hetzelfde plaats, en als zich eindelijk op het derde gerigt nog niemand openbaarde, werden, op vonnis van de heemraden, de zeven gevers opgeëischt en in eed genomen.

De eed wordt in ons stuk niet vermeld. Volgens de dijkregten van de vier stoelen des Nijmeegschen kwartiers hield zij in, dat de gevers den verloren dijk onpartijdig zullen heeren en geven, op zijn regte aanschot, op man en erve, daar hij van regtswege behoort naar hun regte weten en vijf zinnen, dat zij geen partij zullen dragen noch verschoonen, noch aanzien vriend, maag of zich zelven, noch iemands persoon, hij zij geestelijk of wereldlijk, edel of onedel, arm of rijk.

Het stond den zeven gevers vrij, van den dijkgraaf te vorderen om de stille waarheid te bezitten. Deze naam van stille waarheid was uit den ouden tijd overgebleven, doch beteekende geheel iets anders, dan toen. Ieder kon gedagvaard worden om, ten overstaan van den dijkgraaf en twee heemraden, kondschap der waarheid af te leggen, en zijne zegels en brieven, schijn en bescheid, over te leggen, of bij eede te verklaren, dat hij die stukken niet bezat en ook niet had verbragt of verbrand of doen verbrengen of verbranden.

Zoodanige stille waarheid schijnt te Zuilichem niet gehouden te zijn. Op den 18 Februarij 1680 had, nadat de dijkgraaf nog viermaal gevraagd had, of iemand den dijk wilde onderstaan, de dijkgave plaats. Zij bestond uit alle actiën, schulden en crediten, welke de raadsheer Maurits de Willem, als laatste herbrenger en verlater, had ten laste van Konstantijn Huygens, alle goederen der vicarie van St Jan, der pastorie en der kosterij van Zuilichem, het achterstandig traktement van den overleden predikant, schuldbrieven ten zijnen laste in die goederen gevestigd, onderscheiden waarden en tijnzen aan Huygens behoorende, en eindelijk alle goederen van de heerlijkheid Zuilichem, met het huis, de dagelijksche jurisdictie, de regalia, de visscherij, met alle ap- en dependentiën, zoodanig als Huygens de heerlijkheid den 12

Maart 1630 bij transport en beleening was aangekomen. Uitdrukkelijk werd bepaald, dat dit inboezemen geschiedde met alle verschenen renten, huren en pachten, en met uitgang en ingang, als van ouds en met regt gehoorde.

De lange lijst dezer goederen werd van post tot post opgelezen, en telkens begeerden de gevers een oordeel, of geen goeds genoeg gegeven was tot onderhoud van den dijk en tot verhaal van de breuken en kosten volgens dijkregt. Gedurende het oplezen der gave werd echter door niemand gemijnd; er deed zich niemand op, die voor de opgesomde goederen den dijklast wilde overnemen. De gevers waren dus verpligt, het dijkvak uit de opbrengst te onderhouden, te *heeren*, zoo als de dijkregten luiden, waarom de gevers ook *heerders* worden genoemd.

Het was de pligt der gevers, eerst in aanspraak te nemen de roerende en onroerende goederen van hem, die den dijk verlaten had. In het medegedeelde geval die der vicarie van St. Jan, ten wier name het dijkvak stond en welke door den raadsheer De Willem bezeten of liever beheerd werden. Daarna moesten in de gave gebragt worden die goederen, welke de verlater, of, zoo als hij genoemd werd, de herbrenger, eertijds had gehad, zoodanig dat hetgeen uit den boezem verkocht, veralieneerd, verwonnen of weggegeven was, wederkeeren moest tot den boezem waaruit het gesproten en hergekomen was, opdat die boezem weder rond en vol werd gemaakt. De pastorie- en kosteriegoederen zullen uit den boezem der vicarie afkomstig zijn geweest, doch hoe men in de onderwerpelijke gave de bezittingen van Huygens konde stellen, is onduidelijk. Deze beroemde man kocht de heerlijkheid Zuilichem van de erfgenamen Pieck; andere goederen van bijzondere personen. Hij hield van die aankoopen naauwkeurig aanteekening en daaruit blijkt, dat hij er voor besteed had eene som van meer dan *f* 76,000. Voegt men daarbij de goederen der vicarie, pastorie en kosterie, dan kan men zich een denkbeeld maken, hoe ver zich het regt van inboezemen uitstrekte om in het onderhoud van bijna 13 roeden dijks te voorzien.

Door eene dijkgave werd zelfs, volgens eene uitspraak van het hooge dijkgeregt van het jaar 1562, het hypothecair verband, dat op de goederen lag, vernietigd, en in 1582 verklaarden zeven gevers, dat door eene inboezeming de leenpligt werd opgelost, en tijns of erfpachtsregt gedood (*).

Wij hebben stil gestaan bij eene dijkverlating, die men eene oneerlijke zoude kunnen noemen. Het geval konde zich echter voordoen, dat werkelijk het land, met den dijklast bezwaard, niet meer de waarde had om de kosten goed te maken. Werd dit dan van den eigenaar evenwel nog gevorderd, dan veranderde de last van aard en natuur: van zakelijk, als hij is, werd hij een personele. Dit zoude strijden met het wezen eener dijk- of poldervereeniging. Dien eigenaar moest het dus vrij staan, ontheven te kunnen worden van den last, dien hij, als grondbezitter binnen de grenzen der vereeniging, niet meer kon dragen. Hij moest de vereeniging kunnen verlaten. Onze oudste dijkregten hebben daarin voorzien, en drukken het uit door de rijmende regtspreuk: *Die niet kan dijken moet wijken.* De dijk konde wettiglijk verlaten en met het besmette land overgegeven worden; er konde eene soort van boedelafstand geschieden. Daarin is, over het algemeen, ook nog in onze dagen, iets stuitends gelegen. In den ouden tijd, toen het familieleven meer regten gaf dan thans, en de kinderen geroepen werden bij de vrijwillige overdragt der vaste goederen, die hunne ouders wenschten te doen; toen moest noodwendig een goederenafstand, door nood gedrongen, veel meer smadelijks bevatten, dan nu. De zinnebeeldige handelingen, die daarbij, gelijk bij vrijwillige overdragten van eigendom, in acht genomen werden, toonen dit ook aan. In het jaar 1404 verwierp de weduwe van hertog Filips van Bourgondië, graaf van Holland, zijne nalatenschap. Daarom ging zij niet achter, maar vóór de lijkbaar uit, had een halm in de hand

(*) SCHRASSERT, *Codex Gelro-Zutph.*, bl. 154.

dien zij naderhand weg wierp. In het zelfde jaar repudieerde eene andere hertogin van Bourgondië den boedel van haren man. Zij deed haren gordel af en legde dien met haar beurs en sleutels op de kist. — Moesten landsvorstinnen zich aan zulke zinnebeeldige handelingen onderwerpen, het behoeft niet opgemerkt te worden, dat de onderdanen er in gelijke of dergelijke omstandigheden nog meer vernederende moesten verrigten.

De brief, waarbij hertog Eduard in 1370 dijkregten gaf aan de kerspels Terwolde, Nieuwbroek, Oene, Heerde en Vorchten, langs den IJssel gelegen, bepaalt, dat, zoo iemand zijnen dijk wil opgeven of laten drijven, hij op den dijk bij den heemraad moet komen, gekleed alleen in den rok, blootshoofds, barrevoets en omgord met een zeel of touw van stroo (*).

Deze toestand was zeer vernederend. — De hoed, het hoofddeksel, speelt eene beduidende rol in het vrijwillig overdragen van vast goed. In eene oorkonde van het jaar 1438 (†) heet het — om uit velen één voorbeeld aan te halen — die zijn bouwhof verkoopen wil, moet voor het gerigt verschijnen met de hand aan den hoed. De rigter vraagt driemaal aan de bijzitters, de schepenen, of hij op eene regtmatige wijze den hof verkocht. Zeiden deze *ja;* dan deed de verkooper de hand van den hoed, die hem afgenomen werd en dien hij voor een schelling weder inlostte — en de koop was voltrokken.

In het boek *Ruth* lezen wij: »Nu was dit van ouds eene gewoonte in Israël, bij de lossing en bij de verwisseling, om de gansche zaak te bevestigen, dat de man zijnen schoen uittrok en dien aan zijnen naaste gaf; en dit was tot eene getuigenis in Israël."

Die, volgens de Salische wet, de *chrenecruda* (§) gewor-

(*) NIJHOFF, a. w. deel II, Oork. No. 175.

(†) GRIMM, *B. A.*, S. 148.

(§) Het woord beteekent denkelijk *groen kruid:* zie GRIMM, *B. A.*, S. 110, 111. Als symbool komt het in de Salische wet, tit 61, aldus voor: »Si quis hominem occiderit et in tota facultate non habuerit unde totam legem impleat — debet in casam suam intrare, et de quatuor angulis

pen had, ruimde barrevoets land en erve, en had geenen gordel om de lenden. Het afleggen daarvan was — wij zagen het reeds — een teeken van afstand doen. De arme dijkverlater, reeds van hoed, schoenen en gordel ontdaan, was niet meer bij magte de symbolen van vrijwilligen overdragt te verrigten.

Stroowissen waren oudtijds teekenen van eenen regterlijken afstand, zoo als nu nog wel eens van eenen vrijwilligen verkoop. Daarom werd waarschijnlijk de gewone gordel door eenen van stroo vervangen.

Zóó gekleed, of liever ontkleed, kwam hij, die zijnen dijk wilde opgeven, voor den heemraad, met eene spade in de hand, en zwoer dan ten heiligen, dat hij in den geheelen polder geen land meer heeft, noch behoudt, maar het alles met den dijk verlaat. Hoewel het in den onderwerpelijken brief niet staat vermeld, blijkt het van elders, dat vervolgens de spade in den dijk werd gestoken. Dit symbool is duidelijk. Het werktuig, waarmede de dijk gemaakt moest worden, werd mede overgegeven. De bevoegdheid, om op deze wijze van den dijklast ontheven te worden, verkreeg den naam van *regt van spadesteken*, wel eens, doch ten onregte, verward met dat van *inboezemen*. Dit mogt na het spadesteken geschieden, omdat de handeling met bedriegelijke oogmerken konde verrigt zijn. De brief van hertog Eduard kent dat regt

terrae pulverem in pugnó colligere, et postea in duropello stare et intus casam cuptare debet, et sic de sinistra manu trans suas scapulas jactare super proximiorem parentem. Quod si iam pater aut mater pro ipso solverunt, super sororem tunc matris aut super eius filios debet illam terram iactare; quod si isti non fuerint, super tres de generatione patris et matris, qui proximiores sunt; et postea *in camisia, discinctus, discalceatus*, palo in manu, supra sepem salire, ut pro medietate, quantum pro compositione deberet, aut quantum lex addicat, illi tres solvant de materna generatione. Hoc et illi alii, qui de paterna generatione veniunt, facere debent." En dan volgt: „Si vero aliquis ex illis pauperior fuerit, et non habet unde integrum solvat debitum, quicunque de illis plus alio habet exsolvat, et iterum super illum *chrene chruda* ille qui est pauperior iactet, ut ille totam legem solvat."

ook bepaaldelijk toe, doch, in stede van zeven, waren er veertien gevers.

Vernederende vormen werden uitgedacht, om het ligtzinnig en zonder hoogen nood laten varen van de eene of andere verpligting te verhoeden. Zij hadden evenwel ook die nadeelige zijde, dat, wanneer men werkelijk niet bij magte was te doen, wat men moest, het gevoel van schaamte het naleven der formaliteiten deed achterwege blijven. In lateren tijd vindt men dan ook niet meer, bij het voeren der schouwen, den bijna naakten dijkpligtige, maar enkel zijnen in den dijk gestoken schop.

Het inboezemen door de zeven gevers is tot op onze tijden blijven bestaan. Het regt van spadesteken behoorde toen reeds lang tot de geschiedenis.

Hiermede eindig ik den uitstap op een belangrijk veld, dat nog weinig bebouwd is. De Duitsche geleerden, die zoo veel licht over oude regten en gewoonten hebben verspreid, lieten het onaangeroerd. Zelfs JACOB GRIMM spreekt er bijna niet van. Voor een tiental jaren plaatste een geleerde, zoo bij uitnemendheid geschikt om het staatsregt uiteen te zetten, eenige lichten aan den weg, doch niemand heeft ze tot nu toe geregeld gevolgd.

GRONINGEN

VEROORDEELD DOOR HET VEEMGERIGT TE WUNNENBERG IN 1456,

DOOR

Mr. H. O. FEITH.

Onder de regtsinstellingen, welke in vroegeren tijd gedurende eeuwen met kracht werden in stand gehouden, wier uitspraken door allen steeds met bezorgdheid te gemoet gezien en meestal met schrik werden vernomen, zoowel omdat zij door gestrengheid waren gekenmerkt, als omdat hare tenuitvoerlegging zelden kon worden voorgekomen, wordt met grond in de eerste plaats genoemd het *veemgerigt*. Dit gerigt had, èn door de wreedheid zijner uitspraken, èn door den geheimzinnigen sluijer, waaronder het zijne regtsmagt uitoefende, langen tijd eenen krachtigen invloed in een groot gedeelte van Europa. De meerdere kennis, welke wij tegenwoordig bezitten van den voormaligen toestand van Europa en van de maatschappelijke instellingen in ons werelddeel, en die wij grootendeels aan de openbaarmaking van middeleeuwsche oorkonden verschuldigd zijn, strekt zich ook uit tot de geheimzinnige handelingen der veemgerigten in Duitschland en in ons vaderland. Want hoewel er nog niet moge voldaan zijn aan de vraag, in 1828 door het Zeeuwsch Genootschap der wetenschappen uitgeschreven, verlangende, »een op goede gronden ge- »vestigd narigt betrekkelijk de oude veemgerigten, der- »zelver bestaan en wijze van handelen in de Nederland-

»sche gewesten, en wanneer zij hebben opgehouden in »dezelve hunnen invloed uit te oefenen", zoo zijn er nogtans, zoo vóór, als na dien tijd, reeds vele stukken aan het licht gebragt, uit welke overtuigend blijkt, niet alleen, dat de veemgerigten regt spraken over sommige streken van ons vaderland, maar ook, dat in de oostelijke gedeelten van Gelderland en Overijssel op meer dan ééne plaats een vrijstoel was gevestigd. In 1840 deelde de heer SLOET (*) mede de dagvaarding van Zutphen voor den vrijstoel te *Velgeste* in het graafschap *Unna* en gaf daarbij een kort overzigt van de in ons vaderland bekende plaatsen, welke de geduchte magt dezer Westphaalsche gerigten hadden ondervonden. Later bragt de uitgever dezer *Bijdragen* nog aan het licht eenen regtshandel voor het veemgerigt te *Wickede*, voor welk gerigt de burgers van Arnhem in 1460 waren gedagvaard (†). Ook het archief te Groningen kan eene bijdrage leveren tot vermeerdering der kennis van de uitgestrektheid van het regtsgebied dezer gerigten. Er ligt in het archief der genoemde stad een perkamenten brief van het jaar 1456, lang 58 Ned. duimen en 56 Ned. duimen breed, aan welken zijn gehecht vier zegels in groen was, door heede of hennep omwonden. Dit perkament, bekend in ons archief onder den naam van *veemgerigtsbrief*, bevat eene uitspraak van het veemgerigt *des frijenstoels tom Wunnenberge*, bij welke de stad Groningen wordt veroordeeld. Doch, behalve die uitspraak, is er in het archief nog eene menigte van stukken voorhanden, welke allen betrekkelijk zijn tot deze zelfde zaak, die gedurende een aantal jaren veel verdriet en moeite aan de burgers dezer stad heeft veroorzaakt, en met wier beëindiging, zoo door minnelijke schikking, als door nadere geregtelijke uitspraken, zich een aantal steden van ons vaderland heeft bemoeid. Niet onbelang-

---

(*) NIJHOFF, *Bijdr. voor Gesch. en Oudh.*, deel II. bl. 133.

(†) Dezelfde: deel IV. bl. 261. Men zie ook G. ACKER STRATINGH, *Aloude Staat en Gesch. des Vaderl.*, deel II. st. 2 bl. 210 en volg.

rijk zijn deze, bijna vier eeuwen oude stukken, omdat zij, even als de gemelde veemgerigtszaak van Zutphen, een sprekend bewijs leveren van de geduchte magt, welke een eenig man, ook hier te lande, door middel van het veemgerigt tegen eene geheele stad kon doen gelden; terwijl ook de verdere loop der zaak eene proeve geeft van de wijze, op welke iemand destijds gedurende een aantal jaren zijne beweerde vordering van den eenen regter tot den anderen konde brengen, zonder dat men er acht op sloeg, of hij in den gerigte werd overwonnen, dan wel daarin reeds overwinnaar was geworden, en of hij voor den regter verscheen, dan wel terugbleef. Uit deze stukken, welke, hoewel vele in getal, echter niet allen zijn die gewisseld werden, en alzoo geen volledig geheel uitmaken, heb ik getracht een zoo veel mogelijk aaneengeschakeld verhaal van het gebeurde te zamen te stellen, waardoor aldus de geheele toedragt en afloop der zaak beter zal kunnen worden gekend. Tot een juister begrip van den veemgerigtsbrief en het daarin behandelde geschil, zal het niet ondienstig zijn, de mededeeling van den brief zelven door dit verhaal te doen voorafgaan.

Omstreeks het midden der vijftiende eeuw werd voor burgemeesteren en raad van Groningen eene huwelijksovereenkomst gesloten tusschen Dirk van Heukelom van Gorinchem en Ghijsele Bakerinc van Groningen, bij welke overeenkomst, »bij zekere vrienden ende magen derseluen »ghijsellen", ten voordeele van dit huwelijk werden beloofd vele roerende en onroerende goederen, waarvan de burgemeesteren en raad nadere brieven zouden geven. Toen Dirk, eenigen tijd na zijn voltrokken huwelijk, zich bij burgemeesteren en raad vervoegde om de toegezegde brieven te erlangen, werden zij hem geweigerd, ter »ghunsten" — zoo als door hem werd beweerd — »ende »lieften van sommige zijnen quaetwilligen woeneren in »deselue stad." Eene tweede poging van Dirk, om de toegezegde brieven te verkrijgen, liep even vruchteloos af, hoewel zij nu ondersteund was door eene aanschrijving

van den bisschop van Utrecht aan de stad Groningen, hem op zijn verzoek verleend. Men weigerde hem niet alleen de overgave der brieven, maar men had ook »terstont »den vorss. Dierick vut horer stad ende bedriue van »Grueningen gebannen, hem oic dair toe ongeroepen »ende onghehoirt sijnde, ende dat op die paine, wardt »dat hij jnden seluen stad dair na beuonden ware, dat »zij hem soude mogen dootslaen om eenen penninc, »ende dat zij oic dair en bouen hem hadden doen nemen »alle zijn goede ende besundert zijn haue, die hij aldair »in zijn huys hadde, te weten XV° arnoldus gulden jn »gereeden gelde vut eenen coffer, met oic zijnen siluer»werck ende juweelen, ende andere goede jn zijnen huyse »wesende, ende diesgelic oic vele brieue van renten, tot »zijnen eeuwelike verderffenisse." Dirk werd hierdoor genoodzaakt, met zijne echtgenoot de stad te ruimen. Zij begaven zich naar de »gouuerneurs ende wethouders van »de steden van Breemen ende van Oesenborgh", aan welke zij al het gebeurde mededeelden en wien zij verzochten de Groningers over deze zaak te willen schrijven. Aan dit verzoek werd voldaan en de voorspraak vond ook gereeden ingang; want men zond, dadelijk op het ontvangen van de brieven der genoemde steden, uit Groningen een vrijgeleide aan Dirk, om aldaar veilig te kunnen komen en om dengenen, die hem zijn goed onthield, te kunnen en mogen vervolgen. Doch toen hij te Groningen was gekomen, en zijne zaak »bij rechte" aldus was uitgesproken, dat hij de helft zijner goederen zoude terugkrijgen, en toen hij nu met den burgemeester Ludolf Everarts (*) naar zijn huis ging om die helft te ontvangen, vond hij daar in zijne woning zijne wederpartij met andere kwaadwilligen, onder welken twee van degenen, die zijne zaak mede hadden beslist. Deze allen begroetten Dirk zoodanig met woorden en bedreigingen, dat hij zich in groot

(*) Uit de vermelding van dezen burgemeester in een der stukken, kan worden opgemaakt, dat dit geding zeker reeds vóór 1452 is begonnen. Immers burgemeester Ludeken Everardus komt na dit jaar niet meer onder de leden der regering van Groningen voor.

gevaar van zijn leven bevond en met moeite er behouden afkwam. Hij zelf vermoedde, dat deze beleediging hem was aangedaan bij »weten ende dissimulacien van den »wethouders derseluen stad", omdat zij de beleedigers »lieten gaen op ende neder jnder seluen stad sonder »eenige correctie ouer hen te doen." Dirk wendde zich hierop wederom tot de regering van Bremen, die hem op nieuw eene verzekering van de regering der stad Groningen ter hand stelde, dat men hem regt zoude verschaffen, waarbij was gevoegd een vrijgeleide voor hem, zijne vrouw en bedienden. Maar Dirk, bevreesd om zelf te Groningen te komen, zond derwaarts zijne vrouw en twee zijner bedienden. Ook deze moesten dergelijke grove beleedigingen van de wederpartij ondervinden, als voor eenigen tijd aan Dirk zelven waren aangedaan. Een der bedienden werd in tegenwoordigheid der vrouw dood geslagen, terwijl de andere hetzelfde lot ontkwam door zijne toevlugt te nemen tot een klooster, waaruit hij ten laatste ontvlugtte in een *nons cappe* gestoken. Ook de pogingen, in het belang van Dirk aangewend door den hertog van Sleeswijk, den graaf van Holstein, den heer van Oldenburg en anderen, mislukten. Want ofschoon Dirk wel, op het bekomen van een nieuw vrijgeleide, met zijne magen en vrienden naar Groningen was vertrokken, en »bij rechte, partijen gehoert, gesecht was »ende gewesen, dat men den seluen Dierick alle zijne »goede wedergeuen soude ende hem die laten volgen", zoo konde hij echter dit vonnis niet ten uitvoer gelegd krijgen, dan alleen in zoo verre, dat hem ter hand werden »gesteld sekere ouwe brieue van cleyne renten, die men »genomen hadde vuten coffere daer die voors. XV^{c} ar»noldus guld. ende zekere andere juweelen inne waeren, »hem onthouwent alle die andere goede, sonder redenen »ende tegen rechte." Het schijnt, dat de zoo dikwijls te leur gestelde en beleedigde eischer zich hierop tot het veemgerigt heeft gewend, ten einde daar zijn regt te doen zegevieren. De regering van Groningen had dan ook, gelijk men uit het medegedeelde zal moeten aflei-

den, niet alleen weinig zorg voor eene goede regtsbedeeling in deze zaak gedragen, maar veeleer er toe medegewerkt, dat aan Dirk zijn regt niet werd toegewezen. Men moet evenwel hierbij opmerken, dat er geen enkel stuk voorhanden is, in hetwelk van de zijde van Grogen de geheele toedragt der zaak is ontwikkeld, maar dat dit medegedeelde verhaal is ontleend uit een stuk van den 13 Januarij 1468 (1469), afkomstig van hertog Karel van Bourgondië, die zich de belangen van Dirk zeer aantrok en de zaak, uit zijnen mond vernomen, aldus opnam in den brief, bij welken hij aan meester Henrick Oem, *docteur in de loije*, opdroeg de goederen van Groninger burgers in beslag te nemen. Dit in het oog houdende, zal men wel mogen aannemen, dat deze voordragt niet van partijdigheid is vrij te spreken. Daarbij komt, dat, in alle brieven en stukken, door de regering van Groningen afgegeven, steeds door haar wordt volgehouden, zonder evenwel eenig bewijs daarvoor bij te brengen, dat aan Dirk niets toekwam en dat zijne vordering ongegrond was. Ook was zij telkens bereid, hare gezanten en raadsleden te zenden naar de bijeenkomsten, welke in het vervolg herhaaldelijk door verscheidene vorsten en regeringen van steden tot schikking werden belegd. Doch hoe dit zij, Dirk van Heukelom, meenende volkomen regt te hebben, was genoodzaakt, dat regt tegen de stad Groningen elders te doen gelden. Hij vervoegde zich dus naar het veemgerigt te Wunnenberg, eene kleine stad ten zuiden van Paderborn, in het bisdom Paderborn in Westphalen, aan den oever van het riviertje de Aa. De vrijstoel te Wunnenberg tusschen de beide poorten was niet alleen bekend, maar zelfs beroemd. In 1470 werd keizer Frederik III met zijnen kanselier Ulrich van Passau voor dezen stoel gedagvaard (*). Bij dit gerigt liet Dirk zich vertegenwoordigen door eenen gevolmagtigde; want, gelijk in den aanvang van den brief wordt vermeld, uit zijnen naam verscheen de eer-

(*) THEOD. BERCK, *Gesch. der Westph. Femgerichte*, bl. 228.

zame Ghereke Bruenss voor Herman de Groote (*), „vrijgraaf des frijenstoels tom Wunnenberghe", en voor Lubbertes en Ludeken »Westphelinge gebrodere", toen zij de gespannen bank hadden bezet en bekleed om over lijf en eer te rigten. Hij beklaagde zich aldaar, dat de burgemeesteren en raad van Groningen, »bouen vnd »tegen somyge vnghecancelleerde breue vnd warafftige »schijne", Diderik en zijne vrouw onthielden zoodanige goederen, welke hun bij huwelijkscontract waren toegewezen en toegedeeld, »dat zee alle sodanen vpgescreuenen »gudere nicht vredeliken ghebruken mogen noch besitten, »vnd se sick der vorder vnderwijnnen vnd so voghen, »ouermijtsz sick suluen vnd anderen van erer wegen, »de dat guet to sick nemen, dar van rente boren, vnden »dat alle vor entholden tegen Got, ere, recht, ghelimp »vnd alle beschedenheit." De schade, welke Dirk door deze langdurige onthouding van zijne goederen had geleden, werd door den gemagtigde geschat op »vijeffdu»sent" goede zware overlandsche Rijnsgulden. De eerste vraag, welke op het ontvangen van deze aanklagt aan het oordeel van het gerigt werd onderworpen, bestond daarin, of de zaak wel bij het voemgerigt behoorde, of zij »were vemwroghe eder nicht vnd sich oeck behoerde »jn den suluen frijengerichte jn den hilgen heimliken be»slotten achte to richten vnder konnynxbanne." Nadat dit punt onderzocht was en uitgewezen was, dat de zaak wel tot dit gerigt behoorde, verkreeg Ghereke Bruenss verlof, die van Groningen, en diegenen welke onder haar regtsgebied waren gezeten, tegen eenen bepaalden regtdag voor den vrijstoel te dagvaarden. Deze regtdag werd gehouden te Wunnenberg »tusschen der *oueren porten*." (*)

(*) *Herman de Grote*, komt als *Vrijgraaf van den vrijstoel onder de Linde*, in het graafschap *Sutheim*, voor in 1448, bij J. VOIGT, *die Westphal. Vemger.*, bl. 84, 85, 86, 169. Zie ook over hem USENER, *die Frei- und heiml. Gerichte Westphalens*, bl. 290.

(*) Volgens BERCK, bl. 228, en USENER, *die Frei- und heiml. Ger. Westfalens*, doc. 59, was de vrijstoel te Wunnenberg gevestigd tusschen de *twee* poorten; denkelijk de binnen- en buitenpoort in het bovenste gedeelte der stad.

Toen nu op den bepaalden dag de bank »te richten over »lijff vnd ere" aldaar was gespannen, en de boden hadden verklaard, dat zij, overeenkomstig de regten van het veemgerigt en zoo als gebruikelijk was, de dagvaarding tegen Groningen hadden uitgebragt, liet Dirk door zijnen gevolmagtigde vragen, »wu he myt den vorgenanten »gheladenen beclageden vnd verbodeden van Gronijngen »solde vortfaren", opdat aan hem regt en aan de gedaagden geen onregt zoude geschieden. Waarop door den regter werd verklaard, dat men de beklaagden van Groningen oproepen zoude, »jn de veer ende der werlt, in dat »oesten, suden, noerden, westen, na frijen stoels rechte, »efft yemant van erer wegen dar were er lijff vnd ere »to verantworden." Deze was, zoo als bekend is, de gewone wijze van dagvaarding van aangeklaagden zonder, of ten minste zonder bekende, woonplaats; de dagvaarding werd namelijk in dat geval aangeslagen bij eene wegscheiding, tegen het noorden, oosten, zuiden en westen. Toen nu, noch de stad Groningen, noch iemand van harentwege op deze dagvaarding was verschenen, en zij alzoo hierdoor had getoond, »des hilgen »rijkes gebode versmeden, sumich vnd vnhorsam" te wezen, werd zij gesteld, „vte dem vrede jn den vnvrede »des hilgen rijkes," en voorts veroordeeld, »erloess, truweloess, rechtloess vnd vredeloess to water vnd lande, »jn alle landen, steden, dorperen, slotten vnd ghebieden, dar nijne velicheit noch gheleyde to hebben offte »gebruken." Aan Dirk van Heukelom werd vergund, zijne zaak verder te bewijzen, door zelf met zes vrijschepenen, die hem hierin zouden moeten bijstaan, de bewijzen voor zijn goed regt te leveren. Dit bewijs, *übersiebnen* genaamd en steeds bij de nietverschijning van eenen gedaagde toegelaten, bestond daarin, dat de aanklager en zes vrijschepenen met eenen eed de gegrondheid der aanklagt bevestigden (*). In onzen brief wordt deze vergunning, aan den aanklager verleend, aldus vermeld: »vnd

(*) BERCK, t. a. pl. bl. 325.

» de vorgenante Diderich van Hokkelom solde sick dar tho
» bereyden sulff zeuende echte rechte frijschepen, alze drey
» vp der rechten sijden vnd drey vp der luchteren sijden,
» de eme sijne sodanen vorgerorten klaghen hulpen vulfo-
» ren vnd bewaren, so des hilgen heymliken frijen gerichtes
» recht ijs, vnd alsdan de frijgreue de hilgen heymliken achte
» sluten vnde de ergemelten beclageden, verbodeden, gela-
» den, gheeijscheden, vnhorsamen des hilgen rijkes, erlo-
» zen, truwelozen, echtlozen vnd rechtlozen van Gronijngen
» vnd ere medebescreuen jn den ergerorten eren verbodes-
» breue verforen, verordelen, verdeilen, verwijsen vnd ver-
» femen, na rechte des hilgen Rijkes heimliker beslatener
» achte vor vnwetten lude." Intusschen werd de toestand van Groningen tegenover dit gerigt nog moeijelijker, daar de vrijgraaf Aspelaen Hornepennijnck bij verzegelden brief aan dit zelfde gerigt mededeelde, dat hij » mijt des hilgen » Rijkes vnd sijnen boden", in vriendelijke bewoordingen, de Groningers ten beste had gewaarschuwd in de zaak tegen Diderik van Heukelom, doch dat zij, in plaats van dezen tot hun eigen best gegeven raad op te volgen, den bode hadden gevangen genomen, zoo zelfs, dat het hem tot heden nog onbekend was, of hij in leven of dood was. Hij beklaagde zich derhalve over deze » mysdaet vnd » vnredelicheit", tegen hem bedreven, en vroeg aan het gerigt, » weer se dat sunder broke mogen gedaen heb- » ben efft wat dat recht vmme sij." Het gerigt was van oordeel, dat de Groningers, door die handeling, » dem » allerdoerluchtigesten forsten vnd heren heren Romeschen » keyser konynge vnd dem hilgen Romeschen Rijke jn de » hogesten wedde dar vmme" waren vervallen, en dat zij zich daardoor zelve hadden veroordeeld en regtloos gemaakt. — De aanklager had intusschen het hem opgelegde bewijs geleverd; hij verscheen daarop wederom op nieuw voor den regter en vroeg: » wat he dar mede na » des hilgen Rijkes rechte mede ghewunnen vnd verdeynet » hedde." De uitvoerige veroordeeling, welke op deze vraag door het gerigt werd gegeven, is te lezen in den hierbij gevoegden brief. Zij komt hierop neder, dat de

Groningers, zoowel de burgers en ingezetenen, als diegenen, welke in hun gebied zijn gezeten, van het mannelijk geslacht boven de twaalf en onder de zeventig jaren, geestelijken uitgezonderd, worden buiten alle vrede en regte gesteld, in des heiligen Roomschen rijksban, hoogste wedde en ongenade gezet, zoodat Diderik van Heukelom hen, waar hij hen mogt ontmoeten, te water en te land, in alle steden, sloten, dorpen en gebieden, in kerken, kluizen en straten, en allen, die eenige gemeenschap met hen mogten hebben, of met hen koopen of verkoopen, zoude mogen grijpen, vangen, aantasten, stokken, blokken, zoodat zij nergens vrede, veiligheid of vrijheid hebben, »so lange dat se dem hilgen Rijke »gehorsam werden wederkomen to bote, betteringe vnd »ghenaden, vnd dem ergemelten Diderich van Hokkelem »vnd sijnen eruen vor sulke sijne ergerorten klaghe vull »vnd ghenoech gescheijn sij, mijt wederrichtinge kost vnd »schaden." Alle vorsten, heeren, koningen, hertogen, graven, edelen, banrotsen, ridders, knechten, burgemeesteren, raden, steden, regters, schulten, drosten, ambtlieden en alle des heiligen rijks onderdanen, lieve getrouwen, stoelheeren, vrijgraven en schepenen werden bij dit vonnis uitgenoodigd, het ten uitvoer leggen te bevorderen. Uitdrukkelijk worden de volgenden aangemaand, bij den eed, aan het rijk gedaan, Dirk in de uitvoering van het vonnis behulpzaam te willen zijn: de vorsten en heeren van Bourgondië, Denemarken en Zweden; de hertogen van Brunswijk, Holstein, Meklenburg, Wolgast, Baert, Stettijn, Beijeren, Oostenrijk, Kleef, Gulik, Berg en Gelre; ook Holland en Zeeland; de jonkeren te Tekenenburg, Diepholt, Oldenborg, Rethberge, Lippe, Mark, Bronckhorst, Batenburg, Wisch, Homoet, Kuilenburg, Borckel, Berge, Megen, Hokkelem, Dorpmunde en Limburg; de burgemeesters en raden der steden Keulen, Munster, Osnabrug, Paderborn, Minden, Bremen, Staden, Hamburg, Lubek, Wismar, Rostock, Sond, Grijpswolde, Angkelem, Stettijn, Dansick, Deventer, Kampen, Zwolle, Soest, Lippe, Busch,

Antwerpen, Brussel, Mechelen, Leuven, Diest, Nijmegen, Roermunde, Arnhem, Zutphen, Harderwijk, Elburg (*Terellenborch*), Wageningen, Hattem en Wezel, en alle andere steden, zij mogten in de *hanze* of daar buiten zijn.

Dit gestrenge vonnis werd op *den naasten dingsdag na St. Jacobsdage* (27 Julij) 1456 tegen de stad Groningen uitgesproken. Doch daarmede was de zaak op verre na niet afgeloopen. Want ofschoon de klager nu voorzien ware met zulk eene zware veroordeeling, in wier ten uitvoerlegging hij op vele plaatsen, en door zeer vele regeringen en vorsten, moest worden bijgestaan, zoo schijnt hij evenwel daarin moeijelijkheid te hebben gevonden, zoodat hij de regering van Groningen niet heeft kunnen dwingen »to bote vnd beteringe", gelijk het vonnis bedoelde. Zoo blijkt onder anderen uit eene verzegelde verklaring, in 1463 door Johannes Vredewolt proost te *Emeden* en Johannes Wicheringe, proost van *Hummerze*, *decretorum doctores*, afgegeven, dat zij kort na dit vonnis door Dirk van Heukelom waren gekozen tot zijne »dedingslude", om zijne »schelinge vp sommige borgeren ende »ingesetenen" van Groningen, voor den eerzamen raad dier stad, tot een einde »ende wtdracht" te brengen; — dat zij tusschen Dirk en zijne wederpartij voor den genoemden raad, die eigenlijk niet in deze zaak was betrokken, »die noen part der saken waren noch oick van partijen »wegen noen doen mijtten saken hadden", de navolgende uitspraak hadden gegeven: »daer Dirick ende sine weder»partij an to vrede waren, dat wes Dirick ende Ghisele »bijbrengen mochten mijt rechte dat em angestoruen offte »jn eniger wijss angekomen offte to bodele gegeuen ware, »solden de wederparte wtgeuen ende volgen laten, were »oick yd also niet en geschiede solden alsdan de raed »van Groningen dat mijt oeren stadrechten wtrichten"; — dat Dirk zich hierop had begeven naar vele vreemde steden, klagende dat hem de raad van Groningen geen regt wilde geven; — dat onder anderen de raad van Deventer zich zijne klagt had aangetrokken en den raad van Groningen had verzocht, met Dirk op eenen bepaal-

den tijd te Koevorden te komen, »omme te siende wes »schelinge Dirick vorss. vp den raede van Groningen »hebben mochtè ende offte hie wes schelinge ende sprake »vp em hadde, die en wech te mogen leggen"; — dat de beide gemelde dedingslieden, op verzoek van den raad van Groningen, op den bestemden tijd te Koevorden waren gekomen, werwaarts van den raad van Deventer waren afgevaardigd de eerzame »Henric van Doetinchem »ende Willem Auerengh", burgemeesters van Deventer; — dat zij aldaar twee dagen hadden gewacht, »dan Dirick »vorss., wo wall hie geleidet was, en quam daer niet »tegenwordich. — Aldus duncket ons", zoo eindigden zij hunne verklaring, »ende kunnen oick den raede van »Groningen noen schult in der saken te hebben."

De stad Groningen, zich evenwel door de uitspraak van het veemgerigt bezwaard gevoelende, kwam er van in hooger beroep bij het keizerlijk kamergerigt (*), door hetwelk den 27 Augustus 1465 het vonnis werd vernietigd, en zulks, omdat de zaak niet bij het Westphaalsche gerigt behoorde en Dirk daardoor had overtreden de »ordnunge vnd gesetze des vnser gemeinen reformacionen." Het keizerlijk gerigt had hier op het oog de reformatiën, welke in de laatste jaren op de veemgerigten door den keizer waren gemaakt; inzonderheid die, bekend onder den naam van de Keulsche, van het jaar 1439, volgens welke zij zich onder anderen voortaan zouden moeten bepalen tot Westphaalsch grondgebied en tot hunne oorspronkelijke instelling. Zoo behoorden, volgens de eerste instelling, geene burgerlijke zaken tot hunne bevoegdheid, dan voor zoo ver deze met zware misdaden waren verwant. Slechts zware misdaden, misdaden tegen het christelijk geloof, het heilige evangelie, de tien geboden, den landvrede en de eer, vielen onder de eigenlijke bevoegdheid der veemgerigten. Met name worden onder deze misdaden genoemd: diefstal, kerkroof en kerkschenderij,

(*) De keizerl. Rijkskamer was de *Oberfreistuhl*: zie J. VOIGT. t. a. pl. bl. 38.

lijkroof, geweld gepleegd aan kraamvrouwen, moord, brandstichting, verkrachting, ketterij, meineed, valschheid, verraad en dergelijke. Over geldschulden, zonder beleediging van de eer door scheld- en smaadredenen of geschriften, mogten zij geen regt spreken. Later echter werden ook zoodanige ligtere misdrijven aldaar aangebragt, welke alleen verlies van erf en goed ten gevolge konden hebben, doch die men te vergeefs bij den gewonen regter had gebragt en over welke deze had geweigerd regt te spreken (*). Op den zelfden dag nu, op welken het keizerlijk gerigt het vonnis vernietigde, werd ook Dirk door den keizer in den ban verklaard. Deze begaf zich hierop met zijne klagte tegen Groningen bij den hertog en den raad van Braband, bij de regering van Gorinchem en bij die van verscheidene andere steden. Uit den brief, welken burgemeesteren en raad van Groningen in 1468 aan den hertog van Braband en van de stad Gorinchem hebben geschreven, en waarvan een afschrift voorhanden is, blijkt, dat de Groningers van oordeel waren, dat des klagers onregt reeds lang was aangetoond, dat onder anderen nog onlangs hunne »radesvrenden", op verzoek van den hertog van Gelre en van de stad Nijmegen, in die stad eene bijeenkomst hadden gehouden, in welke »onse raedesverwanten em mijt reden ende »rechten so ouergegaen jn tegenwordicheit onss heren »genade van Gelre, sijnre genaden hoege raed ende de »raede der drien houetsteden van Gelre, als Nijmegen, »Zuetphen ende Arnhem, also dat onss heren genade den »onsen die besaten an em gedaen vrij ende quijt geschul»den hefft, gene besaten daeromme bet vp den onsen te »doende jn sijnre genaden lande". Het is nog al opmerkelijk, dat men in dezen brief niet gewaagde van de sententie van het kamergerigt, waarbij Groningen volkomen in het gelijk was gesteld. De raad van Groningen werd echter op nieuw door de stad Gorinchem, die de zaak

(*) De regtsbevoegdheid der veemgerigten, vroeger en later, is uitvoerig behandeld door P. WIGAND, *das Femgericht Westphalens*, S. 332—355. Zie ook BERCK, t. a. pl. bl. 405; VOIGT, t. a. pl. bl. 166, 168.

van Dirk zeer scheen ter harte genomen te hebben, uitgenoodigd, om ten overstaan van den bisschop van Utrecht eene bijeenkomst over dit geschil te houden. In dezen brief van uitnoodiging, van den 3 Augustus 1468, geeft men te kennen, dat de Groningers in hunnen laatsten brief zich hadden beroepen op eene overeenkomst, in welke, door bemiddeling van den hertog van Gelre en de drie steden Nijmegen, Zutphen en Arnhem, de zaak zoude zijn uitgemaakt, en dat bij gevolg Dirk »geen recht noch reden" meer op hen zoude hebben. Doch dit was zoo niet, schrijft men, want de schout van Gorinchem en Dirk hadden brieven laten zien van den hertog van Gelre aan Nijmegen, en van Nijmegen en den heer van Gelre aan Gorinchem, »die contrarij inhalden, seggende »en vorclaerende, dat voir hem noch voir de stadt voirss. »tot geenre vuijtdracht gecomen is." Zulks zoude ook daardoor worden bevestigd, dat Dirk had vertoond »veel schoene zegel ende brieff, wair inne dat die heel »stadt van Grueningen mit allen hoiren ondersaten ende »gebiede verwonnen" was, welke brieven, bij afdoening der zaak, zeker door Groningen tot zich zouden zijn genomen.

Doch al deze pogingen bragten de zaak tot geen einde. Op vele der bepaalde bijeenkomsten, in welke Groningen werd vertegenwoordigd, bleef Van Heukelom weg. Nog eens schijnt men de zaak in der minne te hebben willen schikken, voordat men haar weder in regten zoude vervolgen, zoo als is op te maken uit eenen brief van de raden van den hertog van Bourgondië aan Groningen van den 5 November 1468, bij welken wordt gemeld, dat aan den schout te Gorinchem was bevel gegeven, op de Groningers en hunne goederen geen beslag te leggen, maar integendeel met Dirk van Heukelom in den Haag te komen, om aldaar de raden in te lichten. Doch ook die bijeenkomst liep wederom zonder het gewenscht gevolg af. Nu gaf Karel van Bourgondië, bij uitvoerigen brief van den 12 Januarij 1468, (1469) aan zijnen raad, »meester Henrick Oem, docteur

»in de loije", na den geheelen loop der zaak in het breede te hebben ontwikkeld, last, dat hij »aentast ende arresteert, »ter begerten des vors. Dierijx, oft doet aentasten, hou»wen ende arresteren bij anderen onsen officieren ende »dieneren, diewelke wij dair toe macht geuen om dat »alsoe te doene, alle die personen ende ondersaten van »Grueninghen, oic huer goede, penninge ende comescape, »te wat plaetsen dat ghij die selt beuinden in onsen lande »van Brabant, Hollant, Zeellant oft Vrieslant, vutge»nomen die gene, die int gaen, int trecken oft int we»dercomen zijn tot oft van de merct van onss stad van »Antwerpen, duerende die vrijheit van diere, sonder die »selue gearresteerden te lossene oft t'ontslane, totter tijt »toe dat zij geheel ende al voldaen sellen hebben"; met verderen last, om diegenen, welke zich zouden willen verzetten, te verwijzen en te dagvaarden voor den raad van Braband. Aan dezen last voldeed meester Henrik Oem getrouw. Hij gaf in een groot rapport, in het laatst van October 1469, verslag van zijne bemoeijingen in deze zaak. Dit rapport, in het fransch opgesteld, geeft een voorbeeld van de wijze, op welke destijds beslag werd gelegd, en van de moeijelijkheden, welke daaraan dikwijls waren verbonden. Wij ontleenen er het volgende uit. — Nadat Dr. Oem aan den eersten schepen van 's Hertogenbosch zijne commissie had vertoond en diens bijstand tot het ten uitvoer leggen had gevraagd en erlangd, ging hij, vergezeld van twee geregtsdienaren, *sergeants de ville*, naar de herberg de *roode poort* genaamd, waar hij den herbergier vroeg, of er menschen uit Groningen ten zijnen huize waren opgenomen. Toen deze hem had te kennen gegeven, dat er 12 of 14 ten zijnen huize waren, doch dat zij op dit oogenblik zich in de kerk bevonden, deed hij vervolgens bij hem onderzoek naar de aanwezige goederen dezer lieden. De herbergier deelde mede, dat hij van hen in bewaring had eene lederen beurs, maar dat hij deze niet zoude overhandigen, dan in hunne tegenwoordigheid. Spoedig daarna waren dan ook de navolgende twaalf Groningers te

huis gekomen: Gerrijt Heijnens, Albert Keuelinc, Henric Cornport, Roelf Ulger, de jonge Ulger, Herman op der Laen, Gerrijt Knokenhouwer, Henric Vrie, Jan Schijnkell, Lucas Hellinc, Jan van den Berge en Henric Vole, aan welke hij dadelijk verklaarde, dat hij hen en hunne goederen in arrest nam, om op deze wijze te kunnen geraken tot de betaling van hetgeen Dirk van Heukelom van de stad Groningen had te vorderen. De kooplieden verklaarden daartegen, dat de zaak van Dirk hun hoegenaamd niet aanging, maar de stad Groningen. Zij beraadslagen echter onderling, hoe in dezen te handelen, en namen daarop de vlugt. Vervolgens werd de gearresteerde beurs door den arrestant geopend, in welke hij eene som van 16 guldens vond, welke beurs, met hetgeen er in was, door hem ter bewaring werd gesteld in handen van den herbergier. Behalve deze beurs werden door hem nog ter zelfder plaats in beslag genomen negen paarden en een groote os, zwart van kleur met witte vlekken. Ook voor de getrouwe bewaring van deze gearresteerde dieren stelde de herbergier zich borg. Terstond daarop zond de arrestant de beide geregtsdienaren, met eenigen, die in de omstreken van de stad bekend waren, buiten de stad, om aldaar nog eenig vee, hetwelk op eenigen afstand der stad was en aan de Groningers zoude behooren, in beslag te nemen. Niet ver buiten de stad zagen zij inderdaad het bedoelde vee, ten getale van omstreeks *duizend* of *twaalfhonderd*, doch daarbij kwam hun tevens dadelijk iemand te gemoet met een bebloed hoofd, die hun toeriep: »gaat terug, gaat terug of gij wordt geslagen, want Dirk van Heukelom heeft iemand het hoofd in stuk geslagen", »*retournez,* »*retournez ou vous serez villainement batuz, car Thierrij de* »*Heukelom a fendu la teste à ung homme.*" Toen daarop dadelijk veertig à vijftig personen (*) kwamen toeloopen, roepende: »sla dood, sla dood de stadssergean-

(*) *Bousiners;* misschien *bouchers?* of *bousiners* eng. *busyner,* arbeidslieden, kooplieden ? ?

ten en hunne medgezellen", waren zij gevlugt en bij Hendrik Oem gekomen, die zich hierop had begeven naar de regters der stad, op het stadhuis bijeenverzameld. Ook de Groningers verschenen er; zij gaven voor, dat het buiten de stad aanwezige vee niet aan hen, maar aan eenigen uit Kampen, Nijmegen en Deventer behoorde, en dat in allen gevalle het beslag ontijdig was geschied. De zaak werd van beide zijden hevig voor den regter bestreden. Zij gaf veel opschudding in de stad. Het volk was voor de Groningers en sterk tegen Dirk van Heukelom gezind. Het schoolde bij troepen voor het stadhuis bijeen en wond zich zoodanig op, dat men op dien dag tot geene beslissing konde komen en dat, noch Dirk, noch Henr. Oem, naar zijn huis durfde terugkeeren, maar beiden derwaarts geleid moesten worden door de schepenen en den burgemeester der stad. Op den volgenden dag werd aan Dirk berigt, dat de gearresteerden van Groningen aannamen, zich onder eede te verbinden, om op acht dagen na half vasten terug te komen, ten einde dan voor den regter de behandeling der zaak voort te zetten, met welk aanbod Dirk, om het gevaar, waarin hij zich bevond, zich genoodzaakt zag genoegen te nemen. De zaak bleef aldus nu eenigen tijd rusten. In het procesverbaal, door de regering van 's Hertogenbosch van de gehoudene bijeenkomst op den achtsten dag na half vasten (10 April 1470) opgemaakt, leest men, dat op den bepaalden tijd de burgers en kooplieden voor den regter waren verschenen, »ende hebben oeck aldair eenwerven, »anderwerven ende dardewerven den voirss. Dircken van »Hoclum openbairlic voert doen roepen tegen hen rechts »te plegen, zijne actie ende aenspraeke t' aenhoeren ende »t'ontfaen, welcke Dirck aldair in personen niet gecompa»reert oft gecomen en is"; dat op denzelfden dag nog waren gekomen, des nademiddags, »nae den noenen omtrent »drie oft vier vren, meester Henrick Stoeter, doctor in »decretis en secretaris der stad Groningen, en Claes van »Lijmborch, voirspreeck" der burgers en kooplieden, hiertoe uitdrukkelijk door dezen gemagtigd; dat toen we-

derom Dirk was opgeroepen; doch dat, noch hij, noch iemand van zijnentwege, was verschenen; dat de burgers en gemagtigden nog vier dagen waren gebleven, om te wachten, of Dirk of iemand uit zijnen naam mogt komen; doch vruchteloos. Aldus wordt de afloop dezer bijeenkomst in het gemelde procesverbaal opgegeven. Maar er is ook eene notariele akte van dien zelfden dag bewaard, in welke wordt beleden, dat *Medardus de Marle*, onder overlegging van eenige brieven, in het fransch geschreven, had aangetoond, gemagtigde van Dirk van Heukelom te zijn, doch dat de kooplieden hadden beweerd, dat die brieven op eene arglistige, *sinistre*, wijze waren verkregen, en dat zij, na te hebben verklaard, dat, ofschoon zij nu te 's Hertogenbosch waren gekomen en Dirk van Heukelom daar niet aanwezig was, zij evenwel nog geneigd waren, op nieuw voor schepenen van 's Hertogenbosch te verschijnen, het raadhuis hadden verlaten; — dat *Medardus de Marle* met deze verklaring geen genoegen had genomen en zich daartegen had verzet, »ymo vellet quod judex in Buscoducis eos»dem detineret et ipsos in Bruxella tamquam captiuos »duceret et extunc dictus Medardus expresse dixit hec »verba in effectum: Mijn geneden heer van Bourgogne »heeft anders met hen te spreken, het sijn sijne vijan»den" etc..

De pogingen, om het arrest en de geheele zaak in der minne of ook voor de regering te 's Hertogenbosch te beëindigen, waren dus herhaaldelijk gestuit op den onwil van Van Heukelom, die zulks telkens toonde, door op de bepaalde bijeenkomsten niet te verschijnen. Zijne zaak werd hierop gebragt voor den grooten raad van Braband. Er is eene menigte van procuratiën, memoriën en akten, over de behandeling van het geschil bij dezen raad, nog aanwezig. Het schijnt, dat het geding niet ten principale is uitgesproken, maar dat de Groningers in de kosten zijn veroordeeld. Ook van dit vonnis, hetwelk niet voorhanden, doch uit de akte van executie, voor zoo ver de uitspraak betreft, bekend is, wenschten de

Groningers in hooger beroep te komen, welk voornemen hun evenwel werd afgeraden door hunnen correspondent en vriend Jan Baliaert te Antwerpen. Deze schreef namelijk, den 14 October 1474, aan burgemeesteren, raad en de veertien kooplieden in Groningen, dat men, volgens het gevoelen der deskundigen, Dirk in het einde wel in regten zou kunnen overwinnen, doch dat het verstandiger was te berusten in de uitspraak, »wair op, lieue »vriende, ghij nu wail wijsselijck hebt te beraden een »veede ofte ongenoechte aen te nemen tegen den groten »heren ende allen sijne lande, die ghij met cleijnen costen »solt mogen scutten. Een oirloge is haest ende lichtelyck »te beginnen, die in soe langen tyden qualiken is to ver»suemen, ende in veede wenighe borgheren ofte coepluij»den rijck plegen te werden. Die enige dingen beginnen »sol ende wijs is, die en sal niet alleen aensien dat be»gin, mer oec dat middel, dat eijnde ende allet overdenc»ken dat dair vuijt spruijten soude mogen, alsoe eest, »lieue vriende, want ic gherne sage de waluaert van der »comenscapen ende dat alle saken goet weren ende met»ter mijnste coste ghedaen worde, ende want wij dat recht »sonder cost niet doen en moegen, soe docht mij goet »ende mijnen vrienden, dat ghij u dair wijsselyck op be»raden, ende laet v dair afhelpen van der appellatien als »voir voirscr. ende laet v remissij gheven van al." Deze raadgeving schijnt bij de stad Groningen ingang gevonden te hebben. Want, ofschoon zij nog gedurende eenige jaren met de uitvoering der tegen haar verkregen vonnissen werd gemoeid, zoo zond zij evenwel herhaaldelijk hare gemagtigden om deel te nemen aan de onderhandelingen. De beroemde *Rudolph Agricola* werd onder anderen meer dan eens daartoe afgevaardigd (*). Vele van deze onderhandelingen liepen vruchteloos af, zoo als ook die in 1483 te Leiden gehouden. Ten laatste echter werd er, vooral door de tusschenkomst van de regering der stad Nijmegen, in 1486 eene overeenkomst gesloten, waarmede

(*) *Gron. Volksalm.* 1843 bl. 6 en 7.

deze zaak, die nu bijna veertig jaren had geduurd, ten einde werd gebragt.

Die overeenkomst, in den vorm van een zoenbrief, op den 8 Junij van het genoemde jaar opgemaakt, is nog voorhanden. Zij houdt in, dat Dirk van Hoekelum en de zijnen bij notariele acte al de volmagten zouden herroepen en van onwaarde verklaren, welke zij immer te dezer zake hadden afgegeven; daar benevens zouden zij, in tegenwoordigheid van twee echte regte vrijschepenen, aan die van Groningen overleveren, de brieven, uitspraken en vonnissen, welke zij voor het stille gerigt, hetzij in besloten acht of in het openbaar, voor eenigen vrijen stoel of voor een algemeen kapittel van het heimelijk gerigt, hadden verworven, en die voor magteloos, krachteloos, ijdel en van onwaarde verklaren, afstand doende van alle regt, hetwelk hun daarin tegen die van Groningen mogt toegekend zijn. Alle aangedaan onregt en geweld zou van weerszijde vergeven en vergeten zijn; aan Dirk van Hoekelum veiligheid van leven en bezittingen en vrij verkeer binnen Groningen verzekerd. Eindelijk zouden die van Groningen hem betalen 1555 gulden, zijnde nagenoeg dezelfde som, welke hij bij den aanvang van zijn proces had gevorderd. — Geheel in overeenstemming met dezen zoenbrief werd dan ook, twee dagen later, eene notariele verklaring opgemaakt, bij welke Dirk ten slotte erkende, de genoemde som te hebben ontvangen, volkomen door die van Groningen voldaan te zijn en geenerlei regt of aanspraak meer op hen behouden te hebben.

Bij de lezing der onderscheidene stukken en memoriën, in welke de zaak in het breede is behandeld, verdient het, dunkt mij, alle aandacht, dat er zoo zelden in gewag wordt gemaakt van het vonnis van het veemgerigt. Noch de hertog van Bourgondië, noch ook de klager zelf, beroept zich op dit vonnis, en toch — indien het volkomen regtskracht had gehad, zoude men er zich zeker op hebben beroepen en zoude de vordering niet telkens wederom op nieuw hebben moeten worden onderzocht. Zoude de reden van dit stilzwijgen daarin liggen, dat het von-

nis tegen Groningen door het veemgerigt eigenlijk niet had kunnen worden uitgesproken? Groningen toch lag buiten de *roode aarde*, en, hoewel het gerigt de zaak *veemwroge* moge hebben verklaard, zoo konden daardoor de overheden en regters buiten Westphalen er niet aan gehouden zijn. Want oorspronkelijk hadden de veemgerigten geene verdere bevoegdheid, dan die van hunnen zetel, en ofschoon zij later hunne regtspraak ook tot over de grenzen van hun gebied uitstrekten, waarvan onze brief een overtuigend bewijs is, zoo was het ten uitvoer leggen van zulk eene uitspraak voorzeker zeer moeijelijk. Doch men zal ook als *tweede* reden hiervan mogen aannemen de bul van paus Pius II van 1463, bij welke, onder bevestiging van den brief van Frederik III van 1442, de steden Deventer, Kampen, Zwol en Groningen aan de magt der vrijgraven werden onttrokken (*). Waarbij misschien als *derde* reden kan worden gevoegd het medegedeelde vonnis van het keizerlijk kamergerigt van den 27 Augustus 1465, in welke uitspraak het vonnis van het veemgerigt werd vernietigd.

VEEMGERIGTSBRIEF.

Wij Herman de Grote, frijgreue van keyserlicher macht vnd ghewalt des frijenstoels tom Wunnenberghe der ghestrengen vnd vesten Lubbertez vnd Ludeken Westphelinge gebrodere, Erkennen vnd doen kund in vnd ouermytsz dussem breue apenbar tugende, dat vor vnss yn kortes vergangenen tijden ghecomen ys vp dem fryestole tom Wunnenberghe, dar wij den stoell myt ordell vnd rechte, yn jegenwerdicheit rechter dynckplichtich stantnoten des gherichtes vnd tuge nabescreuen, dar sunderlinx to gheëyschet vnd ghebeden, to richten ouer lijff vnd ere na ghesette vnd sate des aller doerluchtigeste vorsten vnd

(*) De bul is in eenen vidimusbrief op het archief, zie *Register*, op het jaar 1463 no. 14 en 1464 no. 13. Ook gedrukt bij DUMBAR, *Kerk. en Wereldl. Deventer*, bl. 581 aant.

herėn, heren Karoli des groten, seliger ghedechtnysse, Romeschen keysers, to allen tijden merer des Rijkes, to rechter richtetijt dages ghespannener banck besetten vnd becleidet hadden, de ersame Ghereke Bruenss, eyn vulmechtich procurator vnd verwarer dez ersamen Diderix van Hokkelem, vnd beclagede sick aldar, dat bouen vnd tegen somyge vnghecancelleerde breue vnd warafftige schijne, de ersame burgermeister vnd raet der stede Bremen vnd Gronyngen demsuluen Diderick van Hokkelem vnd Ghiselen sijner echten huesfrowe voer vnd na verbreuet, versegelt vnd gegeuen hebben, yn inholde ludende van ychtes welken guderen bewechlich vnd vnbewechlich eme myt dersuluen sijner echten huesfrowen tho rechten bruetschatte gegeuen vnd to ghewijset, in maten desulue breue dat vorder wtwijsen vnd inneholden, de ergenanten burghermeistere vnd raet der stad Gronyngen dem suluen Diderich vnd sijner echten huesfrowen sodanen ere beghifftcden, toghewiseden vnd toghedeileden gudere, nichtes darvan vtghescheiden, bespcren entengen vnd hinderen, vnd dat so voghen vnd voghen laten buten vnd sunder yenigen eren vulbort mede leuen vnd willen, dat zee alle sodanen vpgescreuenen gudere nicht vredeliken ghebruken mogen noch besitten, vnd se sick der vorder vnderwynnen vnd so voghen ouermytsz sick suluen. vnd anderen van erer wegen, de dat guet to sick nemen, dar van renthe boren, vnd en dat alle vor entholden tegen Got, ere, recht, ghelimp vnd alle beschedenheit, dess Diderick van Hokkelem syn rechte principael vorgescreuen groten verderfflichen hynder vnd schaden genomen hebb vnd noch degelix lijden vnd neme, he so guet vnd ho achtet alze vijeffdusent alde gude sware overlendsche Rinss guld. dar he des vngherne vor entberen vnd den schaden vmme wolde geleden hebben. Vnde leyt vragen aldar yn dem suluen frijengerichte eynes rechten ordels vermyddest sijnen ghecorenen vorspreken, efft sodane vorgerorte sijne klaghe ycht were vemwroghe eder nicht vnd sick oeck behoerde in dem suluen frijengerichte in der hilgen heimliken beslotten achte to richten vnder kon-

nynxbanne. Dar vp eme myt rechten vnghescholdene vnd togelaten ordell to gedeilet vnd wijset wart vor recht, na dem de klaghe, so vorgerort, waraftich weren vnd vullebracht, so were se rechte vemwroghe vnd behoerde sick in dem frijengerichte vnder konnynxbanne in der hilgen heimliken beslotten achte to richten. Darvp hefft vns de vorgen. Ghefeke Bruenss affgheuordert vnd affghewunnen vermyddest syne ghewunnen vorspreken in dem suluen frijengerichte myt rechten ordele na des hilgen Rijkes frijengerichtes rechte, dat wij van sodaner vorgerorten sijner klaghe vnd vemwroghe sake deden verboden de van Gronyngen vnd vort de ghenne de in eren gerichten besetten sijnt, in maten de verbodesbreyff dar omme an se ghesant dat vtwijset vnd inneheldet, to eynen rechten dinckdage. Vp welken sulfften echten rechten dyncdach sijnt vor vnss erschenen vnd gecomen tom Wunnenberge tusschen der ouerenporten, dar wij den frijenstoell ghespannener ghebundener banck to richten ouer lijff vnd ere in maten vorgescreuen besetten vnd becleidet hadden, des hilgen Rijkes vnd frijengerichtes boden, de sodanen vorbodinge gedaen hedden, vnd enkanten aldar vnd segeden bij dem eyde ze dem hilgen Rijke gedaen hebben, dat se sodane vorbodinge na des frijengerichtes rechte gedaen hedden so gheborlich were. So leyt aldar in dem suluen frijengerichte vragen eynes rechten ordels Diderick van Hokkelem vorg. ouermytsz sijnen ghewunnen vorspreken, wu he myt den vorgenanten gheladenen, beclageden vnd verbodeden van Gronyngen solde vortfaren, dat eme recht vnd den beclageden nijn vnrecht geschege; dar vp eme myt rechten togelaten ordele to gedeilet vnd wijset vor recht wart, men solde aldar in dem suluen gerichte de vorgerorten beclageden van Gronyngen eyschen in de veer ende der werlt, in dat oesten, suden, noerden, westen, na frienstoels rechte, efft yemant van erer wegen dar were er lijff vnd ere to verantworden. Deme wij so deden alze vnss myt rechte dat tho ghewijset wart. Als dan de vorbenompten beclageden, verbodeden vnd gheëysscheden van Gronyngen dar nicht en

weren efft niemmant van erer wegen, ere lijff vnd ere to verantworden, wart sulck ordell van vns togheslotten in maten na frijenstoels rechte geborlich wass. Dar vp de vorges. Diderick van Hokkelem do vragen leyt eynes rechten ordels vermijddes sijnen ghewunnen vorspreken. Na dem de vorg. beclageden, verbodeden, geëysscheden vnd gheladene van Gronyngen vp dussen vorbenompten echten rechten dinckdach geladen, verbodet vnd geëysschet weren, vnd se dar sulues nicht en weren, noch niemment van erer wegen or lijff vnd ere to verantwornde, vnd so des hilgen Rijkes gebode versmeden, sumich vnd vnhorsam worden, wu he eme vort volgen solde, dat ome recht vnd den beclageden vnd vnhorsamen nijn vnrecht geschege. Dar vp eme myt rechten ordele togedeilct wart vnd gewijset vor recht, so de vorgenanten beclageden van Gronyngen gheladen, verbodet vnd gheëyschet weren alze des hilgen frijengerichtes recht ys, vnd vp den rechten echten eren dynckdach nicht en quemen, noch niemment van erer wegen ere lijff vnd ere to verantwornde, vnde des hilgen Rijkes gebode sulker maten sumich worden vnd vnhorsam; solden wij se zetten vto dem vrede in den vnvrede des hilgen Rijkes vnde ze vorder deylen erloess, truweloess, rechtloess vnd vredeloess to water vnd lande, in alle landen, steden, dorperen, slotten vnd gheberden, dar nijne velicheit noch gheleyde hebben solden effte gebruken, vnd de vorgenante Diderich van Hokkelem solde sick dar tho bereyden sulff zeuede echte rechte frijschepen, alze drey vp der rechten sijden vnd drey vp der luchteren sijden, de eme sijne sodanen vorgerorten klaghen hulpen vulforen vnd bewaren, so des hilgen heymliken frijengerichtes recht ys, vnd alsdan de frijgreue de hilgen heymliken achte sluten vnde de ergemelten beclageden, verbodeden, geladen, gheëyscheden, vnhorsamen des hilgen Rijkes erlozen, truwelozen, echtlozen vnd rechtlozen van Gronyngen vnd ere medebescreuen in den ergerorten eren verbodesbreue verforen, verordelen, verdeilen, verwijsen vnd verfemen, na rechte des hilgen Rijkes heimliker beslatener achte vor vnwetten lude. Oeck leyten wij Herman

de Grote frijgreue vorges. vragen eynes rechten ordels vnder konnynxbanne, so alze de erber Aspelaen Hornepennynck frijgreue etc. den van Gronyngen eynen breyff myt des hilgen Rijkes vnd sijnen boden myt fruntlicher scrijfft ghesant hedde vnd se in den besten ghewarnet in der sake van den Gronyngen andrepende vnd Diderick van Hokkelem, so hebben de vorges. van Gronyngen sodanen boden, den he en also in den besten van des hilgen Rijkes gerichtes wegen gesant hefft, freuentlichen angheuerdiget vnd in oren hachte ghesat, so dat he nicht en weyt wer he in lijue eder dode ys, dess vns de erber Aspelaen Hornepennynck frijgreue etc. sijnen warafftigen besegelden breyff in dat sulffte gerichte sante vnde sick sulker mysdaet vnd vnredelicheit tegen vnss beclaget vnd vnss dar inne ermaent vnss dar inne to hebben na des hilgen frijengerichtes rechte, so vnss dat vnd eynen ytlichen frijgreuen toebehoerde, weer se dat sunder broke mogen gedaen hebben, efft wat dar recht vmme sij. Dar vp vnss myt rechten togelatene ordell toghedeilet vnd wijset wart vor recht, dat see dem aller doerluchtigesten forsten vnd heren, heren Romeschen keyser, konyngc und dem hilgen Romeschen Rijke in de hogesten wedde dar vmme sijn veruallen vnd oeck nijne verbodinge dar vmme mer en eygen, sunder ze sick sulues dar mede verordelt vnd rechtloess ghemaket hebben. Hijr vp ijs de hilge heimlike achte van vnss frijgreuen vorges. gheheget vnd geslotten, so vnss myt ordel vnd myt rechte to gewijset ys. Vnde de ergemelte Diderich van Hokkelem sulff zeuede echte-rechte frijschepen vullenfoerde sodane sijne ergerorten klaghe alze eine ordell vnd recht gegeuen hadde, in maten so alle vorgerort; so leyt de sulue Diderich van Hokkelem vragen eynes rechten ordels, wat he dar mede na des hilgen Rijkes rechte mede ghewunnen vnd verdeynet hedde. Dar vp eme myt togelaten ordell togedeilet vnd wijset wart vor recht, dat wij de vorbenompten beclageden, verbodeden, geladenen, gheëyscheden, vnhorsamen, erlozen, truwelozen, rechtlozen vnd vredelozen van Gronyngen,

borgher vnd inwonner, vnd alle de ghene in eren ghebeyde besetten synt, mansgeslechte bouen twelff vnd beneden seuentich jaren alt, geistlike personen vtghescheiden, dar vmme solde verfoiren, verfemen vnd setten vte allen vrede vnd rechte, vnd war he sick de ergerorten beclageden, verbodeden, geladenen, gheëyscheden, vnhorsamen, erlozen, truwelozen, rechtlozen vnd vredelozen becomen kuñde, to water vnd lande, in alle steden, slotten, dorperen vnd gebeyden, in kercken, klusen vnd straten, vnd alle de ghene de yenige gemeyntschap oder gheseltschap myt en hedden efft de ere hebben laten myt kopen vnd verkopen, solde vnd mochte grijpen, vaen, aentasten, stocken, blocken, schatten vnd sick holden an er lijff vnd guet, vnd dar vort mede vmme gaen vnde vortfaren in maten sodanen verwunnen, verwijseden, verordelden, verdeileden, rechtlozen, erlozen, truwelozen vnd vredelozen des hilgen Romeschen Rijkes geborlich sijn sall, so lange, vakene vnd vele, dat dem suluen Diderick van Hokkelem vnde sijnen eruen vor sodane ergemelte sijne klaghe kost vnd schaden degher vnd alynck vulghesche vnd eyn gans ghenoge; priuilegia, velicheit und geleyde, frijgheit, wonheit vnd ander jenige stede gerichte deger vnd alinck to rugge ghelacht vnd vtghescheiden; so dat de vorges. beclageden, verbodeden, geladen, gheëijsscheden, vnhorsamen, erlozen, truwelozen, rechtlozen vnd vredelozen van Gronyngen so alle vorges. der dar vor nicht sullen gebruken mogen vnd en nicht komen to staden. So hebben wij Herman de Grote frijgreue vorges. de ergemelten rechtlozen vnd vredelozen van Gronyngen, borgher, inwonner vnd alle deghene in eren gebeyde besetten sijnt, mansgeslechte bouen twelff vnd beneden seuentich jaren alt, geistlike personen vtghescheiden, van vnses amptss wegen, macht vnd gewalt des hilgen Romeschen Rijkes, verfemet, verforet, verdeilet, verordelt, verwyset, ghedeilet vnd gesat vte allen vrede vnd rechticheit, vnd des hilgen Romschen Rijkes hogesten wedde, pene vnd broke veruallen, achte vnd vnghenade; verfemen oeck, verforen, verdeilen, verordelen, verwijsen vnd setten de vorbenomp-

ten alle vnd de ghene gemeyntschap eder seltschap myt en hebben, holden, efft de ere hebben laten vnd holden yenigerleye wijs, vte allen vrede vnd rechticheit vnd in des hilgen Romeschen Rijkes achte, hogesten wedde vnd vnghenade, in krafft dusses breues, so dat se nergens nijnen vrede hebben sullen vnd nijnes geleydes velicheit efft vrijheit dar vor gebruken, so lange dat se dem hilgen Rijke gehorsam werden wederkomen to bote, betteringe vnd ghenaden, vnd dem ergemelten Diderich van Hokkelem vnd sijnen eruen vor sulke sijne ergerorten klaghe vull vnd ghenoech ghescheyn sij, myt wederrichtinge kost vnd schaden he deshaluen gehat hefft vnd geleden. War vmme bydden wij alle doerluchtigen forsten, hogebornen, edelln, erberen, gestrengen, duchtigen, vorsichtigen vnd ersamen fursten vnd heren, heren, konyngen, hertogen, greuen, edelingen, banrossen, ruteren, knechten, burgermeisteren, reden, steden, ghemeynten, richteren, schulten, drosten, amptluden vnd allen anderen des hilgen Rijkes vnderdanen leuen getruwen, stoelheren, frijgreuen vnd schepen, nemptliken juw, aller dorluchtigesten forsten vnd heren, heren to Burgundien, Dennemarke vnd Sweden konnyngen; juw hochgeborn fursten vnd heren, hertogen to Brunswijck, Holsten, Meckelenborch, Wolgast, Baert, Stetyn, Beyeren, Oesterrich, vnd Cleue, Guliche, Berghe vnd Gelre; oeck Hollant vnd Zelant; juw edelen junckeren, junckeren to Tekeneborch, Depholt, Oldenborch, Rethberghe, Lyppe, Marke, Brunckhorst, Batenborch, Wijsch, Homoet, Kulenborch, Borkell, Berghe, Meghen, Hokkelem, Dorpmunde vnd Lymborch; greuen, edelingen, banrossen vnd fryen, vnd alle juwen gestrengen vnd duchtigen ritteren vnd knechten vnd anderen erberen vnd ersamen juwer lande vnd vndersaten; juw erberen vnd vorsichtigen burgermeister, rede, burgen, ghemeynden vnd inwonneren der stede Colne, Munster, Osenbruggen, Pabborne, Minden, Bremen, Staden, Hamborch, Lubeke, Wismar, Rostock, Sund, Grijpeswolde, Angkelem, Stetyn, Danseke, Deuenter, Kampen, Swolle, Soest, Lyppe, Bussch, Antwer-

pen, Brussell, Mechgelen, Louen, Deyst, Nymwegen, Roremunde, Arnheym, Zutphen, Harderwyck, Terellenborch, Wagenynge, Hattem vnd Wesell, vnd allen anderen stede, se sijn in der henze eder buten der henze besetten, de dusse vnsen yeghenwerdige breyff voerkumpt, getonet wert, seyn mogen vnd horen lezen, vnd ghebeyden allen frijgreuen, stoelheren der hilgen frije heymliken gerichte vnd allen echten vnd rechten frijgschepen, van macht vnd bevele vnses ampsz wegen des hilgen Rijkes frijen gerichtes rechte, bij juwen eyden gij dem hilgen Rijke gedaen hebt, ghenade vnd ghehorsamheit des suluen Rijkes, dat gij den ergerorten Diderich van Hokkelem, sijnen eruen efft vulmechtigen procuratore vnd vorwarer, behulplich sijn vnd bijstendich, efft ze de vorbenompten beclageden, verbodeden, gheëisscheden, vnhorsamen, erlozen, rechtlosen, truwelozen, vredelozen, verdeylden, verordeldeden, verwijseden, verachteden, vorfemeden, verforden van Groningen, borghermeister, burger, inwonner vnd ghemeynde, in eren ghebeyde besetten, so vorgerort, mansgheslechte bouen twelff vnd beneden zeuentich jaren alt, geistlike peronen vtghescheyden, jergens war to water, to lande, in juwen landen, steden, slotten, dorperen vnd gebeyden ouerkomen mochten vnd yuw dar tho anrepen vmme hulpe vnd bistant, helpen antasten, vaen, grijpen, stocken, blocken vnd holden in juwen tornen vnd vesten, so lange dem vorgess. Diderick van Hokkelem vnd sijnen medebescreuenen recht vnd ghenoech ghescheyn sij van sodaner syner vorgerorten klaghe, myt wederrichtinge, oeck kost vnd schaden he in maten vorgerort dar vmme ghehat vnd geleden hefft, so sick allet dat ghebort, vnd desuluen verwunnenen, verfemeden, verforden, rechtlozen, erloze, vredeloze vnd verachtede van Gronyngen, so alle vorgerort, to bote, betteringe vnd ghenade des hilgen Rijkes na rechte wederkomen. Enbeyden vnd bydden oeck wij frijgreue vorger., van macht vnd beuele vnses amptss, allen erwerdigesten vnd erwerdigen heren vnd heren ertsebisscopen vnd bisscopen, dem suluen Diderich vnde sijnen medebescreuenen hijr to be-

stendich sijn vnd behulplich na gantschen eren vermoghe in maten so alle ergerort. Were oeck ymmant dusdane vnse gebot freuentlichen oberfoer vnd nicht en holde vnd oeck dem dicke bescreuenen Diderick vnd sijnen medebenompten na erer anropinge, eysschinge vnd maninge, oeck toginge dusses vnses breues efft sijn geloffwerdige transsumt, copie vnd affscrijfft, nijnen bestant dar tho en dede noch hulpe, de alle sullen in lijker pene, swere broke, achte, wedde vnd vnghenade sijn veruallen, vnd verordelen de alle vnd verwijsen, in krafft dusses breues, in aller mate de ergenanten van Gronyngen van vnss verwijset, verordelt, verdeylet, verfemet, verforet synt vnd verachtet wu alle vorges. Men sal oeck vnd mach myt den suluen vmmeghaen vnd vortfairen alze myt den ergenanten vredelozen vnd verachteden van Groningen vnd so des hilgen Rijkes heimlike beslottenen achte recht ys, so lange dat ze to bote komen vnd betteringe na rechte. Want dit wu allé vorges. vor vnss Hermannen Groten frijgreuen ergenant in dem suluen frijengerichte na des hilgen Rijkes heimliken beslottenen achte rechte verhandel myt ordell vnd rechte ghewijset, erkant, doerghegaen, ghescheyn ys vnd gheslotten, scrijuen wij bij vnsen eyde wij dem hilgen Rijke to vnsem ampte gedaen hebbt, vnd hebben, des to enkantnysse der rechten warheit, vnse ingesiegel van gerichtes wegen, vmme bede willen der ergenanten Diderix van Hokkelem kleghers, na entfengnysse vnsės rechten oerkundes witliken an dussen breyff gehangen, vnd hebben vort ghebeden de vesten vnd duchtigen vnse leuen junckeren Lubberte vnd Ludeken gebroder Westphelingen, stoelheren etc. vnd den erberen Hinrik to dem Bussche, frijgreuen der herschap van Rauensberghe, dat see ere ingesiegel to merer vnd deper vestnysse der rechten warheit mede an dussen breyff hebben doen hangen, dess wij Lubbert vnd Ludeke Westphelingen gebroder vnd wij Hinrick tom Bussche, frijgreue der herschap van Rauensberghe, enkennen, und vmme sulker bede willen gherne gedaen hebben, dar mede bij, an vnd ouer weren stantnoten vnd dynckplichtigen des frijengerichtes

Hanss Rouen, vronebode des frijengerichtes, Hanss Hillen, Hinrick Francke, Johan de Rassche, Hinrick Scroder vnd Hanss Tepelen, Hanss Bodenueldes vnd anderen erberer vnd vromer lude vnd frijerschepen ghenoech to rechten tuechluden dar sunderlinx to gheëysschet vnd ghebeden. Gegeuen in den jaren vnses Heren dusent verhundert sess vnd vijfftich, des neysten dinxdaghes na sunt Jacobsdaghe des hilgen Apostels.

Aan het tweede van de vier aan dezen brief hangende zegels is vastgehecht een francijnen strook, waarop staat: »Eerweerdege heren ghis comissarese Ditryc van Huekelem aenleggere produceert desen vonnisbrief ter justificacien vander conclusien ende XXXII ar^len^ zijner aenspraken ende voirt ter verificacien van allen zijnen anderen ar^len^ derseluer aenspraken dair hij hem toe dienen mach."

Aan geen der zegels is een contrazegel. Op allen is het wapen en deszelfs omschrift meerder of minder onduidelijk, zoodat de volgende beschrijving der zegels slechts als vermoedelijk kan worden opgegeven.

Eerste zegel. Het schild vertoont een zwaard met de spits naar beneden, schuins liggende met het gevest naar de linkerzijde, met twee kleine onkenbare figuren aan weerszijden van het zwaard. Het is het zegel van den vrijgraaf Herman de Grote, zoo als het randschrift ook te kennen geeft.

Tweede en *derde zegel.* Deze zijn van kleiner formaat, het eene van Lubbert en het andere van zijnen broeder Ludeke. Beiden bevatten een schild met een horizontalen band in het midden en daarboven een halskraag. In het zegel van Lubbert vindt men boven het schild, dat benedenwaarts en schuins ligt, een helm en boven den helm nog een figuur. Het zegel van Ludeke, dat het schild regtstaande en in het midden heeft, heeft dat figuur niet.

Vierde zegel. Dit zegel is van den vrijgraaf Hinrik tot den Bussche, zoo als ook het randschrift aanduidt: SIGILLUM HENRICI SILUE. Het vertoont een regtstaand schild,

in welks boveneinde staat een loopende hond, met den staart naar boven en over den rug van het dier heenslingerende. Daar onder zijn drie regtopstaande degens, dolken of staven, met de punt naar beneden.

Volgens VOIGT t. a. pl. bl. 45 hadden de figuren der zegels van de vrijgraven dikwijls een zinnebeeld van hun gerigtsambt: zij stelden, nu eens eenen geharnasten ridder met een naar beneden of opwaarts gerigt zwaard, dan weder een dolk of spies voor. Men ziet, dat ook in zegel *een* en *vier* dergelijk zinnebeeld is vervat (*).

(*) Als Bijlage had ik hier nog willen bijvoegen eene volledige lijst van al de naar tijdsorde gerangschikte stukken, welke in deze veemgerigtszaak gewisseld en, ten getale van meer dan zestig, in het Archief voorhanden zijn. De Redactie der *Bijdragen* meende echter deze bladen daarmede niet te moeten bezwaren, vooral ook omdat dezelfde stukken, mede naar tijdsorde, vermeld zijn in het *Register van het Archief van Groningen*, waarvan het eerste deel, loopende tot het jaar 1534, onlangs het licht zag.

IETS
OVER DE DUBBELE EBBE IN HET JAAR 1672;

DOOR

Mr. H. J. KOENEN.

Toen de vader der geschiedenis, Herodotus, in zijn onsterfelijk werk onder anderen had verhaald, dat Phenicische zeevaarders, op last van den Egyptischen koning Pharao Necho, langs de oostkust van Africa zuidwaarts stevenende, eene driejarige scheepvaart hadden volbracht, aan het einde van welke zij door de kolommen van Hercules waren teruggekeerd, werd dit verhaal gewis door velen voor naauwelijks geloofbaar gehouden. Hij laat er zelf op volgen: »Ook vertelden zij iets, dat ik waarlijk niet geloof (een ander moge het echter gelooven), dat, toen zij Africa omzeilden, zij de zon aan de rechterhand in het noorden gehad hadden." Doch toen tweeduizend jaar na zijnen dood Vasco de Gama Zuid-Africa in de tegengestelde richting was omgezeild, werd juist die ongeloofelijke bijzonderheid, die de oude historieschrijver niet of naauwelijks durfde aannemen, het zegel van de waarheid der te lang betwijfelde berichten. Want hoe zou men eene bijzonderheid hebben kunnen verdichten, die destijds zoo onwaarschijnlijk was, en later als zoo natuurlijk erkend werd?

Ik geloof, ten gevolge eener voor eenigen tijd gemaakte opmerking, eene soortgelijke bevestiging uit een later waargenomen verschijnsel te kunnen bijbrengen, ten bewijze der waarheid van het bericht door den eerlijken Mr. P. Valkenier, in zijn *Verwerd Europa*, medegedeeld ten aanzien der vermaarde dubbele ebbe die in de maand

Julij des jaars 1672 werd opgemerkt (*), en ik acht het betoog daarvan belangrijk genoeg om daaraan een afzonderlijk opstel te wijden.

Toen ik mij onlangs aan den Helder, en dus niet ver van de plaats waar het bewuste natuurverschijnsel in 1672 werd waargenomen, bevond, is mij daar ter plaatse gebleken, dat eene verlengde ebbe, zoo wel als een buitengewone vloed, ofschoon tot de zeldzame verschijnselen behoorende, niet ongeloofelijk is te achten, maar ook nog in onze dagen heeft plaats gehad, en dat daardoor het bericht, afkomstig uit eenen tijd, toen men zoodanige gebeurtenis voor natuurlijk-onmogelijk, en dus voor wonderdadig hield, eene hooge mate van waarschijnlijkheid erlangt; terwijl het stilzwijgen van een enkelen gelijktijdigen berichtgever zich op eene zeer eenvoudige en natuurlijke wijze laat verklaren.

De ijverige en verdienstelijke provinciale opzichter van den waterstaat, de heer Van der Sterr, heeft mij uit zijne officiele aanteekeningen, sedert eenigen tijd dagegelijks omtrent de zeehoogte bijgehouden, medegedeeld, dat er den 26en Febr. dezes jaars (1853) op nieuw eene dubbele ebbe heeft plaats gehad. 's Morgens om 5 ure 30 min. eindigde het vloedgetij, en bereikte de hoogte van 0.243 el boven A. P. Van dat tijdstip af is het water gevallen tot 5 ure 11 min. nadenmiddag op 1,157 el beneden A. P. Derhalven heeft deze buitengewone

(*) Mr. Petrus Valkenier, de schrijver van het *Verward Europa*, was geboren te Emmerik; den 25 Febr. 1641. Hij was eenen tijd lang advocaat, daarna resident te Augsburg in 1686 (VAN WIJN, *Bijvoegs. op* WAGENAAR, XV. 62); in 1688 te Regensburg (Voorr. van het *Vervolg* op het *Verw. Eur.*); later envoyé bij de Zwitsersche Kantons. Hij overleed in 1712. Zijn oom was de Theol. Prof. Johannes Valkenier, geb. te Keulen, 2 Nov. 1617. † 1670; wiens zoon, mede Petrus V. geheeten, Commies-generaal der Convooien en Licenten te Amsterdam geweest is. Ik ben deze bijzonderheden aan den geleerden Mr. S. de Wind verschuldigd, die mij te gelijk deed opmerken, hoe verkeerd men deze *Valkeniers* met de Patricische familie der *Valckeniers* verward heeft, zoo als b. v. door Saxe geschied is, die onzen Valkenier (hem verwarrende met Mr. Gillis Valckenier) in 1680 doet overlijden.

ebbe geduurd 11 uren 41 min., terwijl de gewone duur van ebbe en vloed is 6 uren 12 min.; zoodat deze ebbe, op 43 minuten na, den dubbelen duur eener gewone gehad heeft. De kundige man, die, als Texelaar van geboorte, van zijne jeugd af aan met den stand der zee vertrouwd is geweest, had er in zijne anders alleen met nummers gevulde tafel, de aanmerking bijgevoegd: »'s Lands Historie-blaân vermelden, dat alhier in het jaar 1672 ook iets dergelijks heeft plaats gehad."

Doch ook een buitengewone, verlengde en verhoogde vloed behoort niet onder de ongehoorde verschijnselen. Den 10den Januarij had in de Noordzee voor de Hondsbossche zeewering een niet minder buitengewoon natuurtooneel plaats. Ten 3 ure 45′, op het oogenblik van hoog water, is de zee, hoewel de wind uit het westen en noord-westen geenzins hevig was, met een vreesselijk geweld en met een geduchten golfslag gerezen tot de verbazende hoogte van 4,5 el boven gewône volzee, en is het water tot nabij 6 ure op die hoogte blijven staan (*). Men kon de oorzaak van deze even zonderlinge als verbazende gebeurtenis niet gissen. Sommigen wilden die afleiden van de verhindering, die het opgezette ijs in de zeegaten en de Zuiderzee aan den gewonen afloop van het water zoude hebben toegebracht. Anderen verklaarden het verschijnsel op eene andere wijze.

Laat ons nu, na dit bewijs, uit een en ander onbetwistbaar hedendaagsch verschijnsel ontleend, de geloofwaardigheid der historieschrijvers, die het merkwaardige feit verhalen, en het gewicht der bedenking die er tegen is ingebracht, nog nader in oogenschouw nemen.

(*) Zie VAN DER AA, *Aardrijksk. Woordenb. der Nederlanden*, Art. *Hondsbossche*. Een soortgelijk verschijnsel, doch op eene veel grootere schaal, werd volgens AMMIANUS MARCELLINUS (Lib. XXVI. c. 10) te Alexandrië waargenomen onder de regering der keizers Valentinianus en Valens. »Marini fremitus, velut gravati repulsam, versâ vice consurgunt, perque vada ferventia insulis et continentis terrae porrectis spatiis violenter illisi, innumera quaedam in civitatibus et ubi reperta sunt aedificia complanarunt: proïnde ut elementorum furente discordiâ, involuta facies mundi, miraculorum species ostendebat."

De heer De Jonge heeft in zijne *Geschiedenis van het Nederlandsche Zeewezen*, Dl. III, 1e stuk, bl. 186—188, het verschijnsel vermeldende, zijne gewone lofwaardige bedachtzaamheid geenzins verloochend, door de overlevering aangaande de dubbele ebbe noch stoutweg te ontkennen, noch met een minachtend stilzwijgen voorbij te gaan. »In dit uiterste gevaar," schrijft hij, »dat door geene menschenhand kon afgewend worden, verleende de Goddelijke Voorzienigheid hulp aan het veege vaderland. Op den 21sten (Julij) stak uit het zuidwest ten westen een allerhevigste storm op, vooraf gegaan, naar hetgeen sommigen beweren, door eene dubbele of verlengde ebbe, welke, tegen de gewone regelen der natuur, twaalf uren duurde, en die het landen van den vijand (die naar het schijnt op den vloed wachtte om zijne krijgsmacht aan wal te brengen) eerst vertraagde, en daarna onmogelijk maakte." In eene aanteekening op die plaats oppert de geschiedschrijver echter de bedenking, dat de zaak niet aannemelijk schijnt, wegens het volstrekte stilzwijgen van den commissaris De Knijff, die zich tijdens het gebeurde aan den Helder ophield, en die, volgens den hem gegeven last, dagelijks aan de algemeene staten of aan den griffier der staten tijding gaf van de verrichtingen der vijandelijke vloot.

Ik moet hiertegen al aanstonds de opmerking maken, dat één stellige getuigenis van meer gewicht is, dan een bewijs ontleend uit het stilzwijgen van een aantal anderen, die de gebeurtenis niet vermelden. Een *argumentum a silentio* is een zwak bewijs. Hoe vele onbetwiste feiten zouden niet uit de geschiedenis wegvallen, wanneer men er uit het stilzwijgen van eenen enkelen, hoe ook betrouwbaren getuige, tegen wilde redeneren! En hier staat, tegenover het stilzwijgen van De Knijff (hetwelk ik later zal toelichten), een drievoudig getuigenis, van Mr. P. Valkenier, van G. Brandt, en van den bisschop Burnet, alle drie allezins geloofwaardige schrijvers!

De hoogl. Tydeman, die dit onderwerp het eerst critisch onderzocht heeft, de drie genoemde geschiedschrij-

vers vermeldende, maakt de opmerking, dat hunne berichten alle waarschijnlijk tot de eerste vermelding, die van Valkenier, zijn terug te brengen. Mij komt het voor, dat de een den ander geenzins heeft afgeschreven, maar dat zoowel de een als de ander op de verhalen van oog- en oorgetuigen zijn afgegaan. Mij dunkt, hunne woorden leiden als van zelve tot deze onderstelling. Intusschen wil ik gaarne aannemen, dat het verhaal van Valkenier, als het oudste, eene bijzondere aandacht verdient. Ik zal mij nu omtrent de bijzonderheden der drie verhalen, die men bij genoemden hoogleeraar kan nazien (*), eenige aanmerkingen veroorloven.

Vooreerst, het plan der Engelschen was om op Texel te landen: op die kust was de aandacht van den vijand gericht. Daar moet het natuurverschijnsel, dat de Engelsche landing verhinderde, eigentlijk in zijne kracht zijn waargenomen. En inderdaad, Valkenier, die te Amsterdam woonde, wiens volle neef Commies-generaal was van de Convooijen en Licenten, en die dus in de gelegenheid was om de berichten van Texelsche zeelieden te vernemen, had het uit den mond van dezen, die hem naar 't schijnt ook verhaald hebben, dat, den dag te voren »uyt het Fort op Texel bijna alle ammunitie en guarnizoen (God weet door wiens directie en tot wat eynde!) gelicht was." Deze Texelsche zeelieden waren, als van der jeugd af aan de zeevaart gewoon, 't best in staat om het verschijnsel waar te nemen en te beoordeelen, en konden, te Amsterdam komende om hunnen handel of hunne nering te bevorderen, best verslag doen van een verschijnsel, dat vooral op hun eiland was waargenomen, en voor hun eiland het belangrijkste was, daar het plan der landing juist dat eiland gold.

Ten tweede. Het verschijnsel is op meer dan ééne plaats waargenomen. Niet slechts op Texel, maar ook voor Scheveningen. Terwijl Valkenier het, zeer kort na de gebeurtenis, van Texelsche zeelieden vernam, werd

---

(*) Bilderdijk, *Gesch. des Vad.*, deel. X. bl. 211.

het aan Burnet door vele ooggetuigen *(many eye-witnesses)* overgebracht (*); en dat wel zeer korten tijd na dat het was waargenomen *(this summer)*, en door personen, die het omstreeks Scheveningen gezien hadden. Het is waar, gelijk Prof. Tydeman aanmerkt, dat Burnet niet spreekt van eene *dubbele ebbe*, maar alleen van »een korteren vloed dan gewoonlijk was, en daarop invallende langere ebbe." Doch deze schijnstrijdigheid komt mij voor, een inwendig bewijs van de waarheid en wezentlijkheid der zaak op te leveren. Immers Valkenier noemt het »remarquabel", dat het verschijnsel, hetwelk zich op Texel in zijne volle uitgestrektheid vertoonde (en daar dus 12 uren lang duurde), op de Zeeuwsche kust, waar 's lands vloot lag, even min als de »vehemente storm" werd waargenomen. Derhalven moest het immers, ongeveer halfweg tusschen die beide plaatsen, voor Scheveningen, minder langdurig, en meer of min in halven omvang worden opgemerkt.

Ten derde. De berichten van de drie historieschrijvers, ofschoon in den grond overeenstemmende, zijn niet zóó overeenkomstig, dat zij het een uit het ander ontleend kunnen zijn. Anders moest ook Burnet van eene *dubbele* ebbe spreken. Valkenier vindt het merkwaardig, dat ook de allerhevigste storm niet op 's lands vloot op de Zeeuwsche kust werd gevoeld. Brandt verhaalt, dat het daar toch ook geweldig heeft gestormd. Ook die kleine wijziging laat zich zeer wel begrijpen. De vraag is toch slechts, of men een geheel buitengewonen noodstorm of een hevigen wind op het oog heeft.

Doch waarom heeft dan de commissaris der Staten De Knijff, die anders van de bewegingen der vijandelijke vloot telkens bericht gaf, het feit niet vermeld? Ook dit is zeer verklaarbaar. Men stelle zich de zaak voor oogen gelijk zij voorviel. »Het gros van haare (des vijants) vloot — zegt Valkenier — separeerde zich op de hoogte

---

(*) BURNET, *History of his own times*, aangehaald bij TYDEMAN, X. 208.

van de Maas, in voegen dat de Fransche voor en omtrent de Maas post hielden, terwijlen de Engelsche langs de geheele kust van Holland, die met ruyterije en Landvolk redelyk wel beset was, voeren"; en straks meldt hij: »dat de Engelschen de geheele kust van Holland allarmeerden, en onderwegen somtijds de minen maakten, als of sij hadden willen landen." De Knijff heeft dus zijne berichten waarschijnlijk van die ruiterij en dat landvolk, die van de Maas af aan de kust van Holland geposteerd waren, ontvangen, waar de dubbele ebbe minder of niet was waargenomen; en deze krijgslieden waren gewis niet zoo bevoegde waarnemers van ebbe en vloed, als de Texelsche zeelieden, van wie Valkenier en Brandt hunne berichten hebben ontleend. Al waren er onder zijne berichtgevers, die iets buitengewoons hadden *kunnen* waarnemen, de lange ebbe had dáár geene landing belet; alleen de hevige storm moest hun in het oog vallen, daar (alweder volgens Valkenier) »twee Engelsche oorlogscheepen, 't eene van 80 stukken voor Petten verging, en 't ander, zijnde de Brandwacht van 22 stukken, op de Koog strande, en dat verscheyde proviand- en ammunitie-scheepen verongelukten, invoegen, na 't seggen van de Engelsche selfs, omtrent 30 scheepen van masten, touwen, ankers en roers waren ontramponneert, en bij de 500 menschen verongelukt, van welke veele met stukken van scheepen aan 't Hollandsche strant quamen drijven, waardoor d'Engelsche genootsaakt waren haar retraite na haare havens te nemen om te repareeren" (*).

Voorzeker, indien er destijds (gelijk thans) aan den Helder een observatorium was geweest, het verschijnsel zou daar op officiele wijze zijn uitgemaakt geworden. De dubbele ebbe van Februarij dezes jaars heeft even min de

---

(*) *Verwerd Europa*, deel III. bl. [illegible]. Op deze wijze laat zich ook zeer natuurlijk verklaren, hoe Lamb. van den Bosch in zijn *Ontroert Nederlant* en enkele andere schrijvers wel van den allerhevigsten storm, maar geenszins van eene dubbele ebbe gewag maken. Dit zou alleenlijk kunnen bevreemden, wanneer ook zij onze berigten van Texelsche zeelieden hadden vernomen. Waarschijnlijk hebben zij hunne mededeelingen gehad van zulke personen, die den 21 Julij in Zuid Holland of op de vloot waren geweest.

algemeene aandacht getrokken, als destijds De Knijff die van 1672 heeft vermeld, en zonder de waarnemingen van meergemelden opzichter, zoude de eerstgenoemde waarschijnlijk mede niet algemeen bekend geworden zijn, zij zoude althans niet tot de nakomelingschap zijn overgegaan. Ik zelf heb vruchteloos gezocht, andere berichten, b. v. uit Zuid-Holland, omtrent het natuurverschijnsel van 26 Febr., ll. in te winnen.

Wanneer men dus, volgens de regelen eener gezonde kritiek, behoorlijk onderscheid maakt tusschen de bronnen, die door de verschillende gelijktijdige schrijvers over dit onderwerp kunnen gebezigd zijn, dan wordt alles duidelijk. De schrijvers, die hunne berichten van Texelsche zeelieden hebben ontleend (Valkenier, Brandt,) vermelden eene *dubbele ebbe*. Degenen, die het feit van Hagenaars en Scheveningers hebben vernomen (Burnet, en zijne berichtgevers, Dijckvelt, Halewijn), spreken enkel van eene *verlengde eb;* terwijl de landtroepen en het landvolk, die wel op den storm, maar niet op den waterstand gelet hadden, ook alleen gewaagden van den *noodstorm*, waardoor zoo vele Engelsche schepen en zeelieden aan de kust gestrand waren; en eindelijk de schepelingen van 's lands vloot op de Zeeuwsche kust noch het eene, noch het andere hebben kunnen waarnemen.

Wanneer ik dus dit een en ander in oogenschouw neem, dan komt mij voor, dat wij, ook na de tegenbedenkingen van den heer De Jonge en van degenen die op zijn gezag zijn afgegaan, nog altoos de woorden van Valkenier mogen bezigen: »dat de vroeger geledene onheylen ter zee gerecompenseert wierden, door het te niet loopen van de grote vyandtlijke desseynen, die tegens Hollant ondernomen, maar alleen door Gods wonderlijk weêr en wint genadiglijk afgekeert zijn, so dat elk, die niet uytsporig wil profaneren, moet bekennen, dat God alleen so wonderlijk dese Provincie heeft bewaart in haar uyterste benauwtheyt, als Hij deselve heeft verheven tot haar uytnemende hoogte" (*).

(*) VALKENIER, Deel III. bl. 807.

ONUITGEGEVEN STUKKEN

BETREKKELIJK

DE GESCHIEDENIS DER SPAANSCHE HEERSCHAPPIJ EN DIE VAN DEN OPSTAND TEGEN SPANJE,

BIJZONDER IN GELDERLAND.

(*Vervolg van deel* VIII. bl. 272.)

LXVIII.

Kanzelier en raden des Hofs van Gelderland, aan de aartshertogin landvoogdesse Margareta.

Durchluchtige hoichgeborne furstinne, genedichste vrouwe. Wij gebieden ons opt onderdanichst ende dienstlicxste in die guede gracie van v hoicheyt.

Genedichste vrouwe. Wij hebben ontfangen uwer hoicheyts missiue van den XVII^en deses maents Julij, sampt eene instructie [1]), daermit distincte geordonniert wordt, ons cantzler ende Craneuelt to Ruremunde ende Venloe, Jacob Pieck here to Isendoren ende Johanne Wurdt, mumboir, binnen Boemel, ende Petere van Apeldoren ende Goderten Pannekouck to Harderwijck vnd to der Elborch, wat wij to besoigneren hebben, allet woe sullicke missive ende instructie oirdentlick ende int lange mitbrengen. Ende wij zijn oick (woe billick ende wij schuldich) gantz willich vnd bereyt uwer hoicheyt beuel allenthaluen nae onse vermoegen to voltrecken. Ende id sal oick sullicx onses erachtens in den vurscr. steden Ruremunde, Ven-

---

[1]) *instructie*] Deze instructie, door de landvoogdes Margareta uitgevaardigd in overleg met den stadhouder, na daaromtrent gehoord te hebben het advijs van het Hof hier vóór (deel VIII. bl. 265—272) uitgegeven, is te vinden in G. VAN HASSELT, *Stukken tot de Vaderl. Historie*, deel I. bl. 204—207.

loe, Boemel ende ter Elburch temelick ende guedt om doene zijn; die wijle aldaer die van der wet offte de overicheyt al off meest deels guedt ende catholick zijn. Dan, genedige vrouwe (khomende dese zwaricheyt to propoeste opten xviiien artikel der vurscr. instructie, vermeldende dat die commissarissen, beuindende eenige burgermeisteren, schepenen off andere officieren schuldich te zijn, die aff setten ende andere in oir plaetse stellen sollen, daer sullicx van zijner mats. wege gedaen mach worden etc.), id sall v hoicheyt belieuen ons mit genade aff to nemen vnd to verstaen, dat sijne co. mat. in egheene alle der hier bouen benoempter steden, die sich vreuelmoedich ende rebel hebben vinden laeten, in possessie is eenige schepenen aff off aen to stellen; dan sij hebben alle selffs den kuer [2]) ende stellen sich selffs, ende veranderen etc. nae dat nu in yeder stadt sullicx gebruyckelick. Ende dat binnen die vurscr. stadt Harderwijck, soe men verstaet, die wett [3]) meest deels all suspect is, ende dat derhaluen wel ende sekerlick te vermoeden staet, dat sij sich selffs ende oir mitconsorten in crimine nijet aff setten en sullen willen, voel weyniger straffen, soe doch die straff duer sententie der schepenen (onses erachtens) sal moeten geschieden, ende sullicke affstellung der culpabel schepenen voir al nyet geschiende, en sullen die commissarissen gheen assistentie, behulp noch aenwijsinge van derseluer wet hebben off krijgen, als wij hoepen dat se in den anderen steden, daer die wet (als ba-

---

2) *sij hebben alle selffs den kuer*] Zoo was het te Zutphen, want ter gunste van die stad had graaf Reinald in 1330 verklaard, „dat die schepene, die daer jaerlycx schepene zijn, alle jare eene werue hoer schepene „setten, ende kiesen sullen by hen seluen, *also als sie tot hier toe hebben gedaen.*" (Zie SLICHTENHORST, *Geld. Gesch.*, bl. 566, 567.) En dezelfde vrijheden, welke Zutphen genoot, waren aan verschillende Geldersche steden, toen die in 1312 voor het eerst hare regten ontvingen, en daaronder ook aan Harderwijk en Elburg, toegekend geworden. Zie *Gedenkw.*, deel I. bl. CIII en volgg.

3) *de wet*] De magistraat.

uen-gesacht is) meest deels guedt ende catholick is, wel hebben ende die guede tot affsettinge ende straff der quader wael to induceren wesen sullen. Ende dunckt ons daromme (doch allet onder correctie van uwe hoicheyt) dat wanneher men to Harderwijck der vurscr. instructie volkhomelick ende alst behoirt nae leuen, insunderheyt wanneer men sullicke aff ende aensettinge van schepenen ende officiers doen soll willen, dat het behoire ja noodich wesen soll, dat dair nyet alleenlick een hondert knechten waeren, alst nv (soe wij geloouen) sijn, maer dat daer ten minsten een vendlin knechten off meher ende die graue tho Megen etc. stadtholder persoenlick, mit eenen deele van den raede, off (als sijn G. nyet persoonlick daer khomen kunde) die geheele raedt tegenwoirdich waeren, om dan mitter stercker handt selffs van zijner mats. wegen die suspecte aff te stellen ende andere guede catholixe in die plaetse te kiesen ende setten. Twellick doch zijne mat., die wijle dese rebelheyt ende seditiën crimen lese matis. zijn, wael ende mit fuege, nyettegenstaende oir gebruyck, doen sol kunnen ende moigen. Ende soe tselue nyet gefueglick en sol kunnen geschien, sonder voirgaende (ten minste) sommiere informatie, soe hebben wij algereets den commissaris ende adjunct [4]),

---

[4]) *commissaris ende adjunct*] De bewegingen te Harderwijk in December 1566, op welke onderscheidene, vroeger door ons uitgegeven brieven betrekking hebben (zie deel VIII. bl. 202—216), waren, na langdurige onderhandelingen, en nadat Nijmegen, Zutphen en Arnhem de beiangen harer zusterstad krachtig hadden ondersteund, voorloopig geëindigd in een verdrag, houdende hoofdzakelijk: dat de schade, aan 's konings huis toegebragt, door de stad hersteld zou worden; dat het geschut, van dat huis afgevoerd, daar zou worden teruggebragt, nevens al het geschut aan de stad toebehoorende, en al het geweer der burgers, met uitzondering van een rappier en een ponjaard, die ieder mogt behouden; dat de drost Otto van Zandt weder op het kasteel zou komen met zoo veel bezetting als 's konings dienst zou vorderen; dat de kettersche predikant en alle geestelijken die van het oud geloof waren afgeweken, zouden uitgedreven worden; dat die van Harderwijk alles zouden herstellen wat in kerken en kloosters aan beelden, altaren en kerksieraden weggenomen, vernield of gebroken was enz. (Zie SCHRASSERT, *Beschr. van Harderwijk*, II. bl. 102—104

die geordonneert waeren om achteruolgende den verdraege het geschut opten huyse te doen brengen ende den geusen oir geweher aff to nemen [5]), mede gepermitteert om sich secretelick op als te informeren ende sonderlinge op die gestaltenisse der wetholders. Ende heefft ons derhaluen guedt gedocht, voir eerst ende aleher to Harderwijck to beghinnen, desen aen v hoicheyt mitten posten to schrijven, om te verstain, off v hoicheyt belieuen mocht (om voirangetogen redenen) yet te veranderen, daer van derseluer belieuen sal ons opt spoedelixst to aduerteren.

Daerenteyndens, genedichste vrouwe, dunckt ons (onder correctie) dat het gefueglixst wesen sol, dat mitten ersten, soe wel te Venloe als te Ruremunde, het besoi-

---

VAN HASSELT, *Stukken*, I. bl. 129—146, 153, 154, 163—167.) Welke zwarigheden de uitvoering van dat verdrag aanvankelijk reeds ontmoette, kan men zien uit het verbaal van Peter van Apeltorn, Godert Pannekoeck en Pieter van Sinte Pieters, den 28 Maart door den stadhouder en het hof daartoe afgezonden. (VAN HASSELT t. a. pl. bl. 172—177.) Eerst den 10 April kon de stad er toe komen, om hare inkomsten voor de nakoming van het verdrag te verbinden. (VAN HASSELT t. a. pl. bl. 180—183.) Uit den tekst ziet men, dat de zaak in 't laatst van Julij nog niet geëindigd was. Peter van Apeltorn en Pieter van Sinte Pieters, de eerste lid van den raad, de tweede griffier van het leenhof, waren de commissaris en zijn adjunct, die nu afgezonden waren, om het punt betrekkelijk het geschut en het geweer ten uitvoer te doen leggen. Op hunne vraag, ten wiens koste het geschut, dat van het huis afgevoerd was, daar weer op gebragt moest worden, antwoordde het hof den 24 Julij, dat, daar de capitulatie medebragt, „dat de drost het geschut op het huis halen zal", zulks op 's konings koste behoorde te geschieden. — Het blijkt weder uit den toon van dezen ganschen brief, dat het hof, tegenover landvoogdes en stadhouder, de gematigdheid voorstond en, zoo veel mogelijk, de strenge maatregelen tegen de ketters door de wijs van uitvoering poogde te verzachten.

[5]) *den geusen oir geweher aff to nemen*] Deze uitdrukking strekte den stadhouder, in wiens handen deze brief door Margareta gesteld werd om haar daarop van berigt en raad te dienen, tot groote ergernis. Hij liet niet na, er dadelijk de aandacht der landvoogdes op te vestigen, en het hof daarvan kennis bekomen hebbende, haastte zich te berigten, dat het een schrijffout was, die bij het overlezen der minute niet in het oog was gevallen, maar dat de meening was geweest, om, in plaats van „den *geusen* oir geweher aff to nemen", te schrijven, „den *burgeren* oir geweher aff to nemen."

gneren sijnen voirtganck hadde, want anders (dewijl die twee steden bij mallickanderen ligghen) sall altijts ende daegelicx in d' eene stadt van d' andere rumoir gespreyt worden van tghoene datter geschiet, daer dan oick voele loegenen onder sullen loopen, waer vuyt inconuenienten rijsen muchten. Ende soe hier gheen raeden meer en zijn bouen diegheene die algereets bij v hoicheyt geimploijeert zijn, dan die heere van der Horst, Johan van Stalbergen ende Amelis van Ampstel van Mÿnden, ende Stalbergen sich excuseert ende begeert to Venloe nyet gecommitteert to worden om dat hij van daer gebuertich is, doch presenterende elderswaer sijne dienst daert v hoicheyt belieuen wol hem te schicken, sol v hoicheyt den here van der Horst ende Amelis van Amstel van Mynden [6]) daertoe committeren moigen.

Oick, genedichste vrouwe, so het laetste artikel der vurscr. instructie mitbrenght, dat, om exempel ende schrick te geven, id dientlick zijn sal, eenige eeuwichlick op ten galeyen te comdempneren etc., ende soe wij in desen furstendomme Gelre ende graeffschappe Zutphen noch gheen bevel, noch oick wetenschap en hebben van yemant op ten galeyen [7]) te condempneren noch doen vueren, oick nyet en weten wair men dien brengen soll oft wat adressche men sol hebben mit gelijcken circumstantien, sol v hoicheyt belieuen ons van alle gelegentheijt (als villicht in anderen sijner ma[ts] landen geschiet mach zijn) te verstendigen.

Durchluchtige hoichgeborne furstinne, genedichste vrouwe, wij bidden Godt almachtich uwe hoicheyt in hoigen voirspoedigen regimente lange ende gesondt

---

[6]) *den here van der Horst ende Amelis van Amstel van Mynden*] Deze ontvingen werkelijk de bedoelde commissie den 6 September 1567. De eerste was Johan van Wittenhorst heer tot der Horst, een der aanzienlijkste edelen uit het kwartier van Roermonde; de tweede, een afstammeling uit het oude Hollandsche geslacht van Amstel, was niet, gelijk VAN SPAEN zegt (*Hist. der Heeren van Amstel* enz. bl. 189) in 1574, maar in 1563, door koning Filips tot raad van het hof van Gelderland benoemd.

[7]) *galeyen*] Verg. het aangeteekende, deel VIII. bl. 272.

leuende to erhalden. Geschreuen tho Arnhem, den XXI[en] Julij XV[c]LXVII.

Uwe hoicheyts oidtmoedige ende
onderdanige dieners.
Die Cantzler etc.

Naar de oorspronkelijke minute, onder de in- en uitgaande brieven van het voormalig Hof van Gelderland.

LXIX.

De aartshertogin landvoogdes Margareta, aan kanzelier en raden des Hofs van Gelderland.

Margarita van Godts genade hertoginne van Parme, Placentz etc. regente ende gubernante.

Lieue besundere. Ontfangen hebbende in corts verleden daegen uwen brief van den XXI[en] dach des verleden maents Julij, wij hebben des grauen van Meghem aduis daerop wel willen verstaen, aleer v daerop te antwoerden, twellick ons nv aengecommen sijnde sullicx als ghij sien sult vuyt extract hierbij gevueght, ende tzelve goedt gevonden hebbende, hebben v tzelve wel willen verstendigen bij desen, daer mit ghij v den selven nhae allenthaluen reguleert, *ende wanneer eenige aldaer sijn sullen die gecondempneert sullen sijn op de galeyen, ons sullicx aduerterende, sal tzelue dem commissaris daer toe verordent verstendiget, ende v voerts de wete gedaen wordden, woe men met den gecondempneerden sich wijders sal hebben te richten.* Lieue besundere, God sye met v. Geschreuen te Bruessel, den II[en] dach Augusti XV[c]LXVII.

(*Get.*) Margareta.

Extraict d'une lettre du conte de Meghem à madame la duchesse de Parme etc. du XXVIIIe *jour de Juillet* 1567.

J'ay aussy veu la copie de la lettre de ceulx du conseil en Gheldres, par laquelle ilz representent à vostre Alteze les difficultez qu'ilz trouuent pour effectuer l'instruction qu'elle leur at enuoiée. Sur quoy elle me commande que je luy aduise de mon aduis sur chacun poinct. Et quand au premier, puis qu'ilz escripuent que leur commission sera bien faisable es villes de Ruremunde, Venloe Bommel et Elborch, il me samble qu'ilz l'y aient à effectuer.

Quand à celle de Harderwijck, je me refère au 18e article de ladicte instruction, dont j'ay icy faict joindre copie, et il me samble que quand les commissaires y auront prins l'information et faict tout ce que par ladite instruction leur est enchargé, sy alors ilz ne scauent tant faire par induction que l'on desmecte ceulx du magistrat qui seront trouvez suspects, qu'ilz aient à faire rapport de leur besoingne à vostre Alteze, qui y pourrat alors enuoier tant de gens qu'elle vouldroit, et procéder à ladite démission par la main forte, ou aultrement par justice, comme elle trouuera conuenir. Et j'ay trouué estrange ce que ceulx dudict conseil escripvent à vostre Alteze, qu'ilz ont commandé au commissaire qui irat audict Harderwijck, qu'il oste seullement les armes aux gheulx, veu qu'il est dict par l'appoinctement faict auecq eulx qu'elles seront ostées à tous bourgeois et habitans, et leur ay escript pourtant qu'ilz le facent ainsy, et cela faict et estant vostre Alteze du tout bien informée, elle pourra alors (sy elle le treuue bon) commectre quelq'ung pour les faire rendre à ceulx qui sont toujours esté bons.

Quand au poinct où ilz escripuent qu'il seroit bon que l'on commençast pour le premier aussy bien audict Venloe que à Ruremunde, il me samble qu'il n'emporte plus beaucoup sy l'on prenne l'information audict Venloe deuant ou après, néantmoings puis que les vacances sont deuant

la main, et que nul conseillier aurat alors à faire à Arnhem, et que le Sr. van der Horst est là, qui est ung gentilhomme des principaulx du pays [8]), qui exécutera bien ceste commission, il ne sera que bien, qu'ilz le facent aussy audict Venloe pour avoir tant plustost faict, et affin que, après lesdictes vacances, tous les conseilliers puissent estre ensamble audict Arnhem.

Naar den oorspronkelijken brief, met zijne bijlage, afkomstig van het voormalig Hof van Gelderland.

---

[8]) *le Sr. van der Horst — ung gentilhomme des principaulx du pays*] Zie hier boven, bl. 207 aant. 6.

HET HOF VAN HOLLAND VERLEENT WAPENS.

Er werd mij eens gevraagd naar den oorsprong der wapens van steden en dorpen. Ik antwoordde, dat de oudste stedezegels meestal eene kerk, eene poort of een kasteel vertoonen, en, waar het handelplaatsen geldt, ook wel een schip; dat overigens de meeste wapens sprekend of althans zinnebeeldig zijn, zooals b. v. die van Arnhem, Goeree, 's Hertogenbosch, Helmond, Leeuwarden, Vlissingen enz. en dat de heerlijkheden meestal de wapens hunner eerste bezitters voeren. Onder de republiek meende ik dat alles van de willekeur der plaatselijke besturen afhing, en ik wist niet dat hier te lande de hooge regering zich daarmede ooit had ingelaten. Het is mij echter thans gebleken, dat dit nu en dan geschiedde en dat het hof van Holland, zeker als representerende in sommige zaken de grafelijkheid, aan eenige gemeenten bij bijzondere brieven wapens verleend heeft. Ik weet niet, of dit ook in andere provinciën geschiedde; ik wil alleen opgeven, wat mij daarvan uit de *Memorialen van den Hove* gebleken is.

Het eerste voorbeeld dagteekent van 1611. De hoofdingelanden, dijkgraaf en heemraden van Wieringerwaard, begrijpende dat zij een zegel noodig hadden, en »dat zij suppliante daartoe van doen hadden »authorisatie van dezen hove", wendden zich derhalve bij rekwest aan dat collegie, leverden een ontwerp van een zegel over en verzochten magtiging om dat in alle zaken, het gemeene land concernerende, te mogen gebruiken. Het hof, hun verzoek overwogen hebbende, »consenteert henluyden mits dezen twapen ter zaecke van justitie bij henluyden in dezen verzocht ten fijne als voren" (*). Het

(*) *Derde Memor. Duyck*, fol. 27.

wapen wordt daarbij in den brief afgebeeld, zijnde van zilver met twee stappende zwanen faaswijs in natuurlijke kleur, gegrond van sinopel; het schild van achteren gehouden door eenen leeuw van keel met een hooivork in elke voorpoot, en als aanleiding tot dit wapen wordt opgegeven »doordyen op die zelve waert veel swanen hadden gehouden, die uyt Vrieslandt ende andere quartieren plagen te commen."

Het volgende jaar 1612 herhaalde zich dat geval ten aanzien van de Beemster. Deze verkreeg tot wapen eene bruine koe naar de regterzijde van het schild gekeerd, staande op eenen grond van sinopel. De punt is met golvend water gevuld. Het hoofd van het schild van zilver, met eene opgaande zon van goud in den regter hoek. Het schild van achteren gehouden door eenen leeuw van keel met twee omgekeerde horens van overvloed. Het randschrift heeft: LANDS SEGEL. BEEMSTER. 1612 (*). De aanleiding tot dit wapen is duidelijk.

De hoofdingelanden van de Schermer volgden op hunne beurt dit voorbeeld in 1635 en verkregen van sinopel met een gaanden engel van zilver (of eigenlijk slechts wit), houdende in de regterhand een opgeheven zwaard van zilver, met gevest van goud, en in de linker een schild van lazuur met eenen molen van goud. Boven den engel leest men: SCHERMERS BESCHERMER (†).

Het laatste geval, mij voorgekomen, betreft het in den aanvang der 17e eeuw gebouwde dorp 's Graveland, dat den 13 Julij 1641 tot wapen ontving van zilver met eene gekroonde trapgans staande op een heuveltje, zooals daarboven te lezen staat, alles bruin van kleur (§).

Men ziet, dat de regels der heraldiek bij deze wapens al zeer weinig in acht genomen zijn, maar de omstandigheid, dat het hof zich met deze zaken inliet, is, schoon niet af te keuren, echter opmerkelijk. B.

(*) Ald. fol. 132. (†) *Zesde Memor. Criep*, fol. 252.
(§) *Eerste Memor. Rolland*, fol. 191.

HET

DERTIENDE ARTIKEL DER UNIE VAN UTRECHT.

(EENE VOORLEZING, OP DEN 2 JANUARIJ 1854
TE ARNHEM GEHOUDEN.)

DOOR

Mr. G. A. DE MEESTER.

Het dertiende artikel der Unie van Utrecht, of hare bepaling omtrent het uitoefenen der godsdienst: ziedaar mijn onderwerp. Eene stof, waartoe — waarom het te ontkennen? — het vervlogen jaar aanleiding gaf, maar toch, afgescheiden van die aanleiding, hier te behandelen; want, wèl zeggen wij den Minister van Binnenlandsche Zaken na, dat 1853 eene belangrijke bladzijde in de geschiedenis van het vaderland zal beslaan; — maar daarom dan ook het oordeel liever aan het nageslacht.

„L'histoire est un organisme merveilleux, dont aucune partie ne doit être retranchée," zegt een keurig geschiedschrijver (*), en wie zal het tegenspreken? maar toch — hoe dikwerf wordt die waarheid vergeten, ook door hen, die gewagen van het gemeenebest, de Unie als grondslag, de heerschende godsdienst? Zoo wij haar niet willen miskennen, dan zal een groot gedeelte van den tijd, door u goedwillig mij afgestaan, besteed worden aan eene beschouwing van hetgeen de Unie voorafging.

Bij het herinneren aan eenen Geert Groote te Deventer in 1340 en diens Broederen des gemeenen levens, bij het noemen der namen van Goesevoet, Agricola en Jan Busch, zult ge mij toestemmen, dat de

---

(*) MERLE D'AUBIGNÉ, *Histoire de la réformation*, tome V.

weg, door Erasmus bewandeld, hier te lande niet geheel ongebaand was. De wetenschappen immers werden door dezen evenzeer met hetzelfde doel (het hervormen der kerk in de kerk) beoefend. Ik zeg: hier te lande. Want, rigten wij onze schreden naar Engeland, dan vernemen wij, dat Oswy, Wilfrid, Wycleff en Cobham reeds ten grave zijn gedaald; naar Duitschland — hoe vele offers had de Hussiten-oorlog niet geëischt? En Frankrijk's Augustijner broeders worden door het wetenschappelijk nageslacht nimmer vergeten.

Maar de toegang tot den bijbel voor een ieder, zonder den sleutel van Petrus — het is waar — werd door onzen Erasmus geopend. En toen daarbij de onfeilbaarheid der priesters betwijfeld werd, toen was de grond voor het zaad der Hervorming meer en meer bereid.

De overheid had het nog niet vergeten, hoe vroeger, in 1445, plakkaten noodig waren, om haar te beschutten tegen de scherpe pijlen der ironie, uit de kamers der rederijkers geschoten; het was dus niet onwelgevallig, toen diezelfde kamers, maar met een gansch ander publiek bezet (het beschaafde volk, in plaats der geestelijken), met soortgelijke wapenen de vorige bezitters bestreden. Moest uit die wrijving geen licht ontstaan? Wel kwetste Erasmus' *Lof der Zotheid* diep, maar het onderwerp, de domheid der geestelijkheid, was reeds niet meer nieuw. En Erasmus was niet onregtvaardig. Gij weet immers, hoe hij, aan de eene zijde gispende, aan de andere zijde zorgde, dat het licht der wetenschappelijke predikers alom scheen, dat hij ook bij het nageslacht hunne eer heeft bewaard.

Van daar, dat Henrik, graaf van Nassau, in 1519 met regt tot de geestelijkheid van 's Hage mogt zeggen: „Gaat gijlieden heen, predikt het Evangelie van Christus met alle opregtheid, gelijk het door Luther gepredikt wordt; vermijdt alle bitsheid; zijt bescheiden en zachtmoedig; beleedigt niemand, en dan zal ook niemand er over klagen, dat gij hem moeijelijk valt" (*).

(*) GERDES *Introductio ad Hist. Ref.* §. XIV. p. 24.

Gij bespeurt het: de leer van Luther tierde toen reeds op onzen bearbeiden grond. Maar keizer Karel was in Nederland tevens landsheer.

In Duitschland zag hij, ondanks het Wormsche edikt van 26 Mei 1521 (*), het getal Lutheranen zoo zeer toenemen, dat te sterke tegenstand onmogelijk was; want de vorsten bezaten daar, evenzeer als hij, landsheerlijke regten. Toen de vorsten van Saksen, Brandenburg, Lunenburg, Hessen en Anhalt, op den rijksdag te Spiers in 1529, zich ter gunste der hervormden openlijk tegen zijne bevelen verzetteden; toen zij zich, een jaar daarna, tot het handhaven der godsdienstvrijheid openlijk verbonden; toen was dit niet een eenig voorbeeld, dat de vorsten hunne regten tegen eenen keizer handhaafden. De kroon van Karel V was niet zoo gevierd, als die van Karel den Groote. Het slagzwaard tegen den keizer te wetten was niet meer majesteitsschennis. Ja, wel was de keizer in 1547 te Mühlberg overwinnaar; maar vijf jaren later was de vrijheid der godsdienst bij het vredesverdrag van Passau voor de vorsten voldongen.

In Nederland was aan Karel een ander standpunt aangewezen. Dáár was hij ook landsheer. Wel waren enkele deelen van hem onafhankelijk; wel weerstreefde Gelderland tot 1543 zijn gezag; maar waar de landsheerlijke kroon hem met de keizerlijke tooide, daar was zijne magt groot. Het is waar, de landsstenden temperden wel die magt; vrijheden waren bezworen; maar de wil des landheers was hier wet. *In imperio Germanico, ubi plenissima libertas conceditur, nullis subditis permittitur, contra dominorum principumque suorum voluntatem religionem amplecti; sed aut se eorum ordinationibus submittere, aut provincia excedere cogantur*, schreef Viglius aan Hopperus. En geenszins werd dit betwijfeld;

(*) *Ordonnantien, statuten, edicten en placaten gepubliceerd in de landen van herwaarts over van weghen der keyserlicker ende conynglicker majesteiten.* Gent 1562, bladz. 88 en volg.

immers graaf Jan van Nassau zelf erkende dat regt in zijn schrijven van October 1566 aan zijnen broeder Lodewijk (*). — Van daar dan ook, dat aan de Duitsche vorsten de keuze tusschen Luther en Kalvijn verbleef. In Gelderland zette Karel van Egmond in 1532 reeds priesters af, als verdacht van Luthers leer. Willem van Gulik had in 1539 kunnen besluiten, om de wederdoopers en andere *lasterlicke secten* te straffen, even als alle oproerige en andere moedwillige geweldenaars (†); maar welk gezag bezat hij zonder zijne staten? — Wel zijn de scherpe plakkaten van Elisabeth van Pallandt in haar graafschap Culenburg tegen de ketters afgekeurd, maar haar regt werd nimmer betwist.

Waar Henrik van Nassau, als stadhouder, uitvoerder der bevelen van den graaf was, daar was het geen wonder — ge hoordet immers zijne taal — dat de hervorming al sneller en sneller veld had gewonnen, en nu eenmaal de plant wortel had gevat, verspreidde zij hare takken verder en verder. Het plakkaat van 1521 baarde, ja, schrik, maar slechts tijdelijk; ofschoon wij den inhoud waarlijk niet zacht noemen; de genade, den berouwvollen te bewijzen, was: het zwaard voor den brandstapel. Wij willen geen oordeel vellen over Simon Stijls vonnis: „Geen wonder, dat Karel niets verzuimde om het gezag van den pauselijken zetel te handhaven, vermits dat gezag, als met het keizerlijke vereenigd, ten aanzien van andere mogendheden niets kon verliezen, zonder dat de keizer het nadeel voelde" (§); maar ten minste aan zijne landvoogdesse Margaretha edeler drijfveer toeschrijven. Bedenk wel, zij, eene vrouw, en de godsdienst, die, waarin zij opgevoed was! Wij vallen haar dus niet te hard, dat zij den raad gaf om het plakkaat van 1521 het volgend jaar te hernieuwen, of dat Frans van der Hulst tot geloofsonderzoeker benoemd

(*) GROEN v. PR., *Archives*, t. II. p. 353.
(†) G. v. HASSELT, *Geld. maandw.*, II. 92—97.
(§) *Opkomst en bloei* (Amst. en Harl. 1778), bl. 113.

werd (*); maar wel hen, die bij het laatste haar ter zijde stonden, alsof het *jus de non evocando* immer met de voeten getreden kon worden. Wie dankt het den voorvaderen niet, wanneer zij de vrijheden verdedigen? daarbij reikten roomschen en hervormden immers elkander steeds de broederhand. Wij hooren daarom met welgevallen de verklaring van Deventers magistraat in 1532, bij het afwijzen der geloofsonderzoekers: „Wij zelve zijn wel in staat, naar het geloof onzer burgeren genoegzaam onderzoek te doen, en, naar dat wij het bevinden, te straffen of vrij te spreken. Gijlieden hebt hier niets te doen; wij bevelen u, dat gij zonder toeven de stad verlaat, en met zulk een' oogmerk nimmer herwaarts terugkomt" (†).

En toch miskende Karel geenszins het gezag van den magistraat geheel. Bij de ordonnantie van 17 Julij 1526 immers, had hij hun de magt gegeven, om de boeten, gesteld op het bijwonen der bijeenkomsten, te verzachten (§). Hoe velen, ook na Jan de Bakker, in 1525, den brandstapel reeds beklommen hadden, zoo was de uitvoering zijner bevelen toch te zacht. Van daar het plakkaat van 25 Sept. 1550.

Het Germaansch beginsel, gehechtheid aan eigen regters, door het benoemen van geloofsonderzoekers opgewekt, ontwaakte bij het vernemen der gruwelen eener Spaansche inkwisitie ten volle. Indien het besluit tot de inkwisitie niet ingetrokken ware, voorzeker, nimmer zou Margaretha dan den geest van tegenstand voor het oogenblik hebben overwonnen; alleen met eenige inschikkelijkheid was het mogelijk, vroegere plakkaten te handhaven en op brandstapels en schavotten het bloed der ketters als een Gode welgevallig offer te doen stroomen. Wel was de tijdgeest toen een booze geest! Daarom achten wij te hoo-

(*) Verg. GACHARD, *Corresp. de Philippe II*, t. I. *Rapport à M. le ministre de l'intérieur*. p. CIIII—CXI.

(†) REVIUS, *Daventria illustr.*, p. 250.

(§) *Ordonnantiën, statuten enz.* Gent 1562. p. 103, en BRANDT, *Historie der Reformatie*, d. I. p. 99.

ger de drie beginselen, die toen bij de Nederlandsche hervormden op den voorgrond stonden; te weten: het aannemen der heilige schrift als Gods woord, met verwerping van alle menschelijk gezag; vrij onderzoek en vrije belijdenis der Evangelische waarheid; voortdurende hervorming.

Ik behoef u gewis niet te herinneren aan de pracht en den rijkdom, inzonderheid door Antwerpen ten toon gespreid, toen in 1555 Karel het landsheerlijk gezag zijnen zoon Philips overdroeg, of aan de hulp tegen Frankrijk, destijds door Nederlands edelen verleend. Wel was ook Philips een magtig, ja, een der magtigste vorsten van Europa, maar vergeten wij nimmer, dat hem het keizerlijk gezag ontbrak, zoo noodig om met regt zich te stellen boven de kleinere landsheeren, die in het hunne aan hem gelijk waren.

Te zeer was Philips echter aan zijn geloof gehecht, te zeer door ijveraars voor dat geloof omgeven, dan dat de plakkaten van zijnen vader in eenig opzigt verligt zouden worden. Integendeel: bij zijn vertrek naar Spanje liet hij zijne landvoogdesse Margaretha, noch zonder bevelen, noch zonder raad. De bisschop van Atrecht was immers de ziel van dien raad? toen nog bisschop, nu spoedig aartsbisschop (*). — Franciscus Sonnius, aan de eene zijde de klagten over de geestelijkheid, en aan de andere zijde de onafhankelijke wetenschappelijke rigting willende fnuiken, gaf in 1559 den raad tot het oprigten van bisdommen (†). Het verzet kwam geenszins van de hervormden alleen; maar de handelsbetrekkingen hadden het volk over het algemeen tot verdraagzaamheid gestemd, en — vergeten wij het nimmer! — toen was het denkbeeld der bisdommen naauw verbonden met het denkbeeld der Spaansche inkwisitie, waardoor de handel zou kwijnen, en voorregten en vrijheden verkort worden.

(*) VAN METEREN, d. I. bladz. 247.

(†) VAN METEREN, *Ned. Geschiedenis*, d. I. bladz. 246; BRANDT, *Historie der Reform.*, d. I. bladz. 235. In den *Volks-Almanak voor Ned. Katholieken* 1854 komt een lezenswaardig stuk voor over de bisdommen; waarin echter over de regeling van 1559 genoegzaam gezwegen wordt.

In plaats van den adel, de geestelijkheid en het volk op zoodanig besluit voor te bereiden, besluit de koning, bekrachtigt de paus, en werd het ook toen openbaar. Daarbij kwam de invloed der Spanjaarden en de klagten over het krijgsvolk, klagten, niet alleen der hervormden, maar van allen. Daarom kon het Willem van Oranje gelukken, Granvelle te verwijderen, en hij, nu eenmaal Margaretha's regterhand, wil, ook in het belang van den handel, dat de plakkaten tegen de godsdienst, ofschoon reeds slapper gehandhaafd, ingetrokken worden. Egmond, ik herinner het u slechts, vertrok daarom naar Spanje. — Maar Philips en zijne Spaansche omgeving geloofden, dat gestrengheid noodzakelijk was; alleen scheen het openbare der teregtstellingen de driften op te wekken. De hervorming nam daarbij in het naburige Frankrijk te zeer toe. Wat een godsdienststrijd tusschen burgers was, ja, dat ondervond men daar, en hoezeer het denkbeeld aan eenen religionsvrede, waarbij, nevens de moederkerk, ook de hervormden toegelaten werden, ook dáár bestreden werd, Guise's pogingen vermogten niet hem te beletten.

Een onzer geschiedschrijvers over dien tijd (*) zegt: „Deze oorlogen en staat in Frankrijk hebben de Nederlanden geene kleine oorzaak en voedsel tot beroerten gegeven." En inderdaad, het was niet te ontkennen, dat het voorbeeld navolging vond. In Vlaanderen en Artois predikten Fransche leeraars; de magistraat zag in zijn midden menig lid de hervorming toegedaan. Maar nog meer. Nu ook werd de evangelieleer vervormd tot eene geloofsleer, tot eene leerstellige godgeleerdheid. Nevens de Augsburgsche belijdenis van 1530 stonden de gevoelens van Zwingli, en nevens de Zwingliaansche rigting kwam thans het Kalvinisme. Die rigting vond vooral in Brabant ingang, en nadat prins Willem haar erkende, wist zij zich voorwaar wel streng te handhaven.

In 1565 schreef Philips, dat de regters te laauw

(*) VAN METEREN, d. I. bladz. 214.

handelden. Waren er, die voor oploop vreesden, welnu, zij konden immers door anderen, minder vreesachtig, vervangen worden (*). Is het noodig, dat ik u schets, hoe de vrijmoedigheid der hervormden door de verdrukking toenam, hoe hare belijders gewapend ter godsdienstoefening verschenen, hoe de kerken of de schuren de toehoorders niet konden bevatten, hoe zij daardoor van hunne magt overtuigd werden? behoef ik u te herinneren, hoe de edelen, als zoodanig, gedrongen werden om voor de belangen van het volk te waken; hoe het smeekschrift der landvoogdesse werd aangeboden, of het zenden van den markgraaf van Bergen en den heer van Montigny tot den koning vruchteloos was? Gewis niet; maar verzwijgen kan ik niet, het adres der hervormden te Antwerpen, waar in dien tijd eene synode gehouden werd, den magistraat in 1566 aangeboden. Antwerpen toch was met Gent een middelpunt der hervorming. Der hervormden getal was zoo zeer toegenomen, dat geheime predikatiën onmogelijk waren; daarom wenschten zij die in het openbaar te houden, maar verzochten, dat hun eene plaats in de stad wierd aangewezen, om alle oproer en wanorde voor te komen. Twee godsdiensten konden zeer wel verdragen worden; immers in Rome de Joden? welnu, de wetgevende magt en jurisdictie behoorden aan den magistraat; de privilegiën van Antwerpen gaven de magt, om het verzoek toe te staan.

Die adressen herhaalden zich. Den edelen te St. Truijen vergaderd boden zij aan, om de wapenen neder te leggen en zich te onderwerpen aan de bepalingen eener vergadering der staten; alleen tot zoo lang wenschten zij bescherming der edelen en der landvoogdesse tegen alle vervolging. In de noordelijke gewesten werd hier en daar, voorwaar niet alleen in Holland, evenzeer openlijk gepredikt.

Maar ziet, als een onweder barstte daar eensklaps in Nederland de beeldstormerij los. Gij weet het, hoe het

---

(*) GACHARD, l. l. p. CXXX, en BRANDT, *Hist. Ref.* d. I. bladz. 235.

graauw de kerken binnenstormde, altaren en beelden omver rukte, als barbaren geene kunstgewrochten ontzag. Gij weet het, hoe, van het zuiden naar het noorden, van het westen naar het oosten, die woedende, alles vernielende orkaan voorttrok. — Het graauw? Hoor, hoe de hervormden in Antwerpen terstond in waarheid voor God betuigden, dat het afbreken der beelden buiten hen was geschied; zij waren steeds bereid, de bevelen van den magistraat te volgen, want zij erkenden, dat de magistraat door God was ingesteld. Steeds waren zij immers gewillig, alle lasten te dragen; hunne predikanten om den burger-eed te zweren; maar, zonder iemand in zijn gemoed te dwingen, wenschten zij ook niet gedwongen te worden en God volgens overtuiging vrij te dienen (*).

In waarheid, die taal was opregt, en in de meeste zuidelijke gemeenten kon zij met de hand op het harte gesproken worden; — maar in het noorden? Neen, helaas! daar was de schuld der beeldstormerij niet alleen door het graauw te boeten. Ook in ons gewest leveren de archieven menig bezoedeld blad.

Margaretha was ten einde raad. Ook nu was hare hoop op Oranje. Ofschoon hij zich, sedert eenigen tijd, om de gestrenge bevelen des konings teruggetrokken had, is hij vaardig. Bijgestaan door Hoorn en Egmond belooft hij, dat, indien het volk de wapenen aflegt, zich van alle ongeregeldheden onthoudt, het prediken, in die gemeenten, waar het toen plaats vond, toegelaten zou zijn, totdat de koning en de staten generaal anders zullen bevelen; mits dat de katholijken in de uitoefening der godsdienst op geenerhande wijze zouden belet worden en de kerken behouden. Uit naam des konings bevestigden de landvoogdes, graaf Lodewijk van Nassau en twaalf edelen het verdrag.

Zoo werden alle bloedplakkaten opgeheven en velen konden God naar licht en overtuiging dienen.

(*) Bor, *Ned. Historie*, boek II. fol. 61.

Maar hoe lang? Neen, wel zwak, maar trouweloos had men ook deze Margaretha nimmer gewaand; en toch, naauwelijks haalt zij ruimer adem; naauwelijks bespeurt zij, dat juist die beeldstormerij edelen en magtigen des volks de zaak der hervormden doet verlaten, of het verdrag wordt vergeten. Van de ambtenaren wordt op nieuw eenen eed gevorderd, om hen te verpligten, den koning, tegen wien ook, te dienen, en Valenciennes kon het getuigen, welk lot de hervormden alom wachtte. De kerken der hervormden werden omvergehaald en de stichters eindigden hun leven daar aan de balken (*). Te vergeefs zocht de verontwaardigde prins hulp in Duitschland; in Amsterdam gaf hij den raad, om de kerken wederom den roomschen in te ruimen. Wat mogt het later Egmond baten, of hij in Vlaanderen het prediken zoo sterk tegen ging en de beeldstormers met den dood strafte? En in ons gewest? de commissarissen des hofs reisden, op last des stadhouders, den graaf van Megen, her- en derwaarts; het *jus de non evocando* mogt niet baten, en wee hun, zoo wel hier als door het geheele lieve vaderland, die het heil niet in de vlugt vonden. Welke keus bleef er anders over, toen Alva in Nederland verscheen, dan om den smaad, den koning en de godsdienst aangedaan, in der geuzen bloed te zuiveren? Meer dan honderdduizend hervormden verlieten den geboortegrond. Nog eenmaal boden zij den koning een adres aan. Ook daarin beriepen zij zich op hunne onschuld aan de beeldstormerij, verklaarden te gelooven aan de twaalf artikelen des geloofs en het bepaalde door de oudste conciliën; ook daarin verzochten zij slechts vrijheid van godsdienst, en boden voor dat voorregt eene som van drie millioenen gulden; dan de uitkomst was even vruchteloos. De prins van Oranje vertrok naar Duitschland, en met hem lagen in eens alle plannen, die ter herstelling van gewetens-vrijheid door de hervormden, en van burgerlijke vrijheid door allen

(*) VAN METEREN, d. I. bladz. 405.

zonder onderscheid van godsdienst, ontworpen waren, in duigen. Frankenthal, Hanàu, Duisburg en Engeland namen de meesten onzer vlugtelingen op. — De tooneelen der nu volgende jaren behoef ik u gewis niet voor het geheugen te roepen. — Voor de bijl des beuls was ook de vliesridder niet meer veilig. — Men moest de Nederlandsche opstandelingen in hunne eerste rust overrompelen, hun een scherpe breidel in het gebit wringen, was de raad door Philips opgevolgd, en de inkwisitie-raad te Madrid verklaarde immers, dat, daar, op weinigen na, alle Nederlanders ketters waren of kettersgezinden, zij ook allen volgens het volkomenste regt den dood verdienden (*). Inderdaad, nimmer werd op Nederlands grond meer edel bloed vergoten, dan in 1567 tot 1572; maar juist dat bloed, die wreedheid, het daaruit te volgen kwijnen van den handel, was vruchtbaar zaad; en dan het eischen van ongewone lasten. De Nederlanders waren wederom broeders en, zonder onderscheid des geloofs, als één man, zagen zij in Alva en de zijnen wreede, gehate vijanden. Maar de gemeentebesturen waren afgezet en door anderen, ter keuze der Spaansche stadhouders, vervangen. Vruchteloos begeerden in 1570 te Spiers rijksvorsten en steden, ook voor Nederland als een deel van het rijk, den religions-vrede.

Indien men de monniken uitzondert, wier tieren en razen bleef voortduren, dan kan men de roomsche geestelijkheid over hare gematigdheid in dien tijd geenen lof ontzeggen, terwijl zij tevens de leer der kerk meer oordeelkundig voordroeg. Van daar, dat velen der niet gevlugten in den schoot der kerk terug keerden. In die plaatsen evenwel, als in Holland, waar Alva niet geheel overwinnaar was, daar volgden, helaas! de hervormden, uit wraakzucht, in wreedheid hunne vijanden na, en menig achtenswaardig roomsch geestelijke werd moorddadig omgebragt.

De oorlogskans was te land tegen Oranje. Bedenk

(*) VAN METEREN, d. I. bladz. 433.

slechts, hoe, uit het geschut te Jemmingen veroverd, Alva's standbeeld op het kasteel te Antwerpen verrees. Geen wonder dus, dat op der Watergeuzen geluk alleen nog hoop te bouwen was, en — die hoop werd immers niet teleurgesteld.

Ruim drie maanden na de verovering van den Briel (15 Julij 1572) vergaderen Hollands edelen en van twaalf steden de gezanten, te Dordrecht. Den heer van St. Aldegonde wordt de voorzitters-zetel aangeboden. Gij kent gewis zijne toen gehoudene schoone rede; zoo niet, BOR heeft ze u bewaard (*). De prins van Oranje, ofschoon afwezig, werd als stadhouder des konings erkend, en deze verklaarde zich later bereid die betrekking te aanvaarden, „doch niets te zullen verrigten, dan bij advies der staten, wie de gelegenheid des lands en de humeuren der ingezetenen best kennelijk waren" (†). Trouw heeft de prins woord gehouden; en waarlijk, menig inzigt opgeofferd. Marnix verklaarde als meening des stadhouders: vrijheid van godsdienst, hetzij in het openbaar, in kerken of kapellen, zoo als de magistraat dit het voegzaamst zal oordeelen. Zoo lang de geestelijken zich niet vijandig betoonden, moest hun vrijheid worden vergund, geene stoornis. Het advijs der generale staten kon hierin verandering brengen. — De afgevaardigden verklaarden die gevoelens te deelen. En toch werd dat besluit reeds het volgend jaar in zoo verre gewijzigd, dat de roomschen hunne godsdienst slechts in bijzondere huizen mogten uitoefenen. Van waar die veranderde zin? Handelden Hollands staten zóó uit voorzigtigheid? Het is waar, na het verlies van Haarlem, terwijl Amsterdam spaanschgezind blijft en de vijand moed vat, door de overwinning op de Mookerheide, was het volk diep ter neer geslagen. Alva was door den zachtmoedigen Requesens vervangen, en hij, ervarene, over-

---

(*) *Nederl. Oorloghen*, boek VI. bl. 281; HOOFT, *Ned. Historie*, bladz. 248.

(†) BOR, boek VI. fol. 283; HOOFT, *Ned. Historie*, bladz. 260.

tuigd van den verkeerd ingeslagen weg, tracht te herstellen wat verloren was. Maar het dulden van eene godsdienst nevens de roomsch katholijke, neen, dat zou Philips steeds weigeren, en daarom mistrouwen Hollands hervormde staten steeds den Spanjaard. En de prins van Oranje? Tijdens de bloedige vervolging van het hervormde geloof, had hij gewild, dat men tevreden was met het gedoogen eener huiselijke godsdienst, en evenzoo was in zijn prinsdom Oranje alle openbare vertooning der hervormde leer te keer gegaan; — maar niet alzoo Hollands staten. Een onzer geschiedschrijvers in dezen zegt: „De gematigde zin is Willems zin" (*). En inderdaad, het was in zijn geest, dat, zoo als wij zagen, Hollands eerste staten-vergadering, in dit bloedig tijdperk, den roomschen geheel vrije godsdienstoefening toekende. Daarmede strijdende besluiten zag *hij* met weerzin; want wanneer de staten van Holland en Zeeland in 1575 geboden, dat hij de oefening der Evangelische gereformeerde godsdienst moest voorstaan en handhaven, doende de oefening der roomsche religie ophouden, zonder echter te gedoogen dat op iemands geloof onderzoek wierd gedaan, wilde Oranje, dat de woorden „roomsche religie," veranderd zouden worden in „religie strijdende met het Evangelie" (†). En was het tegendeel ook wel denkbaar? Eene scheiding van het zuiden en noorden kon door den prins toen, en nog veel minder later, begeerd worden; eene verbanning der roomsche godsdienst uit geheel Nederland was ondenkbaar.

Maar keeren wij tot Requesens terug. Verneem Willems schrijven aan zijnen broeder Lodewijk. „Mijn hoofd is zoodanig verward met groote menigte van zaken, dat ik ter naauwernood weet wat ik doe. De vijand heeft in overleg, om van nu aan met geheel zijne magt, die hij gemakkelijk en, menschelijker wijze gesproken,

(*) Broes, *Filip van Marnix.*
(†) Wagenaar, *Vad. Hist.*, deel VII. bl. 22.

zonder eenig gevaar daartoe kan zamenvoegen, geheel het land te veroveren. En maar al te wèl gegrond is deze zijn hooge moed, want geen volk op de wereld, dat zich over eene goede tijding zoo zeer verblijdt, maar ook geen, dat om eenig ongeval dieper is neergeslagen; en zoo zie ik het, dezer dagen, eene zoo bange verlegenheid aan, dat het niet weet wat te doen, of welke zijde aan te vatten, achtende alles, tot het laatste redmiddel toe, verloren te wezen. Er komt nog dit ongeluk bij, dat de nieuwe landvoogd, naar ik verneem, eene breede amnestie laat afkondigen, welke voor al het bedrevene vergiffenis aanbiedt, en wel aan allen, met uitzondering van 14 of 15 personen. Ik geef u te oordeelen, of er niet, bij zoo veel wisselen en onderling botsen van voorspoed en tegenspoed, dezer zijde velen zullen zijn, die zich laten leiden tot aanneming van het pardon, of voor het minst te traag en te koud zullen zijn geworden, om op onze zaken de vereischte orde te stellen." Hij beschouwde onzen krijg thans als dien van het geheele hervormde Europa. De in Frankrijk zoo snood bedrogene hervormden hadden voor het geloof de wapenen opgevat; laten — schrijft hij — de Duitsche vorsten tusschen den koning en deze zijne onderdanen een verdrag beproeven, waarbij vrije godsdienstoefening wordt toegestaan, en dàn met vereende kracht den vijand bestreden! (*)

Ziedaar een uittreksel uit 's prinsen brief, van Dordrecht geschreven, waar, in dat jaar, Holland en Zeeland eene kerkvergadering, met zijn en der staten voorweten, hielden. Bij de kerkverordening, daar vastgesteld, werd als beginsel aangenomen, dat de staat geen invloed op de kerk zou uitoefenen. Juist daarom erlangde zij, noch de goedkeuring der staten, noch die van den prins, en inderdaad, hoe gewenscht die afscheiding ook ware, zij was zoo geheel strijdig met het denkbeeld der magt van eenen landsheer, dat het ons niet verwonderen kan. Des prinsen

---

(*) GROEN, *Archives*, t. IV. p. 386, overgenomen door BROES, *Marnix*, d. I. bl. XIII.

last in het volgend jaar, dat geene kerkeraden of consistoriën gehouden zouden worden, zonder toestemming, òf des magistraats òf der staten, is zijne denkwijs. Daarom waren het wederom een jaar later de staten, die aan de kerk van Holland en Zeeland trachtten wetten te geven, »want," zoo lezen wij in de opheldering, „het was zonder twijfel dat de staat dit deed; de wetten toch aan het Joodsche volk waren niet door Aäron, maar door Mozes, gegeven, en twee overheden konden in den staat niet nevens elkander staan" (*). Van daar de bepaling, dat de magistraat de leeraars aanstelde, hen bestrafte, bepaalde hoe dikwerf zij zouden prediken, en, bij verschil over de leer,

(*) G. BRANDT, *Historie der Reformatie*, d. I. bladz. 572. De memorie van toelichting, om het zoo uit te drukken, der genoemde kerkelijke verordening door de *Staten van Holland* en den Prins in 1576 ontworpen, bevat, om niet van den geheelen merkwaardigen inhoud te spreken, nog het volgende, dat tot ons onderwerp in verband staat.

»»Dit is de gelegenheid van onze Regering, dat ook de Pausgezinden, die uit oorsaecke van de gemeene saecke onse sijde willen volgen, uit solemnele beloften ons trouw sijn; soodat wij ook de openbare exercitien van de Pausselijke Religie souden behooren te gedoogen, ten waere de Papen en Monnikken, onse gesworen vijanden, gepooght hadden, deselve tot oproer te misbruiken; ja, wij lijden de wederdoopers selfs, als achtende, dat de ware Religie een gave Gods is, en dat de menschen daartoe niet door de vreese van ballingschap ofte straffe gedwongen, maer met minnelijke vermaninge uit het woord Gods behooren genodigt te worden."

En behartigenswaardig en wijs was de volgende aanmerking.

»Aengezien het eigentlijke ampt der predikanten sulks is, dat het, mits de menighvuldige arbeiden en occupatien, wel den geheelen mensche daartoe vereischt, hebben wij goedt gevonden hen luiden te verlichten van alle 't geene bij anderen evenwel kan verricht worden: waeromme wij ook alle kennisse van huwelijksche saeken aen de civile magistraet hebben gereduceerd."

En: »De raed der wijzen is, als de administratie der Republyke vernieuwt ofte verbeterd moet worden, dat als dan de oude forme soo na als geschieden kan behouden werde: 't welke indien in reden bestaet, gelijk het voorwaer in seer klare reden doet, soo behoort ook seeker niet veranderd te worden, 't gene soo wel is ingesteld, dat het naauwelijks kan worden verbetert. Dewijl dan onze voorouders voor allerlei armen genoegzame inkomsten hebben nagelaten, en ook betamelijke uitdeelingen derzelve voorgeschreven, soo laat ons dan niet sonder weerdige bestraffinge haer goedvinden op dese saecke veranderen."

is het eerst aan de predikanten, daarna aan de ouderlingen, om het geschil te stillen; zoo niet, dan beslist de overheid. En toch was de prins de leer van Kalvijn toegedaan; maar hier sprak het landsheerlijk gezag. De predikanten te Delft en te Hoorn twistten over het leerstellige. Willems uitspraak werd ingeroepen; maar Marnix schreef: »wat zult ge gewinnen? twist tusschen overheid en kerk" (*). Welk eene wijze les, niet waar?

Wij treden een jaar terug. Was Oranje voor de toekomst beducht; even zoo Requesens. Van daar, dat de keizer Maximiliaan als bemiddelaar optrad, om tusschen den koning en de staten van Holland en Zeeland over den vrede te handelen. Gij weet, hoe die pogingen te Breda vruchteloos afliepen. Wel beloofde Requesens algemeene kwijtschelding, teruggave van alle voorregten, vernietiging der vonnissen van ballingschap en verbeurtverklaring, maar „ook verstaat Zijne Majesteit uitdrukkelijk, dat de roomsch katholijke godsdienst generaal in alle zijne landen vrij en zonder eenig belet onderhouden zal worden, in maniere zoo als Zijne Maj. in deze landen gehuldigd en bij eede bevestigd is. Wel verstaande, dat Z. M. degenen, die voortaan niet katholijk als te voren zullen willen leven, zal toelaten, voor deze reis alleen, dat ze uit den lande zullen mogen vertrekken en hunne goederen, die zij bezitten, binnen zekeren tijd, daartoe besteld, zullen mogen verkoopen, zonder nogtans gedurende dezen tijd eenige oefening te mogen doen" (†). Hollands staten waren spoedig met het antwoord gereed. Die voorwaarden konden niet aangenomen worden, de inkwisitie was dan weder te wachten, verandering van geloof niet toegelaten; neen, godsdienstvrijheid voor zich begeerden zij. En de koning erkende, dat hij omtrent de godsdienst niets toegaf; zes maanden stelde hij tot het vertrek en acht à tien jaren tot het verkoopen der vaste goederen.

(*) BRANDT, d. I. bladz. 565.

(†) BOR, boek VII. fol 31 en volg., 43 en volg., boek VIII. fol 86, 87, 88 en inzonderheid 89.

Hollands staten — wij hebben het reeds gezegd — waren thans der hervormde godsdienst toegedaan; welnu, moest dan eene vredesonderhandeling met dien grondslag niet vergeefsch zijn? En toch was een vrede wenschelijk, want voorwaar, de oorlogskans was niet gunstig. Gelukkig, dat de afkeer van Spanje in de muiterij van het Spaansche leger nieuw voedsel ontving. En dan daarbij de dood van Requesens; de opdragt van het bewind bij voorraad aan den raad van state.

Ziet, nu vat Oranje wederom moed. Bij den algemeen geworden weerzin, zet men zich van alle zijden tot wering van het Spaansche geweld, en ook zij, die den vijand gunstig waren, neigden de ooren naar vrede; toen was ook de Gendsche pacificatie daar. — De wapenen, die Nederlanders tegen Nederlanders hadden opgeheven, zouden nedergelegd en tegen de Spaansche muitelingen gekeerd worden; de wederzijdsche verongelijkingen en toegebragte nadeelen zouden worden hersteld, een ieder zijne eigendommen terug bekomen; Oranje zou in zijn stadhouderlijk gezag bevestigd worden en in zijn gewest de kerkinrigting op den tegenwoordigen voet blijven; maar in alle andere gewesten mogt aan de roomsch kathol. godsdienst niets afgebroken worden; slechts de bloedplakkaten en de inkwisitie zullen ter zijde gesteld zijn. — De algemeene staten, spoedig bijeen te roepen, zullen nadere bepalingen treffen.

Alleen derhalve in Holland en Zeeland werd de hervormde godsdienst, doch tijdelijk nog slechts, toegelaten. En dit mag ons niet bevreemden, wanneer wij bedenken, hoe Alva alom de overheid had veranderd, en, ofschoon noch in Gelderland, vooral niet op de Veluwe, noch in Utrecht, Friesland, Groningen, Antwerpen en Gend, de hervorming uitgeroeid was, ja welig, doch verborgen, tierde, zoo vond het oude geloof steun bij de staten, bij de hooge overheid, en daarvan werd de stem alleen gehoord. Indien wij bij voorb. de handelingen der staten van ons gewest nagaan, dan verneemt gij, hoe de staten te Brussel in 1576 naar herwaarts schrijven, om te verhoeden het verlies van de religie, en „de landen

wederom te brengen in sulken staat en welvaart, als zij waren ten tijde van loffelijker memorie keizer Karel, zonder verandering van de religie of overheid" (*); hoe de staten aan Barlaymont *de conservatie der religie Catholique Romaine*, de dienst van de Majesteit en het vertrek der Spanjaarden verzoeken; hoe daarop zelfs de gezanten der Veluwe dringen, en de staten, zoo wel bij de magtiging ter onderhandeling, als bij de aanneming der pacificatie, willen, dat er zorg gedragen worde voor de *onderhalding der olde Catholische religion* (†).

Zóó is de denkwijze onzer staten; zóó die van Utrecht; waar, in 1577, bij het bestand tusschen de kapittelen en de ridderschap, de onderhouding der religie uitdrukkelijk bepaald werd, en werwaarts Hollands staten in 1576 nog schreven, geene verandering in hunne religie, oude gebruiken en geregtigheden te willen invoeren (§); maar de haat tegen Spanje is, èn in Holland, èn bij de overige gewesten, één. Van daar het omverhalen en slechten van sloten en kasteelen, het verdrijven van den vijand; van daar het sluiten eener nadere vereeniging, de Unie te Brussel in Januarij 1577, eene vereeniging, door meerdere deelneming hechter; maar even nadeelig voor de hervormden. Zij verpligtte toch de verbondenen, zonder eenige beperking, tot handhaving der roomsch kath. godsdienst. Van daar, dat noch Oranje, noch Holland en Zeeland, tot dat verbond toetraden. En ook Overijssel teekende het niet (⁎).

Gij weet, dat het geenszins Philips' voornemen was, om den raad van state het bewind te laten behouden. Wij herinneren u dus slechts aan de komst van don Jan van Oostenrijk als gouverneur-generaal, beschermer en voorstander van het roomsch kath. geloof. Niet voor

(*) BONDAM, *Onuitgegevene stukken*, d. I. bladz. 13.

(†) BONDAM, t. a. pl. bladz. 27. Zoo ook de staten, ald. bladz. 93.

(§) BOR, boek IX. fol. 159.

(⁎) BOR, boek X. fol 210; VAN METEREN, d. II. bladz. 452 en 470; maar inzonderheid: Mr. J. C. DE JONGE, *de Unie van Brussel des jaars* 1577.

dat hij, bij het eeuwig edikt, namens den koning de pacificatie erkend had, ontvingen hem de algemeene staten; maar bij het edikt was, even als bij de Brusselsche Unie, het onderhouden van het heilig katholijk geloof op den voorgrond geplaatst; daarom onttrokken Holland en Zeeland zich ook aan de onderteekening. De landvoogd begeerde eene volledige nakoming, geene vrijheid voor de ketters, en de strenge plakkaten tegen de hervorming werden op nieuw toegepast. Maar vergeten wij nimmer, hoe in Holland gehandeld was; vergeten wij niet, dat, bij de pacificatie, vele steden onder des prinsen stadhouderschap gekomen waren, met behoud der katholijke godsdienst, en hoe die godsdienst evenwel door de staten ook dáár geweerd werd. Op nieuw was de toestand van Oranje benard. De edele Leoninus zegt, in zijne levensschets: „De prins was tot ruste en eenigheid genegen. Dit werk konde gemakkelijk een goeden voortgang gehad hebben en alle volgende rampen en ellenden voorgekomen zijn, indien de koning wat meer tot zachtheid en gematigdheid had konnen gebragt worden" (*). Maar wederom kwam er uitkomst. Gij weet, hoe don Jan, niet ten onregte ontevreden over het beperken en tegenwerken van zijn gezag, zich van het slot te Namen meester maakte. Marnix gezegde te Worms: „zeker, die alzoo aanging meldde genoeg zijnen aanleg, om schip, goed en volk in 't verderf te brengen", was nu de denkwijze alom. Don Jan was geen vriend, maar vijand. De prins was alleen en voor ieder de toevlugt. Utrecht ontvangt hem met eere, maar nadat gelijkheid en vrijheid van godsdienst beloofd was. De staten generaal ontbieden hem als raadsman; zij voegen bij hun schrijven, dat 's lands vijanden verklaren, dat het zijn oogmerk alleen is, om van vorst en godsdienst te veranderen; daaromtrent zouden zij gaarne eenige inlichting ontvangen, en, tot bewijs, het gedoogen der roomsch kath. godsdienst in

(*) Delprat, *Bijdrage tot de geschiedenis van Elb. Leoninus*, in *Bijdr. voor Vad. Gesch. en Oudheidk.*, d. VI. bl. 168.

Holland. De prins antwoordt, dat hij en de staten zijner gewesten, volgens de pacificatie van Gend, tegen den wil der staten van andere gewesten geene verandering in de religie zouden brengen, noch iets, wat iemands geregtigheid nadeelig zou zijn. Of was men vergeten, dat hij de wapenen voor wettige en behoorlijke vrijheid had opgenomen? Maar de toelating der roomsch kath. godsdienst in Holland hing niet van hem af, doch van de staten, en zij wenschten geene verandering (*).

Zoowel te Antwerpen, als te Brussel, waren het feestdagen, toen de prins van Oranje, als redder van don Jan's verraad, werd ingehaald. Brabant verkoos hem tot ruwaard. Onder zijne aanvoering snelt men te wapen; de nog overige sterkten, der Spanjaarden bolwerken, worden alom geslecht, en in en bij alles is Oranje de spil; maar juist daarom vijandschap. Hoe zal Aarschot Philips' plaats door Oranje zien ingenomen! wel neven, maar nimmer onder Oranje. — Artois en Henegouwen neigden toen reeds, om tot den koning terug te keeren. Daarom wordt den aartshertog Matthias, zonder weten der staten, heimelijk de landvoogdij aangeboden; maar Oranje was geenszins de man om vóórgekomen te worden. Juist het tegendeel heeft dus plaats, en als algemeen stedehouder des jeugdigen regents houdt hij het voornaamste beleid in handen. In Middelburg wilden de hervormden in dien tijd de doopsgezinden weren, tenzij zij den eed zweren van Spanje als vijand te beschouwen en niets tegen de hervormde godsdienst te ondernemen; zij nemen de toevlugt tot den prins, en niet te vergeefs (†). — Van Marnix zegt: „Het dwingen acht de prins geenszins oorbaar voor het gemeenebest; men moest tot geenen eed deze belijders eener godsdienst dringen, tenzij men tevens wilde bekennen, het billijk te zijn, dat de papisten ook ons dwongen tot eene godsdienst die tegen ons ge-

---

(*) VAN METEREN, d. III. bladz. 38; BOR, boek IX. fol. 157.

(†) BOR, boek XII. fol 56. Zie ook YPEY en DERMOUT, *Geschiedenis der Ned. Hervormde kerk*, deel I. bladz. 307 en volg.

weten streed." „En" gaat hij voort: „de prins heeft eensdeels van zijnent, eensdeels van der staten wege, met mij gekeven, alsof men daarover uit ware, dat de kerkelijken zich de heerschappij over de conscientien zouden aanmatigen, en alsof zij poogden zich alle anderen door hunne wetten en instellingen te onderwerpen. En hij prees het zeggen van een monnik, onlangs hier geweest, die op 't geen men hem toen tegenwierp antwoordde, dat onze pot niet zoo lang te vuur had gegaan, als dergenen, die wij zoo zeer bescholden; hij zag het komen, dat, eer de tijd van een paar honderd jaren verloopen zoude, de kerkelijke heerschappij ter wederzijde op gelijken voet zou staan" (*). Verwondert u niet over deze taal des prinsen. Bleef toch de onverdraagzaamheid in Holland en Zeeland zoo groot; hoe zal hij ze keeren in Vlaanderen en Brabant? — Gij weet, dat de hervormden te Gend het regt van vrije godsdienstoefening hadden verzocht; dat de weigering een opstand verwekte, en die opstand hervormden en roomschen zoo zeer verwijderde, ja, de eerste aanleiding mag genoemd worden tot de latere scheiding der Nederlanden. Welnu, kon dit, wij hebben het reeds gezegd, de bedoeling des prinsen zijn? Het tegendeel is waar. De tweede Brusselsche Unie in December 1577 kan door ons als bewijs worden aangevoerd. Men vindt er, ja, de Gendsche bevrediging niet alleen vernieuwd en bevestigd, maar tevens eene nog ongekende godsdienstvrijheid. Van beide zijden beloven roomschen en hervormden vrijheid van godsdienst; zij zullen slechts éénen vijand kennen, en dat is Spanje's juk (†). Geen wonder dus, dat velen, die de eerste Brusselsche Unie niet teekenden, deze met hunne toetreding bekrachtigden.

Door de verklaring van don Jan, „dat hij in geenerhande maniere eenige nieuwe godsdienst zou toelaten, en geene vredes-voorwaarden wilde hooren, vóór het neer-

---

(*) Brandt, *Historie der Reformatie*, d. I. bladz. 588, 589.

(†) Mr. J. C. de Jonge, *Verhandelingen en onuitgegevene stukken*, d. II. bladz. 161.

leggen der wapenen", verdween het uitzigt op vrede geheel. Nu was de hulp der hervormden ook in de katholijke gewesten onmisbaar; maar nu ontwaakte op nieuw het bewustzijn hunner krachten. Waarom ook in Nederland geen religions-vrede ingevoerd? Daartoe worden adressen ingediend; niet, dat zij toen wereldsche goederen begeeren, neen, alleen vrijheid om God te dienen; de kerken en geestelijke goederen erkennen zij den roomsch katholijken te behooren. Matthias was, ja, jeugdig en eerzuchtig, maar der voorvaderen geloof was hem tevens dierbaar; die vrede toe te staan was veel voor hem; maar de prins en de staten overwonnen zijn weerzin, en den 22 Julij 1578 wordt een religions-vrede vastgesteld. Alle misdaden en hatelijkheden, na de pacificatie gepleegd, zullen vergeven zijn. Ieder zal God dienen, naar het hem gegeven licht, en vrij blijven, zoo als hij voor God kan verantwoorden. In Holland en Zeeland zal de roomsch katholijke godsdienst weder toegelaten worden, mits dat er in ééne gemeente honderd huisgezinnen, die belijdenis toegedaan, meer dan een jaar hebben gewoond. Even zoo de hervormden in de katholijke gewesten. De overheid der gemeente zal dan eene plaats tot eene kerk aanwijzen. Daar zal elk in het zijne zijne godsdienst uitoefenen en scholen houden. Verder is voor de godsdienst de woning alom heilig. Het ontstichten of beleedigen eener godsdienst is verboden; men kan zich immers van die plaatsen onthouden, of zich naar de gebruiken schikken. De eigendommen der kerk, hoe ook, blijven ter beschikking der eigenaren; maar in Holland en Zeeland blijven de besluiten der staten omtrent de geestelijke goederen van kracht, totdat door de staten generaal anders beschikt zal zijn. Spotschriften zijn verboden, en het wordt aan alle predikanten, leeraars of anderen, die in het openbaar spreken of prediken, verboden, zonder onderscheid van godsdienst, om eenige aanspraak of voorstelling te gebruiken, die strekken kan tot grieve of anderzins, maar zij zullen zich statelijk gedragen en betamelijk, niet zeg-

gende hetgeen mogt dienen tot onderrigt en kwade stichting onder de toehoorders. Bij het begeven van betrekkingen zal er op geene godsdienst gelet worden. — Verder bevattede de religions-vrede bepalingen omtrent het huwelijk, de scholen, de feestdagen en de regtsvordering. Maar ik vrees te veel van uwe aandacht te vorderen, om ook dat alles na te gaan (*).

Gij zult, met mij, gewis ingenomen zijn met den geest van dat voorstel, want meer dan een voorstel was het niet. En toch, de wijze, waarop het ontvangen werd, voorspelde reeds, wat vroeger of later moest volgen: de onverdraagzaamheid der beide kerkelijke gezindheden veroorzaakte de afscheiding der vereenigde Nederlanden.

Indien wij bedenken, dat onze Geldersche Leoninus de man was, wiens gevoelen in alle gewigtige zaken, zoo als hij zegt, gevraagd werd; dat hij het grootste kwaad uit tweedragt voorzag, en — zóó eindigt hij zijne levensschets — „dat hij de saken die goddelijk zijn en het begrip van de menschen te boven gaan, ten eenemaal aan het verborgene oordeel Gods overliet, oordeelende dat het den mensch beter voegt, zich over de Godheid te verwonderen en Hem te vreezen, als Hem te willen beschrijven en bepalen" (†); — wanneer wij dan het vertrouwen en de vriendschap tusschen onzen edelen Leoninus en den prins, wien de lessen van Cassander en Balduinus tot diezelfde verdraagzaamheid hadden gevoerd, gadeslaan, dan behoeven wij niet te vragen, wiens geest in dien vrede lag.

Geene der partijen mag verschoond worden. Vergezel mij naar Brussel, en gij verneemt luide klagten. Hoe zal men om zeven of acht honderd menschen verandering in de moederkerk gedoogen? zal dit geschieden in eene hofstad? en, waar wij ook in het Waalsche, Artois en Henegouwen komen, alom gaan luide kreten tegen eene

(*) De Religions-vrede is medegedeeld bij VAN METEREN, d. III. bladz. 169, en BOR, boek XII. fol. 41.

(†) DELPRAT, t. a. pl. d. VI. bladz. 179.

tweede godsdienst, tegen die vrijheid, op. Neen, dáár heeft men goed en bloed voor het behoud der moederkerk over; dáár wenscht men te strijden voor Rome tegen Wittenberg of Genève. Montigny vereenigt de ontevredenen; want, zegt hij, de pacificatie van Gend is door dien vrede aangerand. En wie zal dit ontkennen? de handhaving der roomsch katholijke godsdienst in vijftien gewesten was daarbij immers bepaald; op die voorwaarde alleen hadden de katholijke gewesten dat verbond beëedigd, en zij, die toen welligt op den tijd gerekend hadden, zagen zich bedrogen, want dáár was de wonde, aan de hervorming door Alva toegebragt, verre van genezen. De Walen sustineerden, „dat de religionsvrede tegen de Unie der staten generaal en tegen de pacificatie was; dat het feit van de religie, buiten Holland en Zeeland, niet en soude eenigsins wezen in de dispositie van de generale vergadering der staten wetlijk versamelt." Het antwoord der staten was, dat dit wel eenen schijn zoude hebben, maar de omstandigheden waren van dien aard, het aantal protestanten zóó toegenomen, dat men ze moest toelaten of op nieuw bloedige tooneelen wachten (*).

Bezoeken wij daarentegen Gend, helaas! ook daar zult gij u bedroeven: de hervormden hebben de zege behaald; reeds heeft de wraakzucht offers geëischt. Datheen predikt, dat het handhaven der roomsche godsdienst, hoe ook, goddeloos is, en dat daarom de prins noch God, noch religie bezit (†). Die leer vindt bijval, en de hervormden, bijgestaan door de hulpbende van Casimir, wenschen Gend van de roomsche godsdienst te zuiveren. De staten generaal zijn tot handelen niet in staat — en de prins? ja, al vermogt de stem van Datheen nòg zoo veel, ook hij had nog hoorders; ten laatste bewilligt de stad in den vrede. Dan hoe lang?

(*) BOR, boek XIII. fol. 74, 93 en 94; als ook VAN METEREN, d. III. bladz. 235.

(†) E. VAN REYD, *Geschiedenis*, bladz. 31.

De prins kon niet steeds te Gend vertoeven, wel de volgelingen van Datheen. Op nieuw worden, in Mei 1579, de roomsche geestelijken verdreven. Zóó handelen daar de hervormden, en wederkeerig blijven de Walen, Artois en Henegouwen bij hunne meening. Antwerpen kondigt den vrede af. — Maar gij vraagt naar de noordelijke gewesten? Naar mate de staten zamengesteld zijn, werd daar het pleit beslist. Zoo wordt in Gelderland het verzoek van verscheidene steden, door graaf Johan van Nassau bijgestaan, om den vrede, afgeslagen. Johan van Nassau? Die broeder van den prins was immers den 10 Maart 1578 tot stadhouder aangenomen. Hoe die benoeming geschied is, is elders aangetoond (*): maar wat vond hij hier, hij, ijverig hervormde!? Roermond en Deventer in bezit der Spanjaarden; velen gretig, even zoo die zijde te kiezen; de hooge staatscollegiën en de zetels der magistraten met vrienden des konings bezet, en daarentegen de ingezetenen in grooten getale tot de hervorming geneigd. Inderdaad, men behoeft slechts te hooren, wat er op den landdag in September 1578 voorviel (†), om te erkennen, dat, zonder eene verandering der regering, noch aan eenen religions-vrede, noch aan eene nadere Unie te denken was; en toch wenschte Johan, dat de minderheid der staten de meerderheid was; daarom stelt hij eigenmagtig de kanselarij en rekenkamer af, benoemt hij personen, ook in de stedelijke besturen, hem en de hervormde godsdienst toegedaan, en voert hij den vrede in (§). Geen wonder, dat die handelwijs op verre na niet alom goedkeuring verwierf. Het kwartier van Roermonde, met andere steden en edelen verbonden, diende bij de generale staten klagten in; zij betuigden, dat zij te veel aan de pacificatie van Gend, aan het in stand houden der roomsche godsdienst gehecht waren, dan dat zij den vrede begeerden. De alge-

(*) NIJHOFF, *Bijdragen*, d. II. bladz. 49—69.
(†) Ald., d. I. bladz. 108—130.
(§) GROEN V. PR., *Archives*, t. VI. p. 494; VAN REYD, bladz. 27.

meene staten zonden de stukken aan den stadhouder, en Matthias benoemde commissarissen tot een onderzoek; maar hiermede was Johan niet tevreden; hij begeerde, op raad van zijnen broeder, blijkens diens schrijven, zijne beschuldigers te kennen. Was Johan ook hier niet eenzijdig? De vrede was immers alleen dáár verbindend, waar men ze begeerde? Wel was de hervorming in Gelderland onderdrukt; wel waren, na de pacificatie, de talrijke uitgewekenen naar hunne haardsteden teruggekeerd; wel herstelde de graaf de regering, zoo als ze was vóór Alva; maar de pacificatie was gebiedend en niet afgeschaft. Buitendien: het was er verre af, dat de hervormde godsdienst hier de overhand bezat. Daarbij kwam het aanstellen van leeraars bij het leger! Teregt waarschuwden de prins en Leoninus dus den graaf tegen overhaasting en overdrijving. En de hervormden? Niet overal bewaarden zij rust en orde. Nijmegen, Zutphen en Hattem konden het getuigen. Vele kerken werden met geweld genomen en altaren gebroken (*). Waarlijk, de toestand van den stadhouder was moeijelijk; zelfs de religions-vrede gaf der moederkerk nog regten. Van daar, dat hij, èn tot Marnix èn tot Villiers en Taffin, de treurige, den tijdgeest kenschetsende vraag rigt, of de religions-vrede ook jegens de roomschen moest in acht genomen worden (†). Het antwoord stelt ons echter tevreden: „Houdt uwe belofte jegens een ieder; het is eene dwaasheid, te veronderstellen, dat verschil van godsdienst een verbond ongeoorloofd zou maken" (§). Het smart ons, den brief niet in zijn geheel te kunnen mededeelen. En in dien geest was het antwoord van meerdere godgeleerden; ook van den grooten Beza; slechts enkele volgelingen van Datheen gaven eene andere beslissing.

(*) Bor, boek XIV. fol. 163; Guyot, *de sluiting van het traktaat, waarbij Nijmegen onder Spanje terugkeerde*, in Nijhoff's *Bijdragen*, d. VI. bl. 190; Brandt, *Historie der Reformatie*, d. I. bladz. 442.

(†) Groen, *Archives*, t. VII. pag. 127.

(§) Gerdes, *Scrinium antiq.* I. 1. p. 108—120.

Utrechts staten verwierpen den vrede, en in Holland en Zeeland was aan het toelaten der roomsche godsdienst niet te denken; zeer tegen den zin van den prins. „In 1579 heeft Mr. Willem Artus, raed des princen," segt BOR (*), „in druk laten uitgaen een klein tractaat, so Duits als in 't François, in 't welk hij seid, dat het gansch en eenig fundament der Christelijke Religie is het levendig en vruchtbaer gelove onser verlossinge, vergevinge onser sonden en justificatie door Jesus Christus den Sone Gods, waerin alle Christenen moeten accorderen, *maer aengaende de reste is niet van node dat sy alle accorderen.*" In dien geest was het, dat Oranje, in 1580, te Woerden, zoo wel de luthersche als de gereformeerde godsdienst, niet zonder tegenkanting, toeliet; maar van daar ook, dat, na den aanslag op 's prinsen leven in 1581, Aggeus Albada bestraffender wijze schreef, dat de prins zijne pogingen en raadslagen nader moest rigten tot Godes eere (†).

Graaf Johan liet den staten van Holland daarentegen schrijven, „dat zijluiden den religions-vrede, daar men nu mede doende is, daer heenen willen helpen bevorderen, dat dezelve tegen hen lieden, noch heuren nacomelingen, tot gheenen periculoosen en bezwaarlicken achterdeel in toecomende tijden mochte gedijen en verstaen worden" (§). En Friesland? Na de pacificatie van Gend waren ook dáár de gevlugte hervormden teruggekeerd. Thans kon het hof niet langer beletten, dat voor de hervormden evenzeer kerken geopend werden; maar ook zij, thans hunne sterkte beseffende, wenschten meer, — Spaanschgezind en Roomsch was één, — beiden dus vijanden. Bevreemdt het u dan nu, dat eene scheiding der Nederlanden nabij was? dat den 6 Januarij 1579 te Arras zich de katholijke gewesten en den 23 dier maand de noordelijke te Utrecht verbonden? Wel

---

(*) II. boek XIV. fol. 173.

(†) G. BRANDT, *Historie der Reformatie*, d. I. bladz. 682.

(§) VAN DE SPIEGEL, *Onuitgegevene stukken*, d. I. bladz. 35.

wenschten vele steden in het zuiden met de staten ge neraal nog niet te breken; dan de meerderheid besliste: handhaving der moederkerk was voorwaarde. VAN METEREN zegt (*): „zij bezwoeren, de Unie, de katholijke religie, den koning en de pacificatie te Gend te maintineeren, en tegen te staan allen die den religions-vrede wilden inbrengen."

En de Unie van Utrecht? Reeds lang had de prins aan de duurzaamheid eener algemeene bevrediging getwijfeld en een nader verbond gewenscht. Wij zouden ons te ver laten voeren door u de *geschiedenis* van dat verbond te herinneren (†); maar wij moeten u opmerkzaam maken, hoe de prins niet voor den 3 Mei het onderteekende; niet voor dat hij ten volle overtuigd was, dat het streven naar eene algemeene Unie, waarbij aan de zuidelijke gewesten genoegen kon worden gegeven, vruchteloos was, en toen het zich liet aanzien, zoo als BOR zegt (§), „dat van de geuniëerde provinciën de ordre most komen om de vervallen saken te remedieren."

Het dertiende artikel der Unie van Utrecht nu luidt: „Ende zooveel 'tpunt van de religie aangaat, sullen hem die van Holland en Zeéland dragen naar haarlieder goeddunken, en de andere provinciën van deser Unie sullen hem mogen reguleren na inhoud van den religions-vrede, bij den aartshertog Matthias, gouverneur ende capitein generaal van dese landen, met die van sijnen raede, by advis van de Generale Staten alrede geconcipiëerd; ofte daerinne generalick ofte particulierlijck alsulcke ordre stellen, als zy tot rust ende welvaert van de provinciën, steden ende particulier leden van dien, ende conservatie van een ijghelijck geestelick ende weerlick zijn goet ende gherechtigheyt dienlick vinden sullen, sonder dat hem hierinne by eenighe andere provinciën eenigh bynder ofte

(*) D. III. bl. 228.

(†) BONDAM, *de foedere Trajectino;* PAULUS, *Verklaring der Unie.*

(§) Boek XIII, fol. 102. Vergelijk over de toetreding van den prins tot de Unie: PAULUS, *de Unie*, d. I. bladz. 283, of BOR, boek XIII. fol. 88.

belet gedaen sal moghen worden, mids dat een yder particulier in sijn religie vry sal moghen blijven, ende dat men nyemand ter cause van religie sal mogen achterhalen, ofte ondersoecken, volgende die voorsz. pacificatie tot Gendt gemaeckt."

Gij zult mij, blijkens de woorden, reeds terstond toestemmen, dat er bij de Unie geen denkbeeld bestond van een hervormd verbond; dat er geene sprake was van eene heerschende leer. En is men niet overtuigd, dan verwijzen wij u naar de belangrijke opheldering der Unie, aan ons gewest destijds gezonden, om het voor het verbond te stemmen (*). „Zij, die voorwenden, dat deze Unie bedacht is om de Roomsche religie uit te roeijen, bedriegen zich nog veel meer," lezen zij daar; „want hoewel niemand tegen zijnen wil gebonden is om bij de roomsche religie te blijven, hoewel een iegelijk daaromtrent vrijgelaten wordt, zoo wordt echter in deze Unie niet één artikel gevonden, wat haar of de belijders schadelijk is; wij beroepen ons op de uitdrukkelijke woorden der Unie."

Wij verwijzen naar de opheldering der bondgenooten, in Februarij er bijgevoegd, „dat hare meening niet is geweest, eenige steden of provinciën, die zich van de roomsche religie alleen zouden willen bedienen, of waar der hervormden getal te gering is, om op eene openbare belijdenis aanspraak te mogen maken, uit te sluiten.

Nog was het beginsel, door Amsterdam in 1576 herinnerd, »dat de wapenen niet voor eene heerschende godsdienst waren opgevat", niet verloren. Maar het gezag der staten? In Holland had men een voorbeeld. — En de godsdienstvrijheid was nu in der staten handen. — Ook bij het verdrag met Anjou wordt bepaald, dat hij zonder kennis van elke provincie, die het aanging, geene verandering in de godsdienst zou ondernemen. En dat regt werd door sommigen voorwaar langer verdedigd, dan de vrijheid zelve. Hoor, hoe in 1583 voorgesteld

(*) Groen, *Archives*, tome VI. p. 589.

wordt, om het dertiende artikel te veranderen. Alle gewesten toch hadden de hervormde godsdienst aangenomen; waarom dan geen besluit genomen, om haar te handhaven, totdat de verbondenen gezamenlijk anders besluiten.

Maar Hollands staten geven geen verkregen gezag over; zij antwoordden, dat den gezamenlijken bondgenooten geene stem in gewestelijke aangelegenheden mogt gegeven worden. Utrecht en ons gewest handhaafden beter den geest van het verdrag; zij zullen geene verandering toelaten, want ook Vlaanderen en Antwerpen behooren tot de Unie.

Hoe sprak Hooft in de raadsvergadering van Amsterdam, ten jare 1617! »Het eene lid der Unie mag zich over het andere geen gezag in zaken van religie aanmatigen. Willen wij dit gewigtig deel verbreken, dan ducht ik, dat wij bij alle volken zullen gehouden worden voor lieden, die zich noch aan eer, noch aan eed, noch eenige verbonden laten binden" (*). En zoo was immers ook, na eindelooze twisten, in 1651 het besluit der groote vergadering, dat elk gewest in het zijne de hervormde godsdienst zou handhaven.

Gij hoort dus reeds, hoe de gewestelijke staten den geest der Unie opvatteden. Wilt gij meer? Hollands besluiten werden u hier en daar medegedeeld. Reeds in 1577 beschikten zij over de geestelijke goederen; den 4 Mei 1581 werd het openbaar belijden der roomsch-kath. godsdienst verboden, en de overtreders als verstoorders der openbare rust gestraft. Ik zal u niet vermoeijen met al die plakkaten van 4 Maart 1581, 20 Dec. 1581, 21 Nov. 1584, 9 Maart 1589; maar u zeggen, dat in 1580 Frieslands, in 1582 onze staten Hollands voorbeeld volgden. Gelderlands plakkaat spreekt geenszins van de roomschen als van verstoorders der openbare rust, maar als van afgodendienaars. Wel kon het besluit zelf dezer staten toen reeds geene verwondering meer baren,

(*) Brandt, *Hist. der Reform.*, II. blads. 567.

daar eenige maanden vroeger, èn aan Anjou, èn aan den stadhouder Adolf van den Berg, het handhaven der hervormde godsdienst was opgedragen.

In Utrecht werden den roomsch-kath. geestelijken nog eenige regten toegekend, door tusschenkomst van den prins. Hij toch had daar eenmaal den roomsch-katholijken bescherming beloofd, en zijn vriend Villiers herinnerde hem, bij zijn schrijven van 17 Maart 1580, dat in eenen staat, waar meer godsdiensten beleden worden, het weren dàn alleen pligtmatig was, wanneer de staat in gevaar kwam" (*). Dat Utrecht's staten later strengere maatregelen namen, bleef steeds tegen den wil van den prins.

Gij ziet dus, hoe de gewestelijke hervormde staten het zes en dertigste artikel der geloofsbelijdenis van De Bres (1566) wel getrouw handhaafden. »Het ambt der overheid is niet alleen, acht te nemen op, en te waken over de politie, maar ook de hand te houden aan den heiligen kerkendienst, om te weren en uit te roeijen alle afgoderij en valsche godsdienst, om het rijk des Antichrists te gronde te werpen en het koningrijk van Jezus Christus te bevorderen, het woord van het Evangelie overal te doen prediken, opdat God van een iegelijk geëerd en gediend worde, gelijk Hij in zijn Woord gebiedt" (†).

En welke gevolgen? Wij herinneren u de eindelooze twisten, of de staat ook *in* de kerk invloed zal uitoefenen; de synode te Dordrecht van 1581; en hoe, na den dood van Willem, tijdens Leicesters bestuur, die onafhankelijkheid erkend, later door de staten besnoeid werd. Nadat eene schrijfster, als onze TOUSSAINT, Nederlands, ja Europa's publiek bij Leicesters omgeving inleidde, is het onnoodig, de aandacht te vestigen op den geest van velen der hervormde leeraars. Van daar verklaringen,

---

(*) VAN DE SPIEGEL, *Onuitgegevene Stukken*, d. II. bladz. 262.

(†) De synode te Dordrecht nam in 1618 dit artikel over: zie art. 36 der Hervormde geloofsbelijdenis. Vergelijk over deze geloofsbelijdenis YPEY en DERMOUT, *Geschiedenis der Ned. Herv. Kerk*, d. I. bladz. 444 en volg.

als in Mei 1587, dat de staten de kerk niet genoegzaam voorstonden en vele magistraten de godsdienstoefeningen verzuimden; van daar blijken van heerschzucht, die ons den monnik, door Willem vermeld, te binnen brengen. Zoo is in deze stad (Arnhem) den 18 Sept. 1608 de kerkeraad vergaderd; daar wordt geklaagd, dat de burgemeester Engelbertus van der Boreht ergernis gegeven had, door het laten dansen op eene bruiloft, den geheelen nacht door. Twee predikanten, waaronder Fontanus, worden gemagtigd om bij den burgemeester en zijne huisvrouw naar alle omstandigheden naauwkeurig te onderzoeken. Wegens de ongesteldheid van den burgemeester, moet daarop zijne echtgenoote voor den kerkeraad verschijnen, en werd daar „berispet van wegen des danses, bij haer in de bruiloft gepleecht geworden, tot welck sij zeide, met haer ende hares mans leetwezen, und tegen haar wort geschiet te zijn, und indien sij souden mogen niet ernstiglijk genoech hetzelse te hebben verhindert, begeerde sij deshalven van de gemeinte remissie"; waarop besloten werd, dat „die personen, ledematen zijnde der gemeente alhier, die welke op borgemeisters Engelberts dochter bruiloft onder en bij het dansen aldaer gebleven zijn, hierover gecensurierd sollen worden particulierlick" (*).

Dan, waarom voortgegaan? Het jaar 1618 besliste immers het lot onzer kerk. En wanneer waren de Bogermans minder te vreezen, dan de Lojola's?

Maar wij gaan eenige treden terug en verlaten het kerkelijk gebied. — Wanneer wij den geest der beide partijen, die in 1579 zoo tegenover elkander stonden, bedenken; wanneer wij niet vergeten, dat, na don Jans plotselingen dood, de ervaren Parma met voorspoed de wapenen voerde; hoe, bij het behoud der moederkerk, Spanje's koning tot genade gezind was; wanneer wij ons het verraad van Anjou en de gevolgen te binnen brengen, — kan het ons dan bevreemden, dat de strijd der

(*) VAN HASSELT, *Arnh. Oudheden* II. bl. 229.

daar eenige maanden vroeger, èn aan Anjou, èn aan den stadhouder Adolf van den Berg, het handhaven der hervormde godsdienst was opgedragen.

In Utrecht werden den roomsch-kath. geestelijken nog eenige regten toegekend, door tusschenkomst van den prins. Hij toch had daar eenmaal den roomsch-katholijken bescherming beloofd, en zijn vriend Villiers herinnerde hem, bij zijn schrijven van 17 Maart 1580, dat in eenen staat, waar meer godsdiensten beleden worden, het weren dàn alleen pligtmatig was, wanneer de staat in gevaar kwam" (*). Dat Utrecht's staten later strengere maatregelen namen, bleef steeds tegen den wil van den prins.

Gij ziet dus, hoe de gewestelijke hervormde staten het zes en dertigste artikel der geloofsbelijdenis van De Bres (1566) wel getrouw handhaafden. »Het ambt der overheid is niet alleen, acht te nemen op, en te waken over de politie, maar ook de hand te houden aan den heiligen kerkendienst, om te weren en uit te roeijen alle afgoderij en valsche godsdienst, om het rijk des Antichrists te gronde te werpen en het koningrijk van Jezus Christus te bevorderen, het woord van het Evangelie overal te doen prediken, opdat God van een iegelijk geëerd en gediend worde, gelijk Hij in zijn Woord gebiedt" (†).

En welke gevolgen? Wij herinneren u de eindelooze twisten, of de staat ook *in* de kerk invloed zal uitoefenen; de synode te Dordrecht van 1581; en hoe, na den dood van Willem, tijdens Leicesters bestuur, die onafhankelijkheid erkend, later door de staten besnoeid werd. Nadat eene schrijfster, als onze TOUSSAINT, Nederlands, ja Europa's publiek bij Leicesters omgeving inleidde, is het onnoodig, de aandacht te vestigen op den geest van velen der hervormde leeraars. Van daar verklaringen,

---

(*) VAN DE SPIEGEL, *Onuitgegevene Stukken*, d. II. bladz. 262.

(†) De synode te Dordrecht nam in 1618 dit artikel over: zie art. 36 der Hervormde geloofsbelijdenis. Vergelijk over deze geloofsbelijdenis YPEY en DERMOUT, *Geschiedenis der Ned. Herv. Kerk*, d. I. bladz. 444 en volg.

PROCEDURE

OVER DE

WERKEN VAN DAVID JORIS;

DOOR

P. C. MOLHUYSEN.

Onder de steden van de noordelijke provinciën der Nederlanden, waar de sekte der wederdoopers grooten aanhang verkreeg, was Deventer niet de minste. Er waren mannen en zelfs vrouwen van aanzienlijke geslachten onder, waarvan sommigen naar Munster trokken, toen deze stad door haren bisschop verlaten en door de wederdoopers bezet was. Er geschiedde te Deventer een gestreng onderzoek en er hadden vele teregtstellingen plaats (*).

Met de verovering van Munster door den bisschop, tot wiens hulp de regering van Deventer twee stukken geschut derwaarts had gezonden, was de sekte nog niet uitgeroeid. Velen, die verstrooid werden, pleegden, door roof en brandstichting, feitelijkheden tegen de bestaande orde en vielen in handen van het geregt. Anderen hielden zich schuil. De beruchte David Joris trachtte het middelpunt en hoofd eener vereeniging van gelijkgezinden te worden en verkreeg geenen geringen aanhang in Overijssel. Een zijner voornaamste volgers en handlangers was Jorien Ketel, die zich te Deventer had nedergezet, er in 1542 den eersten druk van het wonderlijke *Wonderboeck* uitgaf en om die reden in 1544 met het zwaard werd gestraft.

(*) Breeder behandeld in den *Overijss. Alm.* 1839, bl. 145: *De Wederdoopers te Deventer in* 1534 *en* 1535.

Revius heeft eenige bijzonderheden van de criminele procedure tegen Jorien Ketel medegedeeld, en in het Deventer archief zijn nog verstrooide aanteekeningen, die op dezen man en zijne gevangenschap betrekking hebben (*). De genoemde schrijver voegt er bij, dat ook de drukker van het *Wonderboeck* gevangen genomen en met het verlies van het leven bedreigd werd. De raad oordeelde, dat, indien de man, die de uitgave bezorgd had, gestraft was, de drukker wel niet kon vrij gelaten worden. De officiaal verdedigde dezen, zeggende, dat de minderbroeders en hij het boek naauwkeurig gelezen en er niets in gevonden hadden, strijdig met de sacramenten der H. Kerk; dat het niets dan zedekundige en allegorische dingen behandelde, en over goddelijke dingen redeneerde, die het begrip van den drukker te boven gingen en waarover alle scholen en godgeleerden dikwijls op eene wonderlijke wijze hadden getwist. De raad beriep zich op het oordeel van eenen doctor te Groningen, volgens wien het boek van zulke schrikkelijke ketterijen vol was, als ooit op aarde geweest waren. De officiaal zeide, dat dit mogelijk was, maar dat die dwalingen het begrip èn van den drukker, èn van hen allen te boven gingen; moest de drukker daarom sterven, het was dan wel noodzakelijk, dat die ketterijen eerst door hem gekend, verstaan en verdedigd wierden; het was niet billijk, iemand den dood aan te doen om een schuilend gevoelen, dat in eenig boek buiten zijn weten ontdekt wierd. Revius was, noch met den naam van den drukker, noch met den afloop der zaak bekend geworden. Eenige stukken, zoo op het archief te Deventer als te Arnhem, geven er eenig licht over, waarvan wij verslag zullen doen.

Er waren omtrent dien tijd te Deventer twee drukkers, van naam: Albert Paffraet of Pafroed en Dirk van Borne. De eerste was een zoon van Richard Paff-

(*) *Dav. Illustr.*, p. 265, en *Overijss. Alm.* 1842, bl. 82. Men zie voorts BRANDT, *Hist. der Reform.*, deel I. bl. 144, 145.

raet, burger van Keulen, die zich omtrent het jaar 1477 te Deventer had nedergezet, in dat jaar althans zijn eerste werk uitgaf; een man van groote verdiensten, bij wien de beroemde Alexander Hegius inwoonde, die hem in het uitgeven van boeken behulpzaam zal geweest zijn. Zijn zoon Albert volgde dat spoor, en drukte van het jaar 1513 af ook een groot getal belangrijke werken, meestal in het Latijn, ten behoeve der toen herlevende letterkunde (*). — Dat was ook het geval bij Dirk van Borne, die omtrent 1510 of iets vroeger zal begonnen zijn (†). Toen nu omtrent pinksteren 1544 (1 Junij) Jorien Ketel in de gevangenis gebragt en omtrent St. Jan (24 Junij) ook Dirk van Borne aangetast was, maakte Albert Paffraet zich uit de voeten, niet omdat hij het *Wonderboeck*, maar omdat hij andere boekjes gedrukt had, die hem door Jorien Ketel bezorgd waren, en hij vreezen moest, dat ook hierover navraag zoude plaats hebben. Wij vinden hem, verrassend, te Arnhem voor kanselier en raden des keizers in Gelderland, alwaar hij de confessie afleide, die wij letterlijk mededeelen.

Den ixden *July* xv^c^xliiij^0^, *in presentie des cantzlers, grauen van Moers, meisteren Nicolaj, Bertij.*

Albertus Paeffraidt seyt, dat hij een printer is van syn ambacht, daermede den kost winnende, ende heeft die instrumenten daertoe dienende van zijn olders beholden, ende soe omtrent St. Johans lestleden eenen Theodoricus Bornus, oick printer tho Deuenter, angetast ende hem opgelacht werde, hij eyn groet boeck geprint solde hebben van Dauid Joorijssz, is hij die spreeckt van daer gereyst naer eyn sijn zuster, woenende buyten Doe-

(*) Men zie de lijst bij REVIUS, p. 195. In 1533 komt zigtbaar een stilstand.

(†) REVIUS, p. 192.

techum, in eyn conuent, geheyten Syon, om aldaer zekere daegen hem to enthalden, ende nyet angetast oder gevangen te werden. Seyt, dat hij id boeck van Dauid Jorysz. nyet geprint, noch helpen printen, noch oick den zeluen boick nijewerlt in de handen oder vercocht heeft, noch en heeft sich daermede oyt gemoyt; ende en heeft hem mit gheen nijeuwen secten onderwonden off die angehangen, ende en is oick daermijt nijet gediffameert. Seyt, dat hij int jaar xxxix gedruct heeft, drije kleyne boecxkens, daeraff hij den tytel off id inholt nijet en weet t verclaeren, dan eynen Jorijen Kettel, op desen tyt gevangen tho Deuenter, ende eenige andere begheerden op hem die spreeckt, dat hij die voirss. drye boecxkens printen wilde, hij en solde daeran nyet verliesen, ende sachten hem', dat daer nyet suspects inne was, ende dat hy die wael printen muchte; ende printen van elck boexken drye off vyer hondert, die der vurs. Jorijen ende anderen all van hem die spreeckt teenenmael naemen, ende hem van zijnen arbeyt vernueghden.

Seyt, dat die voirss. boecxkens nyet en holden bij wijen off waer die geprint zijn, noch oick den naem des ghenen, die dezelue gemaect heeft en hebben, ende weet oick die spreeckt nyet, waer die vercocht off gesonden zijn, maer en zijn int openbaer nyet vercocht dat hij weet. Ende int vurss. printen en heeft gheyn ander meijnung gehadt, dan alleyn om zijn broot to wijnnen, welck hij van noede hadde, ende nyet veel in de printe tdoin en weer. Seyt, dat hij in printen van boecken gemeynlijck pleeght to setten: Geprent to Deuenter, bij mij etc. ende en weet nyet, waerom hy tzelue in de vurss. boecxkens nyet geset heeft. Seyt, dat hij die voirss. boeckxkens nijewerlt gelesen heeft. Seyt, dat int printen van de vurss. boecxkens, is die vurss. Jorijen myt eenige andere daerbij geweest, ende hebben zelffs die correctie gedaen. Ende is om x off xij keysers gulds tdoin, dat hij die spreeckt daeraff genoten heeft. Seyt, dat hij noyt voer of nae onbekende boecxkens geprint en heeft, maer gemeynlijck scholasticalia, als

Ovidium, Terentium ende dergelijcken, die men in de scholen den kinderen voirleest. En weet nyet to spreken, datter eenige placcaten uytgegaen waeren, van onbekende boecken nyet te moegen printen.

(*Get.*) ALBERT PAFFRAET.

Kort na den 9 Julij zien wij Arnhem met Deventer in correspondentie over deze zaak. Burgemeesteren, schepenen en raad van Deventer schreven den 17 Julij aan Philips van Lalaing, graaf van Hoogstraten, stadhouder-generaal van den keizer in het vorstendom Gelder en graafschap Zutphen, het volgende: „Wy hebben zeer dienstlicken ontfangen uwer gen. scrifften, inholdende dat v gen. dat groete boick van wonder, mit kleyne boixkens by Dauid Joriss gemaickt, ontfangen hebben, mit gesynnen wy v gen. solden willen auerseynden copie van placaten, die wy voir vij off acht jaeren deshaluen ontfangen ende publicirt solden hebben. So ist, gen. lieue heer, dat die graue van Bueren, onse gen. heer stadtholder, mit ziner gen. scrifften van data den anderen Nouembris anno viertich, ons auergesant hefft copie van drije placaten, dat eene aengaende onsen hilligen Christen geloeue ende straffinge van den auertreders, dat anderte van voell puncten ende articulen, om voir een eewich recht ader edicten thalden, ten darden van der munte. Belangende dat irste punct, van onsen hilligen Christen geloeue, vermitz tselue zeer lanck wass, inhebbende zeer voell latynssche ende andere vrembde termynen, die welcke tgemeyne volck by ons niet solde hebben konnen verstaen, soe hebn wij (woe oick alhier gewoentelicken ende plech tgeschien) tselue summarie doen colligieren ende auersetten in articulen diuidirt, ende gepublicirt in forma hierynne besloeten, woe wy nyet anders en weten dan bynnen Campen ende Zwolle oick geschiet, zeer dienstlicken hier van aduertierende v gen. die Godt Almechtich salich ende gesondt bewaeren wil. Gescreuen opten xvij in Julio anno xliiij." Hierbij was gevoegd kopie der publicatie. Ook maakt de kameraars-

rekening gewag van twee boden naar Arnhem, een „aengaende Albert Paefraidt” en een om de boeken van David Joris te brengen.

Hierna vindt men de volgende confessiën.

Albertus voirs., den xviij[den] Julij comparerende andermael voir cantzler ende raeden des keysers in Gelderlant, seyt, dat hij die boekxkens bij hem geprint ende in den raet geëxhibeert, in zijn huyss gehalden heeft, pro exemplari, te weeten: Een, intituleert: *Troest, raedt, leer ende onderwisinge, inholdende eynen geheelen gront* enz., groot een koijer (cahier?). Item een ander, intituleert: *Ach des dages die so treffelijck is, dat men daer gheen bij gelijcken mach* enz. groot twee quaternen, gedruct a[o] xv[c]xlij. Item noch een, intituleert: *Een zeer schoen tractaet off onderwyss van menigerley art der menschen vianden* enz., vytgegeuen a[0] xv[c]xxxix. (*) Ende en weet nyet, wie die anteykenisse und schriff daer inne gescreuen, off wye tzelue schrijft oick doergehaelt heefft. Hem noch getoent een ander boecxken, geintituleert: *Een zeer zuuerlijck tractaet van de lyeffde, schoenheyt* enz., seyt, dat hij tzelue mede geprint heefft ende meent dat id geschiet is voir id ander boecxken vurs., geintituleert: *Een schoen tractaet.* Ende heefft dit soe bekent, nadat hij alle die

---

(*) Dit traktaatje vind ik op de lijst der schriften van David Joris, bij I. VAN HARDERWIJK, in het *Ned. Archief van* KIST *en* ROIJAARDS, d. VII. 1847, bl. 407, de andere niet; even min op de lijst van A. M. CRAMER, *Archief*, d. VI. 1846, bl. 294. Die lijsten schijnen ook niet volledig. Op de bibliotheek te Deventer bevinden zich, met het *Wonderboeck* (tweede druk) en de *Christelijcke Sendtbrieven*, nog drie kwartijnen met Traktaten, die gedeeltelijk op deze lijsten voorkomen, maar ook andere, die nog niet bekend zijn. Wat de *Sendtbrieven* betreft, die *uiterst* zeldzaam schijnen te zijn, zij staan in twee kwartijnen, ieder van vier deelen, elk met een register, in twee kolommen gedrukt, en loopen meest van 1546 tot 1556, dus in de jaren van zijn verblijf te Basel. Men vindt er ook zijne brieven aan Menno Simons, Joh. à Lasco en anderen in. Jammer, dat zij niet gebruikt zijn bij het opstellen van 's mans levensgeschiedenis in het genoemd *Archief*, deel V., daar zij omtrent zijne betrekkingen in de Nederlanden veel aanmerkelijks bevatten.

vurs. boecxkens gesien hadde, hoewel hij ten eersten id vurs. laetste boecxken ontkende geprent te hebben.

Seyt, dat id voirss. laetste boecxken oick doin printen is mytten vurss. Jorijen ende zijn medegesellen, maer en heeft tzelue bij hem nyet beholden en weet oick nyet van waer id her kompt, ende mach van id tzelue boecxken ij off iij^{c}. geprent hebben, welcke hem al teenen mael aff genomen sijn worden, ende heefft voir sijnen arbeyt maer eenen kleynen penninck gehadt. Seyt, dat eer hij die vurss. boecxkens printeden, hem gesacht worde bij den ghenen die tzelve aan hem versochten, datter nyet inne stont contrarie den geloeue off der heyliger kercken. Ende hem gethoent id groet boeck van wonder David Joryss, seyt dat hij tzelue nyet geprint noch noit gesien heefft.

(*Get.*) ALBERT PAFFRAET.

Den xxx^{sten} dach Julij xv^{c}xliiij. Aelbertus Paiffraidt, prenter van Deventer, gevangen to Arnhem, gevraeght by mijn heer Stratius, raedt etc. daertoe gecommitteert, seyt dat hij durch begeren Jorijen Kettel ende eenen Hans, daer hij den toenaem niet aff en weet, die boecxkens geprent heefft, op toeseggen der vurss. persoenen, dat in die vurss. boecxkens niet was contrarie den heyligen geloone zijnde, ende dat hij die zelue alle to samen genanten Jorijen ende Hanssen ouergeleuert heefft, sonder eenige int particulier verkofft off gedistribueert te hebben, ende dat zij noch oick eenige andere oyt in zijn huyss gelogiert, ghegheten off gedroncken hebben, noch oick eenige andere, der secten toegedaen, kent. (*Get.*) ALBERTUS PAFFRAET.

Seyt noch, dat hij noyt versocht is geweest sich der herdoperye off eeniger andere secte toe to geven off aen to hangen, ende dat nyemant hem sulcx gern voirgeholden sold hebben, so hij voir eyn vrom man ende der stadt Deuenter toegedaen bekent was, ende men gemeynt sold hebben dat hij der seluer stadt sulcx to kennen sold hebben gegeuen, als hij (soe hij seyt) oick gedaen solde hebben. (*Get.*) ALBERTUS PAFFRAET.

Den volgenden dag werd dit vonnis geveld.

„Gesien in den raedt des keysers in Gelderlandt die confessien ende belijdinge Alberti Paeffraidts, burghers ende boeckprinters te Deuenter, yetz gevangen to Arnhem, uyt welcke blijkt dat hij etzlycke boecxkens, die heylige schrifften betreffende, gedruct heefft zonder zijnen naem, off oick desghenen die die selue gemaickt heefft, noch oick die plaetze waer die gedruct zijn daerop gestelt te hebben als behoert, bouen id verbot van wegen key. mat. to Deventer vurs. deshaluen verkondicht, welck eyn saeck is van quaeden exempel; So ist dat key. mait. den vurs. Albertum Paeffraidt condempniert, op morgen voir die processie general hier binnen Arnhem vurs. to gaen bloetshoeffts in eyn lynen kleydt myt eyn barnende wachsen keerss in zijn handen, ende nae die processie in der kercken weder gekomen sal zijn voir id hillige sacrament in der kercken op sijn knieen to vallen ende die vurs. keerss dair voir to stellen, ende daernaer weder op der poerten to keeren bis ter tijt hij die kosten zijner gefenckeniss betaelt zal hebben. Actum to Arnhem den laetsten dach Julij xv^{c}xliiij. Presentibus dominis cancellario, com. a Moerza, domino de Ysendoren, Joanne de Keppel, Adriano Nicolai, Jo. Stratio, Berty.

Pafraet, uit de gevangenis (*) ontslagen, begaf zich weder naar Deventer, alwaar hij zijn bedrijf voortzette. Het is opmerkelijk, dat hij in het volgende jaar, 1545, naar de lijst bij REVIUS, één werk uitgaf, dat, naar den titel, de kerkelijke regtzinnigheid moest handhaven (†). Maar in 1548 werd hij weder in ongelegenheid gewikkeld wegens licentieus drukken. De raad van state te Brussel beklaagde zich bij de regering van Deventer over het drukken van prognosticatiën (almanakken), bij hem gedrukt, „inhebbende scandeloze figuren, ende tendierende tot opruyre ende seditiën, toseggende den op-

(*) Zijne gevangenis was *op der poerten*, d. i. op de St. Janspoort te Arnhem.

(†) *Assertio Alveldiana — contra impios Deiparæ Virginis murmuratores, detractores, blasphematores, etc.*

rorigen ondersaten voirspoet ende den ouersten tegenspoet." Hij verwijderde sich, en er komt niets meer van hem voor; wel van eenen zoon Peter. — Toen de moordbranders, die tot de sekte der wederdoopers behoorden, of er mede in verbinding stonden, de provinciën Friesland, Overijssel en Gelderland in onrust bragten, op vele plaatsen kerken beroofden, brand stichtten enz., werd deze Peter door een' der gevangen boosdoeners als medepligtige beschuldigd (*). Hij was in het jaar 1550 in de gevangenis, maar vond voorspraak bij de gezworene gemeente, van welke den 12 December gemeld staat: »Die meente bidt voir Albert Paiffraitz soen Peter om gen. so vern moegelicke, om sijner jonckheit." En den 16 Febr. 1551: »Die acht straten bidden, dat sch. en r., aensiende die joecht van Peter Paiffraidt, sullen denselven willen begnedigen ende die bede van der vrouwe van Aremberghe te verhoeren." De afloop is ons niet bekend.

Wij komen tot Dirk van Borne terug, tegen wien de procedure te Deventer voortgezet werd. Jorien Ketel was in Augustus 1544, na eene gevangenis van elf weken en zes dagen, met het zwaard gestraft. Zijne vrouw, zijne dienstmaagd en andere personen, onder vermoeden van medepligtig te zijn in hechtenis genomen, waren vroeger ontslagen. De voorspraak ten behoeve van den drukker schijnt invloed te hebben gehad. Wij vinden althans in Januarij 1551 het volgende vonnis:

»Alsoe Derick, prenter, in onser stadt geuenckenisse gewest is, oirsaicke dat dat groete wonderboick bij Dauid Joriss gemaickt vnd enige andere quaede boicken in synen huyse sonder oirloff ende beliuinge van scepen ende raidt, oick contrarie key^r^. mat. mandementen geprentet synnen, die seluen gehuset ende geherberget hefft, hebben scepen ende raidt, na dien Derick ongeuerlich

(*) *Overijss. Alm.* 1849, bl. 97: *Moordbranders in Overijssel.* 1548—1560.

een halff jair off langer in oire geuenckenisse gewest is, vt der geuenckenisse losgelaten, te weten, dat hy burge ende geloeue stellen sall voir lijff ende voir guet, dat hij vt der stadt Deuenter nyet ontwijcken en sall, oick vt sijnen huyse nyet gaen en sall, dan by wille van scepen ende raidt, ende hier voir synne burgen geworden Henrick Momme ende Jan Breda, die sampt ende ellick bisonders gelaifft hebben, dat Derick vt Deuenter nyet ontwicken en sall, ende oick vt sijnen huze nyet gaen en sall buten scepen ende raidt, ende altoes Derick vurss. leuendich off doet wederom inleueren sullen in handen van scepen ende raidt, off te staen in sijnen stede ende te lijden, dat Derick selues nae recht behoren solde te lijden, ende dat Derick altoes een geuangen man wesen ende blijuen sall ter tijt toe dese saicke by scepen ende raidt hem verlaten sall sijn. Actum den Saterdach post Agneten (24 Jan.) a⁰. xlv." Den 11 Augustus werd hem uit gratie vergund, uit te gaan en zijne nering te doen, met verbod evenwel van alle spel, van alle wijnherbergen en bierherbergen, of hij zoude noch de eerste, noch de laatste gratie genieten, maar naar zijne misdaad gestraft worden. Hij kwam er dus met het leven af en heeft in 1546 en 1552 nog boeken ten behoeve der scholen gedrukt.

IETS OVER LOEVESTEIN.

(*Met afbeeldingen.*)

Ofschoon in de laatste halve eeuw menig gebouw uit den grijzen voortijd verdween, en menschenhanden de slooping voltooiden, die door veroudering was begonnen; daar op den uithoek van de Bommelerwaard, waar Waal en Maas zich vereenigen, blijft nog altijd Loevestein het geweld der jaren trotseren. Meer, misschien, dan eenig ander overblijfsel op Nederlandschen bodem, verdient Loevestein voor het nageslacht bewaard te blijven, want als gedenkteeken van voorvaderlijke deugd — van heldhaftigheid, werkzame godsvrucht, vriendentrouw, huwelijksliefde — wordt het welligt door geen ander overtroffen, terwijl het daarbij als met waarschuwenden vinger op de klip der tweedragt wijst, zoo als die meer dan eenmaal het Nederlandsche staatsschip met vernieling dreigde. Maar schoon het slot nog staat en zijne hooge muren, als voorheen, zich spiegelen in den stroom; het is niet meer volkomen, zooals het vroeger was, want terwijl afgebroken, bijgebouwd en hersteld werd, ging telkens iets van den ouden vorm verloren. Zijn van die werken doorgaans geen bescheiden meer voorhanden, des te meer mag men zich verheugen, dat nieuwe herstellingswerken, die in het jongst afgeloopen jaar plaats hadden, aanleiding gegeven hebben tot het opmerken van veranderingen, welke verschillende deelen van het gebouw bij vroegere gelegenheden ondergaan hadden. Het naauwkeurig verslag, daarvan op openbaar gezag vervaardigd, mag alzoo beschouwd worden als eene belangrijke bijdrage tot de kennis van den ouden toestand

van Loevestein, en in zoo verre als niet verwerpelijk toevoegsel tot het zeer verdienstelijk werk, in den jare 1840 door de heeren C. G. B[OONZAJER] en J. G. W. M[ERKES], onder den titel van *Geschiedkundige aanteekeningen betrekkelijk het slot Loevestein*, uitgegeven. Door gunstige beschikking van Zijne Excellentie den heer minister van oorlog daartoe in staat gesteld, laten wij dit verslag hier in zijn geheel volgen.

Rapport betreffende ontdekkingen, welke zijn gedaan aan het kasteel te Loevestein, bij gelegenheid van de daaraan verrigte herstellingen enz. in 1853.

Over het algemeen zijn, ten gevolge van de hierboven bedoelde werkzaamheden aan het kasteel, niet veel ontdekkingen ten aanzien van zijne vroegere inrigting gedaan, die niet ten allen tijde bij eene aandachtige beschouwing van het gebouw konden worden opgemerkt, en uit dien hoofde ongetwijfeld dan ook grootendeels bekend zullen zijn. Immers, het kan toch geene ontdekking van een vroeger bestaan hebbenden doorgang of van eene lichtopening genaamd worden, wanneer bereids aan eene der oppervlakten van den muur zigtbaar is, dat er te voren eene opening is geweest, die digtgemetseld is. De eenige ontdekking ten deze zou kunnen bestaan in het waarnemen, of dergelijke openingen vol, dan wel met muren digtgemetseld zijn geworden, hetgeen echter, met betrekking tot de voormalige inrigting van het gebouw, vrij onverschillig schijnt.

Ik heb vermeend, deze opmerking te moeten laten voorafgaan, omdat er artikels in nieuwsbladen zijn verschenen, waaruit zou kunnen worden afgeleid, dat er bijzonder vele en belangrijke *nieuwe* ontdekkingen zijn gedaan omtrent de vroegere inrigting van het gebouw, hetgeen, volgens mijn gevoelen, nog zoo geheel zeker niet is en alleen kan worden vermeend door hen, die elke zigtbaar geworden holligheid in eenen muur, onverschillig van

welken aard, als eene belangrijke ontdekking beschouwen.

Al wat echter door mij der moeite waard is geacht om te worden opgeteekend, is hieronder vermeld, ofschoon het mij niet onwaarschijnlijk voorkomt, dat veel er van, ten gevolge van vroeger onderzoek en gedane opmerkingen, bereids uit oude beschrijvingen van het kasteel bekend zal zijn.

Kelders.

Het is uit de ontgravingen gebleken, dat de vloeren in de kelders nagenoeg één el dieper hebben gelegen, dan de vloeren, die nu weggebroken en door weer hooger gelegen vloeren vervangen zijn. In den noorder toren heeft men zelfs twee oude plavuizen vloeren op verschillende diepten aangetroffen. Het schijnt dus, dat, naar gelang de beddingen van de rivieren zijn verhoogd, men ook genoodzaakt is geworden de vloeren in de kelders te doen rijzen.

Het overwelven van de kelders is geschied te gelijk en in verband met de muren van het kasteel, uitgenomen in den noorder toren, waar het gewelf in later tijd (echter met dezelfde soort van steen, als de andere gewelven) is gemaakt, tusschen — en zonder eenig verband met — de muren. De balkgaten zijn nog aangetroffen van de soldering, die vroeger over dien kelder heeft bestaan en die welligt door een gewelf is vervangen, bij het doen rijzen van den vloer, ten gevolge waarvan de kelder geene vereischte hoogte meer zal hebben behouden.

Het is gebleken, dat er nagenoeg op dezelfde plaatsen, waar nu doorgangen zijn gemaakt tot gemeenschap van de torenkelders met de kelders van het hoofdgebouw, vroeger, tijdens de vloeren lager waren, ook gemeenschapsdoorgangen (fig. 1. *a a*) hebben bestaan, die welligt digt zijn gemaakt, toen de kelders van het hoofdgebouw tot het bergen van buskruid zijn ingerigt. Het is echter even eens mogelijk, dat het digtmetselen

van deze doorgangen een onmiddellijk gevolg is geweest van het verhoogen der vloeren, vermits zij toen geene vereischte hoogte meer hadden.

Aan het westelijk uiteinde van den scheidingsmuur tusschen de twee buskruidkelders heeft men een digtgemetselden bakoven (fig. 1. *b.*) in den muur ontdekt, waarvan de schoorsteen gemeenschap had met den schoorsteen in de voormalige raadzaal. Het uitspringend gedeelte metselwerk, dat vroeger in den noordwestelijken hoek van den grooten buskruidkelder bestond en nu weggebroken is, maakte een gedeelte uit van dezen oven.

Aan het noordelijk uiteinde van den westelijken muur van den kleinen buskruidkelder heeft men eene digtgemetselde opening (*c*) aangetroffen. Ofschoon aan de buitenzijde niet zigtbaar (vermoedelijk ten gevolge van daar ter plaatste gedane en nog zigtbare herstellingen), is het wel waarschijnlijk, dat het een ingang is geweest. Uit een en ander schijnt alzoo te moeten worden afgeleid, dat deze kelder voormaals tot eene bakkerij heeft gediend (*).

In het gedeelte muur, dat den grooten buskruidkelder van de binnenplaats scheidt, heeft men twee digt- of volgemetselde openingen (*d d'*) ontdekt, waarvan de bodems ongeveer overeenkwamen met de hoogte, waarop de vloer in dien kelder vroeger schijnt te hebben gelegen. Het is dienvolgens te veronderstellen, dat het trapingangen of lichtopeningen, of — te oordeelen naar de verschillende wijze van dekken — de opening *d* was, met een latei, en de andere, *d'*, met een gewelf gedekt — eene lichtopening en een ingang zijn geweest, tijdens de binnenplaats minder hoog dan thans was aangevuld, en dus vermoedelijk vóór de gebouwen op de binnenplaats, die nu afgebroken zijn, hebben bestaan.

Het is gebleken, dat in den westelijken muur van den grooten buskruidkelder, ter plaatse van den trap, eene

(*) Boven den kleinen buskruidkelder was het vertrek, dat tot gevangenis voor H. de Groot gediend heeft. *Red.*

deuropening (*e*) heeft bestaan. Op die plaats heb ik een gat doen breken, diep twee el, zonder eenige ledige ruimte te hebben ontdekt. Het is dienvolgens te veronderstellen, dat het metselwerk onder den trap vroeger hol is geweest, en de open ruimte naderhand geheel volgemetseld is geworden.

Bij het uitbreken van het gewelf van den grooten buskruidkelder, heeft men ontdekt, dat er door het gewelf en wijders door de aanrasering en den westelijken regtstandsmuur eene opening (*f*) bestond, groot ongeveer drie vierkante palmen in doorsnede. Deze opening was aan de beide uiteinden digtgemetseld en overigens met turf gevuld, hetgeen doet veronderstellen, dat zij in der tijd gemaakt en ingerigt is geweest met het doel, om het in de kelders geborgen buskruid te doen ontbranden en op die wijze het kasteel in de lucht te doen springen. Vermits het te vermoeden is, dat deze vuurgeleider gemaakt is na het tijdstip, dat men de kelders tot berging van buskruid heeft doen dienen, schijnt het wel der moeite waard, te onderzoeken, wanneer zulks voor het eerst heeft plaats gehad.

Bij het wegbreken van het uitspringend gedeelte metselwerk (fig. 1 en 4 *g*), tegen den zuidelijken buitenmuur van het gebouw, heeft men eenen ronden welput in den muur ontdekt, waarin helder water werd aangetroffen. Met dezen put heeft welligt vroeger in verband gestaan de pomp in de keuken (eerste verdieping, zuider toren), welke pomp echter later in gemeenschap schijnt gebragt met den welput, die nog bestaat in den zuider toren, en die dus vermoedelijk eerst na den bouw van het kasteel zal gemaakt zijn.

Bij het breken van een schietgat in den noordelijken zijmuur van de poort, heeft men daarin ontdekt eenen naar de verdieping (klokkenkamer) geleidenden trap (fig. 1 *h*). Het digtmetselen van den ingang en het van boven digtmaken dezer trapopening is, volgens bekomen narigt, geschied ten gevolge van het instorten en daarna weder maken van het bovenste gedeelte van dezen muur, het-

geen niet zeer lang geleden en ook nog uiterlijk zigtbaar is, zoodat het ontdekken van dezen trap als geene groote bijzonderheid kan worden aangemerkt.

Verdieping boven de kelders.

Bij het breken van den doorgang tot gemeenschap van den noorder toren (*) met de voormalige raadzaal, heeft men bevonden, dat nagenoeg op die zelfde plaats een doorgang (fig. 2 *i*) bestond, die met steensmuren digtgemetseld was. In dezen doorgang waren vier gemetselde treden, met houten oplegstukken, met welke men van die zaal afdaalde tot de diepte, waarop de zoldering boven den kelder in dien toren heeft gelegen, eer de kelder overwelfd was.

In het westelijk gedeelte van den noordelijken muur van dezen toren heeft men eenen gemetselden trap (fig. 2 en 3 *k*) ontdekt, die vroeger tot gemeenschap schijnt te hebben gediend met de verdieping daarboven. De in- en uitgangen dezer trapopening waren met steensmuren digtgemetseld; de opening was met lateijen gedekt en de treden waren van houten oplegstukken voorzien. Buiten den muur waren, tusschen de zijwanden van de bestaande lichtopening, nog vier gemetselde treden, waarmede men met eene kwartwenteling afdaalde tot de diepte, waarop vroeger de meer vermelde zoldering over den kelder in dezen toren heeft gelegen.

In den noordelijken en in den oostelijken muur van den noorder toren zijn, bij het wegbreken van het keldergewelf, twee nissen (fig. 2 *l* en *m*) te voorschijn gekomen, die met halfsteensmuren waren digtgemetseld. Beide nissen waren ongeveer één el breed, gemiddeld zes palm diep, en twee el hoog onder den top der Gothische bogen, waarmede zij waren gedekt. In de nis *m* is gevonden een steenen kogel, en een stuk tufsteen zoo ik meen, in een courantenartikel vermeld als een steenen hamer.

Bij de werkzaamheden aan de noordelijke lichtopening van vermelden toren is een hoek metselwerk (fig. 2 *n*)

(*) In den noorder toren is het vertrek, waar in 1793 de graaf van Bijland gevangen gezet werd. Zie *Geschiedk. Aanteekeningen*. *Red.*

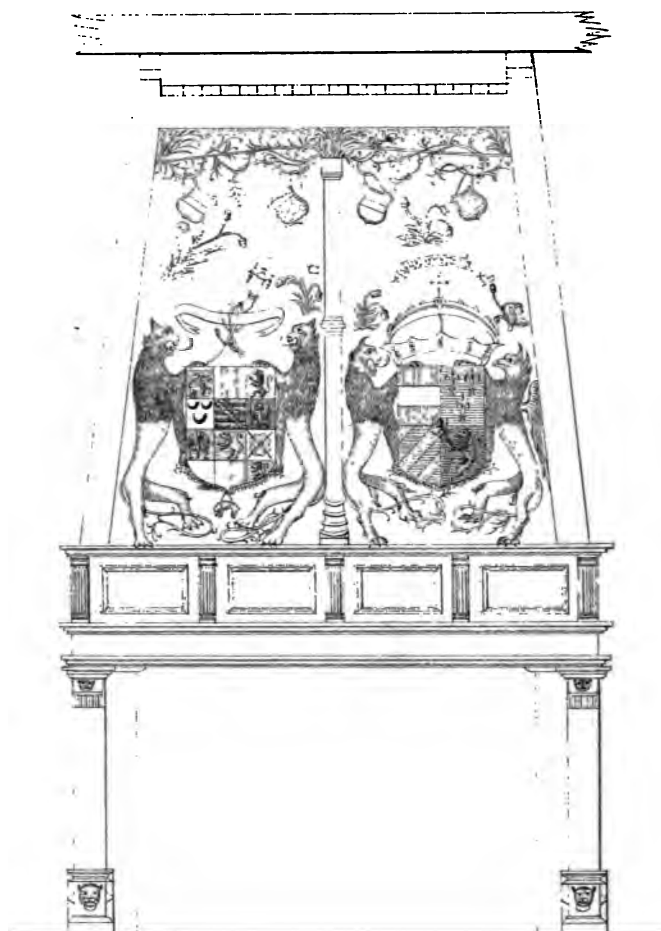
afgevallen, waaruit bleek, dat daar ter plaatse een schoorsteen moet hebben bestaan. Indien men hiermede in verband brengt, dat de thans bestaande schoorsteenen in den noorder toren, te oordeelen naar de steensoort en de wijze van verbinding, blijkbaar van veel later dagteekening zijn, dan de muren van het gebouw, dan schijnt het niet onwaarschijnlijk, dat de stookplaatsen vroeger in den noordelijken muur hebben bestaan, en in lateren tijd door andere in den westelijken muur zijn vervangen. Ten gevolge daarvan is vermoedelijk, ongeveer ter plaatse van dien voormaligen schoorsteen, in den noorder toren, de thans bestaande lichtopening in den muur gemaakt, en de vroeger bestaan hebbende lichtopening (fig. 2 *o*) in den westelijken muur (die nog uiterlijk zigtbaar is) digtgemetseld.

Het is natuurlijk niet mogelijk, met eenige zekerheid het tijdstip te bepalen, waarop de vermelde veranderingen aan dezen toren zijn geschied; doch niet onwaarschijnlijk komt het mij voor, dat ze in verband hebben gestaan met, of althans een gevolg zijn geworden van het maken der gebouwen op de binnenplaats, aangezien de gemeenschap tot de eerste en tweede verdiepingen van dezen toren, welke vroeger niet anders dan door den digtgemetselden doorgang (*i*) en den trap (*k*) mogelijk was, toen door die gebouwen zelve kon geschieden, zoodat de andere toegangen overtollig werden en dienvolgens digtgemaakt konden worden.

In den scheidingsmuur tusschen den zuider toren (*) en de groote zaal heeft vroeger aan het zuidelijk uiteinde een doorgang (fig. 4 *p*) bestaan, die met steensmuren was digtgemetseld, hetgeen vermoedelijk is geschied, toen de zoogenoemde kommandantskamers (nu weggebroken) van die zaal zijn afgezonderd. In de ledige ruimte van dezen voormaligen doorgang is een ijzeren kogel gevonden, die welligt uit eene vijandelijke batterij van den Heusdenschen dijk daarin geschoten zou kunnen zijn.

Behalve het hiervóór vermelde, zijn nog eenige niets

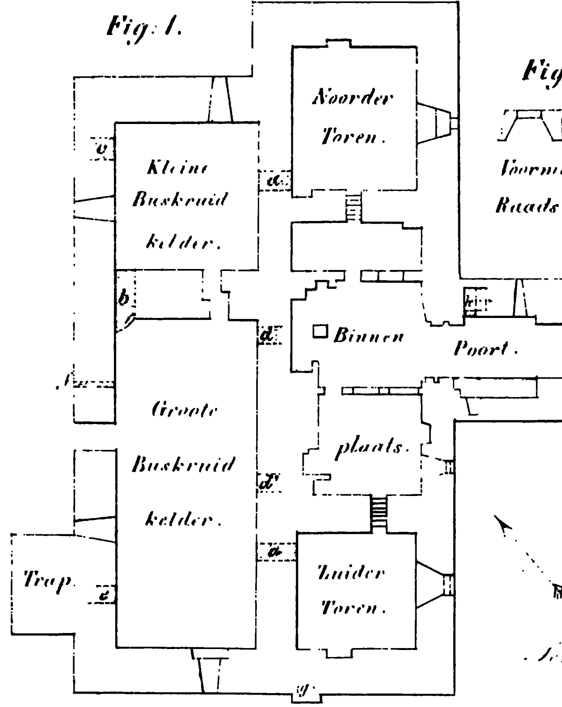
(*) De zuider toren heeft van 1675 tot 1679 gediend tot gevangenis voor Abr. de Wicquefort. *Red.*

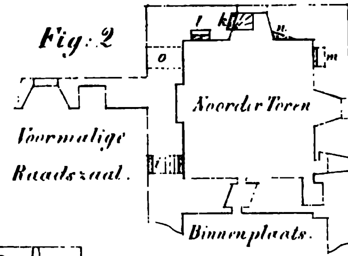
Schaal 1.50.

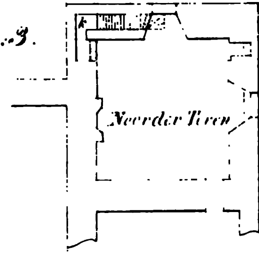

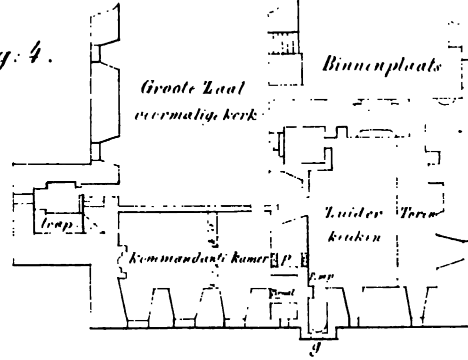
Schaal 1:10.

Kelders.
Fig: 1.
Noorder Toren.
Kleine Buskruid kelder.
Binnen Poort.
Groote Buskruid kelder.
plaats.
Zuider Toren.
Trap.
Schaal . 100.

Eerste verdieping.
Fig: 2
Noorder Toren
Voormalige Raadszaal.
Binnenplaats.

Tweede verdieping.
Fig: 3.
Noorder Toren

Eerste verdieping.
Fig: 4.
Binnenplaats
Groote Zaal
voormalige kerk
Zuider Toren
keuken
Kommandants kamer

beduidende nissen en gaten, die met halfsteensmuurtjes waren digtgemetseld, zigtbaar geworden, waaromtrent ik echter vermeen, in geene bijzonderheden te moeten treden.

Wijders heeft men, bij het afvallen van oude bepleisteringen, eenige sporen bespeurd van schilderwerk op de muren van de groote zaal (voormalige kerk) en van de voormalige raadzaal, zoodat het wel vermoedelijk is, dat de muren van die beide zalen grootendeels beschilderd zijn geweest.

Op den schoorsteen in laatstvermelde zaal heeft men op die wijze een groot dubbel wapen ontdekt, ten gevolge waarvan die schoorsteen, welke bij het bestek beschreven was om te worden afgebroken, nu behouden is gebleven. Men vermeent, dat het de wapens zouden kunnen zijn van Filips den Schoone en Albrecht van Saksen, en men acht het niet onwaarschijnlijk, dat deze wapens daarop zouden zijn gesteld, bij gelegenheid dat aan laatstgenoemden eenige sloten en sterkten in Brabant en Holland in onderpand zijn gegeven, tot tijd en wijle de door hem in rekening gebragte gelden voor krijgsvolk zouden zijn uitbetaald (*). — Van deze wapens is eene schetsteekening hierbij gevoegd.

Gevonden voorwerpen.

Behalve eenige ijzeren en steenen kogels, drie grootendeels vergane spitsen van picken en een paar koperen penningen van weinig beduidenis, zijn er geene voorwerpen gevonden, die, naar mijne meening, bijzondere vermelding verdienen.

Woudrichem, den 28 Februarij 1854.

De kapitein, eerst aanwezend ingenieur,

C. H. MOSSEL.

(*) Denkelijk wordt bedoeld de verpanding van Friesland door den aartshertog Filips aan Albrecht, in het jaar 1505. Zie S. BENINGHA, *Chron. der Vriescher landen*, in BROUER. VAN NIDEK, *Analecta*, p. 105. De bekende uitdagingsspreuk van Filips, *qui vouldra*, naar men meent, tegen de Gelderschen gerigt, hebben wij op een tiende der grootte, onder nevensstaande afbeelding afzonderlijk doen overbrengen. Zie VAN MIERIS, *Ned. Vorsten*, deel I. bl. 295. *Red.*

HOE HET SINT AGNIETEN-KLOOSTER OP TEXEL TOT EEN WEESHUIS IS VERKREGEN;

MEDEGEDEELD DOOR

P. SCHELTEMA.

Voor een tweetal jaren ongeveer mij op Texel bevindende ter inspectie der archieven aldaar, verkreeg ik ook inzage der papieren van het algemeene weeshuis aan den Burg, de hoofdplaats van dat eiland. Onder deze trok vooral een opstel mijne aandacht tot zich, waarin de rampspoedige reis der twee Texelsche burgemeesteren, in 1573 naar Delft aan den prins gecommitteerd, om het Sint Agnieten-klooster, gelegen binnen den Burg, tot een weeshuis te verzoeken, kort en naïf beschreven is. Het stuk, door mij gezien, is eene kopij, hoogst gebrekkig in taal en spelling, waarom het, naar de tegenwoordige schrijfwijze door mij afgeschreven, wordt medegedeeld. In het weeshuis van Texel worden buitendien eene menigte stukken bewaard uit den tijd, toen het gesticht nog diende tot een convent der zusteren van de derde orde van Sint Franciscus, toegewijd aan Sint Agneta. Het zijn meerendeels kwijtscheldingen, rente-, gift- en verkoopbrieven, voor den tegenwoordigen tijd van minder belang. Het meest opmerkelijke stuk daarbij kwam mij voor te zijn eene sauvegarde, verleend door den raad van Holland, Zeeland en Utrecht aan de religieuse conventualen van het klooster op den Burg van Texel, behoorende tot de orde van Sint Franciscus, tegen allen moedwil en geweld, welke protectie door deze verzocht was, vermits voor eenigen tijd het convent

door eene bende moedwilligen was overvallen en de pater daarbij vermoord. Het stuk is gegeven in den Haag op den 21 September 1544, onder het zegel van justitie. Het gezegde reisverhaal der gecommitteerden naar Delft luidt aldus.

Het huis op het eiland Texel, hetwelk eertijds gebouwd was door de gravin van Holland, genaamd vrouw Jacoba, plagt na haren dood bewoond te worden door den schout van Texel. In het jaar, toen men schreef 1571, is er een groot oproer gerezen in den lande van Holland, te weten, tusschen de twee partijen, die genoemd worden, de eene partij, de Papisten, en de andere, de Geuzen. Dit was ter oorzake van de religie. De Geuzen hebben met vier en dertig oorlogschepen alhier in het Marsdiep gelegen en zijn met hunne magt aan land gekomen. Zij hebben tegen die van den Burg gevochten, en de burgers moesten de vlugt nemen. Toen werd het voorzegde huis verbrand. Na dien tijd was er een officier, genaamd Jacob de Koning, van Haarlem, die in den Haag aan de kamer van de rekeningen in Holland verzocht, om zijne woonplaats te mogen hebben in het klooster aan den Burg, hetgeen hem bij provisie vergund werd. Wanneer de burgemeesteren van Texel dit vernamen, is daarop vergaderd het oude en nieuwe geregt, in den jare toen men schreef 1573. Eendragtelijk is besloten en geordonneerd, dat men de twee burgemeesteren zou committeren, om te trekken naar den prins van Oranje, als toen zijnde stadhouder van Holland, bij afwezigheid van den graaf van Holland, koning van Spanje, genaamd Philippus, den zoon van den keizer Carolus Quintus, ten einde het voorzegde klooster te mogen verkrijgen tot een weeshuis, zoo ook de renten daarvan. Derhalve zijn de twee onderschreven mannen daartoe gecommitteerd.

Als toen was er een groote oorlog in Holland, zoodat de eene stad tegen de andere opstond, en het eene dorp

tegen het andere; alzoo was in dien tijd de stad Haarlem vijandig tegen het eiland Texel. De Haarlemmers hadden hunne vrijbuiters liggen bij Zandvoort voor het duin. Deze voeren met kagen en schuiten op zee, om de schepen te nemen, die uit het Marsdiep naar de Maas voeren. Om deze vrijbuiters te vermijden, zijn de voorschreven mannen met een galjoot zoo verre van het strand afgevaren, dat wij slechts even de duinen boven het water mogten zien toppen. Wanneer wij omtrent Zandvoort waren, zoo is er een schip uit zee gekomen, naar ons toehoudende. Bij ons gekomen, bleek het een vrijbuiter te zijn. Op het schip stond de kapitein met een slagzwaard, het zwaaijende met beide handen. Hij riep met luider stemme, dat wij onze zeilen zouden strijken, en liet met bassen en roeren door de zeilen en de schuit schieten, zoodat de laatste lek werd, en het water er door heen liep. Toen dacht hij ons te overzeilen. Een man uit ons schip riep: „Voor wien zullen wij strijken, voor den prins van Oranje of voor den Duc d'Alba?" De kapitein antwoordde: „Ik weet van prins, noch van Duc d'Alba, strijk!" In onze schuit was de vrouw des schrijvers van den graaf van der Marck; deze riep uit: „Schipper, strijk, want ik ben geschoten!" Ik Hendrik Albertsz zat ter zijde van die vrouw, en het water liep van het schieten tusschen ons beiden door de schuit. Achter werd bij den man, die aan het roer stond, een stuk uit het boord geschoten. Wanneer de vrijbuiter ons zoo na kwam, riepen wij allen te gelijk: „Schipper, strijk!" en toen streek onze schipper het zeil. Daarop leiden zij bij ons aan boord en overvielen ons met rapieren in de hand en met rondassen voor de borst. Ons slaande, zeiden zij: „Fluks over in ons schip!" Allen moesten wij te gelijk over, niet wetende, in wiens handen wij waren. Ik Hendrik voorschreven kreeg een' slag met een rapier op mijn' schouder, zoodat ik meende mijn' arm kwijt te wezen, doch tot mijn geluk had men mij met het plat geslagen. Toen waren wij al te zamen gevangen. Wij waren vier of vijf en twintig personen

sterk en moesten allen in het vooronder van het oorlogschip. Bij het overklimmen viel er een man over boord; het was een brievendrager van des prinsen broeder, graaf Lodewijk, die met brieven uit Duitschland van Nassau kwam. Als wij voor hem gebeden hadden, dat zij hem bergen zouden, kregen zij hem vast aan een touwtje, waarmede hij opgehaald werd, maar zijne brieven wierpen zij in zee. „Daarover moet God zich erbarmen", zeide de bode, „daar hangen landen en luiden aan!" De voorzegde schrijvers-vrouw, gevraagd zijnde, of zij gekwetst was, antwoordde: „Ik ben geschoten door mijne kleederen, doch niet gekwetst." Terwijl wij nu als gevangen waren in het donker van het schip, zoo kwam er door een luikje, hetwelk zoo groot was, dat er juist eene hand door kon, eene stem, zeggende: „Is er ook iemand van de gevangenen, die geld heeft, deze geve het aan mij, want ik ben een gevangen man, even als gij zijt; gij zult allen straks geplunderd worden. Ik ben een schipper uit Waterland. Zij zijn met mijn schip weggezeild; en als gij mede geplunderd zijt, zal ik met ulieden aan land varen." Maar niemand van ons gaf hem zijn geld, hem niet betrouwende en denkende, dat hij een vrijbuiter was. Toen deed hij het luikje weder toe en ging van ons weg. Kort daarop werd er een groot luik open gedaan, en men zeide tot ons: „Laat één van de gevangenen voorkomen!" doch elk vreesde om de eerste te zijn. Eindelijk ging er een van de voorsten, die geplunderd en doorzocht werd. Daarna moest er weder een ander komen, tot den laatsten toe. Niemand mogt iets behouden, dan de noodigste kleederen. Al wat los was namen zij ons af, tot mantels, hoeden en linnen toe. Echter behielden wij tot ons geluk onze brieven, daar wij blijde over waren, wegens de zaken beroerende het klooster, hetwelk wij tot een weeshuis wilden verkrijgen, en nog meer andere brieven van 's lands zaken. Toen wij geplunderd waren, moesten wij weder in de lekke schuit. Wij stopten de lekken zoo goed mogelijk, en maakten de schuit weder

zeilreê. Zij lieten ons daarop drijven, zonder dat wij iets behouden hadden. De zeeroover kwam vervolgens nog eens naar ons toe zeilen. Wij hadden eenen man in onze schuit, die den kapitein van het schip kende. Hij zeide, dat het een Engelsche zeeroover was, kapitein Jonge Jan Grijsveld. Alzoo kwam dezelfde zeeroover met zijnen voorsteven naar de zijde van onze schuit zeilen, zoodat wij niet anders dachten, of hij zou ons overzeild hebben. Waarop wij overluid riepen: „Heer! in uwe handen bevelen wij onzen geest." Toen met den steven bij onze schuit komende, leide hij zijn roer over en schampte van de schuit af, al stootende en ons rakende. De roovers zwaaiden met de hoeden, tot schimp en spot over hunnen géroofden buit, en wij bedankten hen, dat zij ons nog gegund hadden het leven te behouden. Daarna voeren zij van ons af. Vervolgens kwam er eene krabbeschuit uit de Maas, welke hij straks weder aan boord klampte, deze doende gelijk hij ons gedaan had. Later voer hij uit ons gezigt.

Voortzeilende zagen wij weder een oorlogschip, en daarbij komende bevonden wij het een boeijer te zijn. Daarop stond weder een kapitein met een slagzwaard te schermen. Wij voeren naar hem toe, denkende, dat wij nu toch niet meer konden verliezen, dan alleen het leven. Het schip liet een vaandel waaijen, zijnde een prinsenvlag; het was dus van de vrienden. Het kwam uit de Maas. Wij vertelden aan den kapitein ons avontuur en ongeluk, hem verder wijzende den koers, dien de vrijbuiter genomen had. Het oorlogschip ging terstond derwaarts, doch kreeg hem niet. Wanneer wij voortzeilden, zoo kwam er een zwaar onweder op van donder en bliksem, regen en wind. Daar de duistere nacht op handen was, moesten wij dus het naaste land of strand kiezen. Door en door nat van den zwaren regen en het overslaande zeewater, landdden wij op eene onbekende plaats. Echter was er onder de manschappen een bode van jonkheer Sonoy, die aan de duinen bemerkte, dat men niet verre van ter Heide was, en zeide, dat aldaar

eenige visschers-huisjes stonden, waarin wij den nacht konden doorbrengen. Voortloopende ontmoetten wij eenige visschers, verjaagd door de Spaansche soldaten. Zij waren ook door hen van alles beroofd, en vermogten alzoo niet ons te helpen, daar twee naakten elkander niet kunnen dekken. Wij zochten toen wat helm en rijs, maakten vuur, om ons te droogen en wat te warmen, tot het dag werd, en hielden wacht tegen de Spanjaarden. 's Morgens gingen wij langs het strand naar Scheveningen. Daar komende, vonden wij er vele wachters, gesteld tegen de Spanjaarden. Bij onze aankomst werd er over onze manschap alarm in het dorp geroepen, doch wanneer wij naderbij gekomen waren, zonden die van Scheveningen twee mannen naar ons, en wij desgelijks twee naar hen. Zij vernamen toen, dat wij geene vijanden waren, maar vrienden. Wij vertelden hun onze passagie, zooals die bevorens door ons gemeld is, en gingen toen verder naar den Haag, waar wij aan kennissen, welke wij aantroffen, geld ter leen vroegen; doch het werd ons afgeslagen. Van daar gaande naar Delft, vonden wij de staten van Holland. Wij gingen bij den secretaris van deze, Koenraad de Regteren, en verhaalden hem het voorgevallene. Hij heeft ons geleend twaalf guldens. Ook schreef hij ons een request, dat wij overgaven aan den prins van Oranje, rakende het verzoek van het klooster, om het te hebben tot een weeshuis, hetgeen ons is vergund, blijkens de apostille en het octrooi, daartoe verkregen. Doch vermits de prins te Dordrecht was, hebben wij hem zoo verre moeten volgen, keerende van daar weder naar Delft terug, tot het werk zijn volle beslag verkreeg. Ziende evenwel, dat ons op nieuw geld ontbrak, zijn wij overeengekomen, dat Kemp Albertsz. naar huis zou gaan, om nog eenig geld te halen; terwijl ik nog twee of drie dagen te Delft moest vertoeven, om nader bescheid te bekomen; hetwelk klaar zijnde, zoude ik verder naar den Briel gaan. Later uit mijne herberg op de markt komende, ontmoette ik weder Kemp Albertsz. Als ik hem mijne verwonde-

ring daarover te kennen gaf, verklaarde hij mij, niet te kunnen vertrekken, wegens het ongestadige weder. Toen gingen wij te zamen naar den Briel. Als wij daar gekomen waren, was ons geldje verteerd op éénen stuiver na. Wij gingen daarop de stad in, om, was het mogelijk, nog eenig geld te leenen, maar het werd ons weder geweigerd. Aldus ongetroost naar het Hoofd wandelende door het gladde slijk, moest ik een smal houten bruggetje over, waarvan ik door de gladdigheid afviel. Naakt en koud, zonder geld of pand, waagde ik het evenwel in de herberg te gaan. Terwijl ik mij daar zat te droogen, kwam er een schip van Rotterdam aan, geladen met turf, waarvan de schipper een Texelaar was, wonende te Oosterend, genaamd S. Anna. Zeer waren wij verblijd, omdat hiermede voor ons ontzet kwam. Wij voeren toen met hem naar Texel, hebbende in alles onzen wensch verkregen. Nooit zal God de zijnen verlaten, die naar het goede trachten en op Hem vertrouwen. Zoo is dan het weeshuis verkregen, den 15 September in het jaar 1573, blijkende bij het request en de apostille, gegeven ter ordonnantie van den prins van Oranje en de raden, neffens hem wezende. In kennisse der waarheid, zoo hebben wij Kemp Albertsz. en Hendrik Albertsz. het stuk beiden onderteekend, den 5 Januarij 1585, nieuwe stijl. Het was onderteekend met het merk van Kemp Albertsz. en Hendrik Albertsz. geboren aan den Burg op Texel.

Aldus gedaan en gecopiëerd uit het origineel en bevonden te accorderen naar behooren, door mij

A. PIETERSZ. KOOL, *Secretaris.*

in het *Vaderl. Woordenb.* van KOK, deel VI. bladz. 606, in welk laatste werk wordt gezegd, dat het eertijds onder het graafschap Culenburg behoorde, doch later, door koop, een eigendom is geworden van de stad Nijmegen. Hoe en wanneer wordt niet gemeld.

Dit slot werd in 1390 door Otto van Arkel verwoest. In de *Origines Culenburgicae* van *Zueder de Culenburch*, te vinden bij A. MATTHAEUS, *Analect.* t. III. p. 621, in 4°. (t. VI. p. 271. in 8°.) leest men: „Ann. CIↃCCCXC, „wan heer Ott van Arckel Bloemesteyn, ende hielt het „een jaer lanck, dedet neder werpen. Die wecker verriet „het, ende veel van den steen leyt onder de stadts muy„ren van Culenborch in de nye stadt, ende veel in den „fundamente van den toorn tot Honswyck." (*)

In de *Tegenwoordige staat der Nederlanden* (deel III. *Gelderland*, bl. 326), in 1741 uitgekomen, leest men alleen: „Even buiten Kuilenburg stondt weleer de ver„maarde ridder-hofstad Bloemenstein, waarvan men thans „naauwlijks eenige overblijfsels gewaar wordt"; hetgeen bijna woordelijk is overgenomen in de *Geographische beschrijving van de Provincie van Gelderland* (Amsterd. 1772), bl. 238.

In een oud handschrift van de zeventiende eeuw, handelende over de ridderschap en de ridderhofsteden van Utrecht, waarvan meer dan één afschrift bestaat (†), vindt men op de lijst der hofsteden, „die van over lange tij„den souden geweest syn, ende wat jare bekent, enz." N°. 135 *Bloemenstein*, en daarvan aangeteekend, „onder „Houten en 't Gooy gelegen, is anno 1323 bekend." — Van deze ridderhofstad wordt ook melding gemaakt in het *Vaderl. Woordenboek* van J. KOK, deel I. bl. 256, met bijvoeging van het jaartal 1229.

(*) Het dorp Honswijk ligt mede niet ver van de Lek, doch aan den regter oever, in de provincie Utrecht. De heerlijkheid werd oudtijds door de heeren van Culenburg in leen gehouden van de graven van Holland.

(†) Één afschrift berust, als ik wèl heb, op de Koninkl. Biblioth. te 's Gravenhage, onder den titel: *Noblesse d'Utrecht*, en één in het kapittelarchief te Utrecht.

Wij leeren hem alzoo kennen als ridder, als bondgenoot van graaf Willem en als een der hoofden van de Kabeljaauwsche edelen (*).

Hij schijnt met den bisschop van Utrecht in gestadigen oorlog te hebben geleefd.

In den zoen toch tusschen Gijsbrecht, heer van Vianen en van het Gooi, en zijne broeders, met den bisschop van Utrecht, den heer van Abcoude en Gaasbeek, en de stad Utrecht, van den jare 1355, des donredags na Sint Lucas dach Evangelist (22 October), te vinden bij MATTHAEUS, *Fundationes et fata Ecclesiarum*, bl. 595 en volgg., en overgenomen door VAN MIERIS, in boven aangehaald werk, deel II. bl. 861, wordt ook heer Johan van Bloemenstein genoemd en begrepen, en wordt daarin onder anderen bepaald, „dat heer Johan voorn. — den „bisschop op sal dragen t' enen (†) vryen eygendom syn „huis te Bloemesteyne, met eenre viertel lants, dair dat „steenhuys op staet, ende met eenre hoeve lants, naest „den huyse gelegen op des side der Lecke, ende syn „man dair af werden in allen manieren alse Stichts recht „wijst, ende sel loven, sekeren ende sweeren, nimmer„meer tegen den gestichte van Utrecht te doen in eeniger „manieren, ende die bisscop voorseyt sal hem mit dien „voorseyden huyse behelpen tot alre tyt, alse hys behoeft „in syns gestichts oorbaer, ende heer Johanne voorsz. „noch syn nacomelingen en sellen dit voorsz. huys niet „timmeren, noch vesten, ten sy by wille des bisscops „ende goetduncken der stadt van Utrecht, uytgenomen „dat heer Johanne voorsz. een weerderoep oft ander „gemac daer aen maken mach, dat ghene veste en is."

Jan van Bloemenstein droeg zijn slot alzoo aan den bisschop op, als een open slot, en ontving het weder van hem ten leen. Hij werd voor dat slot leenman van

---

(*) Als zoodanig komt hij o. a. ook voor in het *Vaderl. Woordenb.* van J. KOK, deel XXI. bl. 239. Doch diens gezag steunt op dat van vroegere schrijvers.

(†) D. i. *tot eenen*.

den bisschop, en kon met Gysbrecht van Aemstel zeggen:

„'k Heb — — — —
„Mijn erf in leen verkeert, en manschap moeten zweeren,
„Daar ik eerst God alleen en anders geene heeren
„Oit kende in mijn gebied, noch rekeninge gaf." (*)

Niet lang echter schijnt de vrede tusschen den bisschop en zijnen nieuwen leenman stand te hebben gegrepen, indien men ten minste op de dagteekeningen der onderscheidene brieven en charters eenigen staat kan maken.

In het *Chronicon auctius Joannis de Beka*, gedrukt in MATTHAEI *Analecta vet. aevi*; t. III. p. 248, leest men: „In 1355 op St. Martyns-dach, ontseyde hertoge Wil„lem, grave van Hollant, den bischop Jan ende syn lant, „ende met hem — — — (*post alios*) *heer Jan van Bloe„mesteyn.*"

Hetzelfde verhaalt *Zweder van Culenburgh*, in zijne *Origines Culenburgicae*, (bij MATTHAEUS in het aangehaalde werk, t. III. p. 615.) „Ann. 1355 op Sinte Martyns„dach in den winter (†), ontseyde graef Willam van Hol„lant bisschop Johan van Arkel, ende mit hem ontseyden „dat meestendeel van des bisscops leenmannen, als heer „Arnout van IJselsteyn, — (*post alios*) heer *Jan van Bloemesteyn.*" „De bisschop," voegt hij er bij: „had „geerne gestreden, maer de heer van IJselsteyn, van „Vianen ende Culenborch mit haer vrinden haddent so „bestelt, dat hy ten stryde niet en conde comen."

Ook KEMP, in zijn *Leven der heeren van Arkel*, maakt, bladz. 84, gewag van die opzegging (oorlogsverklaring zouden wij thans zeggen) van graaf Willem aan den bisschop, hij noemt den dag, den 11 van slagtmaand 1355, en zegt: „by hem (graaf Willem) voegden sich te„gen haren eygen heer veel stichtze edelen, als — — — (*post alios*) — *Johan van Blommesteyn.*"

Spoedig echter, en wel reeds op St. Peter en St. Pau-

(*) VONDELS *Gysbrecht*, t. I. b. 1.
(†) In slagtmaand des jaars 1355, zegt WAGENAAR, t. a. pl. bl. 285.

HOE HET SINT AGNIETEN-KLOOSTER OP TEXEL TOT EEN WEESHUIS IS VERKREGEN;

MEDEGEDEELD DOOR

P. SCHELTEMA.

Voor een tweetal jaren ongeveer mij op Texel bevindende ter inspectie der archieven aldaar, verkreeg ik ook inzage der papieren van het algemeene weeshuis aan den Burg, de hoofdplaats van dat eiland. Onder deze trok vooral een opstel mijne aandacht tot zich, waarin de rampspoedige reis der twee Texelsche burgemeesteren, in 1573 naar Delft aan den prins gecommitteerd, om het Sint Agnieten-klooster, gelegen binnen den Burg, tot een weeshuis te verzoeken, kort en naïf beschreven is. Het stuk, door mij gezien, is eene kopij, hoogst gebrekkig in taal en spelling, waarom het, naar de tegenwoordige schrijfwijze door mij afgeschreven, wordt medegedeeld. In het weeshuis van Texel worden buitendien eene menigte stukken bewaard uit den tijd, toen het gesticht nog diende tot een convent der zusteren van de derde orde van Sint Franciscus, toegewijd aan Sint Agneta. Het zijn meerendeels kwijtscheldingen, rente-, gift- en verkoopbrieven, voor den tegenwoordigen tijd van minder belang. Het meest opmerkelijke stuk daarbij kwam mij voor te zijn eene sauvegarde, verleend door den raad van Holland, Zeeland en Utrecht aan de religieuse conventualen van het klooster op den Burg van Texel, behoorende tot de orde van Sint Franciscus, tegen allen moedwil en geweld, welke protectie door deze verzocht was, vermits voor eenigen tijd het convent

door eene bende moedwilligen was overvallen en de pater daarbij vermoord. Het stuk is gegeven in den Haag op den 21 September 1544, onder het zegel van justitie. Het gezegde reisverhaal der gecommitteerden naar Delft luidt aldus.

Het huis op het eiland Texel, hetwelk eertijds gebouwd was door de gravin van Holland, genaamd vrouw Jacoba, plagt na haren dood bewoond te worden door den schout van Texel. In het jaar, toen men schreef 1571, is er een groot oproer gerezen in den lande van Holland, te weten, tusschen de twee partijen, die genoemd worden, de eene partij, de Papisten, en de andere, de Geuzen. Dit was ter oorzake van de religie. De Geuzen hebben met vier en dertig oorlogschepen alhier in het Marsdiep gelegen en zijn met hunne magt aan land gekomen. Zij hebben tegen die van den Burg gevochten, en de burgers moesten de vlugt nemen. Toen werd het voorzegde huis verbrand. Na dien tijd was er een officier, genaamd Jacob de Koning, van Haarlem, die in den Haag aan de kamer van de rekeningen in Holland verzocht, om zijne woonplaats te mogen hebben in het klooster aan den Burg, hetgeen hem bij provisie vergund werd. Wanneer de burgemeesteren van Texel dit vernamen, is daarop vergaderd het oude en nieuwe geregt, in den jare toen men schreef 1573. Eendragtelijk is besloten en geordonneerd, dat men de twee burgemeesteren zou committeren, om te trekken naar den prins van Oranje, als toen zijnde stadhouder van Holland, bij afwezigheid van den graaf van Holland, koning van Spanje, genaamd Philippus, den zoon van den keizer Carolus Quintus, ten einde het voorzegde klooster te mogen verkrijgen tot een weeshuis, zoo ook de renten daarvan. Derhalve zijn de twee onderschreven mannen daartoe gecommitteerd.

Als toen was er een groote oorlog in Holland, zoodat de eene stad tegen de andere opstond, en het eene dorp

tegen het andere; alzoo was in dien tijd de stad Haarlem vijandig tegen het eiland Texel. De Haarlemmers hadden hunne vrijbuiters liggen bij Zandvoort voor het duin. Deze voeren met kagen en schuiten op zee, om de schepen te nemen, die uit het Marsdiep naar de Maas voeren. Om deze vrijbuiters te vermijden, zijn de voorschreven mannen met een galjoot zoo verre van het strand afgevaren, dat wij slechts even de duinen boven het water mogten zien toppen. Wanneer wij omtrent Zandvoort waren, zoo is er een schip uit zee gekomen, naar ons toehoudende. Bij ons gekomen, bleek het een vrijbuiter te zijn. Op het schip stond de kapitein met een slagzwaard, het zwaaijende met beide handen. Hij riep met luider stemme, dat wij onze zeilen zouden strijken, en liet met bassen en roeren door de zeilen en de schuit schieten, zoodat de laatste lek werd, en het water er door heen liep. Toen dacht hij ons te overzeilen. Een man uit ons schip riep: „Voor wien zullen wij strijken, voor den prins van Oranje of voor den Duc d'Alba?" De kapitein antwoordde: „Ik weet van prins, noch van Duc d'Alba, strijk!" In onze schuit was de vrouw des schrijvers van den graaf van der Marck; deze riep uit: „Schipper, strijk, want ik ben geschoten!" Ik Hendrik Albertsz zat ter zijde van die vrouw, en het water liep van het schieten tusschen ons beiden door de schuit. Achter werd bij den man, die aan het roer stond, een stuk uit het boord geschoten. Wanneer de vrijbuiter ons zoo na kwam, riepen wij allen te gelijk: „Schipper, strijk!" en toen streek onze schipper het zeil. Daarop leiden zij bij ons aan boord en overvielen ons met rapieren in de hand en met rondassen voor de borst. Ons slaande, zeiden zij: „Fluks over in ons schip!" Allen moesten wij te gelijk over, niet wetende, in wiens handen wij waren. Ik Hendrik voorschreven kreeg een' slag met een rapier op mijn' schouder, zoodat ik meende mijn' arm kwijt te wezen, doch tot mijn geluk had men mij met het plat geslagen. Toen waren wij al te zamen gevangen. Wij waren vier of vijf en twintig personen

sterk en moesten allen in het vooronder van het oorlogschip. Bij het overklimmen viel er een man over boord; het was een brievendrager van des prinsen broeder, graaf Lodewijk, die met brieven uit Duitschland van Nassau kwam. Als wij voor hem gebeden hadden, dat zij hem bergen zouden, kregen zij hem vast aan een touwtje, waarmede hij opgehaald werd, maar zijne brieven wierpen zij in zee. „Daarover moet God zich erbarmen", zeide de bode, „daar hangen landen en luiden aan!" De voorzegde schrijvers-vrouw, gevraagd zijnde, of zij gekwetst was, antwoordde: „Ik ben geschoten door mijne kleederen, doch niet gekwetst." Terwijl wij nu als gevangen waren in het donker van het schip, zoo kwam er door een luikje, hetwelk zoo groot was, dat er juist eene hand door kon, eene stem, zeggende: „Is er ook iemand van de gevangenen, die geld heeft, deze geve het aan mij, want ik ben een gevangen man, even als gij zijt; gij zult allen straks geplunderd worden. Ik ben een schipper uit Waterland. Zij zijn met mijn schip weggezeild; en als gij mede geplunderd zijt, zal ik met ulieden aan land varen." Maar niemand van ons gaf hem zijn geld, hem niet betrouwende en denkende, dat hij een vrijbuiter was. Toen deed hij het luikje weder toe en ging van ons weg. Kort daarop werd er een groot luik open gedaan, en men zeide tot ons: „Laat één van de gevangenen voorkomen!" doch elk vreesde om de eerste te zijn. Eindelijk ging er een van de voorsten, die geplunderd en doorzocht werd. Daarna moest er weder een ander komen, tot den laatsten toe. Niemand mogt iets behouden, dan de noodigste kleederen. Al wat los was namen zij ons af, tot mantels, hoeden en linnen toe. Echter behielden wij tot ons geluk onze brieven, daar wij blijde over waren, wegens de zaken beroerende het klooster, hetwelk wij tot een weeshuis wilden verkrijgen, en nog meer andere brieven van 's lands zaken. Toen wij geplunderd waren, moesten wij weder in de lekke schuit. Wij stopten de lekken zoo goed mogelijk, en maakten de schuit weder

NOG IETS OVER DEN RIJNMOND BIJ PETTEN,

DOOR

MR. L. PH. C. VAN DEN BERGH.

Het is een oud geloof, dat de Rijn, behalve bij Katwijk, ook bij Petten in Noord-Holland, eene monding gehad heeft. Of dat volksoverlevering of geleerde overlevering is, laat ik daar, maar sedert de 16e eeuw heeft die meening voorstanders gevonden, vooral in Noord-Holland. Nog in de laatste jaren is er dapper over gestreden, en de zaak is nog niet volledig afgedaan; eene beslissende uitspraak is slechts van ijverige historische nasporing en van een grondig onderzoek der geologische commissie te wachten. Zoo lang de zaak nog hangende is, heeft echter iedere nieuwe bijdrage tot opheldering van het vraagstuk eenige waarde. Van dien aard is ook het charter, dat ik hier als nog onbekend mededeel, en waarmede ik den verdedigers van dien Rijnmond een nieuw wapen in de hand geef, schoon het, mijns inziens, nog geen doodend wapen is.

Maar om het belang daarvan toe te lichten, moet ik voor hen, die niet juist met het twistpunt bekend zijn, de zaak kortelijk uiteen zetten. Men beweert dan, dat de Rijn zich achter Katwijk, langs den voet der duinen, bij eene plaats, die nog *Rijnsoever* heet, noordwaarts gewend heeft. Achter het dorp Bloemendaal toont men u bij eene weide eene diepe waterkom, die de overlevering voor een overblijfsel van den Rijn houdt. Digt bij de ruïne van het huis te Brederode beweert men iets dergelijks te kunnen toonen. Te Uitgeest gekomen, vindt

men daar in de handvesten van Kennemerland een watertje, *de oude Rijn*, vermeld, misschien hetzelfde, dat in een Latijnsch charter van 1230 *rivulus*, de beek, genoemd wordt (*), en dat daar voorkomt als uit te stroomen in Galenvoerde, een mij althans onbekend water, maar, naar ik gis, bij Castrikum te zoeken. Hier raakt men het spoor kwijt; wel vindt men nog hier en daar eenige gelijkenis van naam, b. v. de buurschap Rijnegom bij Egmond en Bergen ten westen van den Rijn, in een charter van 1083, of onkritische beweringen van vroegere schrijvers, maar niet om zich daarbij op te houden. Thans echter leg ik hier een charter van 1443 over, waarin uitdrukkelijk van eenen Rijndijk in de duinen te Petten gesproken wordt, hetzij toen nog de kust aldaar door duinen gesloten was, hetzij die bij Petten lagen.

Welke is nu de bewijskracht dezer oorkonde? ik zal het voor en tegen naar mijn oordeel opgeven.

Hetgeen er vóór pleit is vooreerst de naam: *Rijndijk*, hetzij dit een dam was, die de rivier afsloot, hetzij, wat mij waarschijnlijker voorkomt, dat die dijk langs de rivier lag, want in het eerste geval zou men dit eer een dam noemen. Wel had men oudtijds een woord *rein* of *reen*, dat, volgens KILIAAN, *terminus*, grens, beteekende, gelijk men in Friesland ook rijnsloten heeft en er mij een in een vonnis van 1635 in den ban van Opperdoes ontmoet is; doch dit is daar duidelijk eene verkeerde schrijfwijs, die in de 17e eeuw plaats kon vinden, toen men de *ij* reeds als *ei* uitsprak, maar die onaannemelijk is in de 15e eeuw, toen de *ij* nog den klank van *i* had, zoodat men in ons charter bezwaarlijk het woord rijndijk voor grensdijk nemen kan, en dan schiet er niet anders over, dan aan een water van dien naam te denken.

Het is almede opmerkelijk, dat niet geheel Kennemer-

(*) MATHAEUS en VAN MIERIS lezen verkeerdelijk *Renilus*, zooals mij thans uit een beter afschrift blijkt; het bewijs, uit dien naam getrokken, vervalt dus.

land', maar alleen eenige steden en dorpen, dien dijk moesten herstellen, en dat daar onder juist zoodanige plaatsen genoemd worden, die, naar de oude meening, langs of digt bij de rivier lagen. Zoo de Rijn daar nimmer zijn bed gehad heeft, kan men vragen, vanwaar dan die onderscheiding gekomen is. Ook de gedaante van de kust bij Petten schijnt voor dat denkbeeld te pleiten. Terwijl ten noorden en zuiden dier plaats het strand overal met duinen bezet is, vindt men dáár juist eene opening, die reeds, zoover men kan nagaan, sedert den jare 1424 met dijken tegen den aandrang der zee beveiligd moest worden (*). De naam dier dijkagie, *de Hondsbosschen*, doet aan een woud denken, en toch weet de geschiedenis er niets van (†). Welke reden is er nu te bedenken, dat juist op dit punt de duinen weggevaagd zouden wezen, terwijl zij ten noorden en ten zuiden bleven bestaan? doet dit niet aan een oud rivierbed denken?

Hetgeen tegen die meening aangevoerd kan worden weegt echter, naar het mij voorkomt, nog altijd zwaarder. Vooreerst kennen de Romeinsche schrijvers tusschen den Helium en het Vlie slechts éénen Rijnmond, en dan heeft Katwijk daarop de meeste aanspraak. Ten andere had men tusschen Alkmaar en Petten een water of moeras, dat sedert 1094, of vroeger, onder den naam van *Richara*, de Rekere, bekend was; hoe kon daar dan tegelijk een Rijnstroom wezen? Ten derde: zoo de Rijn van Katwijk naar Petten liep, dan moest het land naar het laatste dorp toe afdalen, anders was er geen verval, en dit is, zoo ver ik weet, nog door niemand aangetoond. Eindelijk: Petten, Alkmaar en Egmond komen herhaaldelijk in de middeleeuwsche charters en kronijken voor, maar nooit als aan eene rivier, laat staan aan den Rijn, gelegen; is dit denkbaar, wanneer die beroemde stroom daar voorbij vloeide?

Met dat al wacht ik mij, van eene beslissende uitspraak

(*) *Memoriale ducis Johannis*, 1423—1424, fol. 65, waar men onder de brieven van 1424 er een vindt, *Roerende van der dijckaedze tot Petten*.

(†) Tot nog toe is mij die naam niet vóór 1534 ontmoet.

te willen geven; de localiteit is mij ook niet genoeg bekend. Maar de heer VAN DEN HULL, die laatstelijk den handschoen voor Noordholland opgenomen heeft (*), schijnt beter met de landstreek vertrouwd te zijn. Misschien zullen deze nieuwe aanduidingen hem, of den een of ander van plaatselijken ijver blakenden Pettenaar, lust geven, de zaak nog eens in loco te onderzoeken, of zal de geologische commissie misschien in dit opzigt iets van zich doen hooren? Zie hier intusschen het charter.

Phillips etc. Laten u weten, onsen bailiu van Kenemerlant ende van Vrieslant, Jan van Heemsteden. Alzo gij wail weet, dat omtrent een jair geleden geordineert was (†), dat enige onze dorpen in Kenemerlant maken zouden tot Petten elcx een seker getall van roeden dijcx an een stucke dijcx geheten *den Rijndijck* die gelegen is inder dunn tot Petten, ende desgelijcx onze steden van Haerlem, van Alcmair, van Beverwijck, die abt van Egmonde ende des heren ondersaten van Egmonde oick daer toe maken zouden elcx een zeker getall van roeden, dair aff dat u up die tijt gelevert waren zekere cedulen ende scriften, hoe veell elc dair toe maken zoude. Ende want den winter vast begint te genaken, ende onze dorpen in uwen bedrijve, die geordineert waren dair in te maken, noch hoir aendeell elc dair in niet gemaect en hebben, dair bij onze lant gescepen is in verderfnisse te comen, twelcke wij bijder hulpe Goids ijmmer verhoet willen hebben, so ist dat wij u ombieden ende bevelen mit rechter eernste, dat gij terstond trecket upten voirss. *Rijndijck* ende aldair van onzer wegen gebiet bij u te comen die wairscippen wt alle onzen dorpen in uwen bedrijve die geordineert zijn aldair dijck te doen maken, ende die onderwijst ende alzo goet hebt, dat zij elc hoeren hoefslach ende getall van roeden an nemen te maken off te doen maken, tusschen dit ende den XVIden

(*) Zie zijne *Verh. over den oorsprong en de geschiedenis der Holl. duinen.*

(†) Dezen brief heb ik niet gevonden.

land', maar alleen eenige steden en dorpen, dien dijk moesten herstellen, en dat daar onder juist zoodanige plaatsen genoemd worden, die, naar de oude meening, langs of digt bij de rivier lagen. Zoo de Rijn daar nimmer zijn bed gehad heeft, kan men vragen, vanwaar dan die onderscheiding gekomen is. Ook de gedaante van de kust bij Petten schijnt voor dat denkbeeld te pleiten. Terwijl ten noorden en zuiden dier plaats het strand overal met duinen bezet is, vindt men dáár juist eene opening, die reeds, zoover men kan nagaan, sedert den jare 1424 met dijken tegen den aandrang der zee beveiligd moest worden (*). De naam dier dijkagie, *de Hondsbosschen*, doet aan een woud denken, en toch weet de geschiedenis er niets van (†). Welke reden is er nu te bedenken, dat juist op dit punt de duinen weggevaagd zouden wezen, terwijl zij ten noorden en ten zuiden bleven bestaan? doet dit niet aan een oud rivierbed denken?

Hetgeen tegen die meening aangevoerd kan worden weegt echter, naar het mij voorkomt, nog altijd zwaarder. Vooreerst kennen de Romeinsche schrijvers tusschen den Helium en het Vlie slechts éénen Rijnmond, en dan heeft Katwijk daarop de meeste aanspraak. Ten andere had men tusschen Alkmaar en Petten een water of moeras, dat sedert 1094, of vroeger, onder den naam van *Richara*, de Rekere, bekend was; hoe kon daar dan tegelijk een Rijnstroom wezen? Ten derde: zoo de Rijn van Katwijk naar Petten liep, dan moest het land naar het laatste dorp toe afdalen, anders was er geen verval, en dit is, zoo ver ik weet, nog door niemand aangetoond. Eindelijk: Petten, Alkmaar en Egmond komen herhaaldelijk in de middeleeuwsche charters en kronijken voor, maar nooit als aan eene rivier, laat staan aan den Rijn, gelegen; is dit denkbaar, wanneer die beroemde stroom daar voorbij vloeide?

Met dat al wacht ik mij, van eene beslissende uitspraak

(*) *Memoriale ducis Johannis*, 1423—1424, fol. 65, waar men onder de brieven van 1424 er een vindt, *Roerende van der dijckaedze tot Petten*.

(†) Tot nog toe is mij die naam niet vóór 1534 ontmoet.

AANKONDIGINGEN, BERIGTEN enz.

1.) *Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtkunde, zur Beförderung der Gesammt-ausgabe der Quellen-Schriftsteller deutscher Geschichte des Mittelalters.* (Bd. 1—4, herausgegeben von BÜCHLER, DÜMGE und FICHARD, Frankfort a. M. 1820—22; Bd. 5—10, von PERTZ, Hannover 1823—1851. Mit Facsim. 8°.)

De dag van den 20 Januarij van het jaar 1819 zal wel ten allen tijde voor de beoefenaars der Europesche geschiedenis een merkwaardige dag mogen heeten. Toen was het, dat de leden van het hierboven omschreven genootschap, voor het eerst onder voorzitterschap van den als staatkundige en als geleerde vermaarden vrijheer K. VON UND ZUM STEIN te Frankfort aan d. M. vereenigd, de grondslagen hebben vastgesteld tot eene vereeniging, ten doel hebbende de opsporing, de bearbeiding en de algemeene bekendmaking van de geschreven bronnen der geschiedenis van Duitschland in den ruimsten omvang, en dus ook van Noord-Nederland, te rekenen van de zesde tot aan de zestiende eeuw.

Het op dien dag gesloten geleerd verbond heeft het lot niet ondergaan van de vele, zoowel staatkundige, als letterkundige ontwerpen, in de eerste helft van onze negentiende eeuw, zoo dikwerf, en wel in Duitschland niet het minst, met geestdrift aangekondigd, met groot verlangen te gemoet gezien, en in ijdele klanken opgelost, of verdwenen. Al zijn enkelen van de hoofdaanleggers reeds afgeroepen, de grondslagen hebben zich bevestigd, het gebouw is te midden van den storm der tijden opgetrokken, en breidt zich nog uit, dank zij de volharding van eenen PERTZ, WAITZ, BETHMANN, gelijk van zoovele andere der meest uitstekende Duitsche

geleerden, onder de blijvende begunstiging van de meeste vorsten van Duitschland, ook van den keizer van Rusland en van de regerende huizen van Groot-Brittannië en van Nederland.

De werkzaamheden der vereeniging zijn tweeledig: de *opsporing* der bronnen en hare *uitgave* in druk. Tot de eerste was het noodig, kennis te bekomen van het aanwezen en van den tegenwoordigen toestand dier bronnen, zoo als zij in boekerijen, archieven en andere schuilplaatsen alom door Europa verspreid liggen. Men heeft alzoo, op kosten der vereeniging, aan onderscheidene geleerden letterkundige reizen opgedragen. Zij hebben, met de aanbevelingen van de hoogste magten voorzien, vele tot dusver ontoegankelijk gebleven charter- en boekverzamelingen onderzocht. Dat onderzoek heeft zich voornamelijk uitgestrekt over Noord-Duitschland, Oostenrijk, Lombardijen, den Pauselijken Staat, Spanje, Frankrijk, Engeland, Denemarken, België en ook tot Nederland. In het *Archiv* wordt de uitkomst van het gehouden onderzoek meestal jaarlijks vermeld. Reeds zijn daarvan tien deelen in het licht verschenen. Zij behelzen meer, dan eene dorre opgave van titels, nommers, en gevonden oorkonden. De reizigers deelen nu en dan leerzame overzigten mede nopens den letterkundigen toestand der landen, die zij bezoeken. Zij treden in eene beschrijving van de waarde en den omvang der archieven of boekverzamelingen. Soms gaan zij verder. Zoo verspreiden de hier medegedeelde brieven van KNUST een aangenaam licht over den toestand der beschaving in Spanje, over de kunstverzamelingen, en den wetenschappelijken zin van enkele kloosterlingen aldaar. Zoo treft men leerzame aanmerkingen van den uitgever over den oorsprong van vele kronijken in de middeleeuwen, wier soms letterlijk gelijkluidende berigten niet zoo zeer aan overschrijving, of compilatie doen denken, maar aan de ingeslopen gewoonte, om korte berigten, of tijdingen over te nemen, die door rondreizende monniken bij het bezoeken der kloosters werden medegebragt en alsdan woordelijk in

het voorhanden kronijkboek ingelascht. Zoo trekt ook bijzonder de aandacht de beschrijving, door G. H. PERTZ hier geleverd, van het bij naam genoeg bekend kasteel Middlehill in Worcestershire, eene gansch eenige verzamelplaats van handschriftelijke oorkonden, uit alle landen van Europa, — helaas! ook uit Nederland, in massa overgebragt, als bijzonder eigendom slechts voor de weinigen toegankelijk, die zich de verre reis naar het afgelegen oord getroosten en daarbij de gunst mogen genieten, dat de eigenaar, des onverpligt, zijne woning voor hen ontsluit.

Veel van hetgeen hier aangeteekend staat moet den beoefenaar onzer vaderlandsche geschiedenis welkom wezen. Wel is waar kan het onderzoek naar de op eigen bodem aanwezige handschriften niet voor volledig gelden. Er blijven, te oordeelen naar het alhier geleverde, nog vele boekerijen en *stedelijke* archieven vooral in Nederland over, waaruit voor de verzamelaars belangrijke aanwinst voor hunne onderneming te wachten staat. Ten aanzien van keizerlijke diplomata en andere oorkonden van dien aard liggen er nog alom in onze gemeente-archieven schatten verborgen, in onmiddellijk verband staande tot het doel der *Monumenta*. Referent heeft reden om te gelooven, dat men, hier te lande, tijdens het bezoek van de geleerden voor de uitgave der *Monumenta* werkzaam, den ganschen omvang der door hen opgenomen taak niet in allen deele kende. Men veronderstelde hen hoofdzakelijk onledig met het opsporen van handschriften van kronijken, en niet evenzeer van middeleeuwsche charters. Alzoo heeft men hen daar, waar gedenkstukken van eerstgenoemden aard niet voorhanden waren, tot nader onderzoek, noch uitgenoodigd, noch zelfs toegelaten. Eene nalezing op hunnen oogst blijft dus te dien aanzien hun nog wachtende.

Intusschen, er komen in de vóór ons liggende tien deelen van het *Archiv* reeds genoeg berigten voor, die onze Nederlandsche geleerden bij het behandelen der vaderlandsche geschiedenis uitnemend te stade komen, en waar-

onder vele, die inderdaad verrassend mogen heeten. Ik stel mij voor, om die verstrooide en uit den aard der zaak in deze tien deelen ordeloos verspreid liggende berigten, voor zoo ver zij tot onze geschiedkunde in betrekking staan, tot een beknopt geheel te brengen, ten einde een overzigt van het meest wetenswaardige mogelijk zij, en men de plaatsen, of boekerijen en verzamelingen in Europa kenne, alwaar de Nederlandsche geschiedschrijver gewenschte bronnen van onderzoek zal aantreffen.

Naar het gemaakte bestek zullen de *Monumenta Germaniae historica* behelzen: *a.* Kronijken en levensbeschrijvingen. *b.* Oorkonden (*diplomata*). *c.* Wetten. *d.* Gedenkstukken of korte geschiedkundige berigten. *e.* Brieven.

Reeds zien twaalf deelen der *Monumenta* (in folio) het licht; namelijk, tien deelen uit de eerste rubriek, en twee deelen *Wetten*. Wat daarin belangrijks met betrekking tot de geschiedenis onzer gewesten ligt opgesloten, is door mij, als medelid der commissie, benoemd uit de tweede klasse van het voormalig Kon. Ned. Instituut tot het gadeslaan der belangrijkste werken, die ten opzigte der vaderlandsche geschiedenis en oudheden in het licht waren verschenen, aan dat zelfde Instituut ten jare 1850 voorgelegd. Misschien zal ik later, onder welwillende vergunning van den uitgever dezer *Bijdragen*, daarvan aan het publiek mededeeling mogen doen. Thans vergenoeg ik mij, om, met uitsluiting van het door de *Monumenta* aan het licht gebragte, de opgave te laten volgen van de voor Nederland min of meer belangrijke berigten, welke men in de tot dusver uitgekomen deelen van het *Archiv* vindt aangeduid.

Tot beter overzigt laat ik, in alphabetische orde, de namen volgen der onderzochte bewaarplaatsen, of boekerijen, met aanwijzing van de bouwstoffen, welke zij gezegd worden in handschrift voor onze vaderlandsche geschiedenis te bezitten.

Admont (*Archiv.* VI. 167.), eene rijke Benediktijner abdij in Stiermarken aan het Ensdal.

Cod. membr. van de XII. eeuw, N⁰. 6, waarin onder onder anderen voorkomt *Vita Wilfridi.* Het begint: *Anno, quo Britanniam reliquerat.* Het einde luidt: *transiit, ut grex pastoris callem sequatur.*

Cod. membr. van de XI. eeuw: *Vita S. Willebrodi*, 16 bladz.

Aken. (*Arch.* VII. 129.) Bij den hoogleeraar Quix berust een perkam. handschr. met onuitgegevene Nederduitsche annalen. (sic.)

Berlijn. (VIII. 828.) N⁰. 131. Afschrift van een handschr. dat bevat: *Chronicon Averdorpiense* (?). Het begint: *A⁰. U. C.* 697 — *clericis his et religiosis exigit.* — *Geschiedenis van de Bisschoppen van* Utrecht, Keulen en Munster, — *van de Graven van* Holland, Brabant, Gelderland, Jülich, Cleve etc. — *Genealogie ende afkomste van den huyse van* Culenborch. — *Die Hertoghen van Sicambrie ende daerna Prince van Aquitanien* etc. tot 1639. — *Johannes van Gonrichem*, *Hantvesten vor de stat van Culemborg van het jaar* 1318. — *Den oorvede te doen van doode lueden.* »Dat zweer dy aen ten Heiligen, dat ghy nimmer wraeke doen en sult aen den doot des mans, der Godt genaedich sy, also lange alsz grass uter erden gaet, loof uyten boomen spruyt, ende die zee over sant gaet, als die zonne op en to gaet, ende die eycke in der erde stath, ende dat sal dy halden alsz een goet man."

Bern. (V. 498.) In den *Catalogus* der handschriften (T. II. p. 142—48.) wordt, als in de openbare boekerij aldaar berustende, vermeld N⁰. 65. sec. XV. chart. in fol. *Anonymi chronicon episcoporum Tungrorum sive Leodiensium et Trajectinorum* (linguâ Batavâ usque ad ann. 1483.)

Breslau. (III. 451.) In de openb. boekerij:

N⁰. 17. 1.) *Johannis de Beka chronicon episcoporum Trajectensium et comitum Hollandiae* fol. perg. (twee handschriften: één van den tijd des schrijvers; één van de XV. eeuw). — 2.) *Fragmentum de Hollandiae comitibus*, ab A⁰. 843—1205. — 18. *Chronicon episcoporum Trajectensium et comitum Hollandiae auctore Jo. Gerbrand de Leydis* (ex. sec.

XV.) Het gedeelte, dat van 1337—1480 loopt, ontbreekt.

N°. 19. Hetzelfde, ook uit de laatste helft van de XV. eeuw. De geschiedenis eindigt met 1417.

— 20. Hetzelfde als hierboven N°. 17. 1).

— 21. 1.) *Brevis descriptio comitum et principum Hollandiae, usque ad Philippum bonum, Burgundiae ducem.*

— 21. 2.) *Catalogus episcoporum Trajectensium.* (Verg. *Archiv.* VI. 97.)

— 24. (*Arch.* VI. 99.) *Insignia comitum, baronum et nobilium in aulâ Bavaricâ et in Bëlgio existentium* (excerpta e libro Jacobi de Abbenbroogk (Abbenbroek) 1492.) (*).

Brunn, in Moraviё. (IV. 266.) In de boekerij N°. XV. Mss. *Lex Wilhelmi Rom. Regis de non alienandis bonis monasteriorum*, ex originali Corbejens. datum ap. monasterium *Egmundense* IV Kal. Aug. Indict. XIII. anno Domini 1255. (†).

Brussel. (VIII. 45. 487. IX. 508.) In de koninklijke boekerij aldaar berusten de handschriften afkomstig van de kloosters St. Pieter te Hoorn (N°. 8629. XV. eeuw), St. Maria te Leiden (ook van deze bevindt zich een afschrift in de boekerij van l'Arsenal te Parijs), Bloemengaard en Aduard in Friesland, Agnetenberg bij Zwol (N°. 8853. XV.), St. Pauli Trajectensis, Vita sororis Agnetis Buscoducensis, St. Hieronymi Trajectensis, St. Gertrudis Daventriensis, en van de Broeders van het gemeene leven bij Wezel. In dezelfde boekerij:

Handschriften: N°. 207. membr. fol. sec. XIII. *Vitae sanctorum.* Het begint: »Igitur quinquaginta ex Frisia — Suiberti, Bonifacii" cet.

N°. 380. (Membr. fol. sec. XV. fratrum Zwollensium)

(*) Jacob van Abbenbroek komt niet voor op de lijst van de leden van dat beroemd geslacht bij van leeuwen, *Batav. ill.*, p. 826. 827. Zie ook te water, *Hoogad. Zeeland*, bl. 138.

(†) Dit Diploma komt niet voor op de lijst van de oorkonden uit de regering van dezen vorst bij j. meerman, *Geschiedenis van Graaf Willem*, deel II. en V.

Vitæ sanctorum. — *Friderici episcopi Trajectensis.* Het begint: »Sanctus igitur Fridericus Frisonice gentis — venerationem et honorem." Het bestaat slechts uit 9 bl., doch, volgens PERTZ, *wichtig.*

N°. 1742—1749. Mss. Rubeae vallis ch. fol. sec. XVI. waarin onder anderen: MICHEL DE RIDDERE *de origine monasterii Windesem* (1386) *et de viris illustribus monast. in Windesem.*

— 1858. Mbr. 4. sec. XIV. *Hugonis Vasting statuta ecclesiae Trajectensis.* Daarbij eenige oorkonden, waaronder: *de officio fabricae ecclesiae nostrae.* Een afschrift van lateren tijd berust in de akad. boekerij te Leiden.

— 4499—4503. Sec. XI. *Adelboldus* (ep. Traject.) *de crassitudine sphaerae.*

— 4847. Sec. XVII. *Catalogus bibliothecae magistratus Sylvaeducensis.*

— 5376—5378. Sec. XVI. *Chronica dominorum de Brederode.* Begin: »Genealogiam et gesta" cet. *Chronica Egmundae.* Begin: »Anno domini 725." cet. *Chronica Hollandiae.* Begin: »Hollandiæ primordialis civitas."

— 5855—5861. *Imitatio J. Christi.* Het is het handschrift, door Thomas à Kempis zelf vervaardigd, van eene vaste zeer nette hand, kleine letters, uit de vijftiende eeuw, op papier, hier en daar op perkament, klein 4° formaat ($2^1/_2$ d. breed 4 d. hoog.) Van eene andere hand, ook van de vijftiende eeuw is daarbij geschreven: »Liber monasterii canonicorum regularium in monte sancte Agnetis virginis ac martiris prope Swollis." Daaronder met eene andere hand van het einde der zestiende eeuw, »quem f. Joannes Latomus professus ordinis regularium in throno b. Mariae prope Herentals ejusdem ordinis generalis minister, facta visitatione monasterii S. Agnetis prope Suollam, ejusdem monasterii ruinis ereptum, ne penitus interiret, Antverpiam allatum Joanni Bellero amico veteri et fideli d. d. anno salutis 1577."

Het slot van dit beroemd handschrift luidt aldus: »Finitus et completus anno Domini m°. cccc°. et XLJ°. per manus fratris Thomæ Kemp. in monte S. Agnetis prope Zwolls."

N⁰ 191. *Joannes Busch de reformatione monasteriorum*, e bibl. Martini Lovan. — (Verg. *Arch.* VII. 716 en VIII. 489.)

— 6070. Uit de XVII. eeuw *Worperii de Rynsumageest chronicon.* Het begint: »Phrysia est regio inferioris" cet. (Vergel. *Archiv*, Th. VII .695, alwaar dit handschrift nader wordt beschreven.)

— 6071. Membr. sec. XV. *Oorkonden* betrekkelijk de stad *'s Hertogenbosch.* Daaronder bevinden zich echter geene keizerl. diplomata.

— 6134—6169. Verzameling van berigten en opgaven betrekkelijk Nederland, alle tot hier toe onuitgegeven en geschreven in de XVI. eeuw. Zij betreffen de verwoestingen, door de Noormannen aangerigt, de *Comites et Duces Limburgenses*, *Luxemburgenses*, *Clivenses*, *Gelrenses*, *Flandrenses*, *Burenses.*

— 6405—6407. Chart. sec. XV. *Bekae chronicon.* — 1390. *Chronicon Egmundanum* ab a. 647—1205. Het begint: »Anno Dni 866 Karolus Kalvus filius — executioni committimus." (Vergelijk *Archiv*, VII. 613.)

— 6717—6721. Membr. fol. sec. XV. met het opschrift: »Pertinet monasterio Orti St. Marie ordinis Præmonstratensis in Frisia prope Lewerdiam." De twee eerste quaternionen ontbreken. Het derde begint: Fol. 1. *Prologus in librum de initiis et incrementis Praemonstratensium.* »Tantus procul dubio — assentio probasset." Dan volgt het leven van den h. Norbertus, »per fratrem Paulum de monte St. Winnoci de Westflandrie oriundum, suppriorem et armarium in Orto gloriosae Dei gen. — a. 1497." Daarachter van dezelfde hand eene lijst van de eerste zeventien Premonstratenser abten, en een gedicht op Norbertus.

Fol. 28. *Vita Frederici abb. et fundatoris Orti St. Marie* († 1175) door Sibrandus († 1238). Het begint: »Venerabilibus et dilectis in Christo ancillis Dei, Gertrudi quondam priorisse in Bethlehem et sorori sue Bernildi... fr. Sibrandus d. m. dictus abbas in Orto b. Virginis — secula seculorum, amen."

Fol. 51. *Vita Siardi abb. Orti St. Mariae* († 1230). »Quoniam dominus Jesus — laus Deo patri, amen."

Fol. 71—74. Eene korte geschiedenis van het klooster, van 1163—1545. (geschr. in de XVI eeuw.)

Fol. 77. *Vita et miracula Herimanni Joseph in Steenvelt reconditi.* Het begint: »Jesu Christe, qui — secula seculorum, amen."

Fol. 101. *Vita et gesta trium abb. Orti, St. Mariae, Sibrandi* († 1238), *Jarici* († 1240) *et Ethelgeri* († 1259). »Ex tuæ paternitatis mandato", cet.

N⁰. 7201. *Sibrandus Leo de abbatia Mariengaerde et de monasterio Lidlumensi.* (Sec. XVII.)

— 7265. Uit de XV. eeuw eene Overzetting in het Nederduitsch van het 4e boek van Worper van Rijnsumageest chronicon van 1399—1498. Het begint: »Daernaer dat hertog" enz.

— 7524. *Origo Begynarum* (uit de XVII. eeuw.)

— 7917. Membr. fol. sec. XIV. heeft behoord dom. St. Hieronymi in Trajecto. *Vitae sanctorum.*

— 7942. Sec. XVII. *Chronicon breve ecclesiae Trajectensis* »A⁰. 539 obiit Gregorius magnus", cet.

— 7944. Sec. XVI. *Johannis Beka Chronicon usque ad a.* 1342. »Reverendis patribus et præclaris", cet.

— 8037—8050. Heeft behoord aan de Soc. Jes. Antwerp. chart. 4. geschreven in de XV. en XVI. eeuw. Behelst onder anderen: 3.) *De primeva origine comitatus Hollandie et Zelandie et episcopatus Trajectinensis.* »Post nativitatem Abraham — usque ad Maximilianum." 5.) *Epytaphia episcoporum Trajectensium, tam ex donationum litteris quam ex chronicis excerpta,* (tot aan Fl. van Wevelinckhoven). 6.) *De nominibus et origine comitum ac principum Hollandie, Zelandie, dominorum Frisie.* »Theodericus de prosapia regum — 1430." — *De Pontific. Trajectens.* — Rudolf a Diepholt. 7.) *De origine ducum Brabantie.* 8.) *Chronic. dom. de* Egmond (1 bladz.) Kulenborg (1 bl.) Arkel, Willem van Berghem, Heusden et de Althem. — *Chronic. eccl. Tongr., Leod. et Traject.* »Anno a passione domini 36 — pace reformata 1430."

N°. 8059. Heeft behoord S. Paulo Traject. mbr. fol. sec. XIV. *Vitae sanctorum.*

— 8145. Sec. XVII. *Chronic. episcop. Trajectensium.* »Communis recte" cet. (Reeds J. Lipsius wordt daarin genoemd; alzoo eene geschiedenis uit lateren tijd.)

— 8245—8257. *Liber canon. regularium monasterii b. Virginis in Korssendonck:* waarin voorkomt de *S. Jerone et ejus martyrio in Frisia, et translatione in monast. Egmond anno* 900. per Nothbodum et comitem Theodericum II.

— 8343. Sec. XV. *Chronicon Hollandiæ et Ultrajecti.* »Gesta temporum præteritorum", cet.

— 8404—8409. Ch. fol. sec. XVI. *Historia episcoporum Trajectens. ad Mosam.* Nog eens sec. XV. sub N°. 18087.

— 9160. Sec. XV. onder anderen: *De chorisantibus per annum* (Geschiedenis van de dansers op Zondag). Begin: »Quum in Trajecto", cet.

— 10160. A°. 1465. *Joannis Beka chronicon.* Begin: »Igitur ab anno plasmationis", cet.

— 10242. Miraei *collectio diplomatum,* betrekking hebbende op S. Servatius te Maastricht, waaronder 13 keizerl. dipl. uit de originelen afgeschreven, van welke 6 in de Verzameling van Böhmer ontbreken.

— 13912. Sec. XVI. *Chronica Hollandiae, Zelandiae, Frisiae, ep. Traject.* Begin: »Opere pretium duximus", cet.

— 13915—16. S. XVI. Oorkonde van koning Dagobert, ten behoeve van het klooster Wetzenberg (?), met andere oorkonden betrekkelijk het bisdom Utrecht.

— 15653. (Van Hulthem N°. 195.) mbr. 8. sec. XIV. Gedichten over en tegen de hertogen van Brabant. Rijmkronijk der graven van Holland, van Karel den Kale tot Margaretha 1355. De dichter leefde, naar het schijnt, omtrent 1370 en noemt zich *Gelre.*

Bij den heer De Jonghe te Brussel berust *Cartularium monasterii camerae beatae Mariae* (Ter Kamere bij Brussel), ch. fol. sec. XVI. Het bevat onder anderen eene oorkonde van Graaf Willem II van Holland, die aan het klooster 20 £ Hollandsche munt en tolvrijheid in zijn

gebied verleent. Geg. Januar. A⁰ Domini 1241 (*).

Het uittreksel uit GACHARD, *Inventaires des archives de la Belgique* t. I. (Bruxell. 1837. fol.), dat de schrijvers van het *Archiv* bij de vermelding van hun bezoek te Brussel voegen, acht ik niet noodig hier te herhalen.

CARLSRUHE. (*Arch.* II. 152. en III. 64.) In de boekerij aldaar is alleen voor ons doel te melden het beroemd handschrift van de *Epistolae Bonifacii*, hier, naar het oordeel van Dr. DÜMGE, tot de IX. eeuw behoorende. Eene naauwkeurige beschrijving van dit handschrift met facsimile is bij die aanwijzing gevoegd.

COBLENZ. (*A.* VIII. 617.) In de boekerij van *Görres* N⁰. 118. *Epistolae Johannis de Schoenovia ord. canon. in Viridi valli*, mbr. sec. XV. 8⁰. (†)

DOORNIK. (VIII. 564.) Te Doornik bezit de heer *Dumortier*, afgevaardigde in het wetgevend ligchaam: *Histoire des causes de la désunion des Pais-Bas par Messire Renom de France, chevalier, président du grand conseil du Roy;* in twee uitgaven. De eerste, opgedragen aan den koning, in 4 folio banden, geschreven voor een deel met de eigen hand des opstellers, loopt tot aan de afzwering van Filips II. Bij de aanvaarding der regering door Albert en Isabella herzag de Schr. zijn werk en voegde er een vijfde deel bij, handelende tot aan het vertrek van den hertog van Parma. Hij droeg dit tweede exemplaar aan Albert en Isabella op. Dit uitvoerig werk, tot onderrigt, of inlichting voor deze vorsten bestemd, nimmer in druk uitgegeven, en zelfs (zoo de Schrijvers van het Archief verzekeren) aan geen bibliograaf in België bekend, is hoogst opmerkenswaardig.

EATON bij *Windsor*. (*Arch.* VII. 203.) In de boe-

(*) Onbekend bij MEERMAN. Zie *Gesch. K. W.* deel I bl. 132. en II. bl. 318.

(†) *Johannes van Schoonhoven*, ald. geb. († 1431), een niet onvermaard geestelijke, de verdediger van Ruysbroeck's mystieke leer in een geschrift, onder Gerson's werken opgenomen. Zie FABRICIUS, *Bibl. med. aevi*, t. IV. p. 396, en PAQUOT, IV. 250.

kerij van het Collegie aldaar (sub N°. 3268 v. v.) *Historia Belgica* ab o. c. (?)

Frankfort a. m. (I, p. 322. III. 123.) In de openb. boekerij: *Chronicon regum et ducum Austrasiae, id est Lotharingiae et Brabantiae principum, cum Romanorum pontificum, imperatorum, Francorumque regum episcoporum Trevirensium, Coloniensium, Leodiensium, Cameracensium, comitum item Flandriae et Hollandiae, successoribus, genealogiis, gubernationibus*, a Pipino II Ansegisi filio († 714.) eognomento Heristallo usque ad Philippum II. (1419) ex acephalo codice completum anno circ. DCCXLV. folio.

Giessen. (IX. 574.) Universiteitsboekerij.

N° 45. van den Catal. (Sec. XIV. med. kl. fol. uit de Carthus. prope Erford.) Een Latijnsch-Nederduitsch glossarium, genaamd *Glossarium Essense. (?)*

— 48. Chart. 8. s. XVII. Verzameling van opstellen en berigten betrekkelijk de Angelsaksische taal. *Glossarium Anglo-Saxonicum*, eigenhandig geschreven door Franciscus Junius. Voorts *Regelen der brudere des spetels Sente Marien des dutschen huses van Jherusalem* (*). Saksische Glossen.

Gotha. (VI. 39.) In de openbare boekerij: N°. 92. *Friesche wetten* (over dit expl. handelt wiarda in Asegabuch 1805.) en »Beschlüsse inner Versammlung der Friesen im J. 1479 über das Landrecht."

Göttingen. (VI. 202.) In de Akademische boekerij: *Eggerici Beningae Grimershemii, Chronik von Ostfriesland.* fol. (†)

Viglii Zuichem, præsidis regii dicasterii in Brabantia, XXII volumina (in folio) manuscriptorum saecul. XII—XVI.

Hamburg. (VI. 229.) In de openb. boekerij: folio N°. IV. cod. chart. a.) *Passio et vita S. Bonifacii et sociorum ejus*, p. 1—80. — b.) *Vita S. Willibrordi episcopi*

(*) De regelen behooren waarschijnlijk tot het Duitsche huis te Utrecht, waarover matthaei *Analect.* t. V. p. 631.

(†) Door matthaeus uitgegeven, *Anal.* t. IV.

Trajectensis p. 81—101. — c.) *Vita S. Gregorii episcopi Trajectensis per S. Ludgerum descripta.* p. 102—148. — d.) *Vita S. Ludgeri* p. 149—190.

In dezelfde boekerij onder de Hist. civilis Belgii et Bataviae:

N°. 13. Cod. membr. 52. pp. continet: a.) *Privilegia, jura ac statuta ecclesiae.* b.) *Mariæ virginis Trajectensis* sec. XIV. c.) *Transumptum privilegiorum domus et baliviae Trajectensis ordinis b. Mariae Theutonicorum* de anno 1503.

— 14. Cod. chartac. sec. XVI. *Tabula chronice principum Flandriae ab aevo Liderici ad* a. 1437.

— 17. *Wilhelmi procuratoris Egmundani chronicon comitum et nobilium Hollandiae usque ad a.* 1332. cod. membr. 136 pp.

De archivarius Lappenberg treedt later in dit zelfde *Archiv* (VI. 625.) in eene meer uitvoerige beschrijving van dit handschrift. Het is geschreven in de XIV. eeuw, en alzoo misschien het oudste. Bij het jaar 1205, treft men dezelfde betuiging des schrijvers aan, als in de uitgave door MATTHAEUS bezorgd (*Anal.* t. II). Als latere bezitter van dit handschrift wordt genoemd »Adrianus Westphalinus Frederici equitis filius Hollandiae antiquo nobili stemmate." De bl. 80ᵇ en 81ᵃ zijn, even als bij MATHAEUS, p. 619 (conf. ib. p. 418), met opzet uitgewischt, doch kunnen hersteld worden. Tot eene nieuwe uitgave is de vergelijking van dit handschrift onontbeerlijk.

— 18. *Anonymi chronicon Trajectinum* ab A° 640—1205. (papyr. 123 pp.). — Dit handschrift is, naar het oordeel van den hoogl. Lappenberg (*Arch.* VI. 633, vergel. met VII. 614) geheel eensluidend met dat, hetwelk de hoogleeraar A. KLUIT voor oogen had bij de uitgave van dit zelfde chronicon in het eerste deel zijner *Historia Critica.*

— 18ᵇ. *Anonymi historia Belgica s. historia et insignia regum Austrasiae.* Cod. chart. sec. XVII.

In dezelfde boekerij onder de Histor. Imperii Romano-Germanici. (*Arch.* VI. 241.)

Folio. N°. 31ᵇ. Cod. chart. sec. XV. waarin

l. Joannis de Stabulanis, monachi Sti. Laurentii Leo-

diensis, *Chronica Tongerensium Trajectensium et Leodensium episcoporum*, usque ad a. 1434. (Komt ook voor in de *Magn. Chronic. Belg.* bij PISTORIUS (*).)

o. De origine et gente dominorum de Arkel, tot aan 1426. (zes fol. afgedr. in MATTHAEI *Anal.* t. V. p. 201, maar naar een ander handschrift.)

p. Origo et Genealogia nobilium dominorum de Egmonda, tot 1483. (3 bl.)

q. Willem de Berchem, rectoris ecclesiae parochialis de Nyenduyflie, Chronica civitatis Neomagensis et comitum Geldriae & Zutphaniae (tot 1481. 13 bl. (†).)

r. Compendium historiae episcoporum Ultrajectensium, Hollandiae, Geldriaeque comitum ab A⁰ 694—1345. (vergel. *Arch.* IV. 452.)

s. (recente manu) *De aquarum inundatione gravissimâ Mosae apud Graviensem tractum* 1552—1558.

Onder de Hist. Germaniae singularum regionum et urbium: (*Arch.* VI. 243.)

Folio N⁰. 5. *Chronicon regum ac ducum Austrasiae* cet. gelijk aan dat van Frankfort, hier boven gemeld bl. 20.

— 6. *Anonymi commentarius in annales rerum Lotharingicarum et Brabanticarum a Godofredo* I *ad Johann.* III. (chart. 178. pp.)

— 75. Cod. chart. cont.: a.) *Beninga Eggerich*, *Ostfriesische Chronik bis zum Jahre* 1497. 125. bll. b.) *Oostfriesche Landrechten*, bl. 126—190.

HAM. (Gewest Groningen.) *Arch.* VIII. 39. Hier geeft de heer Pertz eene uitvoerige beschrijving van zijn verblijf en letterkundig onderzoek ten huize van den eerw. F. Koppius, predikant aldaar, destijds in het bezit van een handschrift, behelzende *Emonis et Menconis Chronicon abbatum in Werum*, dat door den heer Pertz naauwkeurig vergeleken is met de, zoo hij en velen met

(*) Volgens den Heer DE WIND, *Biblioth. der Nederl. Geschiedsch.* bl. 87, is deze Kronijk nimmer in zijn geheel in druk uitgegeven.

(†) Mede onuitgegeven, en, volgens FOPPENS, *Bibl. Belg.* t. I. p. 391. naar het hem bekende handschrift slechts tot aan 1466 berigt gevende.

hem meenen, *eenige* uitgave, in druk bezorgd door MATTHAEUS in *Anal. med. aevi*, t. II. (*)

HANNOVER. (*Arch.* I. 467. VIII. 637.) In de Koninkl. Boekerij aldaar:

N°. IV. 5. *Willibrandi comitis Oldenburgici canonici Hildeshem. episcopi Paderborn et Ultraject. legatio in Armeniam et iter in terram sanctam.*

— V. 2. Uitvoerige Nederduitsche Kronijk van 770—1438. 250 bladz. fol. uit de XV. eeuw.

— XII. 5. *Ieversche Chronica van olde veide und van thofellig dingen, so sik in Ostringe, Rustringe und Wangerlande nevenst Haringerland und benaberde orde hebben thogedragen.* 1148—1583.

— XIII. 8. Nederduitsche kronijk in versen. »Wath wise dat kloster by dem Hye dorch probesten Fredderich gekomen, dat men nü hit Allthint." 4°. (Arch. I. 472. vergel. met II. 165.)

(Schranke V.) *Diplomatarium Trajectinum.* (Afschrift vervaardigd door den geleerden Eckard.)

Landtrecht, offte Asigheboek der edelen vrijen Vresen. (Twee afschriften.)

In 4°. verzameling uit de XV. eeuw, waarin voorkomen, fol. 78—82, berigten over pausen, koningen, onder anderen dit: »Magister Gerhardus Grote ex oppido Daventrien. migravit 1384 Ydibus Augusti hora 5. crepusculi". Ibid. fol. 111—119: *Epistolae* van Gerhardus Groet.

HOLKHAM, Graafschap Norfolk. (*Arch.* IX. 503.) Handschriften afkomstig van den graaf Leicester. Eene lijst daar van is opgemaakt naar den catalogus, vervaardigd in 1773. Daarop komen voor:

(*) Vreemd is het, dat, bij het ter sprake komen van het beroemd HS. des heeren Koppius, men niet bedacht geweest is, dat MATTHAEUS in zijne *Analecta* niet de eenige uitgever van het *Chronic. Emonis & Menconis* geweest is, maar dat er nà hem een veel naauwkeuriger druk is verschenen door de zorg van C. L. HUGO, en wel in zijne *Sacrae antiquitatis monumenta historia, dogmatica, diplomatica* (Stivagii 1725 fol.) Tom. I. HUGO schijnt, op zijne beurt, niets geweten te hebben van zijn voorganger Matthæus, wiens uitgave bij die van Hugo in volledigheid ver achter staat.

Codices historici in fol. en daaronder: *Les chroniques de Flandre, ornées de figures sur parchemin.*

Les chroniques des comtes de Hainaut, 2 voll. ornés de figures. membr.

KOPPENHAGEN. (*Arch.* VII. 153.) Koninkl. Boekerij.

N⁰ 624. *Chronicon Trajectense*, incipit anno 640. apogr. e Bibl. Gottorp.

— 1514. *Jura antiqua Frisonum septentrionalium intscripturam redacta* a. 1426. (10 fol. Het begint: »Im jahre nach Gades gebohrt 1426. des anderen dages na Viti, do währen to hope gekomen in dem Osterlande Föhrde" etc. 25 art. 4.)

— 1515. *Dat Freesische Landtrecht*, (vernieuwd afschrift).

Nog aldaar, Tottsche verzameling:

— 574. *Cronikel der Vrieschen Lande, der seven Zelande en derder* (sic) *stadt Groningen, begonnen door J. Tid. von Legemo* (*Lemmege?*) en voortgezet door *S. Beninghe.*

— 651. *Cronica der Friesen* tot 1550. cet.

LONDEN. (*Arch.* VII. 74. IX. 493.) Britsch Museum (Biblioth. Cotton.)

E. VI. *Chronicorum Hollandensium* libri X. a gentis origine — 1470.

F. XV. *Jan van Nealdwijk cronyke van Holland* — 1363. (371. bll.) (*)

D. IX. *Historia Hollandie & Zelandie* — 1476.

Ald. (Kings Library.)

N⁰. 16. F. III. *Chroniques de Flandres* — 1347. Sec. XV. (Harleyan Mss.)

— 3675. *Jacobi Rotarii historia de actibus novissimis terre Brabantinae* a. 1494. cum epistolâ praefixa Gerardi de Marbyas (Marbays?) (chart. sec. XV.) (†)

Bibl. Egerton in Brit. Museum.

N⁰. 275. *Gesta Pontificum Tungrensium, Trajectensium et Leodiensium*, ch. sec. XV.

(*) Dit HS. wordt door PAQUOT beschreven in *Mém. lit.*, t. IX. p. 100.

(†) Van een gelijk handschrift, te Leuven berustende, gewaagt FOPPENS, *B. B.* t. I. p. 536.

N⁰. 10044. *De Rymbibel van Jacop van Maerlandt.* Dutch version of *Petri Comestoris hist. scolastica.* (Mbr. sec. XIV. manus in fine?)

— 10045. Idem opus script. in 1393.

Luik. (*Arch.* VIII. 480.) Boekerij van het Bisschoppelijk Seminarium.

— 6. G. I. (Ch. 4⁰. sec. XV.) *Privilegium Frisonum.* »Karolus divina favente clementia — anno autem Domini 1345."

— H. 3. (Ch. 4⁰. sec. XV.) Nederduitsche Gedichten. »Dit syn die slotelen der Wysheyt. Hy is wys die God mynt. Hy is wys," enz. (2 bll.)

Madrid. (*Arch.* VIII. 815.) Het vroegtijdig afsterven van den geleerde, belast met het onderzoeken der Spaansche boekerijen en archieven, heeft het genootschap buiten magt gesteld, om de vruchten van zijne ijverige nasporingen voor het publiek open te leggen. Ik vind alleen t. a. p. gemeld:

Escurial. G. IV. 2. *Instructio Gallo-Britanno-Batava secretissima Friderico* V. *comiti Palatino data, e Gallico in Latinum versa* 34 *capitibus constans, cum litteris variis.* Chart. XVII.

Middlehill. (Worcestershire in Engeland.) Bibliotheek van Sir Thomas Philipps. (*A.* VII. 97. VIII. 762. IX. 501.)

N⁰. 1129. *Cronyke van Utrecht.* 1478.

— 1138. *Chronicon fundationis monasterii novae lucis in Valle florum prope Ultrajectum.*

— 1140. *Index diplomatum de terris dominicis regis in Belgia.*

(755. Catal. van Meerman.) Ern. Frid. à Wicht, *Annales Frisiae, congesti a primis initiis usque ad ann.* 1602, fol. 172.

(800. idem.) *Cronicae et generationes comitum et principum d. Flandria. — Dialogus inter Romanum et Gelrensem milites super ducatu Gelriae, Juliae et comitatu Zutphaniae* (*). — *Cronica Brabantiae. — Cronica d. Gelre. — Cronica terrae Clivensis et principum ejus, cet.* descripsit Ant. Matthaeus.

(*) Van dezen *Dialogus* berust het oorspronkelijke in het provinciaal archief van Gelderland.

(801. idem.) *Anonymi cronica Flandriae ab initiis ad ann. 1467. quo historiam hanc scripsisse ait auctor*, descripta ab Ant. Matthaeo.

(802. id.) *Chronicon Egmundense et Hollandicum* scriptum a P. Meerhoutano et continuatum a Wilhelmo monacho, ejusd. coenobii procuratore fol. 37, quam plurimis cum addit. et coll. aliorum Mss. in margine. (Fuit quondam Jani Dousae, P. Scriverii et A. Westvaleii. Door Sir Philipps op de auctie van Meermán aangekocht voor *f* 60.—!)

(824. id.) *Vitae omnium abbatum in Adwerth* (in Frisia) cum brevi eorumdem chronologia.

N⁰. 2266. *Placita Flandrensia*. Membr. sec. XVI.

— 2564. *Chronicon van Utrecht*. Sec. XIV. chart.

— 2784. *Inventaire des chartes de Hainaut*.

— 2906. *Kronijk der Graven van Holland, Zeeland en Heeren van Friesland*.

— 3207. *Petri a Thymo historia* (Brabantiae) *diplomatica*.

— 3209. *Oostfriesische Landrecht*.

— 3219. Index diplomatum 186 ap. Hulthem.

— 3224. *Genealogia comitum Hennenberg*.

— 3225. *Eduard* (Edmond?) *Dinter annales de Brabant*.

— 3227. *Anonymi bellum Grimbergense*.

— 3243. Joh. de Beka, *Chronicon Ultrajectinum*, 3 voll.

— 3244. idem idem. sec. XV.

— 3245. idem idem.

— 3246. 3247. *Antiquitates Trajectinae dioceseos*.

— 3248. *Commemoratio de rebus ecclesiae Traiectensis*.

— 3249. *Cartularium ecclesiae Trajectensis*. Sec. XII.

— 3250. *Cartularium episcopatus Trajectensis*, ao. 699—1587.

— 3251. *Hugonis Woestine statuta ecclesiae Traject.* 2 voll.

— 3252. *Donationes Imperatorum ecclesiae Trajectinae*.

— 3254. *Registrum cartarum ecclesiae Trajectin*.

— 3267. *Excerpta ex registro bonorum ecclesiae majoris Ultrajecti*.

— 3271. *Statuta ecclesiae St. Petri Ultraject*.

— 3272. *Statuta ecclesiae St. Johannis Ultraject*.

— 3273—76. *Statuta ecclesiae St. Mariae Ultraject*.

N⁰. 3283. *Rappellarius abbatiae St. Pauli Ultraject.*

— 3297. *Judiciale Rudolfi episcopi Ultraject.* sec. XV.

— 3299. *Chronicon Frisiae.*

— 3301. *Lantboeck van Frieslandt.*

— 3302. *Inventarium cartarum penes secretarium reipub. de Vrieslandt.*

— 3303. *Johan van Leming* (van Lemmege) *chronijk van Groeningen.*

— 3318. *Gesta dominorum de Egmondt.*

— 3320. *Joh. de Beka chronicon Ultrajectinum — anno* 1483.

— 3325. *Cartularium St. Nicolai Ultraject.*

— 3326. *Chronicon monasterii St. Nicolai.*

— 3327. *Rentale St. Pauli de Ultraject.* 7 voll. sec. XV.

— 3328. *Privilegia ordinis St. Benedicti in Oostbroek.*

— 3329. » *Monasterii St. Laurentii in Oostbroek.*

— 3543. (*Arch.* VIII. 762.) *Constitutiones Windeshemenses.* Mbr. sec. XVI.

— 3562 (*). *Authentica Trajectina* 35 voll.

— 3563. *Diplomata dioceseos Trajectinae* 19 voll.

— 3564. *Cartae monasticae Trajectinae.*

— 3565. *Diplomata Transisalanica* 6 voll.

— 3566. » *Hollandica* 2 voll.

— 3567. » *Zelandica.*

— 3568. » *Frisiaca.*

— 3569. » *Groningana.*

— 3570. » *miscellanea* 2 voll.

— 6436. *Edm. Dinter annales de Brabant.*

— 8534. *Chronique de Jacques de Haimericourt de Liege.* (1359–1398.) Sec. XIV.

— 80630. *Cartulaire de la seigneurie de Ghillengien près d'Ath.* Sec. XVII.

Montpellier. (VII. 204.) Openb. Boekerij.

N⁰. 375. Aegidii de Roya *compendium chronici quod Brando Johannes composuerat* — 1414. cont. 1430. S. XV.

(*) Van No. 3562–70 opgegeven als afkomstig van de *Bibliotheca Musschenbroekiana.*

fraai handschrift, gedeeltelijk en daarbij nog gebrekkig, door Sweertius uitgegeven.

MÜNCHEN. (VII. 121.) Koninklijke Boekerij.

N°. 461. Ch. sec. XV. *Historia Frisiae et de libertatibus eorum*. Het begint: »Deus omnipotens, qui in sua dispositione. — 1248. indict. VI. regni nostri anno I. laus Deo."

MÜNSTER. (IV. 519.) Biblioth. Paulina.

N°. 11. *Catalogus imperatorum, summorum pontificum et episcoporum Trajectensium usque ad a.* 1400. Papyr. sec. XV.

— 16. *Marcellini presbyteri vita St. Suiberti* (ed. in LEIBNITZII *Script. rer. Brunsvic.*, t. II.).

NORDKIRCH. (VI. 39). Boekerij, volg. opgave van den heer Tross.

N°. 32. *Historia de bello Hollandico*. Het begint met het jaar 1566.

OXFORD. (III. 430. VII. 91). Univ. Boekerij.

N°. 7315. *Flandriae comitum origo*.

— 2364 (42.) *Genealogia comitum Flandriae* (nader beschreven *Arch.* VII. 558. v. v.) E Biblioth. Vossiana.

— 2499. (174.) *Gesta Pontificum Trajectensium*. — E Biblioth. Voss.

— 2376. (151.) *Wilh. Hedae hist. episcopat. Ultrajectensium*. E Bibl. Voss.

Aldaar onder den naam: *Junii Manuscripts*.

— 5161. *Jus comitatus Frisiae, Leges Frisiae. Upstalbomicae leges*. (Dit handschrift is met de uitgave, bezorgd door Sibr. Siccama, vergeleken geworden door G. H. Pertz, verg. *Arch.* VII. 788.)

— 5189. (Bibl. Junii 78.) *Frisiacae leges*.

— 5220. (idem 109.) *Frisiacae leges cum notis*.

— 5221. *Frisica lingua hymni*.

— 5222. *Frisicae leges antiquae*.

— 5282. (Mareshall 60.) *Leges Frisicae*.

PARIJS. (I. 293. VII. 65. VIII. 39. 60. 295. v. v.)

N°. 4686. (Catalog. Cod. Mss. Bibl. regiae Parisiensis 1740.) *Guilielmus Heda historia urbis Trajectensis*.

— 5950. *Annales abbatiae de Dunis in Belgio*, ab anno 1107—1430. Sec. XVII. (Baluzii)

N⁰. 6271. *Aegidii de Musis, chronicon Flandriae.* S. XV.

In het Koninkl. Archief te Parijs (L. division histoire ecclésiastique) eenige oorkonden betrekkelijk de provincie Friesland van 1336—1338.

16. Missions étrangères N⁰. 213. *Ambassade du président Jeannin en Hollande*, 6 vol. fol.

Sorbonne 1006. *Chroniques de Flandre, depuis Charlemanie jusques à ce que le roy Edouard eut conquis la ville de Callais.* (Sec. XV.)

— Suppl. Latin 605. *Officium ecclesiae St. Willibrordi* sec. XII. »Sit tibi laus et honor doni septemplicis auctor — karismatis auctor."

Bibl. reg. N⁰. 1407. *Libellus episcopi Trajectensis de St. Martini miraculis.* Sec. XII.

In de Bibliothèque de l'Arsenal berusten handschriften afkomstig van de kloosters Korssendonk, Groenendaal, Rode-klooster en van de Zusters te Leijden (verg. ook *Arch.* VIII. 357.)

PRAAG. (IX. 470.) Universiteits boekerij.

Chronica Pontificum (fol. VII. D. 6. chart. sec. XV. ineunte). Door den heer Pertz beschouwd als bron van Joan. Gerbr. de Leydis chronicon Egmondanum. Het begin ontbreekt. Het handschrift vangt aan met de woorden: *St. Willibrordi* cet. Het eindigt met de keuze van F. Blankenheim tot bisschop: — »quadam magna discordia in Hollandia", — »Acta fuerunt hec ipso die Margarete anno quo supra" (1393?).

QUEDLINBURG. (*A.* VIII. 662.) In de openb. boekerij. *Liber monasterii montis domini nostri in Yselstein ordinis Cisterciensis.* Sec. XIV.

ROME. (III. 417. V. 205.) Vatikaansche boekerij.

Cod. ch. 4⁰. N⁰. 153. (E bibl. Christinae 798.) *Catalogus seu chronica principum Flandriae tam forestariorum quam dominorum et comitum Flandriae*, ab anno 503 usque ad annum 1423 ad Philippum bonum.

— 3887. *Vita Jacobae Hollandiae ducissae.*

Ald. Bibliotheca Palatina N⁰. 1564. Agrimensores,

p. 149. *Versus Ratbodi, sanctae Trajectensis ecclesiae famuli, de hirundine:*

»Est mihi corporeae species aptissima formae."

Einde: »Heus homo dum causas rerum miraris opertas Ne spernas decoris munera quaeso tui."

Ald. in de Vallicelliana bibliotheek. (*Arch.* V. 468.)

H. 16. *St. Bonifacii monumenta historica.*

Vatikaansch archief. (VII. 31.)

Oorkonden van koning Willem van Holland.

13 Mai 1250. Wilh. Rex urbi et communitati Ariminensi donationem comitatus Ariminensis confirmat, dat. Bruxellis.

22 Mai 1252. electo et capitulo Taurinensi, d. Traject. (*)

1252. Nog 10 andere oorkonden van gelijken aard ten behoeve van Savoijen verleend, (door den heer Pertz afgeschreven, *Arch.* V. 352.)

1253. *Primislai Ottokari literae de subjectione sua ad sedem sanctam et devotione in Guillielmum regem Romanum*, d. 15 Octob. (*Arch.* VII. 31.)

1327. Aug. 29. De gevolmagtigden van graaf Willem van Henegouwen, Vlaanderen, Holland enz. leggen in zijn' naam den eed af, dat de graaf den paus tegen Lodewijk van Beijeren trouw en gehoorzaam zijn zal. (Des graven volmagt is van donderdag na *St. Petri vincula.*) *Arch.* IX. 449.

Salzburg. (St. Peters stift. *Arch.* IX. 482.)

V. 7. Cod. membr. *Adelboldi de ratione inveniendi grossitudinem sphaerae* (†).

Trier. (*Arch.* II. 36.)

Onder de handschriften van de stadsbibliotheek bevindt zich *Joannis de Beeck Chronicon Ultrajectinum.* Op het eerste blad staat met eene andere hand: »Joannis de Beeck Chronica Hollandiae a Trautsman scriptum." Dit

(*) Id. est Traj. Leod. *Maastricht:* vermoedelijk reeds bij Meerman, *Gesch. van koning Willem*, II. 367.

(†) Beschreven bij Fabricius, *Bibl. med. aevi*, t. I. p. 80.

handschrift is op kl. fol. papier geschr. tegen het einde van de XIV. of begin van de XV. eeuw. Dit Chronicon is in 9 boeken afgedeeld. Voor elk staat de korte inhoud. Het laatste hoofdstuk handelt: *de fundatione abbatiae et monasterii Regensburgensis* (Rijnsburgensis?) *et de abbatissis ejusdem*, en gaat voort tot 1186. De eerste bezitter van dit handschrift was een Utrechtenaar, die het in 1546 weg schonk. In de laatste tijden kwam het in bezit van Hontheim, die het aan de stiftsbibliotheek van St. Simeon overgaf, waaruit het in de stadsboekerij geraakte, onder N^0^. 1288. (CXXXVII.)

N⁰. 1138. (LIX.) *Vita sancti Servatii episcopi Traject.* 8⁰. Perg. sec. XII.

TURIN. (*A.* IX. 601.) Bijzondere boekerij des konings. Handschrift 4⁰ mbr. S. XIV (vroeger St. Jacobi Leodiensis). *Hugonis Vasting statuta ecclesiae Trajectensis.* Veel vollediger, dan alle vroeger door Dr. Bethmann onderzochte handschriften. Door hem wegens onderscheidene bijgevoegde oorkonden en andere oorspronkelijke stukken zeer belangrijk geacht voor de geschiedenis der Utrechtsche (Maastrichtsche?) kerk.

WEENEN. (*A.* II. 427. III. 602. IV. 198. VI. 106. X. 460.) In de boekerij ald.

Eugen. Bibl. Mss. N⁰. 102. *Belgias historia* fol.

Juris civ. Mss. catalog. N⁰. 104. *Ad Belgiae historiam pertinentia scripta.*

Id. N⁰. 146. *Belgici aerarii regii leges reformatoriae.*

Id. N⁰. 184. *Belgii aerarii regii recte administrandi statuta.*

Id. N⁰. 279. *Caroli M. privilegium Frisiis concessum.*

Theol. Mss. N⁰. 937. *Jo. de Alkmaar abjuratio in concilio Constantiensi facta.*

Histor. prof. Ms. N⁰. 771. *Nobilium de Defholte* (Diepholt?) *donatio coenobii virginum sacrarum in Midelum.*

(*Arch.* II. 506.) Jur. Ms. N⁰. 239. *Flandriae comitum Balduini, Ferdinandi, Joannae, Roberti diplomata quaedam.*

Hist. prof. N⁰. 141. *Flandriae comitum Balduini, barbati, calvi, junioris, Gotfridi ducis, Ogniae uxoris atque Giselae sororis Balduini barbati, et Etrudis Balduini calvi uxoris epitaphia.*

Juris Mss. N⁰. 100. *Summarium pontificiae constitutionis de subventione pauperum in urbe Gandavo.*

Histor. prof. N⁰. 724. *Imperii Germaniae principum et urbium catalogus* anno 1514.

Repert. Schwandneri II. 413. *Collectanea ad Leodiensium et Tungrensium episcoporum historiam.*

Repert. Schwandneri V. 84. *Martini V privilegiorum collegio in Windesheim concessorum extractus.* Cod. mbr. sec. XIII et XIV. 4⁰.

Repert. Schwandneri V. 141. *Johannis de Mussis historiarum* libri V. Cod. mbr. sec. XIV. fol.

Repert. Schwandneri II. 389. *Ordonnances de l'illustre ordre de la Toison d'or par* Philippe Duc de Bourgogne de l'année 1429. Mbr. sec. XV. 4⁰.

Th. N⁰. 126. *Narratio de combusto Joanne Ostendano.*

Philol. N⁰. 61. (34.) *Papae epistola ad comitissam Flandriae*, ut concordiam inter maritum suum et imperatorem promoveat.

Philol. N⁰. 61. (33.) *Papae epist. ad regem*, ut humanitatem exerecat in comites Flandriae et J. de Dampetra eosque pristinae libertati restituat.

Philol. N⁰. 305. (70.) *Papae epist. ad Wilhelmum Rom. regem* (ut videtur), ut communicato consilio cum Petro Capocio in Italiam veniat, coronamque Imperii suscipiat (*).

Schwandneri IV. 86. *Provinciale curiae Romanae*, continens omnes provincias et omnes ecclesias Pontifici per totum terrarum.

Jurisc. N⁰. 45. *Trajectensis ecclesiae epistola* ad Fridericum Coloniensem archiepiscopum de Tanchelino seductore.

Jurisc. N⁰. 45. *Trajectensis episcopi Mengoti epistola.*

Philolog. N⁰. 305. (93.) *De Wilhelmo Rom. rege epistola Pontificis ad cardinalem.*

Arch. IV. 141. In de ald. beschreven *Copia de commemoriali*, te Weenen uit het Venetiaansch Archief overgebragt, komt het volgende voor:

Deel II. N⁰. 25. Aan de uit Venetië naar Engeland vertrekkende gezanten wordt opgedragen, den graaf van

(*) Ook bij MIERIS, *Charterb.* I. 291.

Vlaanderen en schepenen van Brugge voorstellen over te brengen ter gunste van den Venetiaanschen handel (begin van 1319).

Ald. N°. 26. Johannes hertog van Lotharingen, Brabant en Limburg geeft kennis aan hertog (doge) Jan Superancio van zijne meening omtrent bevestiging van den Venetiaanschen handel (Brussel, 1 Oct. 1320).

— — 28. Brief van graaf Robert van Vlaanderen, verleenende sauvegarde voor drie jaren aan de Venetiaansche kooplieden (Cotray 23 Mei 1322).

— — 29. Brief van burgemeester, schepenen en raad van Brugge, over de begunstiging van den Venetiaanschen handel (Brugge 8 Junij 1322).

— — 34. Hertog Jan van Brabant noodigt de Venetiaansche kooplieden uit, om zich te Antwerpen te vertoonen (Brussel 27 Jan. 1325).

— — 35. Twee brieven van den magistraat van Antwerpen tot hetzelfde oogmerk.

— — Brief van Jan van Brabant over een Venetiaanschen schuldenaar. 1342.

— 13. Willem van Hollant, giftbrief ten voordeele van Alberic, met confirmatie van paus Innocentius, Lugd. V kal. Dec. De banbul tegen Ezelinus is daarbij.

— 14. Willem van Hollant vernieuwt, na 's pausen plegtig uitgesproken banvloek tegen Ezelinar (Ezelino da Romano), de schenking van des laatsten goederen aan Alberic, dat. Werde 3 Jan. 1254 (*).

In het Staatsarchief te Weenen.

N°. 20. *Burgundisch diplomatarium*, ten titel voerende: *Philippus* 1448. Het behelst: *a*. Infeudationes provinciarum Lotharingiae, Brabantiae, Limburgiae, Hannoniae, Burgundiae, Flandriae, per Fredericum imperatorem. *b*. Literae recognitionis Alberti ducis Austriae super homagiis factis per Philippum Burgundiae ducem. *c*. Minuta confoederationum inter Philippum ducem Burgundiae et ducem

---

(*) Deze en de voorgaande dienen alzoo tot aanvulling, zoòwel van de de Diplomata, als van het gegeven verhaal over deze zaak, te vinden bij J. MEERMAN, *Gesch. van Kon. Willem*, I. 398. IV. 394. V. 179.

Austriae Albertum nomine Frederici imperatoris et ratificationes earumdem in diversis suppositis casibus cet.

In de Hofbibliotheek *Histor. profana* I. (thans N⁰. 325). Membr. fol. max. sec. XV en XVI. *Chronicon universale Johannis de Vico Duacensis* (de Duaco opido Flandrensis Attrebatensis dyocesis). Deze geschiedenis, geïllustreerd met afbeeldingen, stamtafels enz., strekt zich uit tot op Maximiliaan en op zijn zoon Filips, aan wien dit werk opgedragen schijnt.

Ibid. *Hist. prof.* (229 thans 9099). Chart. fol. XVI et XVII sec. Verhaal van den moord des graven Floris van Holland.

Ibid. *Novi.* N⁰. 467. Sec. XV. mbr. *Statuta privilegia et varia documenta Gandavensia* 1241—1454.

Ibid. *Univers.* 398. N⁰. 3213. Ch. 4⁰. Sec. XV. fol. 77. *Anthonii Haneron*, mirifici oratoris ac eciam fam[os]issimi Lovaniensis studii decor[is], *compendium* de brevibus epistolis ad archidiaconum Tornacensem editum explicit. Het begin luidt: »Ejus extravagancia quedam ad superiora exempla — ex universali Lovaniensi studio transmisse Deo gracias 1458." De schrijver was proost van St. Donatiaan en raad van Karel den Stoute, als ook van Maximiliaan.

WOLFENBÜTTEL. (*Arch.* VI. 16. VII. 222.) Openb. Boekerij (Helmstad. N⁰. 484.) *J. de Beka chronicon episcoporum Trajectensium.* Membr. fol.

Chronicon Flandriae anepigraphum et anonymum. Chart. sec. XV. fol. (Beschreven door LESSING, *Beyträge*, II. p. 298. v. v.)

Chronicon Gueldriae partim a Wilhelmo de Berchem descriptum. (Chart. in 4⁰.) (*)

Charles duc de Bourgogne recueil et extrait de traités par manière de chronique. (Beschreven als Catalogue raisonné et documents de tous les états appartenants à ce prince.) Chart. fol.

(*) WILLEM VAN BERCHEM, geb. te Nijmegen, en niet, gelijk FOPPENS, *Bib. Belg.*, t. I. p. 291, zegt, te Niel in de Duffel (zie A. HUYGEN, *Beschr. van Doesburg*, bl. XV), heeft genoemde Kronijk voortgezet tot op 1466. Het oorspronkelijke handschrift berust in het archief der stad Nijmegen.

Codd. Helmstad N⁰. 1353. *Leges Frisicae Saxon.* chart. fol.
id. N⁰. 1354. *Statuta Frisiae Orientalis Sax.* Chart. 4⁰.
» — 1362. *Corpus* van oude Friesche regten. Chart. fol.
» — 1365. *Harlinger Landrecht*, en *Budjadinger* (sic) *Landrecht*. Chart. fol.
» — 1378. *Groninger Lantrecht.* Chart. fol.
» — 1384. *Friesische Köhren im Landrecht.* 4⁰. Chart.
» — 1385, 86. Fragmenten uit het oudfriesch Landrecht.

Codd. Augustei.

Frisonum privilegia a Carolo, Willelmo et Ludovico, annis 803, 1248, 1330.

Wilhelm. Heda Historia provinc. et episcopor. Ultraject. *Sigismundi* imperatoris *bulla* Frisiis concessa 30 Sept. 1417.

Codd. Gudiani et extravagantes.

G. 226. 4⁰. *Belgicum statutum antiquum.*

Extr. 117. fol. *Geldriae Chronicon.*

Belgici Extr. 117. 4⁰. *Geldriae Chronicon.*

Gud. 326. 8⁰. *Joannis Episcopi Traject. Statuta synodalia.*

ZWETL. (Oostenrijk.) Cistercienser stift.

N⁰. 77. Mbr. fol. sec. XIII. *Vita Bonifacii* auctore Othlono, (ingerigt om voorgelezen te worden bij den maaltijd.) Ten slotte de lijst van de Meintzer aartsbisschoppen, en wel 15 in getal, te beginnen met Sophronius Marinus tot op Bonifacius.

Overigens bieden de geleerde schrijvers de vruchten aan van hun kritiesch onderzoek omtrent de handschriften van de brieven van Bonifacius, zooals die te Venetië (IV. 140), te Rome in de Vatik. bibliotheek (V. 337), te Carlsruhe (I. 445) en te Weenen (III. 150 en 170) voorhanden zijn, — voorts nog omtrent onzen Joannes Busch, schrijver van het *Chronicon Windesemense*, omtrent Alberic des trois fontaines (*Arch.* V. 174—246), reeds door De Wind als belangrijke bron voorgesteld (*), Hugo de Flavigny (IX. 240), Jacobus de Guisia (IX. 293) en omtrent Joannes de Tielrode (VII.

(*) DE WIND, *Bibl. der Nederl. Geschsch.*, bl. 27.

695), over wiens geschiedkundige verdiensten men WARNKOENIG raadplege, in *Histoire de la Flandre*, t. I. p. 63.

De berigten omtrent den voorraad van handschriften over onze geschiedenis, welke berusten in de boekerijen van Nederland, met name in die van 's Hage, Leiden, Amsterdam en Utrecht, laat ik onvermeld, even als hetgeen de schrijvers van het Archief overnemen uit de *Comptes rendus de l'académie de Bruxelles*, en uit gedrukte *Inventaires* van GACHARD. Het zijn mededeelingen, onzen lezers bekend of gemakkelijk voor hen te verkrijgen.

Hier boven heb ik, zoo volledig mogelijk, de berigten uitgetrokken, welke in de tot dusver verschenen deelen van het Duitsche archief tot de Nederlandsche geschiedenis in betrekking staan. Het aldaar fragmentarisch of afgebroken voorgestelde is nu bij elke stad of plaats tot één geheel bijeengebragt. Wel is waar, van sommige dier bouwstoffen ontvangt men op die wijze wel niet veel meer te weten, dan dat zij bestaan, zonder dat men den geheelen inhoud en zelfs altijd den ouderdom der handschriften kan schatten. Doch men bedenke, dat het den onderzoekers veelal ondoenlijk was, den ganschen voorraad, die hun in boekerijen en archieven voor oogen kwam, in alle deelen door te monsteren. Op vele plaatsen moest men zich met een algemeen en daardoor oppervlakkig onderzoek vergenoegen. Specialiteiten, tot Nederland betrekkelijk, kon noch wilde men altoos behartigen; te minder, daar de geleerde reizigers zich voornamelijk met de middeleeuwsche geschiedenis van eigenlijk gezegd Duitschland hadden onledig te houden.

Intusschen de door mij bestede moeite zal ik niet geheel vruchteloos achten, bijaldien den beoefenaars onzer vaderlandsche geschiedenis thans iets meer dan vroeger mogt kenbaar geworden zijn omtrent enkele schuilhoeken in Europa, van waar voor hen letterkundige hulp te bekomen, of te verwachten is.

Rotterdam, G. H. M. DELPRAT.
Decemb. 1852.

2.) *Histoire abrégée de l'Eglise métropolitaine d'Utrecht, principalement depuis la révolution, arrivée dans les sept Provinces-Unies des Pays-Bas, sous Philippe* II: *jusqu'à l'an* 1784. *Par* M. G. DUPAC DE BELLEGARDE, *ancien comte de Lyon. Troisième édition, corrigée et augmentée par l'auteur, spécialement du recit des principaux événements depuis* 1763. Utrecht chez J. A. van Woestenberg. 1852. VIII. 516 pp. gr. 8⁰.

De schrijver van dit werk, *Gabriel Du Pac* (*) *de Bellegarde*, geboren in het bisdom Carcassonne, dep. de l'Aude, in Frankrijk, den 17 October 1717, overleden te Utrecht den 13 Decemb. 1789, is buiten Nederland (†) onder de R. K. geestelijken bekend en geroemd wegens talrijke uitgegevene schriften, met name door zijne, rijk met aanteekeningen voorziene, uitgave van ARNAULD, *oeuvres complètes* (Lausanne, 45 deelen in 4⁰. 1777—1783). Ook in Nederland deelde hij in veler achting door zijnen wetenschappelijken en kerkelijken arbeid, tijdens zijn langdurig verblijf te Rijnwijk bij Utrecht (van 1751—1770). SAXE roemt hem wegens *consilii gravitas et constantia laborum* (§). Hij overleed te Utrecht den 13 December 1789.

Het is dus geen nieuw werk, dat wij hier onder onze oogen hebben. Het wordt aangekondigd als een vermeerderde herdruk van de vroegere uitgaven van 1765, 1770 en 1784. Als opsteller, of verzamelaar dier vermeerderingen, noemt het voorberigt den heer VAN DER HOEVEN, archivarius van den aartsbisschop van Utrecht, aan zijne gemeente en aan de wetenschap, onder welker meest ijverige beoefenaars hij behoorde, in jeugdigen leeftijd ontvallen den 30 December 1851.

(*) Niet *Du Parc*, gelijk sommigen, onder anderen J. A. DE CHALMOT, *Biogr. Woordenb.* II. 256, hem noemen.

(†) In de *Biographie Universelle* van MICHAUD, t. IV. p. 102, kent de geleerde TABARAUD hem hoogen lof toe wegens zijne kunde en zijn vredelievenden zin.

(§) SAXE *Onomast. lit.*, t. VIII. p. 217. 444.

Het hoofdoogmerk, dat de schrijver en de tegenwoordige uitgevers zich voorstellen, is de bewijsvoering van het onafgebroken verband, bestaande tusschen de R. Kath. kerken der zoogenaamde oude Kleresye (ook wel Jansenisten genoemd) en de aloude Christenkerk, door Wilbrord in het leven geroepen, tijdens het opkomen der hervorming, hier te lande ingekrompen, verminderd, maar toch nimmer geheel verdrongen, of te niet gegaan.

Met dit doel geeft D. P. in het 1e hoofdstuk in korte trekken de geschiedenis van den oorsprong en de stichting der vroegste Christenkerken in Nederland, meer bijzonder der Utrechtsche, meest naar de opgaven, voorkomende in de *Batavia sacra* van VAN HEUSSEN. In de volgende hoofdstukken, tot op 1784, maakt hij veelal gebruik van ongedrukte bescheiden, meest uit het archief zijner gemeente. Onbewimpeld beschrijft hij de Utrechtsche kerkvoogden, als, van de elfde eeuw af, zeer gelden heerschzuchtig, vertoonende *une vie peu épiscopale* (bl. 6), meer veldheeren, dan zielenherders, zich van de pligten, aan den bisschoppelijken staat verbonden, ontlastende op *suffragani*, in zoo ver zelfs, dat men van Burchardus, den 23sten Utrechtschen bisschop, als een merkwaardig bewijs van vroomheid aanhaalt, dat hij zich éénmaal verwaardigde in eigen persoon de wijding tot het priesterlijk ambt te volvoeren (bl. 8).

Tot aan Heribertus, den 26en Utrechtschen kerkvoogd, geschiedde de bisschopskeus met gemeen overleg van de geestelijkheid en van de voornaamste inwoners, met uitsluiting van alle vreemd gezag. Ten jare 1145 verkreeg het kapittel van St. Maarten, verbonden aan dat van St. Bonifacius, magtiging van paus Alexander III, om tot de benoeming over te gaan zonder het volk of de ingezetenen te raadplegen. Deze verandering in het stemregt wordt door D. P. opgegeven als de bron van zeer ergerlijke tooneelen Van nu af aan bood elke keuze aanleiding tot grooten twist en legde den grond tot onverzoenlijken haat, tot bloedvergietens toe. De bewijzen van dien treurigen achteruitgang worden omschreven

en daarbij aangemerkt, dat de wanorde vooral haren hoogsten trap bereikte in de dertiende en veertiende eeuwen, toen, volgens den schr., de bisschopsstaf aan zeer onwaardigen werd opgedragen. En geen wonder: slechts zeer vermogende groote heeren, al waren zij overigens wegens zeden en kennis ongeschikt, konden tot dien stand worden verheven, wijl het roomsche hof de bevestiging of goedkeuring der keuze aan zeer bezwarende voorwaarden verbond. Men had daarvoor groote sommen gelds te voldoen, wier last soms den ondergang van de aanzienlijkste geslachten ten gevolge had. Nog geeft de schr. de schuld van de vermeerderende wanorde aan de uitoefening van het regt, hetwelk het roomsche hof zich voorbehield, om soms, geheel naar eigen goedvinden, en zonder op den wensch van het kapittel te letten, de bisschoppelijke waardigheid weg te schenken, over te dragen (de *translationes*), of ook met zware uitgaven te belasten. Dit alles behoorde tot de veertiende eeuw.

In de eeuw, die de hervorming onmiddellijk vooraf-ging, zuchtte de Utrechtsche kerk, naar het oordeel van den schr., onder nog smartelijker beproevingen. Het was de eeuw der banverklaringen. De verheffing van Rudolf van Diepholt tot bisschop, door een deel der geestelijkheid, en van Sweder van Culenburg, door een ander deel, om niet te spreken van Rabanus van Spiers den verkorene des pausen, gaf het genoeg bekende sein tot eene reeks van binnenlandsche beroerten. Ten jare 1426 verklaarden de drie staten 's lants van Utrecht, *so aen dese als aen geen sijde der Yselen*, bij eenen uitvoerigen, nog voorhanden klaagbrief, zich gedrongen, om, »daar sy onlidelijc beswaert ende boven maten mit boosheyt ende nye vonden gedruckt sijn," — in hooger beroep bij het algemeen concilie te komen over het ongelijk, hun, zoo zij meenden, aangedaan door de benoeming van dengene, »dien de paus in een' bisschop geset heeft, als die kerk »en stad te samen, onder het teeken des vreedsaemen bis»schops, met moorderije, kwetsinge, roverije, kerkschen»nis, uitbanninge der goede borgeren, seer ontwijd wordt,

»plegende zaken, die de wereldlijke lieden ontzien, en »die de wereldlijke regten met een streng zwaard wre»ken." (*)

Des pausen opvolger Eugenius IV. gaf aan de regtmatig bevonden klagt gehoor. Eene bezending van geestelijken, door hem uitgezonden, zocht herstel van rust te bevorderen en scheen daarin aanvankelijk te slagen. Op nieuw werd echter die rust in dezelfde eeuw gestoord onder bisschop David van Burgundië. De onkunde der geestelijken bleef oorzaak van velerlei ergernis en wanorde. De kerkvoogd eenmaal zelf de bekwaamheid willende onderzoeken van 300 novicii, die zich ter wijding voor het priesterlijk ambt hadden aangemeld, vond slechts bij *drie* daarvan de noodige kennis. Al de overigen wees hij met den bijnaam van *ezels* terug.

De schr. verheelt niet, hoe weinig geestelijk de levens- en handelwijze van de volgende kerkvoogden was, tot op de groote staatsomwenteling, aan het einde van de zestiende eeuw voor Nederland voorgevallen. In hun ligtzinnig gedrag ligt, volgens hem, een hoofdoorzaak van de minachting, die men allengs hunner magt toedroeg.

Ofschoon de instandhouding van de R. Kath. eerdienst in den aanvang bij vele plakkaten en staats-aanschrijvingen, door den schr. ook uit ongedrukte bescheiden medegedeeld, werd bevolen, ondergingen de R. K. geloofsbelijders, tijdens den strijd tegen Filip's overheersching, een strijd door onzen R. K. schrijver hoogelijk goedgekeurd, geloofsvervolgingen, door hem in het breede beschreven, met name die der zoogenoemde Gorcumsche martelaren. Den ijver, waarmede de landsplakkaten, op het einde der zestiende eeuw tegen de roomsche geestelijken uitgevaardigd, hier en daar werden gehandhaafd, wijt hij echter vooreen goed deel aan de onvoorzigtige en, volgens hem, misdadige pogingen der vaders Jezuïten: *à leur esprit séditieux*, *leur doctrine meurtrière*, *leur avidité pour amasser des*

(*) Het geheel zeer wijdloopig manifest wordt gevonden bij MATTHAEI *Analecta m. a.*, t. III. p. 631—646.

richesses, et pour surprendre surtout la simplicité des vierges et des veuves, dont ils extorquaient de riches legs en leur faveur (bl. 61). Meerdere vrijheid en voordeelige toezeggingen zelfs verkregen de wereldlijke R. K. priesters ten jare 1632, van wege de algemeene staten. Volgens den schr. verbeterde de toestand der R. K. in deze landen aanmerkelijk sedert de gebeurtenissen van de jaren 1672 en 1673, toen men, namelijk, de overtuiging erlangde van de vaderlandsliefde en den trouwhartigen ijver ook der R. K. ingezetenen dezer landen tegen den algemeenen vijand tijdens den inval van den R. K. Lodewijk XIV. Het medelijden, door de leden dier gezindte betoond aan de Fransche vlugtelingen, bij gelegenheid van de herroeping van het edikt van Nantes, deed haar in de algemeene toegenegenheid rijzen: die gunstige gevoelens namen, van dat tijdstip af, gedurig toe, zegt de schr.; en merkwaardig is het voorzeker, uit zijne pen, de pen van een R. K. geestelijke, die vele jaren in Nederland onder de oude staatsregeling leefde, de betuiging te hooren (bl. 67): *Ces dispositions de bienveillance ont toujours été depuis en augmentant. Les anciens placards contre les catholiques n'ont presque plus* (en 1784) *d'exécution depuis plus de* 70 *ans: les états n'ont publié de nouveaux placards que contre ceux qui causaient des troubles dans l'Etat par le schisme et les divisions qu'ils fomentaient parmi les catholiques.*

Na deze algemeene beschouwingen, treedt de schr. in het vierde en volgende hoofdst. in een meer uitvoerig onderzoek omtrent de regten, het gezag, en de levensgeschiedenis der kerkvoogden, die, na het overlijden van den aartsbisschop Frederik Schenk, tot het bestuur der R. K. kerk hier te lande werden geroepen. Het Utrechtsche kapittel benoemde toen drie groot-vicarissen tot waarneming van het aartsbisschoppelijk bewind; namelijk Joh. Bruhesius, destijds deken van St. Maarten, en alzoo, ten gevolge dier waardigheid, groot-vicaris van regtswege, Bucho Montzyma (bloedverwant en gunsteling van Viglius Ayta) en Jan van Renesse. Buiten de moge-

lijkheid geraakt, om zelve het bestuur waar te nemen, droegen Bruhesius en het kapittel (destijds nog uit 140 kanunniken bestaande) het generaal-vicariaat aan Sasbold Vosmeer op, bij acte van den 1 Mei 1583. Omtrent die benoeming, inzonderheid omtrent den kerkelijken titel, aan Sasbold Vosmeer geschonken, is een belangrijk geschil ontstaan, een geschil, dat tot heden in de R. K. kerk dezer landen onrust baart.

Volgens den schr. en zijne volgelingen, is S. Vosmeer bekleed geweest met de waardigheid van algemeen-vicaris van den openstaanden aartsbisschoppelijken zetel, als daartoe door het kapittel van Utrecht opzettelijk benoemd. Volgens anderen, door den schr. met den bijnaam van ultramontanen bestempeld, is S. Vosmeer geweest apostolisch vicaris in de Vereenigde Nederlanden. Heeft Vosmeer de eerstgenoemde waardigheid bezeten, dan is de zelfstandigheid der R. Kath. kerk in Nederland onveranderd gebleven; dan is de magt, die S. Vosmeer zijnen opvolgers overdroeg, nog een uitvloeisel van de aloude Utrechtsche hierarchie. Doch is hij pauselijk vicaris, dat is, bloot lasthebber van het roomsche hof geweest, dan levert zijne aanstelling het bewijs, dat het pauselijk gezag zelf zich de belangen der Nederlandsche kerk heeft moeten aantrekken, bij volkomen ontstentenis van het vroeger bestaan hebbend regelmatig aartsbisschoppelijk of kapitulair gezag te Utrecht. Naar des schrijvers meening heeft S. Vosmeer de twee waardigheden, èn van aartsbisschoppelijk algemeen-vicaris èn van apostolischen lasthebber, te gelijk bezeten.

De dertig jaren, gedurende welke S. Vosmeer het geestelijk ambt bediende, waren voor hem jaren van groote onrust en kwelling, immers te oordeelen naar het omstandig hier te lezen verhaal van de onophoudelijke twisten, waarin hij met de vaders Jezuïten gewikkeld bleef. Van meer algemeen belang dunkt ons de beschrijving van den staat, waarin hij de R. K. kerk hier te lande, bij zijn overlijden, achterliet. Volgens een nog voorhanden verslag, weinige dagen vóór zijn overlijden

(3 Mei 1614) door hem zelven nagezien en onderteekend, waren de 140 Utrechtsche kanunniken tot 22 verminderd. In de stad zelve werd de kerkdienst toen nog door 40 wereldlijke priesters waargenomen, en wel in 12 kapellen en in 60 meer geheime vergaderplaatsen. In de overige steden van het gewest Utrecht was het getal geordende geestelijken veel geringer; desgelijks in de overige gewesten. Te Amersfoort zes, te Rotterdam één, te Leijden acht, te Gouda drie, te Delft drie. Het Haarlemsche bisdom had een grooter aantal behouden. Te Haarlem zelf waren 20 wereldlijke en 4 geestelijke priesters in dienst; te Amsterdam in het geheel 23, negen te Alkmaar, en elf te Hoorn. Onder het Deventersche bisdom was het kapittel te Oldenzaal in wezen gebleven, met vier en twintig priesters; terwijl er slechts drie waren overgebleven in Deventer, twee te Kampen en één te Zutphen. Het Leeuwardsche en Groningsche bisdom bezat te zamen zestien priesters, dat van Middelburg geen enkelen meer. Al de kloosters waren verdwenen, met uitzondering van eenige weinige in de gewesten Gelderland en Utrecht. Volgens Rovenius' opgave bestonden er vroeger in het Utrechtsche bisdom 188 kloosters; in dat van Haarlem 72; in dat van Deventer 62; in dat van Leeuwarden 50; in dat van Groningen 39, en in dat van Middelburg 33: — hieronder telde men in al deze kerkelijke afdeelingen vijftig kloosters, alleen door bedelmonniken bezet. Het getal leeken, tot de R. K. kerk behoorende, wordt in dezelfde opgave geschat, voor het jaar 1614, op omtrent 3000 binnen het gewest Utrecht.

In zijn kerkelijk leven had Sasbold Vosmeer met vele teleurstellingen en bezwaren te worstelen. Nu eens is het een aartsdiaken van Utrecht, tot die waardigheid door het Roomsche hof verkoren, en dien Vosmeer wegens hoogst ergerlijke zeden moest afwijzen; dan eens een vicaris van het kapittel van Emmerik, wegens geweldenarijen en heiligschennis, door kerkelijk vonnis, met Vosmeers goedkeuring afgezet (bl. 107) en toch door

den pauselijken nuntius te Keulen in bescherming genomen.

Zijn opvolger, Philippus Rovenius, na veel twistens door de kapittels van Utrecht en Haarlem tot de waardigheid van vicaris verheven, leefde niet minder, als zijn voorganger, in gedurigen strijd met de vaders Jezuïten. Al verkreeg hij eene pauselijke bulle, waarbij hun bevolen werd zich aan zijn gezag te onderwerpen en niet verder eigenmagtig zich de ledig staande kerken of kerkelijke bedieningen toe te eigenen; die gunst baatte hem weinig, daar, naauwelijks ééne maand later, dezelfde paus (Gregorius XV.) hem op straf van excommunicatie beval, de zoo even genoemde bulle geheim te houden, met verbod, om daarvan ooit openlijk gebruik te maken. De vaders Jezuïten ontwierpen eene verordening in een' tegenovergestelden zin, een zoogenaamd concordaat in 23 artikelen (1 Mei 1623), een stuk, dat ook hun wederkeerig weinig voldoening aanbragt, daar het eerst door den pauselijken nuntius goedgekeurd en weder, kort daarop, door paus Urbanus VIII. voor onregelmatig verklaard werd. Uit deze en andere, door den schr. bijgebragte proeven, blijkt, hoe treurig de inwendige gesteltenis der R. K. hierarchie toen ter tijd in Nederland was. Hare geschiedenis is eene aaneenschakeling van jammerlijke oneenigheden. Menigvuldig en toch vruchteloos waren de reistogten der Nederlandsche kerkoversten naar Rome, zoowel om regt te verkrijgen, als ter beteugeling van de aanvallen der monnikorden jegens de wereldlijke geestelijken. Hierbij voegde zich verbittering der protestantsche ingezetenen jegens de roomschgezinden, eene verbittering, opgewekt en gevoed door de ontdekking van bescheiden, waaruit bleek, hoe ijverig Rovenius de benoeming tot kanunniken en andere geestelijke ambten dreef, in strijd met de daartegen uitgevaardigde bevelen der staten; daarbij gaf het innemen van 's Hertogenbosch door den prins van Oranje, en het bezetten van Amersfoort door de Spanjaarden, over en weder, nieuw voedsel tot geloofsvervolgingen. Onder het bestuur van Ro-

venius ontwaart men, gevolgelijk, eene groote vermindering in het getal van kerken en geestelijken. In 1622 telt men slechts in gansch Noord-Nederland zes en vijftig R. K. gemeenten, waaronder twee in Friesland, even zooveel in het gewest Groningen, en één in Zeeland. Doch zestien jaren later (bl. 142) was de toestand aanmerkelijk verbeterd. Immers toen meldt men te Rome het aanwezen hier te lande van 350 wereldlijke en 132 geestelijke priesters, waaronder 70 Jezuïten, 24 Franciskanen, 20 Dominikanen en 8 Kapucijnen. Of, hetgeen Rovenius daarbij overbrieft, het bestaan van *driemaal honderdduizend* R. K. inwoners in Noord-Nederland, wel op eene naauwkeurige kennis der bevolking rust, valt moeijelijk te beslissen, even als zijne verzekering, dat jaarlijks duizend protestanten tot het R. K. geloof overgingen tegen twee honderd vijftig R. K. tot het protestantsche. Het waren vooral de zoogenaamde klopjes, of begijnen (300 te Haarlem, 100 te Amsterdam), die tot de geloofsovergangen krachtdadige hulp boden.

Met het overlijden van Rovenius (Oct. 1651) beginnen de twisten op nieuw omtrent de keuze van eenen opvolger. Jacobus de la Torre, Zacharias de Metz, Pieter van Walenburg en Johan van Neercassel komen, als zoodanig, allen in aanmerking; zij worden door het Roomsche hof, nu eens goedgekeurd, dan weder afgewezen. De eindelijke keuze des pausen valt op Zacharias de Metz *(sujet peu capable — témoignant trop d'avidité dans la collecte des aumones:* bl. 160). Met meer lof wordt gesproken van zijn' opvolger Johan van Neercassel, door de geestelijkheid eenparig (1661) voorgedragen en door den paus, volgens schrijven van den nuntius uit Brussel, als groot-vikaris van het Utrechtsche aartsbisdom gereedelijk erkend. Dan, eenige maanden later (November 1661), komt er van dienzelfden nuntius berigt, dat de paus zekeren Boudewijn Catz tot die waardigheid had verheven. Groot is de verbazing der geestelijkheid over deze verandering, doch nog grooter reden van bevreemding geeft wederom in dat zelfde jaar het berigt,

dat des pausen benoeming van B. Catz waarschijnlijk op grond van een onecht stuk gemeld en het werk was van een' kardinaal, die Neercassel als vicaris weren wilde. Hoe het ook zij, na den dood van B. Catz zien wij J. van Neercassel in het volle bezit zijner kerkelijke ambten. Gelijk zijne voorgangers leeft hij echter in gedurigen strijd met de vaders Jezuïten, wier vijandige houding Neercassel tot de betuiging brengt: *qu'il a honte pour le genre humain d'être obligé de faire connaître, qu'il y a des hommes si témérairement et si impudemment menteurs et capables de si horribles calomnies* (bl. 172). Ook hij werd tot eene reis naar Rome gedwongen, om zich voor het Roomsche hof te regtvaardigen. Hij vond zich in die hoofdstad niet op zijne regte plaats. Hij had daar met zooveel moeijelijkheden en listen te strijden, dat hij zich in zijne verdediging even bekneld voelde, als David tegenover de Filistijnen onder Saul's wapenrusting. Neercassel voedde zeer milde beginselen ten aanzien van de gemengde huwelijken. Hij erkende de wettigheid (*la validité*) van echtverbindtenissen, gesloten in tegenwoordigheid van den magistraat, of zelfs van een protestantsch predikant (bl. 183). Geen wonder, dat hij in hoog aanzien stond bij de overheid hier te lande, en dat zijne tusschenkomst de gevolgen verzachtte der reactie, welke zich in onze gewesten vrij hevig ten nadeele der R. K. dreigde te openbaren, tijdens de vervolgingen tegen de protestanten onder Lodewijk XIV. Onder zijn bestuur zal het getal R. K. hier te lande aanmerkelijk zijn toegenomen; immers Neercassel geeft daarvan, in 1671, vijfmaal honderdduizend op (bl. 193), en dus tweemaal honderdduizend meer dan onder Rovenius in 1639. Vreemd is die vermeerdering tegenover de vermindering in het aantal wereldlijke priesters, dat in 1656 op vierhonderd en in 1671 op driehonderd geschat werd, met 120 geestelijken: terwijl ook deze laatsten in 1656 tot honderd vijftig waren geklommen.

Na het overlijden van Neercassel (6 Junij 1686) stellen de kapittels van Utrecht en Haarlem den bekenden

geleerde Hug. Fr. van Heussen tot opvolger aan. Dan, van gallicaansche gevoelens beschuldigd, mogt hij de goedkeuring des pausen op zijne benoeming niet verwerven, evenmin als M. van der Mey. In zijne plaats zocht men de aanstelling door te drijven, eerst van Adriaan van Wijck en toen van Joannes Staer, zeer bevriend met den prins van Oranje en met vele aanzienlijken uit 's lands staten, ofschoon *aliam non habebat laudem* (zegt een tijdgenoot, bl. 201) *nisi bibacitatis et conversationis ejus*. Eindelijk, na vele omslagtige beraadslagingen, hier beschreven, welke des te ingewikkelder werden, daar de secretaris der *propaganda* had goed gevonden, de stukken, tot deze benoeming betrekkelijk, deels te verduisteren, deels te vervalschen, werd Petrus Codde, een Amsterdammer, als bisschoppelijk vicaris, pauselijk erkend. Merkwaardig is het, dat in eene vergadering van kardinalen over deze aangelegenheid, in 1688 gehouden, de R. K. kerk van Holland door den kardinaal Colonna genoemd wordt *la plus florissante de toute la catholicité* (bl. 204). En inderdaad de statistiek, welke P. Codde daarvan ten jare 1701 opgeeft, getuigt van grooten aanwas: dit stuk is in vele opzigten belangrijk voor de kennis van de toenmalige gesteldheid der R. K. kerk in Nederland, en treedt daaromtrent in bijzonderheden, die men elders te vergeefs zoekt (bl. 207—214).

Inwendige verdeeldheid belette (zegt de schr.) deze toeneming in bloei. De weigering van Codde, daags vóór zijne wijding, om zonder voorafgaand onderzoek eene voorgelegde verklaring van Alexander VII. tegen de bekende jansenistische stellingen met zijne onderteekening te bekrachtigen, werd, drie jaren later, als grond aangevoerd, om hem van jansenistische en leuvensche (*) dwalingen te verdenken. Wel werd hij eerst vrij gesproken, doch, kort daarna, beleefdelijk, en onder voorwendsel van hem gelegenheid te schenken tot betamelijke viering van het

(*) De hoogleeraren van Leuven hadden hunne af keuring geweigerd aan de vier bekende Gallikaansche stellingen, in weerwil van een daartoe gedaan aanzoek van het roomsche hof. Die tegenstreving werd Lovanismus geheeten.

jubiléum van 1700, uit Nederland naar Rome gelokt, in staat van beschuldiging gesteld, eerst vrijgesproken en dan weder, den 13 Mei 1702, door paus Clemens XI, van alle geestelijk gezag in onze gewesten ontzet, met magtiging op Diderik de Cock, om, in zijne plaats, als apostolisch provicaris hier te lande op te treden.

Aan de uitvaardiging dezer breve, welke door den Leuvenschen hoogleeraar in de godgeleerdheid Renardi zoude zijn bestempeld *aeternum opprobrium sanctae sedis* (bl. 226), hecht zich de oorsprong van de scheuring in de R. K. kerk, tot heden bestaande. Diderik de Cock deed met kracht zijn nieuw verkregen gezag in Nederland gelden, stelde nieuwe aartspriesters aan, versmaadde den tegenstand der twee kapittels, en stoorde zich evenmin aan de beschermende plakkaten, ten voordeele van Pieter Codde, door de staten van Holland en Westfriesland uitgevaardigd. Codde werd eerst te Rome terug gehouden; maar de bedreiging der staten, dat, zoo hij niet vrijelijk terugkwam, De Cock gevankelijk zou bewaard worden, had een gewenschte uitwerking. Hij verscheen weder in zijn vaderland, doch zag den twist niet eindigen. Een gedeelte der geestelijkheid hechtte zijn zegel aan het pauselijk besluit, om het bestuur over de Nederlandsche R. K. kerken aan den internuntius te Keulen op te dragen. (bl. 265); een ander gedeelte verklaarde zich daartoe volstrekt ongezind en sloot zich aan de Fransche geestelijken, die wegens jansenistische gevoelens hunnen geboortegrond hadden verlaten. Nu en dan schijnt het vooruitzigt op eene verzoening met het roomsche hof nabij. Vele ontwerpen daartoe bleven echter zonder gevolg. Het op den 15 Febr. 1723 ingesteld beroep van des pausen uitspraak op een algemeen concilie voltooide de breuk: zij werd onheelbaar; doch ref. meent zich te mogen ontslaan van de taak, om al de bijzonderheden, die daartoe betrekking hebben, en breedvoerig door D. P. worden voorgedragen, alhier te herhalen. Onder de pogingen, zelfs door buitenlandsche mogendheden aangewend tot herstel van eensgezindheid onder de R. K. hier te lande, of ook bloot tot handhaving van het kerkelijk

regtsgebied, waarop de internuntius van Keulen, en daarna die van Brussel, aanspraak deed, is vooral opmerkenswaardig de briefwisseling tusschen den staat van Venetië en de algemeene staten der vereenigde gewesten. De brief der algemeene staten van den 20 April 1725 wordt hier met het schrijven van den staat van Venetië, dat daartoe aanleiding gaf, in zijn geheel medegedeeld, en alzoo vollediger dan hij gekend wordt uit het berigt bij WAGENAAR, *Vaderlandsche historie*, XIX deel. bl. 82. v. v. De staten betuigen daarin: »dat in zaken »van geloof en Godsvereering de enkele overtuiging plaats »vinden mag, zonder dwang of geweld, dat het te dien »aanzien aan een iegenlijk vrijstaat te gelooven en te »denken hetgeen hij oordeelt bekwaam te zijn, om de »zaligheid te verwerven, en waarvan hij alleen, naar de »verlichting die hij had, aan God te eeniger tijd reken»schap zou moeten geven; dat de staten de godsdienst, »die zij beleden, houdende voor de beste, wenschen, dat »ieder hunner onderzaten haar nevens hen mogten aanne»men, doch dat zij hieromtrent niemand zoeken te dwin»gen, maar elk integendeel vrijheid laten, om zulk eene »Godsdienst te belijden, als hij zou goedvinden, mits hij »zich gedroeg als een getrouw onderdaan" (*) enz. Men zal het referent niet euvel duiden, naar hij vertrouwt, dat hij deze zinsneden uit het schrijven van 's lands staten overneemt. Men ontwaart daarin eene vrijgevigheid van beginselen, die, den tijd in aanmerking genomen, — honderd vijf en twintig jaren geleden! — onzen voorvaderen tot groote eer strekt, en waarlijk toen eenig in Europa heeten mag.

Het Roomsche hof volhardde in het eens aangenomen stelsel. De keuze (in 1725) van C. J. Barchman Wuytiers tot aartsbisschop van de afgescheidene kerk lokte in datzelfde jaar eene bulle van Benedictus XIII. uit, waarin die keuze hoogelijk werd afgekeurd en niet min-

(*) Deze brieven, zoo wel als het hier voor 't eerst bekend geworden schrijven van de Utrechtsche geestelijkheid aan den Doge, maken een niet onbelangrijk toevoegsel uit tot het onlangs verschenen klassieke werk: *Nederland en Venetië*, door MR. J. C. DE JONGE.

der de handelwijze der geestelijken, die daartoe hunne stem hadden uitgebragt, met name die van zekeren heer Donker. Ten aanzien van dezen laatsten komt in den pauselijken banbrief de verklaring voor, dat hij, door *Gods regtvaardig oordeel getroffen overleden en eene eeuwige verdoemenis was te gemoet gegaan*. De heer Donker, die nog in levenden lijve was (hij overleed eerst zes jaren later, 13 Julij 1731) had de stoutheid, die bulle zelf van den kansel te Amsterdam af te lezen, ten einde van de misleiding, waaraan de heilige Vader ten doel stond, te doen blijken! Onze schrijver kent overigens denzelfden Barchman Wuytiers hoogen lof toe, zoo wel wegens zijne godgeleerde kennis, als wegens zijnen geestelijken ijver. Naar hier verzekerd wordt, heeft hij te Amsterdam enkele wonderen verrigt. Het verhaal herinnert onwillekeurig aan gelijksoortige wonderdadige voorvallen op het kerkhof St. Medard te Parijs ten jare 1731.

Men weet, dat al de daarop gevolgde benoemingen van Utrechtsche aartsbisschoppen een gelijk lot ondergingen. Desniettemin trachtten de afgescheidene geestelijken gedurig van hun aanwezen en van hunnen godsdienstigen ijver te doen blijken. Van hunne regtzinnigheid zochten zij vooral getuigenis af te leggen door het bijeenroepen van eene zoogenaamde concilie ten jare 1763 in Utrecht. Deze hooge kerkvergadering had onder anderen ten doel het uitspreken eener kerkelijke veroordeeling over het werk van Pierre le Clerc, handelende over de magt der pausen. In het breede teekent onze schrijver den uitslag en, in zijnen zin, de verdiensten dier vergadering op, met aanhaling van het zeer onderscheiden oordeel, dat hare canones bij buitenlandsche godgeleerden ondervonden.

Onder Clemens XIV. daagt een vooruitzigt van vereffening der geschillen op. Enkele Duitsche kerkvoogden, inzonderheid uit Oostenrijk, bieden daartoe de behulpzame hand. Dan het onverwacht afsterven van den verlichten Ganganelli verijdelt de opgevatte hoop. De scheuring zet haar bestaan voort. Elke keuze van nieuwe geestelijken geeft slechts vernieuwde stof tot verbittering

door hevig officieel en inofficieel geschrijf daaruit geboren. Zoo was het tot 1784...... en zoo is het gebleven. Dit laatste weten wij, al wordt het ons hier niet verhaald, daar deze *Histoire* met het zoo even genoemd jaar eindigt.

Of de wensch van schrijver en uitgevers, dat eenmaal hunne afdeeling der R. K. kerk herstel van vermeende onderdrukking en volkomen regtvaardiging voor den pauselijken stoel verkrijgen moge, vervuld zal worden, is eene vraag, buiten het bereik van referent en van deze bladen. Maar zéker is het, dat, hoe men ook over den grond van het geschil denken moge, dit boekdeel der Nederlandsche kerkgeschiedenis met gewigtige en voor een goed deel min algemeen bekende bouwstoffen helpt verrijken en in zoo verre aanbevelenswaardig is.

Een aanhangsel van de tegenwoordige uitgevers bevat opgave van de werken, door den schrijver geraadpleegd, de gedrukte zoowel als de ongedrukte, met eene lijst van enkele sedert 1784 tot op heden over de Utrechtsche kerk in het licht verschenen geschriften.

Rotterdam, November 1852.

G. H. M. DELPRAT.

3.) *Beknopte geschiedenis van Friesland, in hoofdtrekken: bevattende een overzigt van de lotgevallen der Friezen, en van de voornaamste gebeurtenissen, gedurende bijna twee duizend jaren in dit land voorgevallen. Uit vele vroegere en latere bronnen bewerkt door* W. EEKHOFF, *Archivarius der stad Leeuwarden* enz. Te Leeuwarden bij W. Eekhoff. Gr. Oct. 508 bladz.

De vroegere geschiedenis van Friesland en de Friezen levert een verschijnsel op, waarvan geen tweede voorbeeld in ons vaderland wordt gevonden. Het is dit, dat het land door de Franken niet als veroverd gewest werd behandeld, niet ten leen uitgegeven aan gunstelingen van den vorst; dat de ingezetenen tot den stand der vrijen

bleven behooren, en niet, als eigenhoorigen, met den grond dien zij bebouwden, door een hofheer werden bezeten; dat, als gevolg daarvan, de steden en gemeenten haar ontstaan niet kregen door vorstelijke privilegiën, noch hare bevolking uit vrijgelatenen; — in één woord, dat die geschiedenis niet is de geschiedenis van opeenvolgende vorsten, maar van het volk. Toen in 't laatst der 13e eeuw de graven van Holland aanspraken op Friesland deden gelden, moesten zij twee eeuwen lang een kostbaren en bloedigen strijd volhouden; moest het gewest zelf door inwendige partijschappen verzwakt en verscheurd zijn, eer het hun magtigen erfgenamen, Maximiliaan en Karel van Oostenrijk gelukte, het als heerlijkheid aan hunne bezittingen te hechten. Ook de latere geschiedenis van Friesland heeft iets wat haar bijzonder kenmerkt. De Friezen behielden veel van het eigenaardige hunner oude instellingen, regeringsvorm, regtsgewoonten, wijze van heffing der belastingen, zeden, taal; tot 1747 had Friesland doorgaans zijne eigene stadhouders, daaronder sedert 1584 voortreffelijke vorsten uit den stam van den edelen Jan van Nassau; het had soms zijn eigene lotgevallen als gevolgen van den bijzonderen zoo natuurlijken als politieken toestand des lands; het had te Franeker zijn eigen kweekschool en middelpunt van hoogere wetenschappelijke beschaving, en zelfs bij de heerschende kerk bestonden er eigenaardige verordeningen, die vreemd waren in de andere Nederlandsche gewesten, en de godsdiensttwisten der 17e en 18e eeuw hadden er een anderen loop dan elders.

Aan bouwstoffen tot bewerking der geschiedenis van Friesland ontbrak het niet. Men denke, behalve aan de werken van WINSEMIUS, van FOEKE SJOERDS en oudere schrijvers, aan de uitgaaf van Frieslands *Groot plakkaat- en charterboek*, door G. F. baron THOE SCHWARTZENBERG (5 deelen in folio, Leeuw. 1768 tot 1793) bezorgd. Vooral in den laatsten tijd zijn belangrijke bouwstoffen voor de geschiedenis van dit gewest opgezameld. Kronijken en gedenkschriften zijn door de ijverige zorg van het Provinciaal Friesch Genootschap voor 't eerst aan het licht

gebragt (*), de oude Friesche wetten en regtsgewoonten zijn uitgegeven en verklaard (†), en in het tijdschrift *De vrije Fries*, waarvan tot dusverre zes deelen (Leeuw. 1839 tot 1852) het licht zien, werd, door de grondige bearbeiding van een aantal punten uit de vroegere en latere geschiedenis van Friesland een hoogst belangrijk voor-arbeid geleverd. Ja, Friesland moest in onzen tijd geen mannen kennen en gekend hebben, als Mr. J. H. BEUCKER ANDREAE, Mr. J. DIRKS, Mr. DAAM FOCKEMA, Mr. A. VAN HALMAEL, Jhr. Mr. DE HAAN HETTEMA, J. VAN LEEUWEN, Dr. J. G. OTTEMA, Mr. L. H. W. VAN AYLVA Baron RENGERS, en anderen, als de oudheden en geschiedenis van dit gewest nog onder het stof der eeuwen onopgemerkt konden liggen, of door verouderde begrippen en vooroordeelen onkenbaar zijn. De heer EEKHOFF zelf leverde vroeger een zeer schatbaren voorarbeid, zoo in zijne *Geschiedkundige Beschrijving van Leeuwarden* (2 deelen, Leeuw. 1846), als in menige bijdrage in het zoo even genoemde tijdschrift. Met het werk, dat thans vóór ons ligt, heeft hij in eene tot dusverre onvervulde behoefte voorzien. Hij geeft daarin de geschiedenis van Friesland, van den vroegsten tijd af, tot op onze dagen. Uitvoerig en volledig kan dit werk niet genoemd worden; de schrijver zelf wil het zóó niet geheeten hebben. Hij verdiept zich niet in kritische beschouwingen, maar geeft kortelijk de resultaten van hetgeen door anderen onderzocht en elders breedvoerig behandeld werd. Hij volgt niet den ganschen loop der gebeurtenissen naar de orde des tijds, maar bepaalt zich tot hoofdtrekken, die in elk der zes tijdvakken, waarin

(*) Hiertoe behooren JANCKO DOUWAMA's *Geschriften*, vooral belangrijk voor de geschiedenis in het laatst der 15e en den aanvang der 16e eeuw; *Gesta Fresonum, uit de Apographa Juniana*, eene kronijk uit het midden der 13e eeuw; Jhr. FREDRICH VAN VERVOU's *Gedenckweerdige Geschiedenissen*, over de jaren 1572 tot 1609; WORP TYAERDA VAN RINSUMAGEEST, *Chronijken van Friesland*, loopende tot aan het einde der 15e eeuw.

(†) Onder anderen, door Jhr. Mr. M. DE HAAN HETTEMA, *de Hunsingoër, Rustringer, Broekmer, Emsiger Regten* en het *Jus municipale Frisonum*, enz. mede door het Prov. Friesch Genootschap uitgegeven (Leeuw. 1846. 1847.)

zich de geschiedenis van het gewest gevoegelijk laat verdeelen, van het meeste belang waren en den grootsten invloed hadden op de lotgevallen en de ontwikkeling des volks. Het zijn tafereelen die hij schetst, nu van der Friezen buitenlandsche oorlogen, dan van hunne binnenlandsche twisten; op een anderen tijd van hunnen toestand onder verschillende regeringen, als onder die der Saksische hertogen, van Karel V, van Filips II, van de stadhouders; of ook van hunnen strijd tegen het dreigend geweld van den oceaan, van hunne kerkelijke aangelegenheden, van de ontwikkeling en den bloei der kunsten en wetenschappen. Nu valt het wel niet te ontkennen, dat de schr., bij deze wijs van behandeling, hier en daar genoodzaakt is geweest, om, ter voltooijing van het voorgenomen tafereel, den tijd eenigzins vooruit te loopen; ook niet, dat soms dezelfde beelden in verschillende tafereelen terugkeeren; men moet echter toegeven, dat deze gebreken — zoo het al gebreken zijn — zich zoo min mogelijk en nergens op bijzonder hinderlijke wijze, doen gevoelen; terwijl veeleer deze vorm voor den gewonen lezer groote voordeelen oplevert en het boek te meer geschikt doet zijn, om de geschiedenis van het gewest in de huisgezinnen der ingezetenen binnen te leiden, en die als spiegel van het voorledene aan het tegenwoordig geslacht voor te houden.

Overigens heeft de schr. aan den voet der bladzijden zijne bronnen, en nog nader, in aanteekeningen achter het werk, de verschillende gevoelens opgegeven, die omtrent sommige betwiste en twijfelachtige punten bestaan, met aanwijzing der schriften welke daaromtrent licht verspreiden.

I. A. N.

AANKONDIGINGEN, BERIGTEN enz.

4.) *Nederland en Venetië, door Mr.* J. C. DE JONGE, *Staatsraad, Archivarius van het Rijk.* Te 's Gravenhage, bij de Gebr. van Cleef, 1852. Gr.-Oct. 483 bladz.

Opmerkelijk is de overeenkomst tusschen de lotgevallen der beide op den titel vermelde staten. »Beiden" zegt de schr. »verrezen, om zoo te spreken, uit de zee en waren daaraan hunne opkomst, welvaart en aanzien verschuldigd. Beiden, speelden eene gewigtige rol op het staatstooneel. Beiden, werden door hunne overwinningen ter zee vermaard. Beiden, door de natuur tot zeemogendheden bestemd, namen tot hunne schade eene plaats onder de landmagten in. Beiden verloren door nagenoeg dezelfde oorzaken den hoogen rang dien zij onder de volken van dit werelddeel bekleedden. Beiden werden het slagtoffer van burgertwisten en der fransche omwenteling. Beiden, eindelijk, moesten voor de overmagt van dezelfde natie bukken. Nog meer: beiden bloeiden door koophandel, scheepvaart en fabrijken. In beiden werden de kunsten met vlijt en roem beoefend. Beiden mogten zich verheffen op het bezit van mannen, die door geleerdheid en door letterkunde uitmuntten." — Inderdaad, wanneer men dit bedenkt, dan verwondert men zich, dat niemand het tot hiertoe had ondernomen, om de betrekkingen, die vroeger en later tusschen Nederland en Venetië bestaan hebben, in de bijzonderheden op te sporen en aan het licht te brengen. Zóó verwonderde men zich, dat nog niemand de pen had opgevat, om de geschiedenis van het Nederlandsche zeewezen te beschrijven, toen dit door DE JONGE zoo roemrijk werd volbragt. Men mag zich verheugen, dat de eene taak, zoo wel

als de andere, bewaard is gebleven voor dien geleerde, die nu, even zeer als vroeger, gebruik makende van de rijke bronnen, welke hem, zoo in onuitgegeven staatsstukken, brieven, dagverhalen en andere handschriften, als in meer en min zeldzame boeken, ten dienste stonden, tegelijker tijd eene belangrijke gaping in de geschiedenis des vaderlands heeft aangevuld, de vaderlandsche letterkunde verrijkt en een waardig gedenkteeken voor de wijsheid en den welberaden moed van het voorgeslacht gesticht (*).

De schr. beschouwt eerst (bl. 1—280) de *staatsbetrekkingen* tusschen Nederland en Venetië; daarna (bl. 281—314) de *handelsbetrekkingen;* eindelijk (bl. 315—400) de *kunst-, wetenschappelijke en letterkundige betrekkingen* tusschen de beide staten. Door eene korte schets zullen wij trachten, onzen lezers althans eenig denkbeeld van den belangrijken inhoud te geven.

Toen de oorlog met Spanje voor den handel der onzen den weg over zee geopend had, ontstonden de eerste *staatsbetrekkingen* tusschen de twee gemeenebesten. In 1605 was een hevige twist tusschen Venetië en den paus uitgebroken. De banvloek was over de republiek uitgesproken en haar bestaan stond op het spel. Toen boden onze staten-generaal, die reeds tien jaren vroeger de vergunning verleend hadden tot het uitvoeren van eene groote hoeveelheid graan naar Venetië, ter voorziening in de schaarschte welke aldaar heerschte, der republiek hunnen bijstand aan. Zij werden hiertoe bewogen door afkeer van de pauselijke magt; door het verlangen om de godsdiensthervorming, die in Italië niet geringe wortelen had geschoten, dáár en elders in zuidelijk Europa uit te breiden; door de zorg voor de vrijheid, die als een gemeene band de beide gemeenebesten omslingerde, en nu door Rome en Spanje bedreigd werd;

(*) Zóó schreef de steller van dit verslag weinig dagen geleden, en toen hij het proefblad ontving was de edele DE JONGE aan het vaderland, aan de wetenschappen en aan zijne vrienden ontvallen. Zijn *Nederland en Venetië* staat daar als een tot weemoed stemmende gedenkzuil van helderheid van ziel en van warm gevoel voor het goede en schoone.

door het verlangen, eindelijk, om zich met groote mogendheden op ééne lijn te stellen en eene waardige houding aan te nemen onder de staten van ons werelddeel. De schroomvallige staatkunde van Venetië gedoogde aanvankelijk niet het aannemen van het aangeboden dienstbewijs. Dit veranderde echter na Heemskerks luisterrijke overwinning bij Gibraltar en de vrijverklaring der vereenigde gewesten bij het twaalfjarig bestand. Toen zocht Venetië zelve het jeugdig gemeenebest om zijn bondgenootschap aan, tegen den paus, Spanje en Oostenrijk. Op voorstel van prins Maurits vertrok nog in 1609 Cornelis van der Mijle als de eerste Nederlandsche ambassadeur naar Venetië. Niettegenstaande de kuiperijen en geheime tegenkantingen der gemagtigden van Rome en van Spanje, werd hij ontvangen met hetzelfde eerbetoon als de afgezanten der magtigste koningen; maar in het voorname doel zijner zending, het sluiten van een nadere verbindtenis, een verdrag van koophandel en zeevaart, kon hij niet slagen. Eer Venetië's te ver gedreven voorzigtigheid en bekrompen staatkunde kon overwonnen worden, moest de republiek in moeijelijke oorlogen gewikkeld en door verscheiden gevaren bedreigd worden. Dit gebeurde. Eene bende zeeroovers, onder den naam van Uskoken bekend, door Oostenrijk beschermd, hielden de zee voor de Venetiaansche handelschepen onveilig, en hevige twisten, met Spanje uitgebarsten, deden de vrees voor een gevaarlijken krijg met die mogendheid ontstaan. Het gevolg was, dat de republiek in 1606 door hare gezanten aan onze staten generaal mededeeling van die omstandigheden liet doen en om hulp verzocht. De staatkunde der Nederlandsche regering van die dagen bragt mede om geen bloed of schatten te ontzien, wanneer de belangen des vaderlands op eenigerhande wijze bevorderd konden worden, en gelijk zij omtrent dezen tijd, schoon door veertigjarigen krijg uitgeput en naauwelijks als zelfstandige staat erkend, om aan Spanje en Oostenrijk afbreuk te doen, den hertog van Savoije met aanzienlijke geldsommen ondersteunde, den verkozen koning van Bohemen bijstand bood, en de pro-

testantsche kantons van Zwitserland, ja zelfs den prins van Zevenbergen hulp verleende; zoo schroomde zij ook niet, om verlof te geven tot het aanwerven van krijgsvolk, en aan graaf Johan Ernst van Nassau toe te staan om aan het hoofd daarvan in Venetiaansche dienst te treden. Waardiglijk handhaafden de Nederlanders aan het afgelegen strand den krijgsroem, waarvan het gerucht hen was voorafgegaan, en toen de geschillen, waarvan wij spraken, bijgelegd waren, maar de toerustingen van den hertog van Ossuna, onderkoning van Napels, een nieuwen oorlog deden voorzien, toen hield Venetië, wat van het Nederlandsche krijgsvolk overgebleven was, tegen dezen nieuwen vijand in dienst en deed tevens bij herhaling aan onzen staat om meerderen onderstand vragen. Het verzoek om lands schepen in vreemde dienst te doen overgaan werd wijsselijk afgeslagen, maar daarentegen aan de Venetiaansche afgevaardigden vergund om hier koopvaarders te huren, deze ten oorlog uit te rusten, te wapenen en te bemannen, ook om buskruid van hier naar Venetië uit te voeren. De nood, waarin de republiek thans verkeerde, drong haar om naar een nadere verbindtenis met onzen staat te trachten; maar de hooghartigheid der oudere zuster wederhield haar, zich bij de jongere dienaangaande het eerst te verklaren. Eerst toen het den bekwamen resident Suriano gelukt was, het vertrouwen van prins Maurits te winnen, en dezen te bewegen om aan H. Hoog Mog. een bepaald voorstel daaromtrent te doen, werden onderhandelingen geopend, die, niettegenstaande de spaanschgezinde partij te Venetië geen middelen der sluwheid spaarde om zulks tegen te houden, ten laatste op den 31 December 1619 uitliepen in een verdrag voor den tijd van vijftien jaren, waarbij de beide republieken zich onder anderen verbonden, dat, bijaldien de eene bij openbaren oorlog aangevallen wierd, de andere haar met eene som van 50,000 gulden 's maands zou ondersteunen. Tot de overbrenging van dit verdrag werd François van Aerssen als buitengewoon ambassadeur naar Venetië afgevaardigd en weerkeerig door een ambassadeur de bekrachti-

ging van de zijde dier republiek herwaarts overgebragt. — Met het einde van het twaalfjarig bestand moest de voornoemde bepaling van het verdrag ter gunste van onzen staat in werking treden, maar eerst met April 1622, en dus elf maanden na het op nieuw uitbreken der vijandelijkheden, was Venetië begonnen de 50,000 gulden geregeld uit te betalen. Wel had het verdrag reeds vruchten gedragen, want met de gelden, die op den te wachten onderstand opgenomen waren, werd het krijgsvolk van Mansfelt in dienst genomen en afbetaald, dat in 1622 tot het ontzet van Bergen-op-Zoom en drie jaar later tot het behoud van Breda medewerkte; maar op de uitbetaling van den achterstand werd door Johan Berck (den eerste, die als gewoon ambassadeur ons gemeenebest te Venetië vertegenwoordigde) vergeefs aangedrongen. De republiek beriep zich, tot hare verontschuldiging, op haar onvermogen en op de zware lasten onder welke zij ter zake van geschillen met Zwitserland, tot welker beslissing onze staat gemeend had haar zijnen bijstand te moeten ontzeggen, gebukt ging. Na gedurende drie jaren en acht maanden met het voldoen van den gewonen onderstand voortgegaan te zijn, vertraagde zij in de betaling, om die weldra geheel te doen ophouden. De invloed van Spanje en van Rome op de beraadslagingen van den Venetiaanschen senaat was daarbij niet te miskennen, en toen nu in het noorden van Italië zelf een oorlog uitgebroken was en daarbij de pest te Venetië vreesselijke verwoestingen aanrigtte, verklaarde de republiek, als nu zelve in openbaren oorlog gewikkeld, zich van het verleenen van onderstand ontslagen te houden. Vergeefs werd door onze gezanten het krachtigst beroep gedaan op het dreigend gevaar, waarin de Vereenigde Gewesten verkeerden, en op de weldadige afleiding door hunne wapenen aan de Spaansche magt gegeven; vergeefs werd gewezen op de weldadige gevolgen van het ontzet van 's Hertogenbosch en op den gunstigen indruk daardoor te weeg gebragt; vergeefs beijverden zich Engeland en Frankrijk om hunne tusschenkomst te doen gelden; —

het mogt alles niets baten. Ook zelfs na dat men (in 1632 en 1633) van onze zijde met verbreking der alliantie en het terugroepen van onzen ambassadeur gedreigd had, bleef de Venetiaansche regering, met echt Italiaansche sluwheid, alleen met hoop vleijen, om deze daarna weer te vernietigen, nu eens de houding aannemende alsof zij voornemens was hare verpligtingen te voldoen, op een anderen tijd de zaak met verregaande onverschilligheid behandelende. Later voegden zich andere aanleidingen tot misverstand daarbij, twisten b. v. over den rang en de titulatuur der wederzijdsche gezanten. Hun Hoog-Mog. betoonden zich op dit punt zeer naijverig, en vorderden dat aan hun gezant een gelijke eer als aan de vertegenwoordigers van gekroonde hoofden wierd gegeven: de schr. prijst dit in onze vaderen en acht het loffelijk, dat zij ook op deze wijze de eer en het wèl begrepen belang des lands handhaafden. Uit het een en ander was het intusschen kennelijk, dat de staatsbetrekkingen tusschen de beide gemeenebesten, zoo hier als te Venetië, aanmerkelijk in de achting waren gedaald, en nadat nu Van Lyere in 1636 teruggeroepen was, werd onze staat te Venetië niet meer door een gewoon ambassadeur vertegenwoordigd, maar hielden wij daar alleen een' consul of resident, om de belangen van de ingezetenen dezer gewesten waar te nemen. Deze afbreking der eigenlijke diplomatieke betrekkingen verhinderde echter niet, dat er een levendig verkeer tusschen de beide staten bleef bestaan. Aanleiding daartoe gaf onder anderen in 1646 een oorlog van Venetië met de Turken, die een geduchte magt ontwikkelden om het belangrijk eiland Kandia aan de republiek te ontrukken. Openlijke ondersteuning werd wel door ons gemeenebest geweigerd — het belang, dat wij hadden bij den handel op de Levant, gedoogde dit niet — maar op aanzoek der Venetiaansche regering werd herhaaldelijk verlof gegeven tot het in dienst nemen van koopvaardijschepen, die ten oorlog toegerust werden, en tot het door- en overvoeren van krijgsvolk, dat ten behoeve der republiek in Duitschland

aangeworven was. Wat meer is: oogluikend liet men het toe, dat duizenden Nederlanders, waaronder dappere en kundige officieren, in Venetiaansche dienst traden. Deze namen op Kandia, op de kust van Dalmatië en waar elders tegen de Turken gestreden werd, deel aan de meeste gevechten, handhaafden ook in den vreemde den ouden krijgsroem en hielpen de Venetianen menige overwinning behalen. Vooral onderscheidde zich daar onder de onzen Coert Siewertz, ook Coert Adelaar genoemd, van welken tot dusverre weinig bekenden scheepskapitein hier de zeldzame lotgevallen en heldenfeiten medegedeeld worden. — De betrekkingen tusschen Nederland en Venetië waren inmiddels ten eenemale veranderd. Bij de vredesonderhandelingen te Munster hadden onze afgevaardigden de bemiddeling, door de Venetiaansche gezanten aangeboden, van de hand gewezen: men achtte die niet wenschelijk en niet noodig. Na dien vrede was Nederland met Oostenrijk verzoend, sloot zich hoe langer hoe meer aan die mogendheid aan om het hoofd te bieden aan de Fransche heerschappij, en had geene reden meer om zich met Venetië te verbinden. Nog later, bij den Utrechtschen vrede, vroeg de republick aan het gemeenebest der Vereen. Provinciën als eene gunst, om in het vredesverdrag tusschen haar en Spanje opgenomen te worden en moesten de vertegenwoordigers van een' staat, die, nog geen eeuw geleden, het beneden zich geacht had aan ons het bondgenootschap aan te bieden, zich vergenoegen met de gezanten van den kleinsten vorst op gelijken rang geplaatst te worden.

Zijne beschouwing der *handelsbetrekkingen* tusschen Nederland en Venetië opent de schr. met de opmerking, dat, noch vroeger, noch later, tusschen die beide een overeenkomst bestaan heeft, welke bepaaldelijk de bescherming of begunstiging van wederzijdschen handel en zeevaart ten doel had, en hij verklaart dit uit de vasthoudendheid der republiek aan het bestaande, waardoor zij, ook bij de groote omwenteling die aan de handelswegen een gansch andere rigting gaf, tot haren uitge-

breiden handel en zeevaart uitsluitend eigene schepen en eigene zeelieden bezigde en aan alle vreemde koopvaarders den toegang verbood. Venetië raakte zoodoende weldra als van de handelswereld afgesloten en kwam, eerst toen het te laat was, van zijne kortzigtige, bekrompene en naijverige staatkunde terug. — De eerste zekere berigten van handelsgemeenschap tusschen de Nederlandsche gewesten en Venetië zijn van het begin der 14e eeuw. Het voornaamste handelsartikel, dat van hier uitgevoerd werd, bestond vermoedelijk in laken, waartegen voortbrengselen van de Levant ingeruild werden. De weg liep over Keulen en Augsburg. Die handel werd door de kooplieden in eigen persoon gedreven: daardoor toch konden zij, als burgers van met tolvrijheid bevoorregte steden, van de voordeelen, die daaraan verbonden waren, gebruik maken, en tevens op de tusschenliggende plaatsen winst doen. Wel kwamen, in 't begin der 14e eeuw, of vroeger, te Brugge en te Antwerpen Venetiaansche schepen aan met voortbrengselen van het Oosten; maar dáár konden de Noord-Nederlanders die niet met voordeel inruilen, onder anderen dewijl zij er de kooplieden der Hanze tot mededingers hadden. Die handelsweg over Duitschland bleef daarom bestaan, ook nadat voor de onzen de weg over zee naar Italië en de Levant geopend was; ja, tot in en na het midden der 16e eeuw. Eerst de val van Antwerpen gaf aanleiding, dat de handel zich verplaatste en dat de Noord-Nederlanders op de Middellandsche Zee voeren en met Venetië en de Levant, gelijk ook met andere Italiaansche steden, in handelsbetrekking kwamen. De kooplieden, uit Antwerpen naar Amsterdam verhuisd, bevrachtten nu zelve hunne schepen, niet alleen met voortbrengselen van de kusten der Oostzee en met inlandsche fabrijkgoederen, maar weldra ook met specerijen en andere producten der heete luchtstreek, terwijl tegelijker tijd de Joden, uit Spanje en Portugal herwaarts overgekomen, hunne oude handelsgemeenschap met de Levant hier voortzetteden en bepaaldelijk ook te Venetië betrekkingen aanknoopten. Berigten wegens den uitvoer

van granen naar Venetië en het aanwezen van eenen agent der republiek te Amsterdam bewijzen genoegzaam, dat vóór het einde der 16e eeuw een belangrijke en levendige koophandel tusschen de beide staten gedreven werd. De overwinning door Heemskerk bij Gibraltar behaald; de sluiting van het twaalfjarig bestand; de bescherming door de overheid aan den Levantschen handel verleend; de alliantie van 1620 en het daaruit gevolgd vast verblijf van een Nederlandschen ambassadeur te Venetië; de aanstelling van consuls, en meer andere omstandigheden werkten eenigen tijd gunstig op de uitbreiding en den bloei van onzen handel met Italië en in 't bijzonder met Venetië. Maar, terwijl die van onze zijde met voordeel en met ijver werd gedreven, werd hij door de Venetianen flaauwelijk behartigd en met nadeel voortgezet; *actif* van onze, *passif* van hunne zijde. Slechts zeldzaam begaven Venetiaansche schepen zich herwaarts; de onze in groot aantal daarheen en werden er ook tot de vrachtvaart gebezigd. In Mei 1621 lagen niet minder dan zes en twintig Nederlandsche koopvaarders te Venetië. De bekrompenheid van de handelsbegrippen der Venetianen sloot voor dezen een bron van welvaart en rijkdom, die voor de onzen rijkelijk vloeide. — Dit duurde vooral tot aan den Munsterschen vrede. Het verminderde van dien tijd af, totdat de Engelsche oorlog van 1780 er den gevoeligsten slag aan toebragt.

Overgaande tot de beschouwing der *kunst-*, *wetenschappelijke* en *letterkundige betrekkingen* tusschen de beide staten, doet de schr. in de eerste plaats opmerken de overeenstemming van het karakter der oud-Hollandsche schilderschool en die van Venetië: in *waarheid* evenaarden zij elkander, maar in *koloriet* waren de Venetiaansche kunstenaars onovertrefbaar. Maar toen uitstekende talenten, Titiaan, Bassano, Paul Veronese en anderen, opstonden, stroomden uit alle landen, en ook uit het onze, een aantal kunstenaars naar Venetië om door hen onderwezen te worden, en zij wisten zich het koloriet zóó eigen te maken dat het sedert ook van de Nederlandsche schil-

derschool een kenmerkend sieraad is gebleven. Niet langer dan de leeftijd der genoemden duurde de bloei der kunst te Venetië, maar niettegenstaande zich van toen af reeds verval en wansmaak vertoonden, begaven zich, gedurende de gansche 17e eeuw, bijna alle Nederlanders, die zich in de kunst eenen naam hebben verworven, naar Venetië, om daar de werken der groote meesters te bestuderen, en, terwijl zij aan de eene zijde hun kunsttalent volmaakten, lieten zij menig voortbrengsel daarvan in kerken en openbare of bijzondere kunstverzamelingen achter.

Onder degenen, welke in de 15e en 16e eeuw tot verbetering der zang- en toonkunst in Italië medegewerkt hebben, worden onderscheiden Noord-Nederlanders genoemd. Bijzonder wordt vermeld Jan Pietersz. Swelinck, die, in 1540 te Deventer geboren, zich te Venetië in het orgelspel bekwaamde en, in zijn vaderland teruggekeerd, hier en door geheel Duitschland grooten roem verwierf.

Daar Venetië, na den val van Konstantinopel, het middelpunt der geleerdheid was, begaven zich niet lang na de uitvinding der boekdrukkunst een aantal boekdrukkers uit Nederland, waar die kunst nog weinig beoefend werd, naar Venetië, waar zij nieuw was en hare uitoefening een ruime winst deed wachten. Van daar, dat nog vóór het einde der 15e eeuw onderscheiden werken, door boekdrukkers, uit Haarlem, uit Nijmegen en andere Nederlandsche plaatsen overgekomen, te Venetië uitgegeven waren. Zij drukten er een Latijnschen Bijbel, onderscheiden klassieken, de Instituten en Pandecten; ook de werken van Albertus den Groote, de gedichten van Petrarca en andere latere schrijvers, al hetgeen krachtig medewerkte tot bevordering van wetenschappen, letteren en beschaving door geheel het zuidelijk Europa.

Naar Venetië, reeds vroegtijdig beroemd door rijke bibliotheken en uitstekende geleerden, werden allen heengelokt, welke zich aan die bron, tot verrijking van het verstand, veredeling van het hart of vorming van den smaak, wilden laven. De eerste Nederlanders, welke met dat bepaalde doel zich naar Venetië begaven, waren

Wessel Gansfort, Rudolf Agricola en Desiderius Erasmus. De laatste was daar een geruimen tijd corrector op de beroemde drukkerij van Aldo, bearbeidde en bevorderde daar als zoodanig de uitgaaf van verscheiden klassieken, gaf er sommige werken in het licht en knoopte er vriendschapsbetrekkingen aan met de aanzienlijkste en geleerdste mannen. De nabijheid der beroemde hoogeschool van Padua bragt er veel toe bij, om Nederlanders naar Venetië te lokken. Viglius Zuichem ab Aytta onder anderen had daaraan voor zijne vorming veel te danken. Door de gunst van den Doge kreeg hij toegang tot de boekerij van St. Marco, ontdekte daar onder anderen de Grieksche vertaling der Instituten door Theophilus en keerde, met schat van wetenschap beladen, naar het vaderland terug. Zonderling is het, dat, gedurende den aanvang der Spaansche onlusten, vele Nederlanders, ten einde de vervolging om de godsdienst te ontgaan, eene schuilplaats zochten te Venetië: men was daar in het staatkundige onverdraagzaam, mild verdraagzaam in het godsdienstige. Onder de eerste Leidsche hoogleeraren waren er vele, welke zich tot die betrekking op de Venetiaansche hoogeschool te Padua voorbereid hadden. Scaliger zelf was van Venetiaansche afkomst. De geneeskundige Pieter Foreest, de regtsgeleerde en geschiedkundige Paulus Merula, de Oosterling Ph. Erpenius; ook Arminius en Adr. Junius, later Is. Vossius, Jac. Gronovius en anderen, die hier hun licht lieten schitteren, hadden gedurende korter of langer tijd de hoogeschool te Padua bezocht, en den welverdienden roem der jeugdige Leidsche akademie meent de schr. voor een goed deel daaraan te moeten toeschrijven. Minder was de betrekking tusschen andere Nederlandsche akademiën en Venetië. Toen die te Utrecht opgerigt werd, bestond er minder behoefte aan buitenlandsche reizen. Groningen helde toen reeds meer naar Duitschland over. Onder de eerste Fransche hoogleeraren waren er eenige, die tot hunne vorming Venetië en Padua hadden bezocht en ook de geschiedschrijver Joh. Is. Pontanus, hoogleeraar te Harderwijk,

heeft er veel kennis opgedaan. Nog door andere Nederlandsche geleerden, als Arn. Buchelius, Joh. van Kootwijk, Joh. van Beverwijk enz., werd Venetië in het laatst der 16e en in de 17e eeuw met een wetenschappelijk doel bezocht. Daartoe behoorde ook de jeugdige Willem Verheiden, wiens min bekende lotgevallen en verdiensten hier in 't licht gesteld worden. De onsterfelijke H. de Groot, schoon niet zelf zich naar Venetië begevende, onderhield letterkundige betrekkingen met de republiek. Zoo deed vooral de hoogleeraar D. Heinsius, die zijne hulde bragt aan den Italiaanschen staat in drie redevoeringen, welke echter meer van zijne ingenomenheid met dien staat, dan van zijn' afkeer van vleijerij en eigenlof getuigen. Zoo deed ook de regtsgeleerde D. Graswinckel, die in meer dan één geschrift de regten der Venetiaansche republiek handhaafde. Door onderscheiden Nederlandsche dichters werd de lof van Venetië in de moedertaal, maar vooral in het Latijn, bezongen. Aan het hoofd daarvan staat Const. Huygens, die zich ten jare 1620, in het gevolg van onzen gezant Van Aerssen, te Venetië ophield. Aan een edelen en verdienstelijken Venetiaan, Dominico Molino, groot staatsman, ijverig bevorderaar van letteren en wetenschappen, beschermer en begunstiger van geleerden en letterkundigen, handhaver daarenboven van de eer van Nederland tegen de lagen van Rome en Spanje, viel de eer te beurt, dat te Leiden openlijk door den hoogleeraar M. Z. Boxhorn eene plegtige lijk- en lofrede op hem uitgesproken werd. Ook op de Nederlandsche letterkunde bleven de betrekkingen met Venetië niet zonder invloed. Men bemerkt het in de geschriften van P. C. Hooft, C. Huygens, J. Cats, De Brune, Joh. van Heemskerk en anderen, terwijl verschillende Nederlandsche dichters, als Vondel, Jer. de Decker, Ant. van der Goes, Joh. van Hoogstraten enz., den lof der republiek en hare overwinningen op de Turken tot het voorwerp hunner zangen stelden. Nog tot in de eerste helft der 18e eeuw bleef de zucht bestaan, om met de geschiedenis, de regering, de zeden en ge-

woonten van Venetië bekend te worden, en had daaraan onder anderen de vertaling van de geschiedenis der republiek door Bapt. Nani, die in 1707 het licht zag, het ontstaan te danken.

Ons bestek gedoogde niet, van dit werk meer dan eene zeer beknopte schets te leveren, maar indien het ons gelukt is, eenig denkbeeld te geven, zoo van den rijkdom van zaken, daarin vervat, als van de wijs, waarop de verschillende betrekkingen tusschen de beide republieken uit haren oorsprong afgeleid en in haren aard voorgesteld worden, dan achten wij ons doel bereikt. Alleen nog dit, dat het boekdeel besloten wordt met een twaalftal *Bijlagen* (bl. 401—448), bestaande uit brieven en resolutiën der Staten-Generaal, instructiën voor J. C. van der Mijle, Fr. van Aerssen, Joh. Berck en Willem van Lyere, achtereenvolgelijk als gewoon of buitengewoon ambassadeur van onzen staat naar Venetië afgevaardigd, brieven van Aerssen, gedurende zijne ambassade geschreven, en dergelijke staatsstukken, terwijl in een *Naschrift* (bl. 449—483) eenige later ontdekte stukken betrekkelijk de zending van Corn. van der Mijle, aan den koning van Frankrijk en de republiek van Venetië medegedeeld worden. De titel is versierd met de keurige afbeelding van den gedenkpenning, op last van H.H. Mog. geslagen ter gedachtenis aan het verbond van 1620 en vertoonende ter eene zijde den *Leeuw met het swaerdt*, ter andere den *Leeuw met het boek*, » een blijvend gedenkteeken, ook voor de laatste nakomelingschap, dat eenmaal twee, verre van elkander verwijderde, in godsdienst en staatkunde verschillende, ja in vele opzigten schijnbaar in belangen strijdige republieken naauw aan elkaâr verbonden zijn geweest tot bereiking van één en hetzelfde doel: de handhaving van de gemeenschappelijke vrijheid en de bescherming van de regten der andere vrije volken tegen de overmagt en heerschzucht van het huis van Oostenrijk en tegen de dwingelandij van Spanje."

I. A. N.

5.) *De munten der voormalige Graven en Hertogen van Gelderland van de vroegste tijden tot aan de Pacificatie van Gend, door* P. O. VAN DER CHIJS. Quarto VIII, 469 bladz. en XXX platen. 1852.
De munten der voormalige Heeren en Steden van Gelderland gedurende hetzelfde tijdvak, door denzelfden. VIII, 302 bladz. en XXIII platen. 1853.
(Verhandelingen, uitgegeven door Teyler's Tweede Genootschap, 26ste *stuk, tweede en derde gedeelte.)* Ook afzonderlijk in den handel.

Evenmin als zulks door ons ten opzigte van het eerste gedeelte van dezen veel omvattenden arbeid geschied is, zoo is het ook nu ons voornemen van deze twee vervolgstukken eene uitvoerige beoordeeling te geven. Behalve dat zoodanige beoordeeling, uit den aard van het onderwerp waarover die loopt, eenigzins dor en droog en hoofdzakelijk alleen voor den muntkenner belangrijk kan zijn, zoo is daarvan ten opzigte van het eerste der hierboven vermelde stukken, te weten de munten van de graven en hertogen van Gelderland, reeds voldaan door de grondige beoordeelingen van de heeren MEYER en VAN DER NOORDAA, geplaatst in *Algemeene Konst- en Letterbode* voor 1852, N⁰. 51—53, en in *de Gids* voor Januarij 1853. — Ons voornemen is eenvoudig om, ook onder gebruikmaking van den arbeid dier twee ijverige beoefenaars der penningkunde, door eene aankondiging in deze *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde* de aandacht van de beoefenaars dier vakken van wetenschap in ons vaderland bij vernieuwing op het werk van den heer V. D. CHIJS te vestigen. In die Bijdragen mag eene aankondiging van twee voor de geschiedenis van Gelderland zoo belangrijke werken niet ontbreken. Gaarne hadden wij echter die taak aan iemand, meer daarin doorgedrongen, overgelaten. Hij zou voorzeker beter de belangrijkheid van deze beide werken (te zamen een schoon geheel uitmakende), ten opzigte van Gelderland, met betrekking tot geschiedenis, wapen-, tijdre-

ken-, geslachtkunde en kennis van titels en opschriften, hebben kunnen aantoonen.

Dat dit gedeelte van v. d. chijs' arbeid nog van meerder belang voor de geschiedenis van ons tegenwoordig koningrijk der Nederlanden is, dan het eerste gedeelte, over de munten der voormalige hertogdommen Braband en Limburg handelende, blijkt uit deze opmerking, dat in dat gedeelte een zeer groot aantal munten moesten opgenomen worden, waarop wij Nederlanders, op dit oogenblik, minder dadelijke betrekking hebben, omdat daarvan zeer vele in het tegenwoordige België, in Antwerpen, Leuven, Mechelen enz., zijn geslagen, terwijl zelfs daarin moesten opgenomen worden zoogenoemde gemeenschapsmunten, door vreemde vorsten in Braband geslagen. Het veld werd daardoor minder naauwkeurig begrensd.

Met de Geldersche munten is dit geenszins in die mate het geval. Wel vindt men daaronder opgenomen eenige munten in Emmerik, Cranenburg enz. door beheerschers van Gelderland geslagen; maar deze weinige uitzonderingen, waarbij men over de grenzen van het tegenwoordige Gelderland moet treden, zijn gering. Zij schenden niet het geheel, ja, juist daardoor dat het uitzonderingen zijn, dienen zij veeleer om de aandacht in het bijzonder op die vroegere uitgebreidheid en op de deelen van het oude Gelderland in verschillende tijden te vestigen. Zij doen ons de soms geheel van elkander afgescheiden brokken kennen en verplaatsen ons door de munten op eene aanschouwelijke wijze in lang verleden toestanden (*).

De taak, die de schr. in deze beide deelen te volbrengen had, was daarom te zwaarder, omdat er slechts weinig *vorarbeit* bestond. In 1847 toch getuigde nog een zeer bevoegd beoordeelaar, de hoogleeraar serrure te Gent, daarvan: »Le Gueldre est une des provinces des »Pays-Bas dont les monnoies sont jusqu'ici le moins con»nues. — L'ancien duché de Gueldre a été en quelque

(*) Bij voorb. door de munten van Erkelents.

» sorte entièrement oublié. Personne ne s'en est occupé. » C'est tout au plus si on remarque une demi douzaine de » monnaies du moyen âge de la Gueldre, sur les planches » de Ghesquière, de Van Spaen et de Lelewel. — Il est » vrai que dans la Description des Monnoies en or du ca- » binet de Vienne avec le supplément à cet ouvrage, on » voit déjà six des pièces qui figurent sur nos planches, » mais ce livre est d'un grand prix et se trouve dans les » mains de très peu de personnes, du moins en Belgi- » que. C'est par conséquent comme si les pièces étaient » inédites." Zulks gaf dien hoogleeraar, zelf in het bezit van eene der uitgebreidste muntverzamelingen, dan ook aanleiding om eene *Notice sur les monnoies d'or de l'ancien Duché de Gueldre* in het derde deel van de *Revue de Numismatique Belge* te plaatsen, waarin 21 gouden Geldersche munten afgebeeld worden, een aantal door den heer V. D. CHIJS met nog eenige vermeerderd (*). Voor de zilveren munten bestonden eenige bronnen in eenige weinige Geldersche munten, opgenomen in de *Kritische Beiträge zur Münzkunde des Mittelalters* van MADER (Prag. 1813), Th. VI, alsmede door den heer DE ROYE VAN WICHEN, in zijn niet in den handel zijnde keurig werk: *Eenige middeleeuwsche munten, noodmunten en zeldzame penningen* (Nijmegen 1847), in eenige notices van den heer MEYER, in de *Konst- en Letterbode* van 1846 N⁰. 22, 1849 N⁰. 42 en 1850 N⁰. 13 en 17, en in de *Revue de la Numismatique Belge*, V. 1850, terwijl de heer baron VAN HOËVELL NYENHUIS een 22-tal munten van de heeren en graven van 's Heerenberg, in zijn in 1847 als handschrift gedrukt werkje, getiteld: *Ludolf van 's Heerenberg, Heer van Hedel en zijne afstammelingen*, uitgaf.

Het zal menigeen, die zich met de studie der middeleeuwsche munten heeft onledig gehouden, even als den schrijver dezer aankondiging, meermalen in het oog zijn gevallen, dat de munten uit het donkerste gedeelte der

---

(*) Zie de aankondiging van SERRURE's geschrift door V. D. CHIJS in deze *Bijdragen*, deel VI.

middeleeuwen, waaronder wij de tiende, elfde en twaalfde eeuw rekenen, met één woord, dat de eerstelingen van eene nieuw ontstaande munt uit die tijden, dikwijls de belangrijkste voor de geschiedenis — dit woord in eenen ruimen zin genomen — zijn. En geen wonder: zij vallen toch juist in zulk een tijdperk, waarvan de oorkonden veelal ontbreken of slechts schaars voorhanden, terwijl de berigten der kronijkschrijvers nog hoogst beknopt en onvolledig zijn. De munt kan dan eene leemte aanvullen, en zij doet zulks wanneer zij eenige aanwijzing van een vergeten feit geeft. Zij is dan een lichtend punt óp het duister pad der middeleeuwen, en het aan den dag brengen van het feit staat gelijk met de ontdekking van een eilandje op den grooten oceaan der wereldgeschiedenis.

Wij gelooven, dat ook hiervan meer dan één voorbeeld in het te bespreken werk is te vinden.

Wij vinden aldaar, b. v. op de eerste plaat, onder de onzekere munten, een zilveren muntje, *denarius*, op welks voorzijde een krijgsman is afgebeeld, gedekt met eene muts, met een zwaard in de regterhand, dat hij horizontaal voor het midden van zijn ligchaam houdt; regts van hem is een ster en in zijne linkerhand heeft hij *een palmtak*. Zulk een palmtak, in de handen van een krijger vooral, is een teeken van eenen volbragten kruis- of Jeruzalem-pelgrimstogt; men geeft hem deswege den naam van *hierosolymitanus*, Jeruzalemganger. Ook de *ster* schijnt met het *Oosten*, als zinnebeeld van de ster die de drie koningen naar Jeruzalem deed reizen, in verband te staan (*). De vraag is nu deze: stelt deze munt een Gel-

(*) Zie, behalve de plaats uit M. MICHAUD, *Histoire des Croisades*, t. I. p. 185. (Edit. de Brux. 1841) aangehaald door J. W. V. D. NOORDAA, de opmerkingen van diens schrijvers vader, wijlen S. H. V. D. NOORDAA, in zijne uitstekende Geschied- en Penningkundige aanmerkingen, in V. D. CHIJS, *Tijdschrift*, II. bl. 260, 261 en bl. 268. — Soms was het ook het zinnebeeld eener heiligverklaring: zie aldaar bl. 261, en O. KEER, over een muntje van Deventer, in Dr. VERMEULEN, *Tijdschrift voor Geschiedenis* enz. *van Utrecht*, IV. bl. 67.

derschen graaf voor? Wij gelooven ja, en wel omdat de zonderlinge wijze van een zwaard te houden even zoo op de tweede munt der tweede rij van plaat I. voorkomt, welk muntje, blijkens het omschrift der keerzijde, *Arenheim*, en het schild met de drie mispelbloemen, zonder twijfel Geldersch is. Wij hebben dus hier met eenen Gelderschen graaf te doen, die eenen kruis- of pelgrimstogt naar Jeruzalem volbragt. Wie is hij? De graven, die hier in aanmerking kunnen komen, zijn:

Gerhard I.	1117—1118.
Gerhard II.	1118—1138.
Henrik	1138—1182.
Otto I.	1182—1207.
Gerhard III.	1207—1229.
Otto II.	1229—1271.

Van Otto I. is het bekend, dat hij eenen kruistogt naar het H. Land volvoerd heeft. Hij kwam in Sept. 1189 voor Ptolemais en keerde waarschijnlijk niet dan na de inneming van die sterke stad (13 Julij 1191) terug (*).

Ook van Otto II. is het bekend, dat hij zich met het kruis liet teekenen, in 1266 aangespoord werd door den paus om die belofte te volbrengen en van dezen voor uitrustingskosten 20,000 ponden tournois ontving (†). Tot een van dezen schijnt echter het muntje, om de type, niet te kunnen gebragt worden. Om dezelfde reden niet tot Henrik I, aan wien munten met andere type op pl. I toegekend worden. Het muntje schijnt dus aan een der drie Gerhards toegekend te moeten worden. De leeftijden van Gerhard I. en Gerhard II. vallen in de tijden der eerste kruistogten en der stichting van het koningrijk van Jeruzalem, 1095—1147. Aan de eerste kruistogten zouden, volgens latere annalisten, Jan heer van Arkel en de Geldersche ridder Van Lynden deel genomen hebben (§). *Friezen* d. i. *Noord-Nederlanders*, verbonden met *Lotha-*

(*) Zie *Vrije Fries*, II. p. 167. 170—172.

(†) Zie ald. II. p. 308.

(§) Ald. II. p. 147.

ringers d. i. Zuid-Nederlanders, lagen bij de belegering van Antiochië voor de *Hondspoort*. Zeeroovers uit Antwerpen, *Tiel*, Friesland enz., zeeschuimende in de Middellandsche zee, hielpen het kruisleger in Cilicië (*). De munt kan dus van Gerhard I. zijn, daar het blijkt, dat Gelderschen deel aan dien togt hadden, terwijl na de inneming van Jeruzalem (1099) in 1102 en 1107 ook nog groote vloten met pelgrims uit Engeland, Westfalen en de Nederlanden in Jaffa aanlandden: wij zouden echter schromen, haar zulk eene hooge oudheid toe te kennen. Gedurende den leeftijd van Gerhard II. bleef Jeruzalem nog in het bezit van de Christenheid. Friesche (†) en Hollandsche (§) pelgrims en tevens strijders vinden wij omstreeks 1120 in het H. Land, en in 1139, één jaar na den dood van Gerhard II, doet Dirk VI. graaf van Holland derwaarts eenen pelgrimstogt (**). Het lag dus ook geheel in den geest van diens leeftijd en bovendien van zijne landgenooten of naburen, om zulk eenen togt te ondernemen. Om de overeenkomst in type der vz. zou men echter de beide muntjes met den ridder met het *horizontaal* geplaatste zwaard aan eenen en denzelfden muntheer kunnen toeschrijven, en, om de overeenkomst tusschen het schild op N⁰. 2 der tweede rij met het schild op de beide muntjes der derde rij, alsmede om die tusschen de keerzijde van N⁰. 2 der eerste rij met de muntjes van Gerhard III. op de derde rij, nog verder kunnen gaan en, al die vier muntjes aan Gerhard III. (1207—1229) toekennende, hem voor den kruisvaarder houden.

Men weet het, de groote menigte bijna gelijk geharnaste ridders maakte voor hunne volgelingen een herkenningsteeken volstrekt noodzakelijk. De eenvoudigste wa-

---

(*) Ald. II. bl. 148.

(†) Ald. II. bl. 153 en volg.

(§) Onder een charter van keizer Hendrik V, te Utrecht gegeven in 1122 worden als getuigen opgenoemd verschillende inwoners van *Muiden* met den eerenaam van *Jerosolymitani:* zie v. ASCH V. WIJCK, *Oud Handelsverkeer*, IV. bl. 223; III. bl. 432—33.

(**) *Vrije Fries*, II. bl. 156.

ren natuurlijk de eerst gekozene (en daardoor zijn de eenvoudigste ook veelal de oudste geslachtwapens): van daar gouden en zilveren *kruisen* op velden van azuur, keel enz. of omgekeerd: bij voorbeeld het wapen der *van Lynden*. Vóór den aanvang der dertiende eeuw echter gingen die wapens van de schilden niet op de *munten* over. Zoo droeg graaf Willem I. van Holland (1203—1223) op zijn schild van goud een leeuw van keel (of rood) en hij is de eerste Hollandsche graaf, die dien leeuw op zijne munten overbrengt: indien wij dus de munt N⁰. 2 van de eerste rij, om de gelijke type, aan denzelfden muntheer als N⁰. 2 van de tweede rij moeten toekennen en op dezen laatsten een schild met *drie mispelbloemen*, het merkwaardig en welligt hier alleen bewaarde wapen van *Gelre*, vinden, een munttype tot het begin der dertiende eeuw behoorende, dan kunnen wij tot het besluit komen, dat Gerhard III. tusschen 1207—1229 eenen kruis- of pelgrimstogt naar het H. Land volbragt heeft. Vindt men echter, om het verschil der keerzijde van N⁰. 2 der beide eerste rijen, zwarigheid, die beide muntjes aan Gerhard III. toe te kennen, dan behoort zekerlijk N⁰. 2 van de tweede rij bij de beiden van de derde rij, en dan is Gerhard II. (1118—1138) de kruisvaarder. Het laatste schijnt ons het aannemelijkste.

Op de eerste plaat komen nog een drietal munten voor, over welke wij mede een enkel woord willen zeggen. Vooreerst vinden wij op de tweede rij een muntje, waarop een regtsgewend gekroond hoofd. Omschrift: + *Otto comes*. Kz. een kruis met vier stippen tusschen de armen. Omschrift: *Ni me gi um*. De heer VAN DER CHIJS kent eerst dit muntje aan Otto I. (1182—1207) toe, doch, uit hoofde Otto II. eerst in 1248 Nijmegen van Willem, roomsch koning en graaf van Holland, tegen betaling eener somme gelds, in pand ontving, zoo komt hij iets later (bl. 12 in fine) daarop terug en kent dit muntje nu aan Otto II. (1229—1271) toe. De heer VAN DER NOORDAA beaamt deze wijziging van gevoelen, doch de heer MEIJER twijfelt en vraagt: »Zou men niet

»mogen veronderstellen, dat de Geldersche graven reeds »vóór 1248 Nijmegen, hetzij in pandschap of op eene an»dere wijs, bezaten en dat dit in het gezegde jaar formeel »bevestigd werd?" — Wat ons betreft, zoo zouden wij er nog al toe kunnen overhellen om dit muntje aan Otto I. toe te kennen, en wel vooreerst daarom, omdat de type zoo zeer overeenkomt met die van de muntjes van Floris III, graaf van Holland (1157—1190), waarop ook het kruis dien zeer eenvoudigen vorm heeft, en ten andere, omdat Otto II. werkelijk betrekking op Nijmegen gehad heeft. Meerman, in zijne *Geschiedenis van Graaf Willem van Holland*, deel I. bl. 264—265, berigt, dat keizer Hendrik III. den graaf Dirk van Kleef in het midden der elfde eeuw beleende, met den burg en *den tol* van Nijmegen, en dat, toen aan de gestelde beleeningsvoorwaarde niet voldaan werd, keizer Frederik zulks aan den Kleefschen graaf ontnam en aan *Otto* van Gelder schonk, onder dezelfde voorwaarden. »Deze vergunning" zegt meerman, »gaf aan de beide graven geen ander regt *over de stad* dan dat van beschermer en keizerlijk stadhouder" (*). Wanneer wij nu na de kennisneming van dit feit het muntje nog eens in oogenschouw nemen, dan beginnen wij er een *keizerlijk grafelijk* muntje in te zien: het *gekroonde* hoofd is dan dat van eenen der Roomsche keizers of koningen, die ten tijde van Otto I. (1182—1207) regeerden, en *Otto comes* en *Nimegium* duiden Otto I, den beleende met *burg en tol* te Nijmegen, aan. Wij vragen eindelijk: komt het verband tusschen *tolheffing* en *muntslag*, zoo zigtbaar b. v. op de munten uit de elfde eeuw van Deventer, met de *staande hand* als teeken van tolgeregtigheid, hier ook niet in aanmerking?

Wij hebben boven reeds gezien, dat Otto II. zich vóór 1266 met het kruis liet teekenen. Men wist echter nog niet, dat hij eenen kruistogt volbragt had, ja, het tegen-

(*) Meerman zegt, volgens pontanus, *Hist. Gelr.* p. 83—113: »in 1172" (1182?) en noemt graaf *Otto* II: beiden onjuist; het moet zijn *Otto* I (1182—1207.)

deel werd verzekerd (zie VAN SPAEN, II. 215). De munten N°. 8, 9 vertoonen hem met een palmtak in de linker en een opgeheven zwaard in de regterhand. Zij zinspelen op zijn kruisridderschap. Men weet, dat de kruistogt dier dagen zich hoofdzakelijk bepaalde tot eene onderneming tegen Tunis in 1269 onder Lodewijk IX, koning van Frankrijk. Otto II. trok zekerlijk niet met de Friezen, die in Maart 1269, met 50 koggen, naar de verzamelplaats bij Marseille stevenden en eerst na den dood van Lodewijk IX. voor Tunis aanlandden. Deze toch kozen Hendrik graaf van Luxemburg tot hunnen veldheer, terwijl Otto II. hun toch zeker meer bekend was. Was Otto II, over land naar Marseille gereisd, toen reeds weder vertrokken, of kwam hij nog later? Of nam hij reeds het zinnebeeld van het verrigte aan, eer het verrigt was? De verflaauwde ijver voor de kruistogten kan ook hierin meer latitude gebragt hebben. Dit is zeker, dat, zoo hij dien togt volbragt heeft, zijne afwezigheid van geen zeer langen duur geweest is. Welligt stak hij niet eens uit Frankrijk over, daar koning Karel in 1270 reeds met het lijk zijns vaders derwaarts terugkeerde.

Van Reinoud I. (1271—1328) treffen wij, pl. I. N°. 2, eene munt aan met een zonderling wapen. De munt van Otto II. vertoont den klimmenden leeuw door *billettes* of *blokjes* omgeven. Deze geeft een wapenschild, *gedeeld* in dien leeuw en 10 zulke blokjes. Is het eene vergissing van den muntmeester, of heeft deze door die afscheiding de twee bestanddeelen van Gelderland, *Gelre* en *Zutphen*, willen aantoonen? Staat dit ook in verband met den naam van *Zutphen* als *Zuidveen*, *Sudven*, eene afleiding dezer dagen door sommigen beweerd (*)? Zoo ja, zijn dan die *billettes* zoovele *turven*, gelijk sommigen die ook in het Friesche wapen vinden (†)? Staat daarmede ook in ver-

(*) Zie *Navorscher*, I. bl. 284; II. 80. 81. 353. Men haalt aan: HOEUFFT, *Taalk. Bijdragen*, en de namen *Noord-* en *Oostveen* bij Zutphen.

(†) Men groef (toen reeds) leem en *turf*. Ten aanzien van het laatste strekke ten voorbeeld, dat, ten jare 1320, in het Oldebroek het turfsteken niet ongewoon was. NIJHOFF, *Gedenkw.*, I. bl. XV.

band, dat onder Reinoud II. de *blokjes* weder verdwijnen, maar daarentegen het *Comes Stel(phaniae)* na het *Dux Gelriae* op de munten voor het eerst verschijnt? (Zie plaat II. N⁰. 5.) Wij durven hierop geen bepaald antwoord geven.

Ziedaar eenige opmerkingen, die ons, bij eene nadere beschouwing van de munten, op plaat I voorkomende, uit de pen vloeiden. — Ook eenige munten op de volgende platen leveren stof tot dergelijke onderzoekingen, maar met de munten uit de middeleeuwen gaat het even als met andere onderwerpen uit dat tijdvak: naar mate men er het einde van nadert, naar die mate breekt er meer licht in de duisternis door. De ster, die men in de verte zag flikkeren, blijkt ten slotte de wijde poort van den berggang te zijn. — Indachtig daaraan, dat wij eigenlijk slechts eene aankondiging zouden schrijven, stippen wij nog slechts eenige munten aan.

Merkwaardig zijn, pl. II. N⁰. 12—16, de munten van Reinoud II. (1326—1343), te Vollenhoven geslagen: zij getuigen van de verpanding van Overijssel door Jan van Diest, bisschop van Utrecht, aan dien graaf, in 1336. Desgelijks, pl. II. N⁰. 2, de zeldzame munt, te Elburg in hetzelfde tijdvak geslagen, voor zoo ver bekend is, uit die stad de eenige van de Geldersche graven en hertogen.

Geschiedkundig merkwaardig zijn de hoogst zeldzame munten van Eleonora, dochter van Eduard III, koning van Engeland (pl. III. N⁰. 1—2), als getuigen, dat zij slechts weinige maanden als moeder en voogdes over Reinoud III. de teugels van het bewind in handen had. Zij werden in 1847 door den heer JUSTEN (van Brussel) ontdekt en door den heer E. PIOT in de *Revue de la Numismatique Belge*, t. V. p. 177—179, ontcijferd en aldaar, pl. VI. N⁰. 3 en 4, afgebeeld.

De Emmeriksche munt, pl. III. N⁰. 4, van Reinoud III. (1343—1371), herinnert ons, hoe Emmerik tot 1355 onder Gelderland behoorde, maar toen door verpanding voor altijd aan Kleef kwam. Maar die munt heeft nog iets merkwaardigs. Het *Dei gratia* verschijnt hier voor het eerst op de Geldersche munt. Omtrent de Gelder-

sche graven, of liever hertogen, hebben wij dus ten aanzien van dit punt, thans nog al aan de orde van den dag, met betrekking tot den aanvang van het *Dei gratia* zekerheid: iets waar men elders vergeefs naar schijnt te zoeken (*).

Pl. IV. N⁰. 8 en 10 wijzen op het verschil tusschen de plaatsen *Zalt-* en *Maas-Bommel.*

De paauwenstaart, als cimier of helmteeken, op N⁰. 11 en vele volgende munten, wijst ons op den invloed van het Oosten door de kruistogten op de heraldiek of wapenkunde.

De munten van Eduard als jonkheer (1350—1361), op plaat IV. N⁰. 1—5, zijn zoovele bewijzen voor het begin van den burgerkrijg tusschen de Hekerens en Bronkhorsten.

Een andere vorm van den helm, die den zittenden leeuw op munten van Eduard (als hertog 1361—1371) vertoont, gaf aan het volk aanleiding, om die munten *botdragers* te noemen, als had de leeuw een *bot* (zekere inhoudsmaat), in plaats van een helm, op den kop. Een aantal munten hebben op deze wijze hunne meest bekende namen uit den dikwijls schertsenden mond des volks ontvangen. Zij getuigen mede van eene meer dan thans welligt zich openbarende vrolijke geaardheid, van een blijgeestig *fonds* daartoe bij het volk (†). Het zou tot opheldering van vele charters, ook van de geschiedenis van het volksleven in ons vaderland, geen onaangename of nuttelooze arbeid voor den een of ander onzer numismatici zijn, daarvan eene tijdrekenkundig gerangschikte verzameling te geven, vergezeld van eene afbeelding van iedere

(*) Niet vóór, maar terstond nadat Reinoud door den keizer den 19 Maart 1339 tot hertog was verheven, plaatste hij het *Dei gratia* achter zijnen naam. Het vroegste voorbeeld daarvan is, voor zoover wij weten, de oorkonde van den 17 Sept. 1339, uitgegeven in VAN SPAEN, *Inl. tot de Hist. van Gelderl.*, deel II. bl. 105. RED.

(†) Bij voorb. V. D. CHIJS, 3de stuk: »*Snaphaan* heet oorspronkelijk die muntsoort, waarop een gewapend man afgebeeld voorkomt, *dien het volk voor een roover aanzag*, want volgens KILIAAN was dit de oude beteekenis van het woord *Snaphaan*."

munt, wier naam alzoo door onze voorvaderen omgedoopt is (*).

De munten van Arnoud van Hoorne, bisschop van Utrecht, (hoewel hier eenigzins misplaatst, als beter bij de munten van de bisschoppen van Utrecht behoorende), N°. 3—5 van de supplementplaat XXX, getuigen van de verpanding door gravin Machteld (1371—1379) in 1376 van Harderwijk, Elburg en Hattem aan dien bisschop.

Zeer merkwaardig is ook de hoogst zeldzame munt van Willem, hertog van Gulik, als voogd (1372—1377), pl. VI. bl. 53., in het bezit van den heer MEIJER en door dezen vroeger in den *Alg. Konst- en Letterbode* van 1846 N°. 22 beschreven.

De gouden *rijder*, ook eene benaming van het volk afkomstig, verschijnt in Gelderland het eerst onder Arnoud van Egmond (1423—1472), pl. IX. N°. 1 en 2. De oudste koperen munt van Gelderland vindt men onder denzelfden vorst te Nijmegen geslagen. Zie pl. XI. N°. 22.

Plaat XXI—XXIII vertoonen de munten van de Lotharingsche pretendenten: Anthony, na 1540; Karel I, 1544—1545; Nicolaas van Vaudemont, als voogd van Karel, 1545—1555; Karel III meerderjarig, 1555—1576. (+ 1608.) Zij ontleenden hunne regten op het hertogdom Gelderland van *Philippa van Gelre*, dochter van hertog Adolf en Katharina van Bourbon, gehuwd geweest met *René van Lotharingen*. Daar slechts zeer weinigen hier te lande het werk van DE SAULCY, *Recherches sur les Monnaies des Ducs héréditaires de Lorraine*, zullen bezitten, zoo zouden eenige ophelderingen over die munten niet overtollig zijn geweest.

Het derde gedeelte van het 26e stuk der werken van Teyler's Tweede Genootschap maakt ons bekend met de munten van de heeren en steden van Gelderland. In

(*) Eene proeve is reeds de *Handleiding tot de kennis der Nederlandsche Munten, welke thans geheel ingetrokken of buiten omloop zijn gesteld, alsmede over den oorsprong, de benamingen* enz. Amst. 1850. 44 bladz.

de voorrede geeft de schr. de redenen op, waarom hij in den tekst eene omgekeerde orde gevolgd is. De steden gaan daarin voorop. In onze beschouwingen over hare munten, alsmede over die der Geldersche heeren, kunnen wij korter zijn, omdat zij niet tot die grijze oudheid opklimmen als de munten van de graven van Gelderland en dus uit haren aard minder stof tot onderzoek opleveren.

De eerst behandelde munten van *Nijmegen* beslaan verreweg de grootste plaats, pl. I—V en VI, en XXIII gedeeltelijk, makende, met nog een in de voorrede, bl. VIII, vermeld muntje, niet minder dan 62 nummers. De verzameling Nijmeegsche munten van den heer GUYOT leverde den schr. eene rijke bron daartoe. Eene bezigtiging dier verzameling is eene aanschouwelijke voorstelling van de geschiedenis van Nijmegen als *muntstad*. De schr. puttede daarenboven voor dit onderwerp veel uit de stukken, door dienzelfden dienstvaardigen oudheidkundige, over het regt van Nijmegen op eene munt, in deel IV en VII dezer *Bijdragen* geplaatst. Bijzonder merkwaardig zijn de daalders, Pl. IV. N⁰. 33 en 34, met Nederduitsche omschriften: Vz. *Na* ∗ *ko* ∗ *Phls* ∗ *penings* ∗ *g* ∗ *gehalt* ∗ *dal* ∗ *V* ∗ *XXX stuver* (d. i. naar het gehalte van den Philipspenning, daler van 30 stuivers) en kz. *Der* ∗ *stadt* ∗ *Nimegen* ∗ *munt* ∗ *in* ∗ *de* ∗ *iaer* 1563.

Daarna volgen de munten van *Roermond*, pl. VI. 1—9; van *Zutphen*, pl. VI. 1—3; van *Arnhem*, pl. VII. 1—9, en van *Zalt-Bommel*, pl. VII. N⁰. 1—3., waarbij nog, als supplement op pl. VII, 2 munten van Roermond, 1 van Arnhem en 1 van Zutphen voorkomen.

Merkwaardig boven andere is onder deze het *kerkelijk* muntje van Arnhem. Vroeger door den schr. onder de *grafelijke* opgenomen (zie st. 2, pl. XIII. N⁰. 17, bl. 101), herkende hij, door een duidelijker exemplaar beter voorgelicht, daarin later een *kerkelijk* muntje (zie aldaar bl. 414—415) en nam het op nieuw op onder de munten van de steden van Gelderland, pl. VII. N⁰. 1 (bl. 109). Dit muntje (*moerke?*) was het gevolg van een privilegie, door hertog Arnoud aan de hoofdkerk te Arnhem ge-

schonken, om in de kosten van den opbouw der later aan St. Eusebius gewijde kerk te gemoet te komen. Hertog Arnoud legde daarvan zelf in 1452 den eersten steen.

Waarschijnlijk bestaan in ons vaderland nog wel meer dergelijke muntjes, die aan soortgelijke omstandigheden hunnen oorsprong ontleenen. Zij zijn ook daarom belangrijk, omdat zij ons zeden en gewoonten van lang vervlogen tijden voor den geest brengen. Zij hebben dit gemeen met de armen-, gilde-, vroedschaps-, toegangs- en dergelijke penningen, waarvan de verzameling, openbaarmaking en opheldering ook eenen blik doet werpen in het volksleven van vroegere eeuwen. Zij zijn daarvan de vertegenwoordigers, de afdruksels, gelijk de gedenk- en legpenningen van de staatkundige gebeurtenissen of van het leven van de uitstekendste mannen van die tijden. Het ware wel te wenschen, dat, ook na den verdienstelijken arbeid van den nu grijzen VAN ORDEN, eenmaal een ons geheel vaderland omvattend werk, waarin die penningen behoorlijk geordend, opgehelderd en afgebeeld werden, voor zooverre zij dit laatste al niet zijn, in het licht verscheen. Menige bijzonderheid, nu nog in stedelijke archieven schuilende, of verspreid in duizend werken gedrukt, betrekkelijk het gilde-, kerk- en armwezen, de boogschutterijen, de doelen, de keuze der regeringsleden enz. zoude daardoor, òf voor den dag gebragt, òf bijeengezameld, licht over de daartoe betrekkelijke onderwerpen verspreiden.

Na de munten der steden volgen die der Geldersche heeren. Zij zijn de munten van Steven van Zuilen, in *Anholt*, in de tweede helft der 14e eeuw geslagen, Pl. VIII. N⁰. 1. Deze munt, een botdrager, schijnt eenig te zijn, even als die van Gijsbert, + 1432, pl. VII. N⁰. 2. Van Diederik, + 1451, en ook van Gijsbert + 1473, is slechts ééne munt afgebeeld. Nu volgen de munten van de heeren van *Batenburg:* Gijsbert + 1356, Diederik + 1408, Gijsbert + 1432; voorts van de reeds genoemde Diederik + 1451, Jacob van Anholt + 1516, Gijsbert + 1525, Herman + 1556, Willem + 1573. Van dezen

laatsten vindt men hier niet minder dan 56 munten afgebeeld; een goed gedeelte er van heeft echter de schr. alleen in omtrek, als uit beeldenaars ontleend, kunnen geven. Van Herman Diederik (1563—1576) zijn nog zeven munten afgebeeld: zie pl. VIII—XV en pl. XXIII, N° 1, 2. Merkwaardige bijzonderheden over het straffen van valsche munters en over den koperen ketel, te Deventer nog voorhanden, waarin een muntmeester gekookt werd, zijn in deze afdeeling opgenomen.

De munten van de heeren, later graven, van *'s Heerenberg* beslaan plaat XVI—XXII en supplementplaat XXIII. Met vrucht gebruikte hier de schr. het belangrijk verslag van Mr. R. W. TADAMA over het Heerenbergsche Archief, in deze *Bijdragen*, deel V, te vinden, vooral het kritisch overzigt van de geschiedenis dier heeren daarin vervat. De schr. brengt munten te voorschijn van Frederik (?) + 1331 (Supplem. plaat XXIII N°. 1), van Adam III (?) 1331—1354 — deze zijn eenigzins van onzekere attributie — van Margaretha, zijne weduwe + 1369, merkwaardig door de Nederduitsche omschriften (let wèl vóór 1369): *Margretha vr*(ouwe) en *Vrowe van den Berg:* zie bl. 198. Verder van Willem I, 1354(?)—1387; van Frederik III, 1387—1416; van Willem II, 1416—1465; van Willem III, 1506—1511; van Oswald II, 1511—1546. Over diens even zeldzame als prachtige daalders, pl. XVII N°. 1—2, is een belangrijk opstel ingelascht van den heer O. KEER, bl. 216—226. Ten slotte de munten van Willem IV, 1546 tot de Pacificatie van Gend. Van dezen laatsten vindt men niet minder dan 41 stuks. Dan volgen nog een eenig muntje van *Buren*, van heer Frederik + 1416, pl. XVI. N° 3, en eene munt van *Hulhuizen* met het duistere omschrift: *Jan * van * Hulhuyssen * hers * ens* (*Heres en spyk?*) Zie pl. XXII en p. 245. Eindelijk vinden wij nog twee munten van *Cranenborg*, pl. XXII. 1—2, en ééne munt van *Borkelo*, pl. XXIII. De munten van Cranenborg zijn waarschijnlijk geslagen geworden door Dirk van Hoorne, heer van Perweis en van Duffel; dat van Borkelo door

Gijsbert, uit het laatst der 14e eeuw. Eene bijlage, bl. 253—259, aantoonende de wijze hoe het geslacht *Batenburg* aan de heerlijkheid Stein is gekomen, van den heer O. KEER, besluit het hoofdgedeelte van des schrijvers arbeid, waarop, bl. 260—272, nog eenige bijvoegsels en verbeteringen volgen.

De rijke inhoud van deze beide deelen, hunne belangrijkheid voor de opheldering van vaderlandsche geschied- en oudheidkunde, bijzonder van die van het Gelderland van voorheen, de uitstekende uitvoering der platen en de geringe prijs waarvoor Teijler's verdienstelijk Tweede Genootschap op eene onbekrompene wijze deze beide stukken verkrijgbaar heeft gesteld, nope den beoefenaar van Gelderlands geschiedenis in het bijzonder zich deze werken aan te schaffen. Met onvermoeiden ijver arbeidt de schr. aan de volvoering van zijne taak, zoodat, wanneer deze aankondiging gedrukt zal zijn, de munten van Overijssel waarschijnlijk reeds het licht zullen gezien hebben.

Leeuwarden, 8 Junij 1853. DIRKS.

6.) *Compte rendu des séances de la Commission royale d'histoire, ou Recueil de ses Bulletins. Deuxième série, Tome* I, II *et* III. Bruxelles, M. Hayez. 1851, 1852. Gr. in-Oct.

Vroeger vestigden wij meermalen de aandacht onzer lezers op de werkzaamheden der te Brussel gevestigde *Commission royale d'histoire* en vonden daartoe vooral aanleiding bij de opmerking van zoodanige door haar behandelde onderwerpen, welke evenzeer de geschiedenis der Noord- als die der Zuid-Nederlandsche gewesten betroffen. Die *Commission* heeft in 1850 de eerste reeks (*série*) harer handelingen (*Bulletins* of *Compte rendu des séances*) met het zestiende deel besloten en de, na dien tijd verschenen, eerste drie deelen der tweede *série* liggen thans vóór ons. Deze worden geopend met den afdruk van koninklijke besluiten en andere staatsstukken, welke aan de

Commission het bestaan en den tegenwoordigen vorm gegeven hebben. Het komt ons niet ongepast voor, eer wij den inhoud dezer deelen nader beschouwen, van die beschikkingen van het openbaar gezag in België een kort overzigt te geven.

Bij koninklijk besluit van den 22 Julij 1834 werd eene commissie ingesteld van zeven leden, waartoe benoemd werden de heeren DE GERLACHE, de abt DE RAM, de baron VAN REIFFENBERG, DEWEZ, GACHARD, WARNKOENIG en J. F. WILLEMS. De heeren DEWEZ, WILLEMS en REIFFENBERG zijn sedert door hun overlijden en prof. WARNKOENIG door vertrek naar elders aan de commissie ontvallen. In hunne plaats werden achtereenvolgelijk benoemd de kanonik JOS. DE SMET, prof. BORMANS van Luik, de heer DUMORTIER en prof. BORGNET. Aan de commissie werd bepaaldelijk opgedragen het onderzoeken en uitgeven van ongedrukte Belgische kronijken. Volle ruimte werd haar gelaten om een plan harer werkzaamheden te ontwerpen en daarbij eene jaarlijksche toelage van 5000 francs verzekerd. Bij besluit van den 8 December 1837 werd daar benevens aan de commissie opgedragen, om uit alle gedrukte werken, zoo buiten- als binnenlandsche, eene in tijdrekenkundige orde zamengestelde lijst te vervaardigen van alle charters, oorkonden, open brieven en andere stukken, niet alleen op de geschiedenis van België in 't algemeen, maar ook op die der bijzondere provinciën, steden en plaatsen betrekkelijk. Een nader besluit, op voordragt der commissie zelve genomen, behelsde zeer doelmatige bepalingen tot verzekering der uitvoering van dien reusachtigen arbeid, gaf daaromtrent de noodige voorschriften en bepaalde de wijze op welke de medewerkers, in evenredigheid van hunne bewezene diensten, uit de hiervoor toegestane som van 4000 francs jaarlijks, beloond zouden worden. Toen, zeven jaren later (1 December 1845), de Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Letteren en Schoone kunsten eene nieuwe organisatie kreeg, werd de *Commission royale d'histoire* daarmede vereenigd, met behoud even-

wel van het haar vroeger toegestane krediet, en eindelijk werd, bij besluit van den 30 Januarij 1847, aan haar toegevoegd een *palaeographisch bureau*, hetwelk in de eerste plaats de commissie in het maken van chronologische en analytische registers behulpzaam moest zijn en verder, zoo ten dienste der verschillende takken van openbaar beheer als van bijzondere personen, die zulks op hunne kosten mogten verlangen, afschriften en uittreksels vervaardigen van handschriften en charters, of daaruit de noodige inlichtingen verschaffen. Een driedubbel doel wordt met deze laatste instelling bereikt, want behalve dat er de uitgebreide werkzaamheden der commissie door bekort en de vruchten, uit het onderzoek der archieven te trekken, voor een iegelijk en in ieder geval bereikbaar gemaakt worden, is dit bureau tevens een leerschool, waarin voor jongelieden de zeldzame gelegenheid wordt opengesteld om zich, onder leiding van ervaren mannen, in alle deelen van het archiefwezen en der historische wetenschap te bekwamen. Zóó veel wordt in België van staatswege voor de geschiedenis des vaderlands gedaan, in België, welks nationaliteit eerst van het jaar 1830 dagteekent.

Wat nu de commissie verrigtte om aan hare bestemming te beantwoorden, kan aan onze lezers niet geheel onbekend zijn; hier herinneren wij alleen, dat sedert hare oprigting uitgegeven zijn: door J. F. WILLEMS, *Rijmkronijk van Jan van Heelu* en *Brabandsche Yeesten of Rijmkronijk van Braband, door Jan de Klerk*, de twee eerste deelen; door den baron VAN REIFFENBERG, *Chronique rimée de Philippe Mouskés*, de twee eerste deelen, en *Monuments pour servir à l'histoire des provinces de Namur, de Hainaut et de Luxembourg*, deel 1, 4, 5, 7 en 8; door den kanonik DE SMET, *Corpus Chronicorum Flandriae*, de twee eerste deelen; door den abt DE RAM, *Documents relatifs aux troubles du pays de Liège, sous les princes-évêques Louis de Bourbon et Jean de Hornes*, en door GACHARD, *Relation des troubles de Gand sous Charles-Quint, suivie de* 330 *documents inédits sur cet événement*, allen met ophelderingen en aan-

teekeningen, sommige daarenboven met een *codex diplomaticus;* — dat op den rijken inhoud van de eerste reeks der *Bulletins*, zoo als wij zeiden uit 16 deelen bestaande, door de zorg van den heer EM. GACHET, hoofd van het Palæographisch bureau, een voortreffelijk register is uitgegeven, en dat, volgens een in Januarij 1852 uitgebragt verslag, toen reeds, voor het chronologisch charter-register uit vijfhonderd boekwerken niet minder dan 15,000 inhoudsopgaven (*analyses*) waren getrokken. Zóó veel vrucht draagt, voor de opbouwing der vaderlandsche geschiedenis, de zamenwerking der geleerden in een land, welks nationaliteit eerst van het jaar 1830 dagteekent.

De nu vóór ons liggende eerste drie deelen van de tweede *série* der *Bulletins* bevatten weder, vooral onder de daar ingelaschte mededeelingen, het eèn en ander wat ook op de geschiedenis der Noord-Nederlandsche gewesten betrekking heeft. — Door den heer BAKHUIZEN VAN DER BRINK werd aan de commissie medegedeeld het uitvoerig beredeneerd overzigt van een verhaal van het verblijf van Karel V. in het klooster te Yuste (niet *vàn St. Juste*), door een der monniken van dat klooster in de Spaansche taal opgesteld. Als geestelijke hoog ingenomen met de voorschriften zijner orde, weidt de schrijver met welgevallen uit over de naauwgezetheid, waarmede de doorluchtige gast zijne godsdienstpligten vervulde, en vermeldt hij de kleinste bijzonderheden die betrekking hadden op het ascetisch leven van den vorst; van hetgeen er in zijn kabinet omging wist hij niet, en ten onregte meent hij, dat Karel V. gedurende zijn verblijf te Yuste zich weinig of niet met de aangelegenheden der wereld bemoeide. De latere ontdekkingen, door GACHARD te Simancas gedaan, leeren het tegendeel, even als daaruit blijkt, dat het verhaal, volgens hetwelk de keizer zijne eigene lijkstaatsie gevierd en de ontroering, daardoor teweeg gebragt, zijne laatste ziekte en zijnen dood veroorzaakt zou hebben, niet geheel met de waarheid overeenkomstig is. Voor het overige bevat het handschrift veel opmerkenswaardige bijzonderheden aangaande Karels

vertrek uit de Nederlanden, zijne komst in en reis door Spanje, zijne ontvangst in het klooster, de ligging en inrigting zijner vertrekken, zijnen omgang met de kloosterlingen, de wijs waarop hij zijn tijd doorbragt en tusschen verschillende bezigheden verdeelde, ook zijne ziekte en zijn overlijden, en vertoont daarbij zoo veel inwendige kenteekenen van waarheid, dat men in den ongenoemden schrijver niet kan miskennen eenen ooggetuige, die het klooster niet heeft verlaten van den tijd dat de vorst daar zijne intrede deed tot dat, zestien jaren na zijnen dood, zijn stoffelijk overblijfsel naar het Eskuriaal werd gevoerd, die, aan zijne bijzondere dienst verbonden, hem in zijne ziekte bijstond en bij zijn overlijden tegenwoordig was. De kritische en van diepe geleerdheid getuigende opmerkingen, waarmede de heer B. V. D. B. deze mededeeling vergezelde, zetten daaraan hoogere waarde bij.

Eene tweede mededeeling, welke onze aandacht trok, is die van J. B. SYBEN, in 1777 pensionaris van het Oostenrijksche gedeelte van Gelderland. Hij geeft daarin het ontwerp of de schets eener geschiedenis van het voorheen zoogenaamd Overkwartier of kwartier van Roermonde, beginnende met den tijd, waarop dit van het gewest, waartoe het oorspronkelijk behoorde, afgerukt en onder Spanje gekomen is. Wat aan deze schets een bijzonder belang bijzet is de opnoeming van al de verdragen, staatsbesluiten en andere openbare handelingen, welke tot op den vrede van Hubertsburg het lot van het Overkwartier beslist en de splitsing en verdeeling daarvan tusschen verschillende mogendheden geregeld hebben.

De heer GACHARD geeft uittreksels uit rekeningen (in het archief te Rijssel bewaard) van ontvangers-generaal en van ontvangers der verbeurdverklaarde goederen ter zake van de onlusten in de 16e eeuw, over de jaren 1573 tot 1596. Uit de groote menigte geven wij de volgende ten proef.

1579.

»780 livres à Antoine del Rio, seigneur de Cleydale, pour lui donner le moyen de se rendre en Espagne, attendu qu'il avait perdu et abandonné tous ses biens occupés par les rebelles.

1581.

»6000 livres à mad. Marie de Hornes, princesse de Gavre, comtesse d'Egmont, en considération des grandes pertes que son mari et elle font en leurs biens.

»3000 livres aux demoiselles Madeleine, Anne et Jeanne d'Egmont, en considération de ce qu'elles se sont retirées de Bruxelles, pour se maintenir en l'ancienne foi. et religion catholique, et sont privées par là du revenu dont elles jouissaient en Hollande.

1582.

»6000 livres à l'évêque de Middelbourg et au conseiller Vendeville »comme députez de par S. M. à l'érection et en»tretènement des deux séminaires érygez par icelle ès deux »universitez de ces pays."

1583.

»300 livres à Dionise de Nieukercke, veuve de Corneille Halmaer, orfèvre à Bruges, en considération des bons offices faits par feu son mari pour parvenir à la réduction de cette ville, et de ce que, pour ce respect, il fut torturé par les rebelles et mis à mort."

1593.

»1000 livres à dame Catherine Boisot, veuve de messire Charles de Tisnacq, président du conseil privé et trésorier de la Toison d'or, en récompense des peines qu'elle a souffertes et des dangers auxquels elle s'est exposée, »pour, du»rant la rébellion de la ville de Bruxelles, conserver, main»tenir et garder les joyaux, ornemens et colliers dudit ordre »qui luy estoient demeurez en main après le trespas de son»dit feu mary, mesmes y avoir soigné en sorte que, après la »réduction dudit Bruxelles, elle en a fait tout bon renseign., »sans que chose aulcune en soit esté perdue."

1594.

»1000 livres à dame Bonne de Lannoy, veuve de messire Philippe de Saint-Aldegonde, chevalier, seigneur de Noircarmes, pour deux années de la pension que le Roi lui a accordée par lettres patentes données à Madrid, le 8 Decembre 1589."

Nog gaf de heer GACHARD uittreksels uit het verhaal van een ooggetuige van de opmerkelijkste gebeurtenissen te Doornik in de jaren 1565 en 1566 voorgevallen. Op zich zelf schijnt dit van minder belang; maar men moet dit verhaal beschouwen in verband met de briefwisseling tusschen Margareta van Parma en den heer van Montigny

over de onlusten te Doornik in 1563, reeds voor verscheidene jaren door WILLEMS uitgegeven (*). Uit deze laatste ziet men, hoe de godsdienst-hervorming, daar uit Frankrijk binnen gedrongen, toen reeds, niettegenstaande den hevigen tegenstand, grooten voortgang maakte en de pogingen, om die openlijk te verkondigen, met geweld van wapenen ter naauwernood gekeerd konden worden. Hier vindt men, onder meer andere bijzonderheden, hoe de onderdrukte volksgeest op den 23 Augustus 1566 in den beeldenstorm losbarstte; hoe daarbij zelfs de privilegiën der kanoniken niet gespaard, maar nevens de eigendomsbewijzen der kapittelsgoederen verbrand werden, en hoe de graaf van Hoorne, Montigny's broeder, in de stad gekomen om de orde te herstellen, moest toegeven aan den aandrang der meest gegoede ingezetenen om de openbare prediking toe te laten.

De heer GACHET, met bepaald doel de bibliotheken van Rijssel, Douai en Arras bezoekende, vond op de laatstgenoemde plaats, in een *cartularium* (N°. 34), een klaaglied in de fransche taal op de nederlaag der Vlamingen en het sneuvelen van hertog Adolf van Gelre voor de poort van Doornik, in 1477. Het stuk, voor een groot deel hier afgedrukt, is van eene gemakkelijke versificatie en niet van poëzij ontbloot. Voorts wordt er de twijfel ten eenemale door weggenomen, of wel aan den heldhaftigen vorst, van zijne jeugd af het slagtoffer der Bourgondische staatkunde, eene aan zijnen stand voegende begrafenis ten deel is gevallen. Maar een ander handschrift, in dezelfde boekerij berustende, heeft aangaande het stoffelijke overblijfsel van hertog Adolf de volgende bijzonderheid: »Les sectaires de Tournai, au XVI. siècle, s'aviserent d'ouvrir le sepulcre pour avoir le plomb, jectant son corps inhumainement sur le pavé, où il demoura plusieurs jours à la veue de tout le monde, aussy entier que le jour de son inhumation, à cause des espisses (épiceries) excellentes qui l'avoient préservé de pourriture."

(*) *Lettres de Marguerite de Parme, Gouvernante des Pays-Bas, et du sire de Montigny, sur les troubles de Tournai, de l'an* 1563, *publiées par* J. F. WILLEMS. Gand. 1836. Oct. 68 pages.

De orde der mededeelingen volgende, komen wij aan eene reeks van 132 brieven, geschreven door de vorsten, die over de Nederlanden (d. i. de Belgische provinciën) geregeerd hebben, van Filips II. van Spanje tot op Frans II. van Oostenrijk, en gerigt, deels aan de staten van al de provinciën, deels aan die van Brabant, van Luccemburg, van Vlaanderen, van Henegouwen en van Namen in 't bijzonder, of aan de gezamenlijke Waalsche gewesten, deels aan de algemeene staten te Brussel. De heer GACHARD, die deze brieven uit verschillende archieven zamengebragt heeft, laat de uitgave daarvan voorafgaan door een kort overzigt van den inhoud. Het langst houdt hij zich op bij die van Jozef II. Zij zijn vier in getal. Van de laatste, gedagteekend den 3 Julij 1787, 15 Febr. en 6 Junij 1789, zegt hij: »Que dire des trois autres? Ici ce n'est plus le langage d'un souverain juste et bienveillant qui parle à une nation libre, d'un père qui s'adresse à ses enfants, c'est celui d'un maître irrité qui s'emporte contre ses esclaves, d'un despote qui ne veut admettre aucun frein à sa volonté." Ten bewijze hiervan doorloopt hij den inhoud dezer brieven en eindigt met de woorden: »La révolution ne tarda pas à éclater et Joseph II. fut frappé de déchéance. Les Français, en 1830, n'ont fait qu'imiter les Belges de 1789."

Een verzameling van onuitgegeven brieven aan Viglius, medegedeeld door den heer DE RAM, kunnen wij hier slechts met een enkel woord vermelden. Zij dienen tot aanvulling van hetgeen door HOYNCK VAN PAPENDRECHT in zijne *Analecta* is bekend gemaakt. De meeste zijn van hoogleeraren aan de universiteit te Leuven, daaronder van Elbertus Leoninus. Aan de Belgische geleerden schijnt de voortreffelijke levensbeschrijving van dien grooten regtsgeleerde en staatsman door onzen J. P. VAN CAPPELLE niet bekend te zijn: zij wordt gevonden in zijne *Bijdragen tot de Geschiedenis der Nederlanden* (Haarl. 1827). In eenen brief van 28 Nov. 1557 geeft Joach. Hopperus aan Viglius in overweging, om te Leuven ook een leerstoel voor de wiskundige wetenschappen en desgelijks eene voor de fransche taal op te rigten:

» est enim hujus linguae summus hodie usus, et retineret ea res fortasse multos, quominus in Galliam proficiscerentur." — Suffridus Petri betuigt hem in eenen brief uit Keulen van 28 Aug. 1558 zijn leedwezen, dat hij, zoo om de onveiligheid der wegen, als wegens een zwaren val en daardoor veroorzaakte beenbreuk, verhinderd wordt naar Leuven terug te keeren en alzoo, ten gevolge van 's konings besluit, genoodzaakt was zijn professoraat te te Leuven, hetwelk reeds een' geruimen tijd voor hem opengehouden was, te laten varen. — Er zijn ook brieven bij van Ruard Tapper, koningin Maria van Hongarije, Maria Stuart, koningin van Schotland enz.

Frederik II had, na den vrede van Dresden in 1745, zijnen gezant aan het Oostenrijkschen hof, den graaf van Podewils, gelast, hem eene welgelijkende voorstelling te geven van de keizerin, haren gemaal, al de leden van het keizerlijk geslacht, de ministers enz. Hij voldeed daaraan op eene voortreffelijke wijs. Die portretten zijn bewaard gebleven en worden medegedeeld in de werken der akademie van wetenschappen te Weenen. Om het belang voor de geschiedenis van België heeft men ze in deze *Bulletins* overgenomen; maar ook de Noord-Nederlandsche lezers zullen met de meeste belangstelling kennis nemen van Maria Theresia en Frans I, zooals die hier in gelaat, voorkomen, karakter, neigingen, zeden, gewoonten, huisselijk verkeer, levenswijze en wat dies meer zij, geschilderd worden met uitdrukkingen die de inwendige kenmerken der waarheid met zich voeren.

Ten laatste vermelden wij nog eene verzameling van 131 tot hiertoe onuitgegeven brieven uit den tijd van Maximiliaan van Oostenrijk, grootendeels door hem zelven of uit zijnen naam geschreven en loopende over de jaren 1478 tot 1508. Deze aanwinst voor de geschiedenis, vooral belangrijk tot regte waardering van Maximiliaans karakter, is men weder verschuldigd aan den onvermoeiden ijver van GACHARD, die deze stukken uit verschillende archieven opgezameld heeft. Men vindt ze hier in twee afdeelingen, aan het einde van het tweede en derde deel der *Bulletins*, maar zij zijn ook afzonder-

lijk uitgegeven en verkrijgbaar gesteld (*Brux.*, *Gand et Leipzig*, *chez C. Muquardt*). Onze aandacht viel het meest op de drie laatste, van den keizer zelven (van 18 Julij, 6 Aug. en 4 Sept. 1508), waarin hij bij de staten aandringt op onderstand tot voortzetting van den oorlog tegen Karel van Egmond tot verovering van Gelderland. Hij beijvert zich daarbij, om de staten het verkeerde te doen inzien van hun voorgeven, als of de Geldersche oorlog een bijzondere zaak ware, die niet de gezamenlijke bezittingen van het huis van Bourgondië, maar alleen Brabant, betrof; hij doet hen opmerken, dat reeds door hem en zijn huis drie millioen gouds ten koste was gelegd om dat hertogdom tot onderwerping te brengen; hoe Karel van Egmond een krachtigen steun vond in den koning van Frankrijk, wien het te doen was om de landen, die tot de Bourgondische heerschappij behoorden, van elkander te rukken, ten einde die alzoo te gemakkelijker in bedwang te houden; ja, hoe Karel zich beroemd had, dat hij zich sterk maakte om met Fransche hulp Holland en Zeeland te veroveren; hij wijst hen op het verwijt, hetwelk zij op zich zouden laden, zoo hun vorst zijne regtmatige aanspraken op Gelderland moest laten varen, en stelt hun het toestaan van de noodige middelen tot ligting van 10000 man voetvolk en 2000 ruiters voor als onfeilbaar moetende leiden om Frankrijk tot vrede te bewegen en van het bondgenootschap met Gelre af te trekken. — Door eene inleiding en verklarende aanteekening worden het verband en de zamenhang dezer brieven aangewezen en duisterheden opgehelderd, die zich ligt bij de lezing zouden kunnen opdoen.

Terwijl wij dit schrijven is reeds een gedeelte van het vierde deel van de tweede reeks dezer *Bulletins* verschenen. Wij hopen later in de gelegenheid te zijn, om ook daarmede onze lezers eenigzins bekend te maken.

I. A. N.

AANKONDIGINGEN, BERIGTEN enz.

7.) *Handboek der Middel-Nederlandsche Geographie, naar de bronnen bewerkt, door* Mr. L. PH. C. VAN DEN BERGH. Leiden. E. J. Brill, 1852. Gr. Oct.

Indien van dit merkwaardig werk niet reeds voor lang in deze *Bijdragen* verslag is gegeven, zoo is de titel van het boek daaraan waarschijnlijk schuld. Onder een *handboek* stelt men zich gewoonlijk iets eenvoudigs, bevattelijks en om zoo te zeggen iets vlugtigs voor, dat met een enkelen oogopslag kan worden overzien en waarvan met een paar woorden al veel gezegd kan worden. Zij, die met dat voornemen de pen hebben opgevat, zullen bij het doorlezen van dit Handboek weldra gemerkt hebben, dat zij op een dwaalweg waren, en de pen zal hunne moedelooze hand meermalen zijn ontzonken. Zoo is het ten minste den steller van dit verslag gegaan; lang heeft hij gewacht, of ook eene meer bevoegde hand die zoude opvatten, en alleen de overtuiging, dat van een zoo gewigtig verschijnsel in onze letterkundige wereld niet langer mogt gezwegen worden, heeft hem kunnen bewegen om de taak op zich te nemen.

Het was een gelukkig denkbeeld van den heer VAN DEN BERGH, om de geographie van ons vaderland in de middeleeuwen tot het onderwerp van een opzettelijk onderzoek te maken. Meestal toch wordt die wetenschap door geschiedschrijvers en archaeologen slechts ter loops en in het voorbijgaan behandeld, en, vindt men overal bijzonderheden die tot opheldering der geographie kunnen dienen, nergens bijkans treft men een zamenhangend geheel aan. Dit werk daarentegen heeft slechts één doel, dat, om den lezer bekend te maken met den toestand van ons vaderland in de middeleeuwen, bepaaldelijk in het Frankische tijdvak, en men kan den schrijver ook met dit laatste denk-

beeld geluk wenschen. Hij, die de aardrijkskunde van ons vaderland, van de komst der Romeinen tot op Karel V, zoude willen beschrijven, loopt gevaar van op twee klippen te stranden: gebrek aan bronnen in het begin en daardoor te groote speelruimte voor hypothesen; overvloed van bronnen op het einde en daardoor afdaling tot het oneindig kleine. De keuze van het Frankische tijdperk is dus reeds op zich zelve een stoute greep; zij wordt te belangrijker, omdat, in verhouding tot de bestaande bronnen voor dat tijdperk, nog maar weinig is gedaan, en dat weinige moeijelijk te vinden is. Wij noemden de keuze stout, en ook de wijze van behandeling kan dien naam dragen, want vele denkbeelden van den schrijver zijn niet of naauwelijks te voren aangeroerd geworden, of zijn volkomen in strijd met vroeger algemeen aangenomen stellingen. Trouwens, men mag dit den schrijver niet ten kwade duiden. Wie zijne stellingen zóó verdedigt, zijne gissingen zóó staaft, als VAN DEN BERGH, heeft regt om in de geleerde wereld mede te spreken, en zelfs wanneer men zich gedwongen gevoelt om van zijne meeningen af te wijken, zullen die meeningen altijd een achtingswaardige plaats bekleeden. Wij zullen die meeningen, waar zij het geheele werk beheerschen en als het ware de kern van het geschrift uitmaken, naauwkeurig en onpartijdig toetsen aan de bronnen.

In de inleiding wordt een historisch overzigt gegeven van hetgeen over dit onderwerp geschreven is, een overzigt, dat alleen voldoende is om aan te toonen, welk eene behoefte er bestaat aan een werk als het tegenwoordige, en dat voorzeker volledig en zaakrijk kan worden genoemd. Ook met het oordeel, door V. D. B. over de meeste schrijvers uitgesproken, zal men zich gereedelijk kunnen vereenigen. Men zoude kunnen zeggen, dat op de dwalingen van VAN SPAEN wel wat sterker is gedrukt dan zij verdienen, en dat zulke revolutionairen op het gebied der wetenschap, gelijk VAN SPAEN was, gelijk ook NIEBUHR en AUG. THIERRY zijn, zulk een reuzenarbeid hebben te volbrengen in het opruimen van versleten stelsels, dat

men op enkele feilen in de détails niet te zeer moet letten; maar wij, die de meening van VAN SPAEN en RACER tegenover BONDAM aankleven, wij kunnen die dwalingen (met eene enkele uitzondering omtrent het bestaan van meer graafschappen op de Veluwe) niet als zoodanig aannemen, gelijk wij zullen trachten aan te toonen.

De eerste hoofdstukken zijn meer aan de natuurkundige aardrijkskunde gewijd en behandelen, op duidelijke en overtuigende wijze, de kusten en wateren. Hoe V. D. B. de laatste heeft beschreven, kunnen de lezers dezer *Bijdrage* het best beoordeelen. Twee opmerkingen houde ons echter de schrijver ten goede. — Tegen alle vroegere schrijvers ontkent V. D. B. den Rijnmond bij Katwijk. Hij tracht daartoe de gronden, voor deze stelling bijgebragt, te ontzenuwen en doet dat hoogst scherpzinnig. Wanneer hij echter een charter van 1064, bij KLUIT, *Hist. Crit.*, I. 2. 47, waar van *Rinesmuthon* wordt gesproken, zoo uitlegt, dat die plaats te zoeken zoude zijn aan de vereeniging van den Rijn met het (onbeduidende) riviertje de Mije, dan is die uitlegging in strijd met het spraakgebruik en met de voorbeelden, die wij elders aantreffen. De Rijn wordt door de Mije niet verzwolgen, wel omgekeerd; het zoude dus eene zonderlinge verwarring van begrippen zijn geweest, had men die plaats *Rinesmuthon* genoemd. Waarom heet dan de plaats, waar de Arne in de Schelde valt, *Arnemuiden* en niet *Scheldemuiden*? Ook Leimuiden is de mond der Leede, gelijk de schrijver bewijst, Amuda die der A, niet omgekeerd; waarom zoude hier dus eene zoodanige uitzondering bestaan? Heeft V. D. B. geen beter bewijs, dan zal men het wel daarvoor moeten houden, dat de Rijn werkelijk in de Noordzee uitliep en dat daar Rinesmuthon moet gezocht worden. Ook het stuk van 1165, waarbij keizer Frederik gelast, »dat de dam in den Rijn te Zwadenburg worde weggenomen, opdat de Rijn als eene vrije koningstraat daar even als van ouds mag voortstroomen", bewijst die stelling volkomen. Welke de bedoeling van den graaf van Holland met het leggen van dien dam geweest zij — om het

Sticht te bederven, gelijk ACKER STRATINGH meent, of om zijn eigen gebied te beveiligen, gelijk de schrijver onderstelt — doet eigenlijk minder ter zake; genoeg, dat het blijkt, dat de Rijn was eene vrije koningstraat. Een zoodanige waterweg verloor zich wel niet in het zand; ware de zaak van weinige beteekenis geweest voor handel en scheepvaart, de keizer zoude daar wel geen kennis van hebben genomen. — De tweede opmerking betreft den loop van den Gelderschen IJssel. Elders (in den *Overijsselsche Almanak* voor 1852) hebben wij, door oorspronkelijke en, naar het ons voorkomt, onwederlegbare stukken, het bewijs geleverd, dat de IJssel meer westwaarts liep, althans tusschen IJsseloord en Deventer. Hieruit volgt, dat, zoo men de latere graafschap Zutphen alleen voor Hameland hebbe te houden, Hameland zich ook uitstrekte over den tegenwoordigen linker IJsseloever. Doch op dit punt komen wij terug. Eene andere stoute stelling van den heer V. D. BERGH moeten wij daarentegen zeer toejuichen, dat hij namelijk Chinnelosara Gemarchi niet zoekt in Hemelumer Oldefaart, gelijk zijne meeste voorgangers deden, maar op de grenzen van Kennemerland; ja, wij zouden nog wel verder durven gaan en het daarvoor houden, dat men *Chinhemero Gemarchi* heeft moeten lezen, zonder zich er aan te bekreunen, of er een riviertje Chinneloes al dan niet heeft bestaan, want de beteekenis *tot aan de grenzen* (marken) *van den pagus Chinhem* of Kinhem, ligt zoo duidelijk voor de hand, dat het wel mag verwonderen, dat vóór V. D. B. niemand op dit denkbeeld is gekomen.

Eene beschouwing van het land in het algemeen, in het derde hoofdstuk voorkomende, geeft ons een levendig en zeer aanschouwelijk beeld van de uiterlijke gedaante des lands in het Frankische tijdvak. Bosschen en moerassen bedekten het land, dat daarom echter niet aan de willekeur der stroomen was prijs gegeven, want reeds vindt men dijken onder koninklijk toezigt en groote land- en waterwegen, die tot vervoermiddelen strekten voor eene vrij talrijke bevolking uit de drie volksstam-

men, Friezen, Franken en Saksen, zamengesteld. Op het voetspoor van VON LEDEBUR laat de schrijver echter de Germanen te veel in hunne aloude woonplaatsen blijven, eene dwaling, die alleen reeds door den naam van het tijdperk der groote volksverhuizing wordt weêrlegd. Het is waar, dat die volksverhuizing zelve buiten den kring lag, dien de schrijver zich had afgeperkt; maar aan den anderen kant was eene dergelijke beschouwing toch niet ongepast geweest, omdat, wat ten opzigte van den tijd van Karel den Groote kan worden toegegeven, daarom in de eeuwen, die zijn rijk vooraf gingen, nog niet behoeft te gelden. Ons vaderland was een van de afgelegenste en zeker der minst belangrijke bezittingen der Romeinen; dáár is voorzeker de krijgsmagt minder sterk, het toezigt minder naauwlettend geweest, dan aan den middel-Rijn, waar men het rijke Galliё tegen de invallen der Barbaren moest dekken. Derwaarts drongen dus de Germanen, en toen de bezettingen van den Rijn werden teruggetrokken, zal van dien kant de eerste aanval zijn geschied. Het land, tot dien tijd toe voornamelijk door volksstammen bewoond, die tot het verbond der Franken behoorden, werd grootendeels door hen ontruimd. Saksen drongen achter hen aan tot aan de Noordzee, en voltooiden van daar de verovering van Britanniё. Toen ook zij door die verovering aan getal en krachten waren verminderd, rukten de Friezen uit hunne moerassen op en bemagtigden het land. Zoo konde zich het verschijnsel voordoen, dat een gewest eerst Frankisch, toen Saksisch, en eindelijk Friesch is geworden. Teregt rekent de schrijver Slaven, Wilten, Sueven en Hunnen niet tot de bewoners onzes lands, en houdt het daarvoor, dat die verhalen enkel op naamsverwisseling berusten, gelijk bij v. de *Suevi* bij VENANTIUS FORTUNATUS eenvoudig *Zeeuwen* zullen zijn geweest, wier naam verlatijnscht is en met het beroemde volk der Sueven vereenzelvigd. Met den schrijver zal ook thans niemand meer de Hunnebedden in Drenthe van de Hunnen afleiden, evenmin als de *Hünengräber*

in het westelijke Duitschland. Omtrent de Warners moeten wij van hem verschillen, evenwel zonder het getal der drie hoofdvolken te vermeerderen, want de Warners zijn ontegenzeggelijk geen Slavische maar een Saksische stam, die, met de Anglen en Saksen uit Sleeswijk, Holstein en Meklenburg opgebroken (zij ontleenden hunnen naam van of gaven dien aan de rivier de Warnow), ten tijde der volksverhuizing naar Nederland is afgezakt. Wij vinden reeds bij TACITUS de *Angli* en *Varini*, zuiver Germaansche stammen, bij elkander, en de *lex Anglorum et Werinorum* bewijst, dat die verwantschap ook in het Frankische tijdperk niet was verbroken. De *Warnavi* (bij HELMOLD, lib. I. cap. 2), die in lateren tijd hunne verlatene woonplaatsen aan de Warnow innamen, moeten niet met hen verward worden; zij waren geen afzonderlijk Slavisch volk, maar een deel van het volk der Obotriten. Naar onze beschouwing hebben de Germaansche Warners met de Anglen de voorhoede van de volken uitgemaakt, die tot het Saksen-verbond waren toegetreden, en zijn zij door de streken van ons vaderland, vroeger door Franken bewoond, voortgetrokken naar de zeekust, van waar de Anglen vervolgens hun aanval op Britannië hebben gedaan. De Warners waren minder gelukkig; Childebert, koning der Franken, overwon hen in 595 en roeide hen bijkans geheel uit. (FREDEGARIUS, *Chron.* XV; AIMOÏNUS, lib. III. cap. 83.) Friesche volkplanters zullen daarop hunne woonplaats hebben ingenomen. Wanneer men de zaak zóó beschouwt, heeft zij niets ongerijmds: zeker, wanneer men denkt aan een magtig rijk, met den koningszetel Warmond en al de verdere fabelen van den Griekschen schrijver PROCOPIUS, dan kan men de bittere spotternij van BILDERDIJK begrijpen; toch ligt in eene dergelijke sage meestal een kiem van waarheid, en het is bevreemdend, dat de groote dichter daarvoor geheel ongevoelig was. Het denkbeeld, door ons geopperd, was vroeger voorgedragen door nu wijlen den hoogleeraar VAN LENNEP, in zijn werkje over de Sla-

ven, Wilten en Warners. Hij houdt echter, in strijd met ons gevoelen, de Warners voor een volk van Slavischen stam.

Van het algemeene tot het bijzondere overgaande, bepaalt de schrijver de grenzen der drie volksstammen en rekent daarbij *Felua* en *Flehetti* tot het Frankisch gedeelte, eene stelling waarmede wij ons volstrekt niet kunnen vereenigen. Ten aanzien van den staatsregtelijken toestand toont hij aan, dat het land tot drie hertogdommen, Ripuarië (naderhand Lotharingen), Friesland en Saksen behoorde, en dat ieder hertogdom weder in gouwen was verdeeld. Aan het hoofd van iedere gouw stond een graaf, en men moet dus de woorden „comitatus in pago" niet vertalen: een graafschap *in* de gouw, maar: het grafelijk bewind *over* de gouw. Dit is de hoeksteen van des schrijvers werk en een even juist als nieuw denkbeeld. BILDERDIJK laat de vraag onbeslist; VAN SPAEN schijnt er toe over te hellen, om meer graven aan te nemen; HALLAM, ch. II. p. 1, schijnt meer van het denkbeeld van V. D. B. te wezen, zoo als ook de meeste Duitsche schrijvers, doch zóó categorisch en bepaald heeft niemand die stelling, voor zoo ver wij weten, verdedigd. En echter bevat zij niets, dan wat iedereen gemakkelijk begrijpen kan. De Frankische koningen voerden de gouwverdeeling in, om het land des te gemakkelijker te kunnen beheeren; is het nu denkbaar, dat zij gelijktijdig eene tweede verdeeling in graafschappen, op de eerste niet sluitende, hebben daargesteld; of moet men niet veeleer aannemen, dat *graafschap* en *gouw* oorspronkelijk woorden van dezelfde beteekenis zijn geweest? Tot zoo ver omhelzen wij het gevoelen van den schrijver, dat echter niet te ver moet worden uitgestrekt, of het leidt tot ongerijmdheden. *Comitatus in pago Ostergo* is niets anders dan *het graafschap Oostergo*, of *het grafelijk bewind over Oostergo*, maar *comitatus in. Frisia* is *één graafschap in Frisia*, want die geheele groote landstreek was in talrijke gouwen verdeeld. — Den wensch van den schrijver naar eene monographie over de Neder-

landsche hertogen en graven, deelen ook wij, maar wij ontveinzen het geenszins, dat dit eene zware taak zal zijn. Over het algemeen is de hertoglijke regering hier niet duurzaam geweest; waarom niet? Ook deze vraag zoude een antwoord vorderen, te uitvoerig voor de weinige ruimte welke voor deze aankondiging beschikbaar is. Twee oorzaken liggen voor de hand. In de eerste plaats de heerschappij der Noormannen. Heriold, Roruk, Godfried, zouden geen hertog naast zich geduld hebben, en zelve beheerden zij het land in een te onstuimig tijdvak, dan dat de landzaten hen voortdurend als hertogen zouden hebben erkend. Met BILDERDIJK en VAN BOLHUIS kan men het over het algemeen dus daarvoor houden, dat die hertogen naauwelijks meer dan als krijgsbevelhebbers kunnen in aanmerking komen. Een tweede oorzaak is te zoeken in de steeds toenemende magt der Utrechtsche bisschoppen, die overal gouwen wisten te verwerven, en tevens vrijstelling van gehoorzaamheid aan het gezag der hertogen. Zoo moest de betrekking van hertog weldra niets meer dan een bloote titel worden.

„De gouwen werden weder in marken, de graafschappen in gemeenten of dorpen verdeeld, beiden eenzelvig." Deze stelling, welke op bladz. 126 wordt aangetroffen, kan, zoo als zij daar is nedergeschreven, nooit opgaan. Alles komt daarbij op de beteekenis van *dorp* en *gemeente* aan. Zullen daarmede onze tegenwoordige burgerlijke gemeenten worden verstaan, dan behoeft het geen betoog, dat zij strijdig is met de waarheid. Maar ook wanneer *gemeente* zal beteekenen *kerspel*, *kerkdorp*, betwijfelen wij hare juistheid, gelijk wij door een voorbeeld staven kunnen. Wij kiezen daartoe, als ons het best bekend, de tegenwoordige burgerlijke gemeente Gorssel. Zij bestaat thans uit twee kerkdorpen, Gorssel en Almen. Onder het eerste kerspel vond men de marken van Eschede, Gorssel en Epse, terwijl van het kerspel Warnsveld daarbij zijn gekomen de marken van Angeren, Eefde en Rijssel. Het kerspel Almen bevatte de mark van dien naam en die van Harfsen. Bij iedere mark vindt men eene buur-

schap. Met die buurschappen zijn de marken eenzelvig, en wil men ze *gemeenten* noemen, wij mogen het lijden. Maar de *villa*, in den zin van *kerkdorp*, is eene zaak van lateren oorsprong. Zij vormde zich eerst na de invoering van het Christendom, terwijl de mark nog van heidensche tijden dagteekent. Om de kerk, te midden van de eene of andere buurschap of in het veld gebouwd, verrezen de woningen der geloovigen; de *villa* was daar, en de markgenooten in het ronde, door de gemeenschappelijke godsvereering aangetrokken, gewenden zich van lieverlede om het kerkdorp als de eenheid, als hunne hoofdplaats, te beschouwen. De bewijzen zijn niet ver te zoeken. De schout of scholtus of rigter had geen bestuur over de mark. Daar zat en zit nog de markenrigter voor, zich even weinig bekommerende om den burgemeester, als zijne voorgangers om den schout. Hij is, òf de vertegenwoordiger van den hof van den heer (die echter in de minste marken wordt aangetroffen), òf van den oudsten hof in de mark, òf zijne waardigheid is erfelijk, òf hij wordt bij vrije stemming door de markgenooten gekozen. Maar nooit is hij een keizerlijk, koninklijk of grafelijk ambtenaar, gelijk de schout altijd is. De schrijver heeft enkele plaatsen aangehaald, waar b. v. gesproken wordt van »villa vel marca Millinga, villa vel marca Apoldro." Wij antwoorden met WIGAND, *der Corveysche Güterbesitz*, § 13: „Der Ausdruck *villa* wird hier auf Sächsische Einrichtung angewendet, ohne darauf zu passen; denn die Sachsen lebten nicht in zusammenhängenden Dörfern, wie die Römer und Franken, sondern nach alt Germanischer Weise in einzelnen Höfen, da wo die ersten Ansiedler es bequem gefunden hatten sich eine Hütte zu bauen." En verder: »In der Benennung *villa* sind die Urkunden schwankend; bald nennen sie *Marken*, bald *Villen*. Auch ein einzelner Hof mit seinem Zubehör wird *Villa* genannt, und der Curtis untergeordnet; und so nannte man auch ein kleines Besitzthum *Villula*." Een woord dat, aanvankelijk ten minste, in zooveel beteekenissen werd gebruikt, kan geen

bewijs leveren tegen een toestand van zaken, die nog niet geheel en al tot het verledene behoort.

Wij zullen den schrijver niet volgen in de beschouwing der verschillende gouwen. Een zoo moeijelijk en naauwkeurig werk is boven onzen lof verheven, en daarenboven, wilden wij bij iedere gouw stilstaan, wij zouden niet alleen de meeningen van den schrijver, maar ook zijne bronnen, die hij met gemoedelijke getrouwheid overal opgeeft, aan eene niet minder ernstige kritiek moeten onderwerpen, want van zulk een werk mag men zich niet met eenige algemeene beschouwingen afmaken, en zoo doende zouden wij een tweede werk, en geene aankondiging, moeten schrijven. Om niet in dit gebrek te vervallen, zullen wij slechts bij enkele gouwen stilstaan.

Texla. Het komt ons voor, dat de schrijver deze gouw te ver uitstrekt. De brief, bij KLUIT II. N°. 14, van het jaar 985, onderscheidt toch zeer duidelijk het land tusschen Medemelacha en Chinnelosara Gemarchi gelegen, van den pagus Texla. Op de kaart vindt men hier ook niet *Texla* maar *Westerlinga.*

Tuvanti. Zoude die gouw juist ten oosten door de Vecht zijn begrensd? Wij zouden liever het geheele land der aloude Tubanten, waartoe het graafschap Bentheim behoorde, daaronder brengen. Het is waar, dan ontstaat er eene uitzondering op den regel dien V. D. B. aanneemt, dat de gouwen steeds door rivieren begrensd werden. Die stelling bevat voorzeker waarheid, even als die van VON LEDEBUR, dat uit de kerkelijke indeeling tot de staatkundige mag worden besloten. Het is bekend, hoe dit geniale denkbeeld van den schrijver van *Das Land und Volk der Bructerer* een nieuw licht over de woonplaatsen der Germaansche stammen ten tijde van de heerschappij der Romeinen verspreid heeft; maar even min als het kan worden ontkend, gelijk ook door V. D. B. nog nader is aangetoond, dat het al te sterk vasthouden aan dit denkbeeld, zonder daarop eenige uitzondering te willen laten gelden, VON LEDEBUR enkele dwalingen heeft doen begaan, evenmin kan ook de stelling van V. D. B. overal en

altijd worden toegegeven. Zijne kaart draagt er trouwens de blijken van. De gouw Testrebenti wordt door rivieren doorsneden en niet begrensd; hetzelfde is het geval met Rinland en de (problematische) gouw Germepi. Zoude men die stelling niet zoo kunnen wijzigen, dat, waar de verschillende stammen door natuurlijke grenzen waren gescheiden, die afscheiding bij de indeeling in gouwen is behouden gebleven; daar, waar die niet bestond, de aloude indeeling boven die der natuurlijke grenzen bij voorkeur is gevolgd? De verdeeling in gouwen is blijkbaar van de Franken afkomstig. Zij volgden echter meestal in Saksen de aloude verdeeling in *landen* en *dingspillen*, Men vergelijke: *Archiv für Geschichte und Alterthumskunde Westphalen's*, I. erstes Heft, S. 41, en 2^{es}. Heft, S. 88; WIGAND, *das Femgericht Westphalen's*, S. 30; WEDEKIND, *Noten u. s. w.*, Band II. S. 221; maar bovenal WIGAND, *der Corveysche Güterbesitz*, S. 202, wiens woorden wij, omdat het werk hier te lande niet algemeen bekend is, ons niet kunnen wederhouden over te nemen: »Dass man den neuen Eintheilungen im Wesentlichen ältere bestehende zum Gründe legte ist natürlich, denn man trennte ungern und schwer ein geschichtlich fest gewurzeltes Band; und schonte Bestehendes in gesetzlicher und freier Einrichtung, wie der Friedenschluss beweist. Auch die Sage der Westphälischen Freischöffen vom grossen Karl ist wichtig, sie zeigt von des Kaisers Institutionen, und zugleich von dessen Ehrfurcht vor den Rechten und Freiheiten des Landes. So wenig man, wie neuere Eroberer, das Land willkührlich und blind in Stücke zerschnitt, so gewiss ist doch auch, dass hie und da im Lauf der Zeit gebessert und nachgeholfen wurde. Die Grossen und Tapferen des Heeres hatten viele confiscirte Güter bekommen; eben so waren getreue Sachsen mit bedeutenden Besitzungen belohnt, Kirchen und Stiften gegründet, und reich dotirt worden. War es nicht natürlich, jenen Mächtigen und Getreuen die Grafenstellen im mitten ihrer Besitzungen zu geben, und lag es nicht oft nahe, den Ambtsbezirk darnach einzurichten und abzurunden?" Wat van

Saksen waar is, zal ook wel van Friesland gelden; ook daar lag hoogstwaarschijnlijk eene oudere indeeling ten grondslag aan de Frankische gouw-indeeling, en wij zijn niet vreemd van het denkbeeld, dat Friesland oorspronkelijk in Zeelanden verdeeld was. Ofschoon toch de landregten, waar die naam het eerst voorkomt, in het begin der twaalfde eeuw moeten worden gesteld, zoo was die verdeeling voorzeker niet willekeurig, maar gaf zij slechts wettelijke sanctie aan datgene, wat van ouds bestaan had. Zie VAN DOORNINCK, *de Frisiae terminis*, pag. 120 et 121.

Hamaland, *Felua*, *Flehite*. Hameland is altijd bij de nieuwere schrijvers ongelukkig geweest. Eerst nam LEDEBUR het oostelijkste gedeelte van die gouw af, dat hij voor Saksisch Hameland verklaarde, het overige was Frankisch Hameland. Nu neemt VAN DEN BERGH het westelijkste gedeelte weg en confisceert het ten behoeve van Frankenland. Beide schrijvers komen tot die vreemde stellingen, door het al te hardnekkig vasthouden aan het beginsel, dat de Duitsche stammen niet van woonplaatsen zijn veranderd. Treft men Chamaven aan beide oevers van den IJssel aan en zijn die Chamaven ontegenzeggelijk Franken, dan moeten, volgens VON LEDEBUR, daar altijd Franken worden aangetroffen. Geldt daarentegen bij ALTFRIDUS de IJssel als grensscheiding der Franken en Saksen, dan moet die scheiding volgens VAN DEN BERGH altijd hebben bestaan. Dan wij zullen de zaak nader onderzoeken. Eene oorkonde van 855 rekent Felua en Flehite onder Hameland, eene oorkonde hoogst gewigtig door haren inhoud, en die door den schrijver menigmalen wordt aangehaald om daardoor zijne stellingen te bewijzen. Met hem hechten wij veel aan dit stuk; maar waarom dan dien getrouwen getuige gewraakt, waar hij in het nadeel van den schrijver getuigt? Beschouwt men het stuk als twijfelachtig of verdacht, ja, dan kan men veel daaraan verbeteren en veranderen; maar wanneer men, gelijk de schrijver, dit stuk, zoo als het in het *Cartularium Werthinense* (volgens LACOMBLET, I. S. XI een overblijfsel der 10de, ten minste der 11de ceuw) voorkomt,

als een eerbiedwaardig gedenkstuk der grijze oudheid beschouwt, dan gaat het niet aan, den opsteller of afschrijver in éénen adem van onnaauwkeurigheid te beschuldigen, omdat hij de Veluwe uitdrukkelijk onder Hameland brengt, en te zeggen, dat dit eene dwaling is, in die tijden niet ongewoon. In dat merkwaardige stuk verklaart Folckerus, dat hij sommige goederen „in pago Hamulande in comitatu Wigmanni nec non et in Batue, in comitatu Ansfridi" aan de abdij van Werden heeft geschonken. Daarop begint de optelling dier goederen, eerst *in pago Felua*, vervolgens *in pago Flehite*, daarop *in Batue* en eindelijk *in Friesland*. Wil men nu Hameland alleen tot het latere graafschap Zutphen beperken, dan heeft de schrijver van het stuk, dat te *Hlara*, waarschijnlijk Laer bij Renen, werd opgemaakt, niet geweten, wat Hameland was, want *geene enkele plaats* in de graafschap Zutphen komt in de oorkonde voor; hij heeft gezegd, dat die goederen lagen in het graafschap van Wichman, en dat was eene openbare onwaarheid, want Wichman had daar niets te zeggen. Wij vragen het, laat zich zulk eene grove, ja onvergeeflijke dwaling, in een zoo gewigtig stuk, dat overigens met de meeste naauwkeurigheid is opgemaakt en tot in de kleinste bijzonderheden afdaalt, met eenige mogelijkheid denken? Neemt men daarentegen aan, dat *Felua* en *Flehite* beiden onderdeelen van het groote landschap Hameland zijn, dan is alles in orde en het stuk behoeft niet verdacht te worden. — Maar Altfridus noemt den IJssel de grens der Saksen en Franken? Indien dit de eenige zwarigheid is, kan zij gemakkelijk worden opgelost. Altfridus stierf in 849, hij schreef misschien omstreeks 820, in elk geval korten tijd na den dood van Karel den Groote; zijne woorden zien kennelijk op den politieken toestand van zijnen tijd. De Veluwsche Anglen, door den aftogt hunner stamgenooten verzwakt en met Friezen vermengd, waren reeds voor langen tijd, misschien reeds sedert 692, zeker sinds 719 (DE GEER, *De strijd der Friezen en Franken*, in de *Berigten van het Historische genootschap te Utrecht*, deel III.

stuk 1) aan het Frankische Rijk onderworpen en konden als Franken worden beschouwd; de Saksen, tegen welke de keizer oorlog had gevoerd, de afgodische Saksen voor welke Lebuinus had gepredikt, waren eerst aan de boorden van den IJssel aan te treffen. Van dezen sprak Altfridus, hij schreef geene ethnographie en zweeg dus van den Saksischen oorsprong der Veluwers. — Nog meer; de schrijver, die Hameland alleen tot de graafschap Zutphen wil beperken, vindt zich daardoor genoodzaakt, de gouw Isloi, waarin *Wichmond* in 795, *Ocanni* (volgens onze gissing Oeken) in 797—799, *Spana*, misschien Spaansweerd, misschien Spankeren, tusschen 1053–1071 voorkomen, te ontkennen en dit Isloi tot eene bloote aardrijkskundige benaming te maken, als of men daarmede had willen aanwijzen het land aan den IJssel. Maar als er uitdrukkelijk melding wordt gemaakt van een graafschap Islegouwe in het tegenwoordige Salland, houdt v. d. b. dat wel degelijk voor den naam van een gouw. Onzes inziens bestaat er geen het minste bezwaar, om ook *Isloi*, en wel als *Isloi superior*, als eene gouw van Hameland aan te nemen, en ook *Salon*, of *Islegouwe*, of *Isloi inferior*, daaronder te begrijpen, welke beide gouwen dan door het land van Deventer, dat wij met den schrijver voor de hoofdplaats van Hameland houden, van elkander worden gescheiden. Wanneer het toch ontegenzeggelijk is en door den schrijver trouwens ook niet wordt weêrsproken, dat sommige plaatsen genoemd worden als tegelijk liggende in Hameland en in Leomerike (de Lijmers), en wanneer de schrijver daaruit, bladz. 188, de juiste gevolgtrekking maakt, dat Leomerike een *pagus minor*, een ondergouw van Hameland was, waarom die stelling dan ook niet op de overige onderdeelen van Hameland toegepast? Dan behoeft men niet tot de al te stoute gissing zijne toevlugt te nemen, dat de opstellers der oorkonden eigenlijk niet geweten hebben, in welke gouwen de door hen genoemde plaatsen lagen; eene gissing, die alles op losse schroeven stelt. En dezelfde gissing waagt de schrijver nogmaals ook voor het

charter van 891 of 892 bij BONDAM, I. N°. 41. In den pagus Hamelande worden daar genoemd *Angrina*, *Waganlose*, *Doronburc*, *Lefna*, *en Pheleppe*. BONDAM, die ook de Veluwe ongaarne onder Hameland brengt, gist Angerlo, Dorenvest bij Didam en Lievelde onder Lichtenvoorde. Wij zouden liever daarvoor nemen Angeren onder Gorssel, Wageningen, Dorenweerd en Velp. *Lefna* is ons onbekend. Men zal zeggen: al te maal hypothesen! en wij geven dat toe, maar toch altijd nog minder stout, dan te gissen dat alles op eene vergissing steunt. Eindelijk ook over het charter bij BONDAM, II. N°. 11, waar de pagus *Fladate* of *Flehile* tot Saksen wordt gerekend, maakt de schrijver dezelfde gissing. Wij vragen, waar moet dat heen? Als dat waar is voor drie oorkonden, waarom dan niet voor vijftig, waarom dan niet voor allen? En ware het dan niet beter, maar te erkennen, dat wij eigenlijk niets met zekerheid kunnen zeggen omtrent het Frankische tijdvak? Naar onze wijze van beschouwing is Hameland een groot uitgestrekt land, vele gouwen bevattende, met gouwgraven aan het hoofd, terwijl over hen allen een graaf stond, die waarschijnlijk markgraaf of hertog zoude zijn geworden, ware het groote geslacht, van hetwelk twee leden ook het hertoglijk bewind in Friesland voerden, niet reeds met Wichman II vóór 983 in den mannelijken stam uitgestorven. Daarom wordt dan ook Hameland als een uitgestrekt land bij de rijksverdeeling van 839 uitdrukkelijk aan Lotharius toegekend. Ware het eene eenvoudige gouw, de graafschap Zutphen b. v., dan was het reeds begrepen onder de woorden »Regnum Saxoniae cum marchis suis"; men gevoelde echter de noodzakelijkheid, te bepalen, aan wien dit groote, van Saksen afgezonderde, gebied zoude behooren. In dit gevoelen staan wij niet alleen. Wij hebben het genoegen, den heer VAN DOORNINCK, in zijne *Commentatio de terminis Frisiae*, pag. 32, en de schrijvers van onderscheidene stukken in den *Overijsselschen Almanak* onder onze bondgenooten te tellen. Na al het bovenstaande zal men wel willen gelooven, dat wij ook

in den strijd tusschen RACER en BONDAM, over de uitgestrektheid van een graafschap in 1046 aan den bisschop van Utrecht geschonken, de partij van den eersten zijn toegedaan. Doch wij hebben reeds genoeg over dit onderwerp gezegd, misschien reeds te veel.

Huitingo. Met V. D. B. gelooven wij, dat hier bedoeld is de gouw Huetigo in Saksen, niet ver van de Wezer en grenzende aan Auga (de gouw waarin Corvey lag). Daarin vindt men *Bracola*, waarschijnlijk Brakel, thans nog eene stad van dien naam bij Drieburg. Indien die gouw zich zóó ver uitstrekte, wat ons onbekend is, dan zoude men bij *Hrodna* en *Thule* aan Rüden en Thülen in de omstreken van Brilon kunnen denken. In elk geval is de gouw niet in ons vaderland te zoeken.

Als aanhangsel van het werk vinden wij: 1.) eene chronologische opgaaf der landschappen, wateren en plaatsen, voor het eerste in de 12de—14de eeuw vermeld, met den ouden naam. 2.) De drie merkwaardigste oorkonden voor de middel-Nederlandsche Geographie: een uittreksel uit de *Traditiones Fuldenses*, de *Commemoratio de rebus sancti Martini*, uit het *liber catenatus* afgeschreven, en een uittreksel uit de *Traditiones Corbeienses*. Te regt schenkt de schrijver ook aan dit laatste stuk geloof. De bedenkingen tegen de geloofwaardigheid der Corveische stukken geopperd, treffen toch hoofdzakelijk het *Chronicon Corbeiense*, maar niet de *Traditiones* noch het *Registrum Sarachonis*. Men zie WIGAND, *die Corveyschen Geschichtsquellen*, § 7. Bij *Upplun* denkt de schrijver aan Stadloon. Wij zouden liever aan Kleef of aan het Monferland bij Elten denken. Onder *urbs*, gelijk Upplun wordt genoemd, behoeft men toch bij de oudste kronijkschrijvers niet altijd aan eene *stad* te denken; meermalen is het niet anders dan een *kasteel*. De gissing van den schrijver over de identiteit van Godschalk, graaf van Zutphen, en Godschalk graaf van Twenthe, is zeer vernuftig; een naauwkeurig onderzoek van de geslachtlijst der graven van Goor, die de graven van Twenthe hebben vervangen, zoude die kunnen ophelderen; op het oogenblik echter ontbreekt het ons daartoe aan plaats en gelegenheid.

De derde bijlage bevat eene verklaring van duistere uitgangen van Nederlandsche plaatsnamen. Op dit veld wagen wij het zelfs in de verte niet, ons met den schrijver te meten, en bepalen wij ons dus tot een paar gissingen, die wij gaarne voor betere ruilen. Kan *haar* ook heide zijn? Haarrook heet niet alleen in Gelderland, maar tot diep in Duitschland, de onaangename damp, die door het afbranden van de heide in Drenthe en Oostfriesland ontstaat. *Ooi* staat misschien in verband met het Deensche *oe* en zoude dan *eiland* beteekenen. Men vindt het aan de oevers der rivieren, waar weerden zijn. — Eene lijst der Nederlandsche hertogen en graven, in het werk vermeld, en een uitvoerig register voltooijen het boek, dat met eene zeer goede kaart voorzien is. Men vergelijke die kaart met de kaarten bij WAGENAAR en BILDERDIJK, ja zelfs met die bij AREND, en men zal zien, met hoe veel meer zekerheid V. D. B. optreedt.

Hiermede nemen wij afscheid van dit gewigtig werk. Hebben wij ons somtijds gedrongen gevoeld, om de stellingen van den schrijver tegen te spreken, het heeft geenszins gestrekt om onze ingenomenheid met zijn arbeid te verminderen; integendeel, zij is er slechts door vermeerderd. Wanneer in het een of ander romantisch-geschiedkundig verhaal de grofste fouten tegen geschiedenis worden begaan, kan men die zeer gerust onwederlegd laten; maar de geringste dwaling van den schrijver van dit Handboek moet wederlegd worden, of zij verkrijgt een gezag bij het nageslacht, dat naderhand niet meer beperkt kan worden. Of nu hier de waarheid aan onze zijde, of aan die van den schrijver is, mogen onpartijdige lezers beoordeelen; maar zelfs al wierden, wat wij niet durven hopen, al onze beschouwingen voor waar aangenomen, dan zoude nog de waarde van het Handboek daardoor niet worden verminderd; het zoude blijven bestaan als een schoon gedenkteeken van geleerdheid, scherpzinnigheid en vlijt.

R. W. TADAMA.

8.) *Geschiedenis van het gevestigde Christendom en van de Christelijke Kerk in Nederland, gedurende de middeleeuwen, door* HERM. JOH. ROIJAARDS, *Doctor en Hoogleeraar der godgeleerdheid te Utrecht. Tweede deel.* Te Utrecht bij C. van der Post Jr.. 1853. Gr. Oct. x en 524 bladz.

Met klimmende belangstelling ontvangen wij uit handen van den hoogleeraar ROIJAARDS de voortzetting van zijnen veelomvattenden en moeitevollen arbeid. De voorstelling der verschijnselen, welke uit het hier te lande gevestigde Christendom eene christelijke kerk, of een genootschap der Christenen, hierarchisch geregeld en geordend, deden verrijzen, was tot aan de veertiende eeuw afgehandeld. Nu geldt het de daarop volgende tijden, of de afteekening van den toestand, waarin de kiem ligt van het tegenwoordig zedelijk leven onzer vaderlandsche christenbevolking. Het is de overgang tot den hoogeren en rijperen toestand in de christelijke kerk, in de zestiende eeuw in volle kracht. Belangwekkend tijdvak, zegt de schr. onzer geschiedenis! Hoedanig was, te midden der ontwakende en geregelde *burger*-maatschappij, te midden dus van Holland en Zeeland, van Gelre, Friesland en het wereldlijke Sticht, de *christen*-maatschappij gevestigd? In welke betrekking stonden hier de kerkelijke instellingen tot die burgermaatschappij, tot die staten, tot het overige Europa, en vooral tot de Latijnsche kerk en hare hierarchie? Hoe waren zij inwendig geregeld? Welke waren hare lotgevallen? en welken invloed hebben zij uitgeoefend? Zich daartoe zullende verplaatsen in de drie groote afdeelingen der christenheid — de geestelijkheid, de leeken en de kloosterlingen, — wijdt de schr. dit deel aan een drieledig onderzoek. Hij volgt de geschiedenis van het *bisdom* en het *kathedraalkapittel*, — van de *kerk* en het *bisdom*, — en van de *monnikenorden*, tot aan den afloop der middeleeuwen. Waar de Hervorming begint, staat de grens van zijn onderzoek.

Het vierde boek, waarmede dit deel begint, geeft de geschiedenis van het Utrechtsche *bisdom* van het begin der 14e eeuw tot op 1528, en wel: onder Henegouwsch-Hollandschen invloed, 1300 tot 1340, — onder de heerschappij van Avignon en in den strijd met het kathedraal kapittel, 1340 tot 1377, — onder den kapittelstrijd te Utrecht en Arnold van Hoorn, 1371 tot 1378, — gedurende de scheuring der Roomsche kerk, 1378 tot 1423, — gedurende de scheuring en de verdeeldheid in het bisdom zelf, 1423 tot 1457, — tijdens den laatsten, ras tanenden luister van het Utrechtsche bisdom, 1457 tot 1524, — bij de afscheiding van het wereldlijke en geestelijke gezag des bisschops, 1524 tot 1528, waarna nog, bij wijze van aanhangsel, als buiten de grens van het afgebakend tijdperk, een kort overzigt volgt van de laatste dagen van het Utrechtsche bisdom, 1528 tot 1581 (1580?)

Bij de opteekening van de lotgevallen van het bisdom laat de schr. de gevolgen opmerken van de vereeniging van het tijdelijke, of wereldlijke, gezag met het kerkelijke in denzelfden persoon; eene vereeniging, die den bisschop in gedurigen strijd bragt met de aristokratie en de demokratie in den staat; hem als souverein in allerlei twisten met naburige of andere staten wikkelde, en de heerschzucht van naburige vorsten bij elke vacature van den bisschopsstoel ontstak. Naar mate de bisschoppelijke waardigheid in de oogen van naburige vorsten luisterrijker uitblonk, wijl zij met wereldlijke magt verbonden was, des te meer werd de begeerte naar haar bezit eene vruchtbare bron van allerlei misbruiken en hoogst onchristelijke handelingen, waaronder behooren geldafpersingen, nu eens van naburige vorsten, dan weder, en wel niet het allerminst, van het pauselijk hof zelf (bl. 24) door de invoering van reservatie-, commenden- en dispensatie-regten. Naar het onwraakbaar getuigenis van de vroomste mannen van dien tijd, werd de hierarchie in de 14e eeuw beheerscht door *geld;* en ook in de Utrechtsche kerk werd het daarmede mogelijk, om eenen

geheel ongeschikten en nietigen Jan van Diest tot de bisschoppelijke betrekking te verheffen. Bij hem toch stond de geestelijke zorg geheel op den achtergrond, daar hij eeniglijk optrad als vorst en heer. Zijn opvolger Jan van Arkel, hoe dan ook op den zetel gestegen, was, desniettemin, een der voortreffelijkste Utrechtsche bisschoppen, die de 14_e eeuw oplevert, al is zijn 22jarige regeringstijd welligt de onrustigste in geheel onze middeleeuwsche geschiedenis. Alom ontstaan volkspartijen en scheuringen: in het Sticht de Lichtenbergers en Lokhorsten, in Holland de Hoekschen en Kabeljaauwschen, in Gelre de Hekerens en Bronkhorsten, in Friesland de Vetkoopers en Schieringers. Geen zijner voorgangers heeft zoo vele oorlogen gevoerd. Zijne geldmiddelen raken in groote wanorde. Ter afdoening zijner schulden begeeft hij zich in 1345 naar Grenoble, om, door eenvoudig en zonder hofhouding daar te leven, eene, ook toen, vurig begeerde staatsbezuiniging in de hand te werken! De uitlandigheid bevordert het ontstaan van vele onlusten, die op nieuw het bisdom met groote schulden bezwaren, den bisschop in nieuwe bekommeringen dompelen, en hem, hoe welgezind ook, in zijne geestelijke zorgen aanmerkelijk belemmeren.

Niet minder treurig is de toestand in 1371—1378, ten gevolge van den kapittelstrijd, toen het magtige domkapittel Zweder van Uterloo tot bisschop, en de overige geestelijkheid Arnold van Hoorn had verkoren; en ten gevolge mede van de geldelijke afpersingen, door Rome, onder den naam van reservatiën, annaten, commenden en dispensatiën, ingevoerd.

De scheuring, in de Roomsche kerk voorgevallen (1378—1423), had ook hare gewigtige gevolgen voor de Utrechtsche kerk. De geestelijkheid van deze laatste hield de zijde der Duitsche kerk, en ontving uit haar op den Utrechtschen zetel mannen van beleid en kracht. Als zoodanigen staan bekend Floris van Wevelinkhoven en Fredrik van Blankenheim, beiden in strijd met hunne tegenbisschoppen, beiden in den onrust der tijden dee-

lende, doch ook beiden getuigen van het ontkiemen van edele beginselen, die zij met kracht bevorderen. Het was onder het bewind des eersten, dat mannen als Geert Groete, Floris Radewijn, Gerard Zerbolt en Thomas à Kempis (aan wien de hoogleeraar de vervaardiging (?) toeschrijft van het boekje *over de navolging Christi*) den dageraad van een gezuiverd kerkelijk leven voorbereidden.

Na hun overlijden ontwaart men een toestand van scheuring en verdeeldheid in het Utrechtsche bisdom (1423—1457), die het begin van de hierarchische oplossing dier kerk aankondigt. Uit de staatkundige twisten tusschen de Lichtenbergers en de Lokhorsten ontstaat bij vernieuwing gedurige inwendige tweespalt. Ook Rome opent den strijd met de Utrechtsche geestelijkheid. Zweder van Kuilenburg, door het kapittel terug gedrongen, wordt door den paus Martinus V tot bisschop benoemd; hij legt een interdict op zijne weerstrevers, doch te vergeefs. Zijn tegenstander, Rudolf van Diepholt, wordt eindelijk ook door des pausen opvolger Eugenius erkend, de ban opgeheven, maar zijn gezag door tegenwerking van velerlei aard bestreden. Slechts in de vier laatste jaren van zijn een en dertig jarig bestier heeft hij een rustig kerkelijk bezit van zijn bisdom. De zware beden, die uit den gevoerden krijg tegen zijne tegenstanders, tot dekking der kosten, noodwendig voortvloeijen, worden door de geestelijkheid geweigerd. Zij trekt het volk aan hare zijde. Het democratisch element begint zich meer te openbaren. Utrechts burgeren bedingen vrijheden en keuren. Het strijden voor en tegen de kerkelijke magt wordt gewoonte en eindelijk behoefte. Gelijk de geest van kerkelijke vrijheid zich allengs ontwikkelde, als gevolg der ontwakende burgerlijke vrijheid, zoo belemmerde deze telkens en ondermijnde zij ten laatste het bisschoppelijk gezag.

De laatste stralen van roem en luister (1457—1524) verlichten het Utrechtsche bisdom onder David van Bourgondië, een door den paus, tegen den wil der kanunni-

ken, opgedrongen, maar toch, in vele opzigten, voortreffelijken bisschop, door verlichte denkwijze en godsdienstigen ijver bij velen, met name bij Erasmus, in hooge achting. Met Davids natuurlijken broeder, Filips van Bourgondië, mede een bevorderaar van kunstzin en geleerdheid, eindigt dit tijdperk. In het volgende, 1524—1528, wijkt de kerk voor den staat. Gelre en de keizer strijden om het Sticht. Karel V verwint Utrecht. De kapittelen en de paus bukken even zeer voor zijn' invloed. De bisschop doet afstand van de wereldlijke magt. Paus Clemens VII keurt dien afstand kerkelijk goed bij eene bulle, waarbij bepaald wordt, dat voortaan bij vacature van den bisschopsstoel geen ander bisschop zal worden verkoren, dan dien Karel »zal goed vinden op te geven, voor te stellen en te benoemen, en dat niemand tot deken over een der vijf kerken zal worden aangesteld, dan die den keizer aangenaam is;" verklarende de paus, op de ongenade van den almagtigen God en van zijne apostelen Petrus en Paulus, elke verkiezing van een' bisschop, zonder voorafgaande benoeming van keizer Karel, — of van dekens, zonder zijn welbehagen, krachteloos en van geene waarde. Nederland was hierin, naar des schrijvers oordeel, slechts de voorbode der toekomst voor de kerk. Duitschland trad aan het einde der 18e en in het begin der 19e eeuw in de voetstappen van Nederland. Hij voorspelt het aanbreken van een tijdperk, waarin ook de paus van Rome, even als zijne bisschoppen, zijn wereldlijken schepter zal nederleggen. Volgens hem, zal toch de opheffing van het tijdelijk gezag der roomsche pausen die van het wereldlijke gezag door de bisschoppen moeten volgen!

Een kort aanhangsel, beschrijvende de laatste dagen van het Utrechtsche bisdom na de secularisatie (1528—1581), besluit dit vierde boek.

Het vijfde draagt de geschiedenis van de kerk zelve in het bisdom voor. Daartoe leert de schr. ons de beteekenis en de strekking kennen der kerkelijke waardigheden, door de bisschoppen verleend met oogmerk, om hen in de priesterlijke functiën bij te staan; want hoe

meer hun wereldlijk gebied in omvang en werkzaamheid toeneemt, hoe minder zij zich met het geestelijke kunnen inlaten. Wij zien alzoo hier vóór ons verschijnen wijbisschoppen, vikarissen-generaal van 't kapittel, onderscheiden van de vikarissen-generaal van den bisschop, aartsdiakenen, dekens en pastoors, met de middelen ter oefening hunner verschillende ambten, als kapellen, parochie-, klooster- en kappittel-kerken, de kapittelen zelve, de altaren, vikarijen en reliquiën, bij welke gelegenheid van den strijd wordt gewaagd der kapittelen tegen over den bisschop en van den invloed hunner geld-aristokratie.

Zoo de voorstelling van de lotgevallen der christelijke kerk, gelijk zij zich hier te lande in de geestelijkheid openbaarde, tot belangrijke uitkomsten ter waardering van het zedelijk leven dier tijden leidde; de wereld der leeken, waarin het zesde boek ons heen voert, is niet minder onze aandacht waardig De rigting der leeken is tweeërlei: òf zij leven te midden der maatschappij, in verschillende standen en rangen, als onderdanen der kerk; òf zij vormen eene afzonderlijke maatschappij in de christenkerk, eene soort van middenstaat, de monniken, namelijk. Om die te doen kennen, verwijlt de schr. bij den toestand en den bloei van het kloosterwezen in Nederland in de 14ᵉ tot aan de 16ᵉ eeuw. In de 16ₑ eeuw ziet men achtereen volgende verschijnen de Bedelmonniken, de Franciskanen, de Dominikanen, de geestelijke ridders, zooals de Tempeliers, de Johanniters, de Duitsche ridders en de Karthuizers, de strengste en daardoor bij de meest naauwgezette Christenen van dien tijd in groote achting.

Met het zevende boek laat de schr. ons, in de 15ᵉ en 16ᵉ eeuw, getuigen worden van het ontwaken van hoogere behoefte. Men trachtte naar zedelijke hervorming ook in de kloosterwereld. Dit was het streven onder anderen van Geert Groote, en van de broeders des gemeenen levens. Uit hen ontstaat de vereeniging van Windesheimsche kanunniken: hunne opkomst, uitbreiding, invloed en verval worden in bijzonderheden uit één

gezet, en daarbij de invloed aangeduid, dien zij op het kanunnik-wezen in Nederland, en op den tijdgeest oefenen. Voorts komen hier de Benedictijnen in aanmerking, met hunne abdij te Rijnsburg; de Cisterciensers, met het klooster Aduard (*), en de kolonien van Klaarkamp; de Observanten, hervormers der Minderbroeders; de predikheeren met hunnen hervormer Conrad te Utrecht (1399), en het invloedrijke klooster dier orde te Rotterdam; de Karmeliters, eene oostersche plant in Nederland nimmer inheemsch, als door fantasierijken bespiegelenden geest voor den praktischen geest onzer landgenooten min berekend: de Kruisbroeders, vertegenwoordigers van een verouderd beginsel, als ijveraars voor de nu afgeleefde kruistogten; de Cellebroeders, eindelijk, eene geheel praktische orde, wier leden aan de verpleging van kranken, lijdenden en stervenden zich toewijdden.

Op de monniken-orden volgen de Nederlandsche nonnen. Aan de ontwikkeling van hare geschiedenis is het achtste boek gewijd. Ook met dezelfde naauwkeurigheid en wijsgeerigen blik stelt de schr. ons de vrouwenkloosters in hare speculatief-ascetische en in hare praktische werkzaamheid voor. Aan de eerste herkent men de Karthuizer nonnen, de Ridderzusters, de Karmelitijnen, de Brigittijnen en de Dominikaner nonnen, of Predikaressen. De oorzaak van den overvloed van andere vrouwenkloosters, zoo als van de Franciskaner tertiarissen, de Klarissen en Cellezusters, wordt gevonden in zekere epidemische drift tot het monnikenleven in de 15e eeuw, gepaard met behoefte aan praktische menschenliefde uit

---

(*) Als merkwaardige bijzonderheid, ten aanzien der Cisterciensers mag gelden, dat in enkele hunner kloosterkerken het avondmaal werd uitgedeeld *sub utrâque specie.* Dit toch vind ik aangeteekend, als doorgaand gebruik in het klooster Lehnin (prov. Brandenburg). Zie M. W. HEFFTER, *Geschichte des Klosters Lehnin*, (1851.) In de recensie van dit werk in de *Götting. gelehrte Anz.* 1851 No. 80, wijst de verslaggever op het daarmede overeenstemmende getuigenis van den kardinaal Cajetan, „quod in ordine Cisterciensi alicubi communio fieri legitur sub utrâque specie:" welk getuigenis voorkomt in MANRIQUE, *Annales Cisterciens*, t. I. p. 53.

godsdienstigen zin gesproten. Uit den strijd van dit beginsel met het bespiegelend ascetische ontstonden de Kanonessen van Windesheim, en ontleenden de Bagijnen haar vernieuwd leven. Van de merkwaardige inrigting der Bagijnhoven, de levensregelen der inwoneressen, en haar meer burgerlijk, dan kerkelijk karakter, hangt de schr. ten slotte een regt aanschouwelijk tafereel op, dat van grondige geleerdheid en van moeitevollen arbeid in het nasporen der bronnen getuigt. Eene naauwkeurige lijst der monniken- en nonnenkloosters in het bisdom van Utrecht besluit dit deel. Op die lijst worden alleen, naar ik meen, gemist twee monniken kloosters, een van de Dominikanen en een van de Augustijnen, beiden te Dordrecht in 1275 en 1309 gesticht; terwijl het kruisbroeders klooster, aan Workum in Friesland (bl 394 en 510) toegeschreven, te Woudrichem in Zuid-Holland te huis behoort. (Zie V. R., *Oudh. van Zuid-Holland*, bl. 310.)

Misschien zal de schr. in een volgend deel aanleiding vinden, om van de plakkaten te gewagen, door de hertogen Arnold en Adolf in Gelderland, door Filips den Goede in Holland en door sommige steden uitgevaardigd tegen de vermeerdering of uitbreiding der kloosters, alsmede tegen hun handelsbedrijf, waarbij tevens ter sprake kan komen het, tot dus ver voor mij onverklaarbaar, bevel, dat in 1523 in Holland den geestelijken of kloosterlingen verbood, om uit deze landen naar Frankrijk, of van daar herwaarts te gaan, onder bedreiging van (NB) in een zak gestoken en verdronken te zullen worden! (Zie het plakkaat aangehaald bij WAGENAAR, *Vaderl. Hist.*, deel IV. bl. 446.)

Het volgende deel zal de voorstelling bevatten van de leer, de eerdienst, de kerkelijke tucht enz., aan de Nederlandsche kerk eigen. De schr. behoude lust en krachten tot het voortzetten van zijn klassiek werk.

Rotterdam, G. H. M. DELPRAT.
November 1853.

9.) *Historische Atlas van Noord-Nederland, van de XVI. eeuw tot op heden, door* Mr. G. MEES AZN., *vroeger hoogleeraar te Deventer; thans regter in de Arrond. Regtbank te Rotterdam* enz. *Derde en vierde aflevering.* Te Rotterdam, bij Van der Meer en Verbruggen. 1852 en 1853. Groot fol. 32 en 36 bladz. en twee kaarten.

Bij de aankondiging der beide eerste afleveringen van dezen Atlas (*) hebben wij het plan medegedeeld, hetwelk de schrijver meende daarbij te moeten volgen. De eerste kaart naar tijdsorde zou Noord-Nederland in 1530, de tweede Noord-Nederland in 1560 voorstellen. Het zijn deze beide, welke ons in de jongst verschenen afleveringen geschonken worden.

Zeer juist heeft de schr. zijn aanvangspunt van 1530 genomen: wij erkennen dit, wanneer wij, onder zijne voorlichting, zoowel op den natuurlijken, als op den politieken toestand des vaderlands in dat jaar acht slaan.

Het jaar 1530 behoort nog wel tot het tijdperk, waaruit geene kaarten tot ons zijn gekomen, zoodat de onzamenhangende en vaak tegenstrijdige verhalen ten hoogste het ontwerpen van eene flaauwe en onzekere schets van de gedaante des lands toelaten. Maar toch valt datzelfde jaar bijna aan het einde van dat duistere tijdperk; de fakkel der geschiedenis begint een meer helder licht te verspreiden, en door vergelijking en oordeelkundig gebruik der berigten van vroegere en latere schrijvers laat zich, voor het eerst — zoo al niet eene geheel zekere — dan toch eene aan de waarheid nabijkomende voorstelling opmaken. De heer MEES' heeft die verspreide berigten met zorg opgezameld, en, terwijl hij aantoont, welk gebruik hij daarvan heeft gemaakt, wijst hij ons tegelijk als met den vinger aan, hoe de gedaante des lands geworden was zoo als zich die toen voordeed, en in hoe ver het hedendaagsche voorkomen daar van onderscheiden is.

(*) Zie deel VIII. *Aank. en Berigten*, bl. 91—96.

Ons bestek gedoogt niet, den geleerden schr. hierbij op den voet te volgen, en wanneer wij, hetgeen door hem in bijzonderheden vermeld wordt, enkel teruggaven in algemeene trekken, dan zouden wij vreezen onzen lezers een te flaauw denkbeeld te geven van al het wetenswaardige, dat op de kaart aangewezen en in den toelichtenden tekst verklaard wordt. Dit toch mogen wij niet onopgemerkt laten, dat de heer M., uit de omstandigheid, dat de zeeweringen, onder den naam van Hondsbosch bekend, reeds in 1413 bestonden, tot het besluit komt, dat ons westerstrand op verre na zoo aanmerkelijk niet is afgenomen, als men tot hiertoe gemeend heeft uit onderscheiden berigten te moeten opmaken. Het is te hopen, dat hij zich later zal opgewekt vinden, om dit gevoelen opzettelijk nader te ontwikkelen.

Geeft men acht op den politieken toestand van ons vaderland, ook dàn moet men erkennen, dat het jaar 1530 als aanvangspunt der kaartenreeks juist gekozen is. — Het was een »tijdperk van overgang" zegt de schr., »waarin een grootsche, doch ongedachte en onverwachte toekomst werd voorbereid. Want, zie, geen vijftig jaren meer, en het gebouw, zoo kunstig en volhardend door den wil eens magtigen gebieders opgetrokken om er zich en zijn nageslacht te herbergen; het wordt door de bewoners met geschutpoorten en kanteelingen voorzien, de deuren worden gegrendeld en reeds de zoon van den bouwheer wordt er buiten gesloten." Hoe Karel V in staat was om dat gebouw op te trekken, wordt in de bijzonderheden aangetoond. De schr. toont, hoe het huis van Bourgondië groot geworden en zich, door huwelijken, door erfenis en verovering, ook over de Nederlanden heeft uitgebreid; hoe Karel V, langs zeldzame wendingen en wisselingen van het lot, erfgenaam geworden is dier rijke bezittingen, daarna van de Spaansche kroon, en ten laatste, na het overlijden van Maximiliaan, optrad als hoofd van het magtige Habsburgsche huis en de Duitsch-keizerlijke waardigheid verkreeg. De schr. voert ons vervolgens, wel beknopt,

maar met duidelijke aanwijzing van de beslissende punten, door het veld der geschiedenis van Friesland, van het Over- en Nedersticht van Utrecht, van Groningen en van Gelderland, om aan te toonen, hoe ook deze gewesten, het een na het ander, voor de magt van Oostenrijk hebben moeten zwichten en Karel V met geduld en beleid, maar ook met kracht en doorzettenden wil, zijn doel heeft bereikt, om al de Nederlanden aan zijnen schepter te onderwerpen. Een drietal gewigtige opmerkingen, hier door den schr. ingelascht, schoon misschien niet nieuw, trokken toch bijzonder onze aandacht. — De eerste is deze, dat Utrecht door den keizer, niet als graaf van Holland alleen, maar tevens als hertog van Braband, in bezit werd genomen, zoodat Holland geenszins met het Nedersticht werd vergroot, en de toezegging, door Karel gedaan, dat die gewesten nimmer gescheiden zouden worden, alleen zóó te verstaan is, dat zij, als afzonderlijke gewesten, met afzonderlijke statenvergadering en afzonderlijke regtsbedeeling blijvende bestaan, alleen onder éénen souverein zouden vereenigd zijn. — De tweede opmerking betreft Drenthe, hetwelk, in 1536 door den hertog van Gelder aan Karel V afgestaan zijnde, nogtans nimmer als afzonderlijk landschap onder de titels van Karel V of van zijnen zoon Filips voorkomt. De schr. meent nogtans, dat, bij het mislukken der pogingen van beide genoemde vorsten, om Overijssel en Drenthe als één enkel landschap te beschouwen, deze veilig als afgezonderde heerlijkheden aan te merken zijn en op de kaarten ten onregte als vereenigd voorgesteld worden. — De derde opmerking geven wij, bij verkorting, nagenoeg met des schrijvers eigen woorden. Na de verovering van Gelderland in 1543 waren al de noordelijke Nederlanden onder éénen heer vereenigd. Men noeme dit slavernij, jammere over verlies der aloude vrijheid, brandmerke Karel V, als die om zijner eerzucht te voldoen door list en geweld de zelfstandigheid der vorsten en heeren deed verloren gaan; de slotsom is verademing, voorspoed en geluk voor de

veroverde landen. Na het woeden van bloedige veeten, reiken de landzaten elkander de broederhand. Voor gestremd handelsverkeer, voor brand, brandschatting en plundering van steden en dorpen, van kerken en kloosters, treden veiligheid van bezittingen, orde, vrede en rust in de plaats. De eeuwen heugende partijschappen, waarmede Friezen en Groningers, Stichtschen, Hollanders en Gelderschen eigen ingewanden verscheurden en eigen krachten uitputteden, hadden een einde genomen, en de tweedragt, die de poorten geopend had gehouden voor elk die moeds had om daar binnen te treden, was voor goed geweken.

Wat in den tekst toegelicht wordt, is op de kaart aanschouwelijk voorgesteld. Groningen, Drenthe en Gelderland, die eerst na 1530 voor Karel V bukten, zijn daarom niet met kleuren gedekt. De onafhankelijke of onder vreemde vorsten staande heerlijkheden zijn, voor zoo ver zulks geschieden kon, in haren omvang en uitgestrektheid aangewezen. Zoo is Dreischor van Zeeland afgezonderd, Ameland niet met de Friesche kleur gedekt, Kuik, Ravestein, Bokhoven, de Lijmers enz. niet onder de belende provinciën gebragt. Waarom op die wijs niet met meerdere, bij voorb. met het vrij aanzienlijk graafschap Culenburg, geschied is, is ons niet regt duidelijk. — Op een bijgevoegd kaartje (*carton*) wordt het gansche gebied van het huis van Habsburg in 't midden der 16e eeuw voorgesteld, en op een ander de zuidelijk-Nederlandsche gewesten, waarop weder het bisdom Luik en de graafschappen Loon en Hoorn, als nog niet regtens aan Karel V onderworpen, ongekleurd zijn gelaten.

Met een kort overzigt van den regeringsvorm der Nederlanden onder Karel V, eene verklaring van hunne betrekking op het Duitsche rijk en eene, ook op de kaart aangewezene, vermelding van het deelgenootschap der Nederlandsche steden in het verbond der Hanse, wordt de toelichtende beschrijving, in deze aflevering, besloten.

Wij gaan over tot de beschouwing der *vierde aflevering*, waarin de *tweede kaart* wordt gegeven. Dat de schrijver

voor deze geen geschikter onderwerp had kunnen kiezen dan de toestand des lands in het jaar 1660, zullen wij, bij het inzien zijner toelichtende beschrijving, weder gereedelijk erkennen.

De Noord-nederlandsche gewesten waren nu politiek vereenigd. Hunne grenslinie was dezelfde gebleven, en ook in de gedaante des lands was slechts geringe verandering gekomen, wanneer men Zeeland daarvan uitzondert, waar twee eilanden (Noord-Beveland en Filipsland) door den vloed van 1532 onder het water bedolven, Wolfertsdijk aanmerkelijk afgenomen en bijna de helft van Zuid-Beveland verdronken was. Maar wat aan dit tijdstip een bijzonder belang bijzet en de keus daarvan tot het onderwerp eener afzonderlijke kaart bepaalde, is de tot stand gekomen kerkelijke verdeeling, de stichting van nieuwe bisdommen op Nederlandschen grond.

Toen Filips II, met de heerschappij dezer landen, het ongeschonden bewaren van de oude godsdienst als erfenis van zijnen doorluchtigen vader aanvaardde, was in geheel Nederland geen aartsbisschoppelijke stoel. Op een neven-kaartje of *carton* wordt het aanschouwelijk voorgesteld, dat geheel Noord-Nederland onder den aartsbisschop van Keulen stond, het westen van Zuid-Nederland onder dien van Reims en een gedeelte van Luccemburg onder dien van Trier. Tot de Keulsche diocese nu, waar de aartsbisschop zelf bisschop was, behoorde het land tusschen Maas en Waal met Nijmegen; onder den bisschop van Munster, een zijner suffraganen, behoorde het grootste gedeelte van Groningerland en het zuidoostelijk deel van het graafschap Zutphen; Westwoldingerland stond onder den bisschop van Osnabrug, en in al de overige gedeelten van Noord-Nederland oefende de bisschop van Utrecht het geestelijk gebied. De schrijver doet, naar GACHARD, in zijn *Correspond. de Philippe II*, te regt opmerken, hoe deze plaatsing der aartsbisschoppelijke zetels buiten 's lands, gevoegd bij de uitgestrektheid der bisdommen zelve, tot vele en groote ongelegenheden aanleiding gaf, zoodat, wanneer men de

zaak uit het oogpunt van Karel V en Filips II beschouwt, er overvloedige redenen bestonden om de oprigting van nieuwe bisdommen door te zetten. Het besluit daartoe is dan ook van den koning zelven uitgegaan, en wel buiten weten van Granvelle, gelijk door den schr., met aanhaling van oorspronkelijke brieven, zoo door GACHARD, als door GROEN VAN PR. uitgegeven, duidelijk wordt aangetoond. Maar eer het tot uitvoering kon komen, waren groote moeijelijkheden te overwinnen, en wel vooral van de zijde van den pauselijken stoel. De bekende Franciscus Sonnius werd met het beleid der onderhandelingen belast en ontving den 8 Maart 1558 zijn berigtschrift als des konings afgezant aan den paus. Maar de onderhandelingen met den 83jarigen Paulus IV en zijne kardinalen waren uiterst omslagtig en gingen langzaam voort. De loop dier onderhandelingen wordt door den schr. uitvoerig medegedeeld, waartoe hij zich voornamelijk heeft bediend van de berigten van Sonnius zelven in zijne ten jare 1850 uitgegeven *Epistolae ad Viglium Zuichemum quas ex cod. autogr. ed.* P. F. X. DE RAM. Op gedurig herhaalden aandrang om spoed te maken volgden beloften; op die beloften telkens nieuw uitstel en nieuwe bezwaren; kerkfeesten, verzwakte gezondheid van den h. Vader, onlusten ter zake van 's pausen neven (*nepotes*) droegen daartoe bij. Eindelijk werd, eerst den 12 Mei 1559, door het consistorie van kardinalen tot de oprigting van nieuwe bisdommen, volgens het door Sonnius aangeboden en met kaarten opgehelderd ontwerp, besloten en het regt tot benoeming der prelaten aan den koning toegekend. Onoverkomelijk schenen nu nog de bezwaren, die overwonnen moesten worden, eer de bul door den paus geteekend werd, hetgeen toch op den 21 Julij plaats had De hoofdinhoud van dat stuk wordt door den schr. medegedeeld en inzonderheid vermeld die plaatsen, welke, van de bestaande diocesen afgenomen, tot zamenstelling der nieuwe moesten dienen. Kamerijk, Mechelen en Utrecht werden daarbij tot aartsbisschoppelijke zetels en de kerken dier steden

tot metropolitaan-kerken verheven. — De regeling van de grenzen der diocesen (bisdommen) en van hunne inkomsten bleef nog over. Het laatste leverde verreweg de meeste moeijelijkheden op. Gedurende de lang gerekte onderhandelingen hierover, overleed Paulus IV, en eerst in Maart en Augustus 1561 (niet 1560, zooals door bijna alle schrijvers, niet acht gevende dat in de pauselijke kanselarij den florentijnschen stijl gevolgd werd, wordt opgegeven) werden door zijn opvolger Pius IV de daartoe strekkende bullen uitgevaardigd. Naar deze bullen nu is, op de groote kaart de verdeeling van Noord Nederland, en op een afzonderlijk carton die van de zuidelijke gewesten, in diocesen, aangewezen. De aanwijzing dier verdeeling was met bijzondere moeijelijkheid vergezeld, omdat de dorpen, tot elke der diocesen behoorende, in die bullen, deels zonder orde opgenoemd worden, deels overgeslagen en niet genoemd zijn, deels ook zoo gebrekkig geschreven, dat de ware namen er naauwelijks in te herkennen zijn. Intusschen was dit de eenige bron, waaruit de schrijver hier kon putten, want de kaarten, welke Sonnius in handen had, zijn tot hiertoe niet terug gevonden en geen kaarten waren tot dusverre uitgegeven, waarop de kerkelijke verdeeling van 1660 met eenige juistheid te vinden is. — Bij elke plaats — dorp, zoo wel als stad — is ook, door teekens en cijfers, het getal kloosters aangewezen, voor zoo ver die in 1560 aanwezig waren.

Op het verhaal der gebeurtenissen, welke geleid hebben tot de verdeeling, die op de kaart voorgesteld is, laat de schr. nog volgen de geschiedenis van de plaatsing der prelaten op de nieuw gestichte bisschopszetels en van de lotgevallen dier zetels tot op den tijd der kerkhervorming. In de eerste plaats worden wij hier gewezen op den zeer aanmerkelijken tegenstand, dien het plan van de oprigting der nieuwe bisdommen bij de uitvoering ondervond. Het ondervond dien van de zijde der aartsbisschoppen, aan welke provinciën weggenomen werden; van de zijde der bisschoppen, wier diocesen

werden ingekort; vooral van de zijde der abdijen, wier vereeniging met de bisschoppelijke zetels was verordend en die daardoor inkomsten en regten verloren, terwijl hare politieke regten, gelijk bij voorb. te Middelburg, op den bisschop stonden over te gaan. Boven dat alles verspreidde de maatregel grooten schrik door het geheele land, omdat men dien strijdig achtte met de privilegiën en als gelijk staande met de invoering der gehate inquisitie. Naar den raad van Hopperus werd daarom van regeringswege met de uitvoering spoed gemaakt. Hoogst belangrijk is het, wat de schr. nu verder, deels uit zeldzame bronnen, mededeelt aangaande de benoeming der nieuwe kerkvoogden, en de omstandigheden onder welke zij bezit namen van hunnen zetel. De staten van Braband, waar de kern der oppositie was, wederstreefden het meest. Nadat nog in 1561 Frederik Schenck van Tautenburg van het Utrechtsche aartsbisdom bezit genomen had — de kapittels werden gelast, hem te verkiezen, en zij deden het onder protest — en in hetzelfde jaar ook Nicolaas van Nieuwelant te Haarlem en, na opruiming van velerlei moeijelijkheden, Nicolaas de Castro te Middelburg op den bisschopsstoel geplaatst was — kon Granvelle eerst in November 1562 Sonnius in het bezit stellen van den zetel te 's Hertogenbosch. Eerst onder het schrikbewind van Alva kon Johan Knijff te Deventer, Cunerus Petri te Leeuwarden en Aegidius de Monte te Deventer zijne intrede doen, terwijl, na langdurigen tegenstand, niet voor 1570 de geleerde Wilhelmus Lindanus te Roermonde gewijd kon worden. — De lotgevallen dier bisdommen in 't algemeen zijn in weinig woorden te vermelden: waar het Spaansche gezag viel, vielen zij mede. Toen Middelburg in Februarij 1574 aan Oranje werd overgegeven, was Nic. de Castro reeds overleden. Nic. van Nieuwelant stierf in behoeftige omstandigheden en in 1578 redde zich zijn opvolger ter naauwernood door de vlugt. In hetzelfde jaar werd Cunerus Petri door Rennenberg gevangen genomen, toen de godsdienstvrijheid te Leeuwarden zegepraalde. Te

Deventer deden de wapenen van Maurits in 1591 en te Groningen in 1594 den bisschoppelijken mijter wijken; de pogingen van Johan Knijff, om zich in het bezit te stellen van de abdij van Adewert, hadden op de standvastigheid der kloosterlingen schipbreuk geleden. Frederik Schenck zag de beelden in de bisschoppelijke stad onder zijne oogen verbreken, beleefde den val van drie zijner suffraganen en was er getuige van dat zijne domkerk aan de ketters werd afgestaan. Lindanus ijverde met kracht, zoo wel tegen de zedeloosheid van geestelijken en leeken, als tegen den voortgang der nieuwe leer; zijn bisdom hield stand, want Roermonde met het omgelegen land bleef in de magt van Spanje. Sonnius, de onvermoeide ijsbreker van den wederstand tegen de oprigting der bisdommen, had met geldsnood en gebrek te worstelen, omdat hem de inkomsten der abdij van Tongerloo en andere renten onthouden werden; in 1569, nadat die zwarigheid opgeruimd was, werd hij naar Antwerpen verplaatst; maar zijn laatste opvolger te 's Bosch zag in 1629 zijne hoofdstad door Frederik Henrik veroverd. »Ziedaar," zegt onze schr. »het lot van den Utrechtschen metropolitaan en van al zijne suffraganen. Want door Oranje bestuurd, rolde de zegekar van 't vrije geweten voorwaarts en verplette die reeds vermolmde stoelen; zelfs baande zij zich den weg in het zuiden en verbrak dien, waarop Sonnius, de groote ijveraar, had gezeten." (*)

En zoo wij nu nog noodig hadden, voor hen, die

(*) Om de gelijksoortigheid van het onderwerp vermelden wij hier het *Kort verhaal van de invoering der bisdommen in Nederland, in* 1559, *door* A. P. VAN GRONINGEN, *Pred. te Ridderkerk.* (Haarl. 1853.) Het is een verhaal der gebeurtenissen, geschreven met die ernst en bezadigdheid, welke den geschiedschrijver betaamt, en evenzeer opwekkende tot verdraagzaamheid, als tot waardering der voorregten ons door de vaderen nagelaten. Wat door den schrijver minder uitvoerig behandeld is dan door den heer MEES, bestaat vooral in die bijzonderheden, voor welke de laatste van de bovengenoemde briefwisseling van Sonnius met Viglius gebruik heeft gemaakt.

zich de moeite hebben gegeven om deze aankondiging te lezen, iets te zeggen tot opzettelijke aanbeveling van den arbeid van den heer MEES, wij zouden meenen, met de ontleding van den inhoud dezer beide afleveringen een overtollig werk verrigt te hebben.

I. A. N.

10.) *Werken van den Ommelander edelman* JOHAN RENGERS VAN TEN POST, *uitgegeven door* Mr. H. O. FEITH, *Archivarius der Provincie Groningen.* — Te Groningen, bij A. L. Scholtens. Deel I. en II. 1852. Deel III. 1853.

Nu de bovenstaande werken in hun geheel in het licht gegeven zijn, mag een beknopt verslag van dezelve, in dit tijdschrift, gewijd aan de geschiedenis onzes vaderlands, allezins gepast en gewenscht geacht worden, om hunnen inhoud meer algemeen bekend te maken, zoo als die verdient te zijn. Teregt mogt toch de uitgever, met de gewigtige getuigen, wier uitspraak hij in zijne voorrede bijbrengt, die werken zoo belangrijk achten voor de kennis der Nederlandsche geschiedenis, inzonderheid uit het laatst der zestiende eeuw — den veel bewogen tijd van de hervorming in kerk en staat beiden — dat zij daarom verdienden gedrukt te worden.

Zij bevatten zeer vele, anders onbekende, bijzonderheden en gebeurtenissen van dien tijd, niet alleen de stad en provincie Groningen betreffende, waarin de schrijver zelf een merkwaardig deel heeft genomen, maar ook de andere Nederlandsche gewesten of geheel ons vaderland. Buitendien vindt men er een aantal stukken, charters en oorkonden in, die zelden voorkomen.

Wat de schrijver alzoo heeft verzameld en zelf heeft bijgewoond, of van ooggetuigen vernomen, deelt hij trouw en eenvoudig mede, »*slecht vnd recht*", zoo als hij het zelf met de Friesche spreuk noemt en zegt in zijne voorrede, tot onderrigt vooral van zijne kinderen. Hij doet dit, wel is waar, niet zonder eenige partijdigheid jegens de stad

Groningen; ja, een hoofddoel schijnt er wel in zijn schrijven te liggen, om de grieven, welke de Ommelanden en hij ook in persoon met andere Ommelanders niet zonder reden tegen die stad meenden te hebben, te doen kennen, en hunne en zijne zaak te verdedigen. De aloude vrijheid van zijn vaderland, van die Friesche Ommelanden, en hunne onafhankelijkheid van die stad, ziet daar, wat hij met warmte en waardiglijk, al is het dan ook niet overal even gelukkig, tracht te betoogen. En van deze zijde eene stem te vernemen tegen die, welke wij meer gewoon zijn van de andere zijde te hooren, is van belang voor de onpartijdige beoordeeling en juiste beschouwing van hetgeen tusschen beiden daaromtrent is voorgevallen, hoedanige hieraan niet altijd heeft mogen te beurt vallen. Hij doet zich overigens kennen als een, niet alleen voornaam, maar ook regtschapen, kundig, zelfs voor dien tijd geleerd Ommelander edelman en regent, welke de zaak der vrijheid en hervorming zeer was toegedaan, zoodat hij, om haar, gevangenschap en ballingschap heeft moeten verduren.

De uitgaaf, die wij te danken hebben aan onzen Archivarius in deze provincie en aan de drukpers van den heer SCHOLTENS, die beiden reeds, door meer dergelijke zeldzame vruchten te leveren, zich verdienstelijk hebben gemaakt, is geschied naar het oorspronkelijk handschrift, hetwelk zich bevindt in het bezit van den heer Mr. J. RENGERS HORA SICCAMA *van Farmsum*, en dat daartoe vriendelijk door den bezitter is afgestaan, alsmede naar het afschrift door wijlen den Groningschen raadsheer A. BERTLING in 1787 vervaardigd en aan de akademie-bibliotheek te dezer stede vereerd, zijnde dit afschrift het eenige van het voornaamste werk des schrijvers, de *Kronijk* namelijk. De curatoren der hoogeschool hebben dat afschrift ook bereidwillig ten dienst des uitgevers, en zij zoo ook hem tot de uitgaaf in staat gesteld. Het oorspronkelijke afschrift is gemaakt door den zoon des schrijvers, EDZARD RENGERS. Het werk zelf is opgesteld door JOHAN RENGERS, meerendeels, en wel het hoofdwerk, de *Kronijk*,

gedurende zijne ballingschap, die van 1580 tot 1594 geduurd heeft, toen hij, eerst te Ophuisen, bij Emden in Oostfriesland, zijn verblijf heeft gehad, later te Bremen. Hij is voorts geboren, uit het bekende oud aanzienlijk geslacht van dien naam, den 5 Maart 1542, en overleden den 8 September 1626, in den hoogen ouderdom van 84 jaren.

Ofschoon RENGERS' werken, vooral zijne *Kronijk*, voorheen niet geheel onbekend waren, en ook wel gebruikt zijn door dezen en genen geschiedschrijver, zoo als BOR, in zijne *Nederlandsche Oorlogen*, VAN HALSEMA, in zijne *Verhandeling over den staat en regeringsvorm der Ommelanden*, WICHERS, in zijne *Verhandeling over het tractaat van reductie*, en anderen, zoo was de toegang tot het handschrift echter te weinig bereikbaar, dan dat zulks meer en zoo algemeen kon geschieden, als wenschelijk is en nu met de uitgaaf daarvan beoogd wordt. De eerstgenoemde bekende geschiedschrijver BOR heeft het meermalen geraadpleegd en er vele bladzijden, betreffende de twisten tusschen de stad Groningen en de Ommelanden, zelfs letterlijk uit overgenomen, maar er komt bij RENGERS hier en daar nog al het een en ander voor, hetwelk men bij BOR of anderen niet vindt. — Doch geven wij, na deze bijzonderheden omtrent den schrijver en zijn werk, welke wij meerendeels aan de voorrede van den geachten uitgever hebben ontleend, wat nader den inhoud op, om te doen kennen wat in het werk zelf vervat is.

Het hoofdwerk van RENGERS, zoo als wij reeds zeiden, bestaat uit de *Kronijk*, of, zoo als hij zelf dit werk nader, en naar waarheid, betitelt: »*Extract wth verscheiden Historien, Cronycken vnd andern scrifften, mit etlichen so wenig mogelicken anwijsingen, alle denende tho verclaringe van den gestallt vnd vmstenden des kleinen Frieslandes gemeenlich nu genoempt etliche jaren her d' Vmlanden tusschen der Eemse vnde Lauwersze, namptlichen van Hunsinge Fiwelinge Middagerlant Homsterlant Langewolt Fredewolt vnde den Oldenampten etc.*"

»*Oeck etliche dingen van den Fresen allen int gemein.*"

» Darbouens alle de handlingen heemlicheiden vnd krigen de bij Con. Mat. Philippi tijden wth orsaken van Religie vnd politie inden Nederlanden sich merendeel verlopen hebben, sunder den welcken de vmlanschen geschichten niet konen verstaen offt geordelt worden."

Deze Kronijk beslaat de *beide eerste* boekdeelen der uitgegevene werken, bevattende het *derde* kleinere deel eene *» Verhandeling van den standt en politie der Ommelanden*", met eenige *brieven* van UBBO EMMIUS. Dit laatste is versierd met eene fraaije afbeelding van den schrijver, gesteendrukt naar het welgelijkend afbeeldsel, dat zich bevindt in het bezit van Jhr. Mr. J. HORA SICCAMA *van de Harkstede*, die het tot deze uitgaaf ook bereidvaardig heeft ter leen gegeven.

De Kronijk is verdeeld in zeven *sectiën* of onderdeelen. Hiervan bevat het eerste deel, behalve de *voorrede*, *vier*, en het tweede deel *drie* of de overige onderdeelen, met een aantal *Bijlagen* tot de geheele Kronijk behoorende. Het eerste onderdeel is betiteld: *De Germanis*, en loopt van bl. 5 tot 19; het tweede: *De Frisiis, nomine, situ ingenio etc.*, van bl. 19—27, met een aanhangsel: *Historia Frisiorum ex diuersis authoribus*, bl. 27—63; het derde: *Vanden kleinen Vrieszlandt*, bl. 63—226; het vierde: *Van des kleine Vrieslandt, offt Friessche Vmlanden tusschen der Eemse vnd Lauwerse dingen van politie vnd Religie*, bl. 226—376. — Dit geheele deel bestaat, overeenkomstig den opgegeven titel van den schrijver, grootendeels uit uittreksels uit andere werken, meestal kronijken, waar tusschen hier en daar eenige redeneringen of uitweidingen van den schrijver zelven zijn ingelascht, alsmede de oorkonden of oorspronkelijke stukken, tot bewijs dienende van het aangevoerde, vooral van de hoofdzaak, die wij noemden, te weten, dat de Ommelanden eenmaal vrije Friesche landen zijn geweest, gescheiden en onafhankelijk van de stad Groningen, zoodat zij daaraan geenszins onderworpen waren, maar alleen met haar meer of min vereenigd door vrijwillige onderlinge verbonden, als twee onderscheidene leden tot één lig-

chaam. Zoo vindt men, bl. 44, eene verklaring van den gewaanden vrijheidsbrief der Friezen, hier vertaald medegedeeld uit het oude *Oostfriesche Landregt*, zijnde ook in den oorspronkelijken latijnschen tekst, zoo als R. zegt, uit Rome naar Beijeren gebragt, door hem ingezien en afgeschreven, maar het afschrift verloren gegaan. Hij twijfelt niet het minst aan de echtheid van dien brief en tracht den inhoud daarvan, of de voorregten daarin vervat, te bevestigen, door aan te toonen, dat zij werkelijk bestaan hebben: dat de Friezen een vrij volk zijn geweest, eene eigene regering hebben gehad, in het wereldlijke en kerkelijke beiden, alzoo aan de hiermede strijdende wetten van den Roomschen stoel, of aan de pauselijke, zoo min als aan de rijkswetten onderworpen zijn geweest; dat het juist deze voorregten zijn, welke Alva heeft geschonden enz., zoo als hij later nader aantoont.

Niet onbelangrijk is hetgeen hij vermeldt, bl. 71 en verv., omtrent de opkomst van de stad Groningen, den alouden toestand der kusten, den oorsprong der terpen en van den Dollard, en wel over het ontstaan van dezen boezem, uit een oud missaalboek van het klooster te Termunten. Hij wijst, bl. 75, nader aan, uit de taal en de regten, dat Groningen geene Friesche stad, maar in Drenthe gelegen is geweest; spreekt, bl. 76, over den regeringsvorm der Friesche Ommelanden; geeft, bl. 78, berigten over de Overregters of Landregters, die men elders zoo niet vindt, en vervolgt dan weder, bl. 81, den draad der geschiedenis.

Van belang zijn dan verder, bl. 164, de opmerkingen over het veertigjarig verbond van 1482 tusschen de stad en de Ommelanden, vooral ten aanzien van de Hoofdmannenkamer in die stad belegd, welke de schrijver over deze kamer, wijlen Mr. T. P. TRESLING, niet of slechts van elders schijnt gekend te hebben; bl. 223, die over de beide verbonden van stad en Ommelanden met den hertog van Gelder, toen zij dien tot heer hebben aangenomen, de eerste in 1518, de laatsten in 1521; bl. 242, over dat met keizer Karel V als zoodanig in 1538.

Men vindt hier voorts, bl. 261, den pauselijken fundatiebrief van het bisdom van Groningen van het jaar 1561 in het oorspronkelijke of het latijn. Behalve deze, de stad en de Ommelanden en de verschillen tusschen deze beiden bijzonderlijk aangaande zaken, worden er vervolgens vele vermeld, die meer ons geheel land of ook andere Nederlandsche gewesten betreffen, en bepaaldelijk hunnen grooten langdurigen strijd met Spanje. Omstandig beschrijft R., bl. 292, en, naar 't schijnt, deels uit eigene berigten, deels uit zekere kronijk van Dr. ADAM van Basel, het oproer en de beruchte beeldenstormerij, te Antwerpen in het jaar 1566 het eerst begonnen en van daar over de Nederlanden, als een loopend vuur, verbreid; schetst, bl. 303, de vervolging, welke hierop de protestanten moesten ondergaan, onder Alva; bl. 313, de invoering der inquisitie; bl. 324, den togt van graaf Lodewijk van Nassau naar Groningerland; bl. 327, den slag te Heiligerlee; bl. 328, de onthoofding van de graven van Egmond en Hoorn; bl. 336, de inkomst van bisschop Knijff te Groningen, en zijn mandaat of allocutie, omstreeks anderhalf jaar na zijn verblijf te Groningen uitgevaardigd, welk stuk wij niet weten dat ook elders voorhanden is; bl. 341, de verbeurtverklaring van de goederen der Groninger uitgewekenen; bl. 367, het beleg van Leiden, enz.

In het tweede boekdeel vervolgt de schrijver met het *vijfde onderdeel*, van bl. 1—62, denzelfden titel als het vorige dragende, de geschiedenis der Ommelanden en van hunne twisten met de stad; wijst aan, bl. 5, hoe en waarom de eersten het verbond van 1482 in 1576 aan de laatste hebben opgezegd; weidt tusschenbeide, bl. 7, weder uit over de Spaansche beroerten in dien tijd; meldt, bl. 10, den dood van den Groningschen bisschop Knijff, met eenige karaktertrekken van dezen prelant (*), het gedrag van den Spaanschen stadhouder

(*) „Sijn aduijs was," zegt hij, „bij sijn leuent *Confortare* vp sijn „kisten, kasten vnd anders, he was een nouwe man, de sieck vm gelt „was, vnd was in sijn doetbedde seer bemoeijet mit den 4000 daler, dat „de van Awert hem de niet betalen wolden, daruan he nu to houe goet

in Groningerland en Friesland, Robles, jegens de hem weerstaande Ommelanden; bl. 14, de pacificatie van Gend; bl. 27, den opstand tegen Robles, zijne afzetting, en de toetreding van Groningen en de Ommelanden daartoe of tot de generale staten, onder den stadhouder Rennenberg; bl. 34, het eeuwig edict; bl. 38, de handelingen van de Ommelanden, ingevolge de opzegging van het gezegde verbond met de stad, en omgekeerd die van de stad daartegen. In het *zesde onderdeel* handelt hij, bl. 62—151, in het bijzonder en omstandig: »*Van der Deputeren vnd staten der Vmlanden gefengnisz vnd geleden iniurien der Omlanden*", als de zwaarste grief, welke dezen, en daaronder ook hij zelf, heeft moeten ondervinden; in het *zevende onderdeel*, bl. 152—270: *Van der gefangenen Hern verlossinge*, hunne vrijlating en wat hierop gevolgd is; voorts, bl. 166, de Unie van Utrecht; het beleg en den overgang van Groningen tot de Unie door Rennenberg in 1579; bl. 196, zijn afval met de gevolgen daarvan, den afwisselenden strijd tusschen de nu weder Spaansche stad en de Staatsche Ommelanden; bl. 228, de vervallen verklaring van koning Filips van de regering, enz.

De *Bijlagen*, achter dit deel of de *Kronijk* gevoegd, behelzen nog eenige aanteekeningen, oorkonden, brieven, uittreksels uit kronijken, en andere bijzondere en openbare stukken.

De inhoud van het *derde* kleinere boekdeel, of de *Verhandeling van den standt en politie der Ommelanden*, beslaande slechts 108 bladz., behelst het volgende. Vooraf gaat een brief aan Hyeronimus Verrutius, Syndicus der Ommelanden, waarmede deze verhandeling aan dezen zijn geleerden vriend ter lezing is toegezonden, wiens antwoord in het latijn hierop mede volgt, beiden lezenswaar-

---

»bescheet hadde gekregen, he was vruntlich, mocht geen andragers lijden, »niet bloetdorstig, kerede alle dingen ten besten. Coronel (Robles) wol »eens eenen groten antal vm suspicie van religie apprehendeert hebben, dat »he mit aller macht heftt verbeden."

dig om de gevoelens daarin uitgedrukt. Na eene inhoudsopgaaf, vangt het werk aan met eene korte inleiding. Het is verdeeld in 15 *capita* of hoofdstukken, die aldus luiden: *Cap. I*, bl. 2—3: *Die gemeene Friesche Zelanden;* het bevat niet meer dan de bekende verdeeling in de zeven Friesche Zeelanden, uit het oude, het eerst gedrukte, Friesche landregt. *Cap. II*, bl. 3—11: *Keijserlijke bullen, vrij- ende gerechticheden, confirmatien.* In de eerste plaats geeft de schrijver hier weder de voor onecht gehoudene bul van Karel den Groote, maar zoo als ze bij GUICCARDIJN in het latijn gevonden wordt; hierop volgt de bul van keizer Maximiliaan, hebbende de uitgever die van de keizers Sigismund en Frederik, alreeds in de *Kronijk* voorkomende, hier achterwege gelaten. *Cap III*, bl. 12—15: *Vanden Authoren van Vriesche vrycheiden;* waarin eenige plaatsen uit TACITUS, NAUCLERUS, SABELLICUS, E. BENINGA, FUNCCIUS, VOLATERANUS, AENEAS SYLVIUS enz., ten bewijze van de volstrekte vrijheid der Friezen en hunne onafhankelijkheid in alles, ook zelfs van het rijk; een gevoelen, waarin de schrijver, onzes inziens, te verre gaat en waarvoor hij ook wel geene voldoende gronden aanvoert. *Cap. IV*, bl. 15—18: *Van den particuliere Friesen tusschen den Eemse ende Lauwerse.* De schrijver handelt hier over den naam van *Ommelanden* enz., en merkt teregt aan, dat deze naam oorspronkelijk niet aanduidt *ommelanden om* of *van Groningen*, maar van de Friesche kustlanden, tusschen of in den omtrek van genoemde rivieren gelegen. In de opgaaf echter van het kerkelijk gebied dwaalt hij, als hij dat van den bisschop van Utrecht ook over een deel daarvan, namelijk *Vredewold, Langewold, Humsterland*, uitstrekt. Hij leidt, met den geleerden REGNERUS PRAEDINIUS, den naam van *Groningen* af van *jnt groen in to gaen;* van de *Lauwers* van *laeuw*, een friesch woord, dat *geloof* zou beteekenen, en *baeck*, een *teeken*, dus een *teecken van geloove ende veilicheijt*, zegt hij, omdat ieder daar veilig kon en mogt handelen (?). *Cap. V*, bl. 18—41: *Van den staet der Omlanden, voor ende bij den verbonde.* Hier ko-

men eenige oude verbonden voor met de bijzondere Ommelanden, en deze in hun geheel ingegaan, deels reeds in de *Kronijk*, maar hier, om de bijgevoegde aanmerkingen van den schrijver, nogmaals medegedeeld. *Cap. VI*, bl. 41—50: *Van den Tractaten ende huldinge met Princen*, ook reeds meerendeels gedrukt in de *Kronijk*, en daarom hier alleen de bijgevoegde aanmerkingen, dienende ten betooge, dat de Ommelanden oudtijds of oorspronkelijk vrijen handel en wandel gehad hebben, zonder aan Groningen, als markt- of stapelplaats, gebonden te zijn, waarover verder nader wordt gehandeld. *Cap. VII*, bl. 50—55: *Van de Regieringe der Omlanden*. Dit hoofdstuk is een der belangrijkste, ons met den ouden staat en regeringsvorm der Ommelanden bekend makende. *Cap. VIII*, bl. 56—59: *Van Wetten ende Wilcoeren der Omlanden*. Hier worden de oude landregten opgenoemd. *Cap. IX*, bl. 59—62: *Van den Magistraten der Omlanden*. *Cap. X*, bl. 63—71: *Van der Omlanden gebiet ofte imperio*. *Cap. XI*, bl. 71: *Vanden landes waruen appellationis*. *Cap. XII*, bl. 71—74: *De Iudiciis*. In deze hoofdstukken wordt verder over de regtspleging vooral gehandeld. Na een *Besluyth* op het voorgaande, bl. 74—76, volgt er een aanhangsel, *Appendix Anonimi* geheeten, bl. 77, en dan *Cap. XIII*, bl. 78—81: *Van den opsegginge des verbondes*, waarin nader de redenen van die opzegging worden uiteengezet. *Cap. XIV*, bl. 81—84: *Staeten generale sententien tusschen Omlanden en Groningen ende den staet der Provincie*, zoo als die ten gevolge daarvan op een meer vasten en billijken voet is ingerigt geworden. *Cap. XV*, bl. 84—97: *Van eenen stevigen vasten staet voir den Vmlanden jnt particulier*. Hier wordt besproken, hoe die toestand is te bewaren, en medegedeeld eene uitspraak in de verschillen over de benoeming van ambtenaren enz. en ten slotte, bl. 98—108, eene rede of *oratie*, door den schrijver gehouden tot zijne Ommelander mederegenten, waarin hij uitweidt over hetzelfde onderwerp, den staat der Ommelanden, zoo als die *voor*, *bij* en *na* de verbonden is gesteld geweest, eenige verkeerd-

heden daarin aanstipt en raadgevingen voor het vervolg geeft. Deze rede, niet lang vóór zijn dood uitgesproken, was als het ware zijn zwanenzang, waarin hij, zoo als hij zelf zegt, voor het laatst zijn gevoelen bloot legt en getuigenis geeft van zijne goede wenschen en wil voor het heil van zijn, hem zoo dierbaar vaderland.

Als een toegift besluiten *zes brieven van* UBBO EMMIUS *aan* JOH. RENGERS VAN TEN POST, dit deel en het geheele werk. Zij zijn in het latijn geschreven en in de jaren 1606, 1608, 1610, toen RENGERS als lid van den raad van state in den Haag resideerde, en handelen voornamelijk over de geschriften van RENGERS aan EMMIUS ter lezing toegezonden, en over zijn eigen groot geschiedkundig werk over Friesland, dat hij toen bezig was te schrijven. Deze brieven doen beide schrijvers eer aan en zijn niet onbelangrijke gedenkstukken van hen.

Na alzoo kortelijk voornoemde werken doorloopen te hebben, willen wij er het een en ander tot proeve van den schrijftrant uit mededeelen, en kiezen daartoe, in de eerste plaats, het begin van het oproer en de beeldstormerij in 1566 te Antwerpen, deel I, bl. 292. „Den 8 „Augusti is de jarliche grulicke affgoderie mitten beelden „vnd besonder mit dat le. frouwen beelde gescheen: „vnd na den vmgang als dit beelde jnder kercke gesett „worde vm den anstaenden 8 dagen antobidden, hebben „de papen gefruchtet vnd dat beelde voert in sijn plaetse „weder gesettet, want jn den vmgang weren woerden ge„flogen, Maeijken, Maeijken dit is dij laeste gericht dijn „laeste vmgang. dit was den Sondage. Des mandages „toech de prince na Bruszel an de hertogin van parma „tho vernemen des Co. Mat. antwort den protesterenden „gegeuen. Den 20 Augusti hebben sich etliche hondert „borger van Antuerpen (darunder etliche fransoisen vnd „vlamingen sint gewest) to peerde gerustet vm to brusel „an de hertogin getogen to soliciteren vm een kercke „tho der euangelisscher confession, gotsdenst vnd cere„monien. Vp desen tijt satt een vrou bij der le. vrou„wen kercke de wassen keersen verkoffte vnde den offer

„des beeldes sammelde, darto seden etliche schippers se „sol horen kraem slueten nemant wol hoer ware meer „copen: oeck etlich kinder repen, maeijken maeijken w „is lang eer gedaen vnd vole keersen vor w vpgesteken, „dan gij soelt vergaen na der scrifft aduijsze, vnd men „sal w van bouen aff doen rijsen: dat wijff smeet den „kindern sandt onder oegen vnd klachdet enen papen, de „an den Marckgraff ging tho klagen, so dat de marck- „graff mit een borgemester jnder kercke quam, dan niet „vernemende, beual den kindern wth gaen vnd leet den „kercke slueten, wowal de kinder gerne wolden bleuen „hebben vm den musick int loff to anhoren. Als de „marckgraeff wech ging worde open vergeten de dore „an den toren dar doer men geet na den engelschen vnd „nien burse. Als de marckgraff wech was, so beginnen „de kinder dar in de kapelle to singen vader vns in „hemelrijck, jtem den psalm, wth deper noet etc. Dit „horende, lepen van buten vole in. So beginden de „olden oeck tho singen, wilt mij niet straffen here. jtem, „ho liefflick sijn de tabernaculen des heren. dit duerde „tot 6 vren to. Hijrunder quam doer de stadt een seg- „gen datter een vploep was, sodat een jeder sloet sijn „winckeln tho. Vnde de slach tegen de beelden ging „an, vnd vielen aff, alse offtet donderde, vnd offte de „kercke vmstortede." enz.

Tot tweede proef nemen wij den aanvang der beschrijving van de gevangenneming der Ommelander afgevaardigden te Groningen, ten landdage verschenen en vergaderd in het broederen-klooster den 1 November 1577, deel II, bl. 63: „Als nu de staten in cloester „by een weren na 8 vrn inholt des verschriuens, so „schickede de stadtholder sinen Secretarium Jan hid- „dinga, vergeselschappet mitten stadt Secretarijs Julsing „aldaer vp den landage vnd liet vruntlicher wise ange- „uen, dat de lanscap vp dem Raedtcamer na older ge- „woente wolde komen. De lanscap weigerden dit (welck „de stadt wal vorhen kund offnemen, dan men dreeff „een spansch practijck den viant dat lant to openen)

„want nu het *verbunt wth* was, vnd also oeck de ge-
„meenscap mitter stadt cesseerde, de sich oeck doch mit
„vngrundt een Corpus mitter lanscap plegen to roemen
„vnd noch dorsten seggen dat de vpsegginge des ver-
„bunts van vnweerden sij, derhaluen de vmlanden nie
„doenlich vp den raethuse to erschinen, dattet niet
„praeiuditie makede als offtet verbunt noch continueerde.
„vnd offt wol dese fangnisz lange voergenomen, so ne-
„men se hyrwth oirsake vnd coloer de poerten to slui-
„ten to tein vren vormiddage vnder dem lantdag. Wante
„van den morgen een borgemester solde gesecht hebben,
„he hopede niet to eten noch to drincken, off de depu-
„teren sollen gefangen sijn. Vnd etlich tijt na den ap-
„prehensie sede een raetsher der stadt gron. to gueden
„luiden, hem was so lieff west to der deputeren gefeng-
„nisz, dat he van vroude schier vpgesprongen, want dar
„sol anders meerder elende wth gecomen, vnde borger
„jnt lant getogen, tselffde beschadiget hebben. Vnde dat
„meer is so weren stadts verstendigen, de dorsten seg-
„gen, dat wal luiden mit den sweerde gerichtet weren,
„de niet so vole, als de deputeren, tegens steden gedaen
„hadden: derhaluen to gelouen dit werck sij langest be-
„sloten west jn sommer. Dat de staten starck vpgeco-
„men, dat dede dat se wusten dat sijn Gn. dar comen,
„vnd volgende artln. proponeren wolde. Ten 1. Sijn
„Commiszie. 2. To vertoenen eenen intercipiceerden brieff
„van Bilij, darin Bilij geschreuen an Deeckema vnd si-
„nen gunnern in Westfrieslant, tho willen mitten ersten
„komen mit 60 venl knechten, vnd sedem belli in fries-
„lant maken: vnd nu na langen tijt eens war to maken,
„dat lange van hem sij gesecht, vnde gants frieslant to
„doen beeuen mit sinen donner vnd blixem, etc. derhal-
„uen sijn Gn. begeerde to weten, offt wij moet hadden
„den viant wth den lande to weren. 3. Vnd mit wat
„manneren wij hem bejegenen wolden. 4. Vnd datter
„mosten lopende middelen van geldc wesen, doer jm-
„posten, capitale jmpositien off vp beesten, wo vns goet
„duchte. Des namiddags bleuen noch de poerten geslo-

„ten, vnd worden oeck der gilden sloten darvor gehan-
„gen bij des raets sloten, contra ius gentium, tegen Con.
„Mats. breuen vnde geleide etc. sint des auendes, to enen
„jdern dergenen de gefangen worden, vm 7 vren ten
„wenichsten een rott of II rott gewapender borgern mit
„roeren, hellebarden, rustingen vnd besten geweer, in
„hoeren husen offt intochten (etsi domus cuique tutum
„sit refugium) vnd herbergen gesant, de een partie den
„andern als selffst richter gefangen genomen, vm den-
„seluen hoer landen vriheiden etc. aff to dringen, vnde
„dagelix mit frissche gewapende starcke wachten jn den
„husen bewaert, sodat se nicht wth eren slaepcamer vp
„enich oert des huses mochten gaen, offte de schilt-
„wachten gingen mit roeren brannende lunten hellebarden
„slachswerden mit, de gefangens mosten den wachten
„vuyr kersen thom ouervloet bestellen, dit duerde den 1
„*Novembris* sauents, den 2. 3. 4. novemb. tot den
„auent to 7 vren." enz.

Ten slotte hebben wij er nog het volgende bij te voegen, wat tot de uitgave zelve betrekking heeft. De vele oorspronkelijke stukken, daarin bevat, zijn gedeeltelijk voor het eerst, maar ook gedeeltelijk verbeterd afgedrukt naar de in het archief te dezer stede berustende charters. Hierdoor is aan dezelve en het geheele werk nog meer waarde gegeven. Er is bovendien voor ieder deel een lijst van die stukken geplaatst, waardoor het naslaan gemakkelijk is gemaakt. Overigens is het oorspronkelijk handschrift woordelijk, zelfs met de daarin voorkomende schrijffouten, gevolgd. Wij kunnen dit niet anders dan goedkeuren, even zeer de geheele typographische uitvoering; al is ook het papier niet zoo wit, het is misschien wel zoo deugdzaam, als wij gewoon zijn. Naar wij hebben vernomen, zijn er slechts 150 exemplaren van het werk gedrukt. Men heeft deze oplaag voor zoodanig werk met regt voldoende gerekend; het is buitendien eene aansporing, om bij tijds een exemplaar te nemen, daar ze eerlang kunnen uitverkocht worden en te meer op prijs blijven. Wij melden dit daarom met opzet, en

hopen, dat dien ten gevolge de uitgever, die het drukken van dit werk op zich genomen heeft, spoedig in staat gesteld worde, om de aanzienlijke onkosten, daaraan besteed, te bestrijden; van belooning zijner moeite zal hier wel geene sprake kunnen zijn. Al is het ook maar om zoodanige ondernemingen aan te moedigen, zoo neme deze en gene, die zulks vermag, het werk in het belang der wetenschap, van de kennis onzer vaderlandsche historie, die wel ieder ter harte mag gaan, schoon hij ze ook niet opzettelijk beoefene. Mogten wij hiertoe met onze aankondiging en aanprijzing medegewerkt hebben, dan zou ons dit zeer verheugen, niet alleen om het welgelukken van dezen arbeid, maar ook omdat zulks tevens de hoop geeft op de uitgaaf van nog meer dergelijke werken, van dezelfde bekwame en lofwaardige handen.

Groningen, Julij 1853. Dr. STRATINGH.

AANKONDIGINGEN, BERIGTEN enz.

11.) *Archief voor kerkelijke en wereldlijke Geschiedenis van Nederland, maar bepaaldelijk van Utrecht. (Als vervolg op het Archief voor kerkelijke en wereldsche Geschiedenissen, uitgegeven door wijlen den heer* J. J. DODT VAN FLENSBURG.) *Uitgegeven onder begunstiging van Z. M. den Koning der Nederlanden, door Jhr. Mr.* A. M. C. VAN ASCH VAN WIJCK. Deel I, II en III. Utrecht, Kemink en Zoon. 1850—1853. Gr. quarto, 376, 298 en 311 bladz.

Van het op bovenstaanden titel mede genoemde *Archief voor kerkel. en wereldsche Geschiedenissen* werden door den heer DODT in de jaren 1839 tot 1847 zes deelen uitgegeven. Het is eene verzameling van zeer ongelijksoortige bestanddeelen, uit zeer verschillende jaren, van onderscheiden kanten zamengebragt, zeer ongelijk van gehalte en op verschillende wijs medegedeeld. Men vindt er de statuten van het kapittel van St. Marie, een register op het zoogenoemd *Liber pilosus* van hetzelfde kapittel, pauselijke en bisschoppelijke brieven en uiterste wilsbeschikkingen ten behoeve van Utrechtsche kloosters en andere godshuizen, een deductie der jurisdictie van St. Jan, eene kronijk over de jaren 1417 tot 1557, brieven tot opheldering der geschiedenis van het sticht en van de stad Utrecht, voornamelijk over de jaren 1482 tot 1578, andere brieven betreffende de algemeene landsaangelegenheden, uittreksels uit de besluiten der algemeene staten, uit het buurspraakboek en uit de kameraarsrekeningen van Utrecht, enz. enz. Het archief der 5 kapittelen, dat der oud-roomsche klerezie, het provinciaal en het stads archief van Utrecht, ook verzame-

lingen van bijzondere personen, zijn tot het zamenbrengen van dien voorraad dienstbaar gemaakt. De uitgaaf geschiedde, deels naar oorspronkelijke stukken, deels naar afschriften van vroegeren of lateren tijd. Een aantal, en daaronder zeker hoogst belangrijke bescheiden zijn alzoo in veiligheid gebragt; maar de bewaarplaats laat veel te wenschen over. Zij mist een wetenschappelijken vorm, goede orde, regelmatige indeeling. Zij is als eene kast, waarin allerhande charters, zoo op perkament als op papier, oorspronkelijke bezegelde stukken, zoowel als gewaarmerkte en ongewaarmerkte afschriften, officiele en bijzondere brieven, uittreksels en inventarissen, los door elkander geworpen, of liever in loketten, hier wat grooter, daar wat kleiner, opeengepakt en zamengedrongen zijn. Geen ruimte is er dan ook gelaten voor aanteekeningen, hetzij tot opheldering van hetgeen duister is, hetzij tot verwijzing naar hetgeen elders betrekkelijk de hier voorkomende onderwerpen is te vinden, hetzij ook tot aanwijzing der plaatsen, waar de afschrijvers zich blijkbaar vergist hebben, of waar, tot het verkrijgen van een goeden zin, eene andere lezing dan de hier gevolgde gevorderd schijnt te worden. In één woord: het is eene verzameling, aan welker bruikbaarheid niet weinig ontbreekt. — Intusschen is het er ver af, dat wij hiermede op de nagedachtenis van den heer DODT een' blaam zouden willen werpen. Wij gelooven met den heer VAN ASCH VAN WIJCK, in zijne onvermoeide werkzaamheid en in den ijver, die hem bezielde, om de gevonden bescheiden zoo spoedig mogelijk aan het licht te brengen, eene der oorzaken te moeten zoeken van het gebrekkige van zijnen arbeid; en eene andere oorzaak daarvan meenen wij te vinden in zijn eigen sterk en veel omvattend geheugen en in zijne uitgebreide wetenschap, waardoor het hem zelven ligt viel, het verspreide te zamen te vatten en het geschrevene uit hetgeen niet geschreven stond aan te vullen. Maar toch meenden wij dat gebrek niet onopgemerkt te moeten laten, om er ernstig tegen te waarschuwen: het uitgeven

van oorkonden, tot opheldering der geschiedenis — wie zal het ontkennen? — is eene voortreffelijke zaak, en het behoort tot de gunstige teekenen van den tegenwoordigen tijd, dat onwaardeerbare schatten, te lang bedolven, aan 't licht gebragt worden en dienstbaar gemaakt aan de juiste kennis en waardering van het voorledene; maar men zie toe, *wat* en *hoe* men openbaar make, en geve niet toe aan den lust om *al het oude*, dat zich voordoet, en *zóó als het zich voordoet*, door den druk gemeen te maken, opdat niet het edele door het onedele verzwolgen en, wat men ten gebruike wil geven, niet, bij verkeerde toediening, juist daardoor aan het gebruik onttrokken worde. Groote voordeelen zijn voor de wetenschap aan het oordeelkundig uitgeven van oude bescheiden verbonden; geschiedt het zonder oordeel, paal of perk, dan kunnen de gevolgen hoogst nadeelig zijn.

De heer V. A. V. W. het werk van D. vervolgende, heeft getracht de klip te vermijden, waarop zijn voorganger is vervallen, en hij is daarin wèl geslaagd. De drie deelen, die wij vóór ons hebben, loopen in geregelde tijdrekenkundige orde over de jaren 1493 tot 1528. Zij omvatten dus de geschiedenis van de regering der bisschoppen Frederik van Baden, Filips van Bourgondië en Henrik van Beijeren. Voorwaar, een belangrijk tijdvak voor de geschiedenis van het Sticht. Het was dat, waarin Karel van Egmond, naauwelijks uit de gevangenschap ontslagen, het ondernam, zich met het huis van Oostenrijk te meten, en den bisschop en de staten van het Nedersticht daarbij beurtelings tot helpers en tot bestrijders had; waarin dus met de lotgevallen van het bisschoppelijk gebied, zoo aan deze als aan gene zijde van den IJssel, die van al de Noord-Nederlandsche gewesten ten naauwste verbonden waren; een tijdvak, vol vernielende oorlogen en listig gevoerde onderhandelingen; waarin de Geldersche vorst, beurtelings door stoute aanslagen en tweespalt zaaijen, eene kracht ontwikkelde, die wel voor korten tijd den overwegenden invloed breidelde, welken de zwakheid der bisschoppen aan Oos-

tenrijk verschafte, maar toch niet kon verhinderen, dat de vergrooting van 's keizers gebied met de heerschappij over Utrecht en Gelderland werd voorbereid. De bekende bronnen voor dit gedeelte der geschiedenis van het Sticht waren tot hiertoe betrekkelijk weinig, onvolledig, min zuiver en niet onpartijdig, want, met uitzondering der *Correspondance de Marguérite d'Autriche* en van het werk van LAMB. HORTENSIUS, mogen enkele Friesche en Overijsselsche kronijken naauwelijks anders genoemd worden. Het was alzoo een gelukkig denkbeeld van den heer V. A. V. W., dat hem deed besluiten, die bronnen meer rijkelijk te doen vloeijen en gebruik te maken van de gelegenheid, welke hem daartoe geboden werd in eene uitgebreide, in 12 boekdeelen in-folio vervatte verzameling van oorspronkelijke brieven, gelijktijdige afschriften en minuten, voornamelijk over de jaren 1496 tot 1528, en in het voormalig kapittel-archief berustende. Hij geeft daar nog bij, wat het stads archief van Utrecht, het archief van het voormalig graafschap Buren en enkele bijzondere verzamelingen tot aanvulling konden verstrekken. Zóó zijn hier te zamen gebragt 845 stukken uit het tijdvak der regering van Frederik van Baden, 563 uit den tijd van Filips van Bourgondië en 423 uit dien van Henrik van Beijeren. De overdragt van het bisdom door Frederik van Baden, de krijgsgebeurtenissen in het Sticht, in Gelderland, in Friesland, in Overijssel en Drenthe, het innemen van Geldersch krijgsvolk binnen Utrecht ten jare 1527, onderhandelingen over het herstel en onderhoud van dijken, sluizen en vaarten, en een aantal andere punten van meer en minder belang zijn hierdoor grootelijks opgehelderd geworden, en de aanwinst, alzoo voor de wetenschap verkregen, is inderdaad niet gering te achten.

Op het voetspoor van zijnen voorganger, heeft de uitgever gemeend, zich van alle toelichting en verklarende aanteekeningen te moeten onthouden. Het is niet te ontkennen, dat hij hiermede veel tijd gewonnen en veel plaats bespaard heeft; maar zéker is het toch ook, dat

zijn arbeid daardoor èn moeijelijker is om te gebruiken èn minder waarborgen oplevert voor trouw en naauwkeurigheid. Het eerste springt van zelf in het oog. Voor zoover het laatste betreft, zijn wij verpligt onze meening met een paar voorbeelden toe te lichten. Deel II, bl. 12, 25 en 29, worden aan Maximiliaan van Oostenrijk, aan het hoofd van door hem uitgevaardigde brieven, onder anderen toegelegd de titels van hertog van *Cram*, heer van *Salms*, hertog van *Carmole:* stond daar werkelijk zóó, en niet *Crain*, *Salins*, *Carniole*, in het afschrift waarvan de uitgever zich bediend heeft? Op bl. 79 staat *Lucis virg.*, zeker voor *Lucie virg.* Op bl. 100 in dit zelfde deel vinden wij een' *Jan van Melaren*, en op bl. 243 wordt de bekende Reinier van Gelre »heer tot *Stvffen*" genoemd: het eerste moet zijn *Jan van Mekeren* en het laatste *heer tot Arssen.* In deel III, bl. 23, leest men, dat de hertog van Gelder te *Coelen* was overgevaren en zóó te Zwol gekomen: had de schrijver van het oorspronkelijke, waarnaar dit stuk uitgegeven is, zich vergist en *Coelen*, in plaats van *Coeten* of *Coten* (een bekende tol- en veerplaats tusschen Hattem en Zwol), geschreven? Een kleine aanteekening, een *sic*, een enkele letter, hadden wij hier en elders tot aanwijzing gewenscht; het zou ons een waarborg hebben opgeleverd voor des uitgevers naauwkeurigheid, op dat veel grooter aantal andere plaatsen, waar wij nu in het onzekere moeten blijven, of de duisternis aan eene verkeerde lezing, dan wel aan onze onbekendheid met een zeldzaam voorkomend woord of uitdrukking toe te schrijven is; bij voorb., deel I, bl. 239, waar *guetzonge* voor *quetzonge*, deel III, bl. 44, waar *ondermynden* voor *onderwynden*, bl. 117 reg. 7, waar *vreden ende oerlogen* voor *veede ende oerlogen*, bl. 172 reg. 6, waar *mameren* voor *manieren*, bl. 244 reg. 12, waar *bij* voor *hij* schijnt te staan, maar de gemoedelijkheid, welke men in een uitgever van dergelijke gedenkstukken mag onderstellen, naauwelijks regt geeft om zulke misstellingen te vermoeden.

Van den anderen kant heeft de heer V. A. V. W. de bruikbaarheid van zijn werk zeer bevorderd, door het plaatsen van eene korte inhouds-opgave boven elk stuk. Dit geldt intusschen alleen ten aanzien der 845 brieven uit den tijd van Frederik van Baden. Later heeft hij gemeend, ter besparing van ruimte, die inhouds-opgaaf achterwege te moeten laten, en ook, met hetzelfde doel, van sommige brieven „alleen datgene in het oorspronkelijke weder te geven, wat meer bijzonder de aandacht verdient, en het overige van den inhoud slechts kortelijk te vermelden." Die inhouds-opgaven, met weglating van den tekst in zijn geheel, kunnen dan ook ten aanzien van min belangrijke bescheiden volstaan, mits zij vervat zijn in zuivere taal en duidelijken stijl, zoodat zij geen twijfel ten aanzien van de beteekenis overlaten, hetgeen hier niet altijd het geval is en waarvan het gemis in deel III, bl. 81, N°. 463, bl. 132, N°. 119, en op meer andere plaatsen, in het oog valt. — Overigens bevinden zich achter elk deel twee uitmuntend ingerigte registers. Het eerste, in tijdrekenkundige orde, vermeldt, in vier kolommen, de *dag- en plaatsteekening* van ieder stuk, *door wien* het geschreven en *aan wien* het gerigt is, en den *zakelijken inhoud;* het tweede bevat, alphabetisch, de namen der voorkomende plaatsen en personen. Beiden zijn schatbare toevoegselen tot het veel omvattend werk. Om welke reden de schrijver, ten aanzien van het eerst genoemde register, in het derde deel niet is voortgegaan met, gelijk in het eerste en tweede, de namen van die personen, wier *eigenhandige onderteekening* hem in de uitgegeven brieven voorgekomen was, met een kapitale letter aan te duiden, is ons niet gebleken; het is ook van ondergeschikt belang. Meer jammer is het, dat die registers hier en daar van overhaasting of mindere naauwkeurigheid getuigen. Zoo is het, niet Karel van Egmond, maar hertog Karel van Bourgondië (de Stoute), die in een brief van 2 November 1499, deel I, bl. 35, voorkomt; — zoo is Henrik van Erkelents en Henrik de Graaf (liever Henrik de Greef), in het register afzonder-

lijk genoemd, dezelfde persoon; ook moeten wij doen opmerken, dat deel III, bl. 152, en nogmaals ald. bl. 172, letterlijk dezelfde brief voorkomt: de eerste maal met de dagteekening van 13 Maart 1525, de tweede maal op 13 Maart 1526. Maar wij mogen den ijverigen verzamelaar hierover niet lastig vallen: de ondervinding leerde ons, hoe vooral zoodanige registers, schoon ook met de meeste zorg bewerkt, nog altijd te wenschen overlaten, en wel het meest in het oog van hem zelven, die ze bewerkte. Wat in deze boekdeelen gegeven wordt is veel en van goed gehalte, en voor de beoefening onzer geschiedenis is het te wenschen, dat de heer Mr. V. A. V. W. tijd, kracht en lust moge behouden, om van den rijken voorraad, welken de te Utrecht aanwezige archieven opleveren, tot voortzetting dezer verzameling gebruik te maken.

I. A. N.

12.) *Het huwelijk van Willem van Oranje met Anna van Saxen, historisch-kritisch onderzocht door* R. C. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK. Amsterdam, Johannes Muller. 1853. Gr. Oct. 168 bladz.

In 1851 verscheen bij C. L. van Langenhuizen te Amsterdam een boekje, onder denzelfden titel als hetgeen vóór ons ligt, geschreven door J. J. VAN DER HORST. Zijn subjectief oordeel over die enkele gebeurtenis, over die ééne handeling, leide de schrijver ten grondslag voor de geheele karakterschets van den vorst, ja, zelfs van het tijdvak en van de eeuw waarin hij leefde. Hoe hij zich bij de bepaling van dat oordeel door eenzijdige beschouwingen heeft laten leiden, en hoe zijne daarop gegronde besluiten tegen alle gezonde regelen der historische kritiek indruischen, is door den heer H. BOSSCHA in *de Gids* voor 1851, deel II. bl. 636—643, in helder licht geplaatst. Maar dat feit, die handeling

zelve, was door dezen beoordeelaar niet aangeroerd, en alsoo kon het nog steeds de vraag blijven, of het oordeel van dien schrijver, dat hij voor zijne verdere beschouwing ten grondslag leide, schoon dan ook op onwettige wijs verkregen, niet *juist* ware, met andere woorden, of niet het huwelijk van Willem van Oranje met Anna van Saksen en zijne gedragingen daaromtrent een belangrijken smet op het karakter van dien vorst geworpen hebben. Dit te weerleggen en het tegendeel in het licht te stellen, aan te toonen, dat er geen verband was tusschen Willems huwelijk en zijn openbaar optreden aan het hoofd van den opstand tegen Spanje, dat het huwelijk eene voorbijgaande episode was in zijn leven en geen smet daarvan op zijne handelingen kleefde, — dit was het doel van den heer B. V. D. B. Laat ons kortelijk zien, op welke wijs hij het heeft bereikt.

Nadat Willem van Oranje in 1558 weduwenaar was geworden, waren kort na elkander drie huwelijksplannen opgezet. Het tweede, 't welk hier vooral in aanmerking komt, was dat met Renée, dochter van den hertog van Lotharingen en Christierna van Denemarken. Koning Filips gaf zich den schijn van 's prinsen aanzoek te begunstigen; maar in 't geheim werkte hij het tegen, en de ondervinding hiervan deed bij den prins het voornemen ontstaan, om voortaan, noch den souverein, noch diens minister Granvelle, in zijne huwelijksplannen te mengen, maar alleen, wanneer de zaak beklonken was, hen daarvan kennis te doen dragen.

Bij het aanzoek van den prins om de hand van Anna van Saksen, kwam verliefdheid of neiging niet in aanmerking. Ook het vermogen der vorstin kan den prins niet aangelokt hebben; de schr. wijst dit aan met duidelijk sprekende cijfers (*); maar August, keurvorst van

(*) GROEN V. PR. stelt het toch als waarschijnlijk, dat Anna de gemalin van den prins werd, „à cause de sa fortune et de sa parenté." (*Arch.* I. p. 49.) Maar zoo het dan dit niet was, wat kan dan toch den scherpzienden vorst bewogen hebben, naar hare hand te dingen? Zou hij om

Saksen, haar oom en voogd, een flaauwhartig, schraapzuchtig en kleingeestig vorst, verlangde het. Wat was het, dat dezen zijne hartstogteloosheid deed verzaken, om, in spijt van bijna de geheele wereld, het huwelijk met drift door te zetten? Het was eigenbelang. Dat huwelijk zou hem — hèm ook in 't bijzonder — aanzienlijke geldelijke voordeelen aanbrengen, hem voorspraak verschaffen bij het Spaansche hof tot het verkrijgen van een jaargeld, en daarbij het gevaar afwenden, 't welk zijne regering kon bedreigen, wanneer de dochter van Maurits van Saksen met een Duitschen vorst van heerschzuchtige geaardheid mogt huwen, die hem eenmaal het keurvorstendom mogt betwisten. — Filips, landgraaf van Hessen, de held van het protestantisme, de moederlijke grootvader van Anna, betoonde zich een hevig tegenstander van het voorgenomen huwelijk. De verbindtenis der dochter van den schoonzoon, aan wien hij zijne bevrijding uit de gevangenschap en het herstel van zijne magt te danken had, met een vermogend Duitsch vorst, zou zijne hoogste wenschen hebben bevredigd; die met den prins van Oranje, zelf eens anders onderdaan, achtte hij te gering. Daarbij was de prins hem verdacht als voormalig gunsteling van Karel V, en — wat het meest bij hem mag gegolden hebben — een langdurige twist over het bezit van Katzenelnbogen was ten voordeele van het huis van Nassau beslist, en Filips kon zijn' wrok daarover niet smoren. Stellig en onbewimpeld weigerde hij zijne toestemming, en ook zijne beweegredenen, ontleend uit de zorg om zijne kleindochter in een katholijk gewest aan gevaar van geloofsverandering bloot te stellen, waren gemoedelijk en eerlijk gemeend. Wel werd door VAN DER HORST, op grond eener uitdrukking van STRADA, tegen Filips van Hessen aangevoerd, dat hij zich door zijne weigering had willen

---

redenen van staat — ik zeg niet haar aller onbevalligst uiterlijk, maar hare onzachte, onbuigzame, norsche inborst voorbijgezien hebben, of daarvoor willens blind zijn geweest?

wreken op den prins van Oranje, wien hij vergeefs getracht had het huwelijk met eene zijner eigen dochters op te dringen, en dat hij zelfs aangeboden had die dochter daarvoor het luthersche geloof te doen verzaken; maar deze dubbele beschuldiging wordt door den schr. uitvoerig wederlegd en krachtig ontzenuwd. — Wat bij de onderhandelingen over 's prinsen huwelijk vooral in 't oog moet gehouden worden is dit, dat nog niet, gelijk later, een scherpe grenslijn tusschen de roomsche en de protestantsche deelen van Duitschland getrokken was. Onderscheiden vorsten, protestantsch in hun hart, regeerden over roomsche landen; van velen, ook van geheele vorstenhuizen, was het moeijelijk te bepalen welke vlag zij voerden. Zoo ook in de Nederlanden. Megen, Berg, Montigny en anderen waren eenstemmig in het tegenwerken der inkwisitie; Willem van Oranje zelf, schoon dienaar des konings, betoonde zich het protestantisme niet ongenegen, en aan zijn hof vond zijn broeder Lodewijk, vurig aanhanger der hervorming, veiligheid en liefde. Deze halfslachtigheid — zoo als de schr. het noemt — deze gewoonte om het staatsbelang meer dan het verschil van godsdienst te doen gelden, maakten de huwelijks-onderhandelingen tusschen den keurvorst en de gemagtigden van den prins gemakkelijk. Van de zijde des eersten werden geen stellige voorwaarden bedongen voor hetgeen Anna na haar huwelijk zijn of doen kon, en van de zijde van den prins werd geen verzaking van haar luthersch geloof gevorderd.

Na deze opmerkingen ten aanzien van de eerste huwelijks-onderhandelingen, komt de schr. op de verzekering, door den prins aan Filips II gegeven, dat hij zich naar 's konings genoegen gedragen en dat zijne vrouw na haar huwelijk *katholijk* zou leven; — daarna op de schijnbaar hiermede strijdende beloften, aan hare bloedverwanten gegeven, dat zij, ten aanzien van haar geloof, vriendelijk behandeld en niet met geweld tot verzaking harer luthersche belijdenis genoodzaakt zou worden; — eindelijk op eene eigenhandige schriftelijke

verklaring, waarbij Willem, onder verpanding van zijne vorstelijke eer en goede trouw, zou verklaard hebben, aan zijne gade volkomen vrijheid te gunnen in het uitoefenen der godsdienst, waarin zij onderwezen en opgevoed was; haar nimmer door woord of bedreiging daaraan ontrouw te maken; haar gelegenheid te zullen verschaffen om het avondmaal onder de beide gedaanten te ontvangen, en zoo veel in zijn vermogen was te zullen zorgen, dat de kinderen, uit zijn huwelijk met Anna verwekt, naar de Augsburgsche belijdenis wierden onderwezen. Breedvoerig is de schr. in de behandeling dezer punten. Zijne redenering is als een keten, waaruit ook de minste schakel niet gemist kan worden, en waarvan het dus onmogelijk is, het beloop bij verkorting op te geven. Van alles is partij getrokken, wat dienen kan om de zaak in het licht te stellen: van het karakter der handelende personen, van de heerschende beginselen en denkbeelden der eeuw, van briefwisselingen en andere oorkonden. Inderdaad, de prins vorderde, dat zijne echtgenoot te Breda op katholijken voet leven zoude; zóó schreef hij er over aan den koning, en men moet het *katholijk* leven in den geest van dien tijd opvatten. Dat was geen huichelarij, want hij dacht toen niet protestantsch, maar was werkelijk roomsch. Hij mag Granvelle op dit punt misleid hebben en hem beloofd, dat hij zijne bruid tot eene geloofsverzaking zou trachten over te halen; maar bedrog en misleiding waren het eerst van de zijde van Margareta en Granvelle gekomen. Met zijne bruid en met hare bloedverwanten heeft hij op dit punt steeds eerlijk en rondborstig gehandeld; hun nooit het uitzigt gegeven, dat zij, als zijne gemalin, ongestoord en in 't openbaar, de godsdienst waarin zij was opgevoed zou kunnen uitoefenen; maar alleen verzekerd, dat hij zijne aanstaande niet met geweld tot verzaking harer belijdenis zou noodzaken. Was er iets, wat hem den schijn van het tegendeel gaf, het was dit, dat hem, zoo wel door den keurvorst, hoog ingenomen met het huwelijksplan en vast besloten om dat, het

kostte wat het wilde, ten uitvoer te helpen brengen, als door de hartstogtelijk verliefde bruid zelve, bij den landgraaf van Hessen eene toegeeflijkheid werd toegedicht, welke hij nimmer had betoond. En wat die verklaring betreft: de schr. toont op diplomatische gronden, dat die nimmer geteekend is, nimmer in officielen vorm heeft bestaan, ja, dat de prins, noch mondeling, noch schriftelijk, zulk eene verklaring heeft kunnen afleggen. — Het resultaat van dit alles is, dat 's prinsen katholicisme in dien tijd niet gehuicheld was en dat hij, door het vertoon daarvan, noch den koning, noch zijne bloedverwanten, bedrogen heeft. Het huwelijk, ja, werd te Leipzig naar luthersche wijs voltrokken; in Saksen kon dat niet anders plaats hebben; maar het concilie van Trente was nog niet gesloten en de kerk had nog geen uitspraak gedaan over de onwettigheid van een huwelijk, door een ongewijd priester ingezegend.

De schr. gaat nu over tot de naaste gevolgen van het huwelijk. — De Spaansche geschiedschrijver CABRERA had verzekerd, dat de prins zijne hofhouding te Brussel op ketterschen voet had ingerigt, en latere geschiedschrijvers hebben hem dit nagezegd. De heer V. D. B. nu toont overtuigend aan, dat, zoo de prins zich al eene afwijking van de gevestigde orde van zaken veroorloofd had, zulks allerminst te Brussel kon plaats gehad hebben, en brengt stellige bewijzen bij van het tegendeel, die onder anderen ontleenende uit de omstandigheden, welke de eerste bevalling der jonggehuwde vergezelde. Maar ook te Breda, de andere en voornaamste hofplaats van den prins, kwam de katholijke eerdienst niet in verval. De hofhouding werd er van dag tot dag vrolijker, Anna zelve van oogenblik tot oogenblik darteler, en dat was toen niet naar kettersche wijs. Het blijkt verder, dat er geen luthersch huisgeestelijke de dienst deed, ja zelfs het lutherdom naauwelijks bekend was. Het tegendeel wordt wel beweerd uit hetgeen plaats gehad zou hebben bij den doop van den zoon, waarvan Anna in December 1564 beviel, en daaruit heeft men op

nieuw aanleiding tot beschuldiging tegen Willems opregtheid ontleend. Maar de gronden van dat beweren, bestaande hoofdzakelijk daarin, dat *twee* vorsten (die van Hessen en van Saksen) als gevaders daarbij werden vertegenwoordigd, en voorts, dat de doop twee maanden na de geboorte plaats had, wordt door den schr., voornamelijk uit het toen vigerend kerkelijk regt, volkomen wederlegd.

Een voornaam punt bleef nog te behandelen over: de invloed, welke aan Anna van Saksen op de geloofsverandering van den prins toe te schrijven is. Ter beoordeeling hiervan slaat de schr. nu het oog op het inwendig leven, het gemoedsbestaan en de godsdienstige overtuiging van den vorst. Zijn vroeger katholicisme, schoon geenszins gehuicheld, was niet op vasten bodem geworteld. In 1566 toonde hij te Antwerpen eene kennelijke overhelling tot de lutherschen; hij riep hen te hulp, om de onstuimigheid der calvinisten te bedwingen; maar toen bleek het reeds, dat gemoedelijke overtuiging zich met redenen van staat gelukkig vereenigden, om over zijn later optreden aan het hoofd van den opstand te beslissen: die van de Augsburgsche belijdenis toch waren toen te Antwerpen geduld. Maar ziet: na uitgeweken te zijn naar Duitschland, kwam hij terug onder calvinistischen invloed, en de meerderheid der uitgeweken Nederlanders, die hem vergezelden, waren calvinisten. De schr. houdt het er voor, dat, schoon de prins zich soms achter het masker van het lutherdom verschool, om de slagen, tegen de hervorming gerigt, te ontgaan, zijn verstand werkelijk gestemd was voor de calvinisten, omdat hij tijdig inzag, dat aan hunne partij hier de toekomst behoorde. Hij verklaart dit nader dááruit, dat Willem van Oranje, schoon Duitsch van afkomst, meer opgebragt was naar Fransche of Waalsche zeden; dat de vurige, stoutmoedige en rusteloozé predikers uit Frankrijk het bij hem moesten winnen boven de Duitsche godgeleerden, met hunne onophoudelijke twistredenen en „melancholische" vermaningen; dat

hij reeds in 1564 met Guido de Bres en andere volgelingen van Calvijn en Beza in aanraking was en over een stelsel van staatkundig-godsdienstige verdraagzaamheid onderhandelde. Nergens vindt men een lutherschen raadsman aan zijne zijde, en die zou daar toch niet ontbroken hebben, bijaldien de prinses of haar gevolg invloed op hem in 't godsdienstige hadde uitgeoefend. Zijne moeder, zijne Duitsche bloedverwanten, bezochten hem van tijd tot tijd; maar zij waren magteloos om hem voor hunne godsdienstige partij te winnen, — hoe veel te minder kan men „zijne geloofsverandering toeschrijven aan dat booze wijf, aan wie een ongelukkig oogenblik hem had gekoppeld"? hoe veel te minder, daar zij zelve nimmer gehechtheid aan haar vaderlijke godsdienst had betoond?

Verrassend is het slot der verhandeling. Van de „jeugdige vorstin, zonder zedelijkheid, zonder schoonheid, die, door wereldsche ijdelheid verblind, voor onbevredigde eerzucht in dronkenschap en wellust verstrooijing zocht" (*), wordt plotseling het oog afgeleid en gevestigd op „een vrouwenbeeld, met al de bekoorlijkheid, met al de deugden harer sekse versierd." Die vrouw was de echtgenoot van Mr. Joan Rubbens, oud-schepen van Antwerpen en van daar in 1568 om de godsdienst naar Keulen gevlugt; en die Joan Rubbens was in het overspel Anna's medepligtige. In Maart 1571 op last van den prins en diens broeder Johan van Nassau opgeligt, scheen hij niet anders dan het vonnis des doods te kunnen verwachten en smeekte hij zelf om de genade van door het zwaard te worden geregt; maar „als eene tweede Voorzienigheid waakte over hem de beleedigde echtgenoote, de edele Maria Pepeling." Vol teedere genegenheid en getuigende van edelmoedige vergiffenis zijn twee brieven aan haren echtgenoot, hier als Bijlagen medegedeeld. Aan hare dringende en roe-

(*) Maar wat beteekent het woord *weerzin*, op bladz. 133, reg. 22? Is het den schrijver onwillekeurig uit de pen gevallen, of is het een drukfout?

rende boden, gevoegd bij het aanbod van een aanzienlijken borgtogt, gelukte het eindelijk, zijn ontslag te bewerken; de echtgenooten namen, met goedvinden van graaf Johan, hunne woonplaats te Siegen, en dáár was in 1577 de groote schilder Pieter Paulus de eerste vrucht hunner hereeniging.

Teregt verklaart de schr. in zijn voorberigt, dat het huwelijk van Willem van Oranje met Anna van Saksen eene zoo uitvoerige behandeling niet verdiende, maar dat hij aan het tafereel kleur en leven heeft willen bijzetten, den voor- en achtergrond er bij heeft willen schilderen. Wij zijn hem daar dankbaar voor, want zóó heeft hij niet alleen de hoofdgroep in het juiste licht geplaatst, maar ook „de omstandigheden en het kostuum van den tijd, waarin de gebeurtenissen plaats hadden" geteekend en het „portret geschetst der personen, welke ter regter, of ter linkerzijde van het tafereel behoorden te staan." Belangrijke beelden en nevengroepen treden daardoor voor den dag. Wij zien Oranje en Granvelle hunne wederzijdsche betuigingen in de vormen van hoffelijkheid en vertrouwen knellen, terwijl toch de vriendschap, die vroeger tusschen hen bestond, reeds in vijandschap was overgegaan. Wij leeren, dat niet de verheffing van Granvelle tot het kardinaalschap, maar de verandering der regering te Antwerpen buiten medewerking van den prins, die als burggraaf daarop regt had, tot de uitbarsting van Willems lang gesmoorden wrok aanleiding gaf en de ijverzucht der Nederlandsche grooten tot het uiterste dreef. Wij worden ingeleid in des prinsen hofhouding te Brussel, waar vier en twintig edelen en achttien edelknapen de gewone dienst verrigtten en waar de Duitsche vorsten hunne koks heenzonden, om zich in hunne kunst te volmaken. De opkomst en de vroegste toestand der hervormde gemeente te Breda wordt uitvoerig geschetst. Guy de Bres, van wien een brief als Bijlage wordt medegedeeld, treedt te voorschijn als „aan geloofsijver en onverschrokkenheid eene behendigheid en vaardigheid parende, die hem jaren lang te

midden zijner stoute ondernemingen beveiligde, en aan wiens kunde en gematigdheid zelfs door Granvelle hulde werd bewezen." Eindelijk — om niet meer te noemen — als geboorteplaats van het verbond der edelen in 1565 wordt, met voorbijgang van de bruiloft van Montigny en van Culenborgs hof te Brussel, de badplaats te Spa aangewezen (*), waar, in 't laatst van dat jaar, de markgraaf van Bergen, Lodewijk van Nassau, De Hammes, Jan van Marnix en Gilles de Clerq te zamen waren.

De heer v. d. b. heeft in dit werk onderscheiden proeven geleverd van zijne zeldzame bekwaamheid om briefwisselingen en andere oorkonden uit het voorledene te bestuderen, te beoordeelen, onderling te vergelijken, aan den geest en de denkbeelden van den tijd te toetsen en alzoo aan de historiekennis dienstbaar te maken. Van hem, sedert geplaatst aan het hoofd van ons rijksarchief, mag men billijk verwachten, dat hij op de ruime baan, die daar voor hem geopend ligt, met zijne talenten nog groote winst voor onze vaderlandsche geschiedenis zal weten te doen, en nog menig vooroordeel doen wijken, menig betwist punt ophelderen, menig onbekend feit aan het licht brengen of in zijn ware gedaante voorstellen. Daartoe moge het hem niet aan lust, kracht en aanmoediging ontbreken!

I. A. N.

13.) *Register van het Archief van Groningen, door* Mr. H. O. FEITH, *archivarius der provincie Groningen. Chronologisch gedeelte.* 802—1534. *Eerste deel.* Te Groningen, bij A. L. Scholtens, 1853. Gr. Oct. 392 bladz.

Het archief van Groningen bestaat, volgens het voorberigt van dit werk, in een groot aantal oorspronkelijke

(*) Het bewijs hiervoor hopen wij toch later van den schrijver te vernemen.

perkamenten brieven en in *cartularia* of bij elkander gebonden verzamelingen van losse stukken, deels oorspronkelijk op papier, deels afschriften. Het is afkomstig van de stad Groningen en van de Ommelanden, van de hoofdkerken en gasthuizen binnen de stad, van het provinciehuis en van het voormalig provinciale hof. Het oudste oorspronkelijk charter, in dit Register vermeld, is de *fundatio parochialis ecclesiae ad amnem dictam ter Aa* van het jaar 1246. De oudste stukken, waarvan afschriften voorkomen, zijn, behalve den overal verspreiden voorregtsbrief der Friezen van 802, de giftbrieven van Henrik II en Koenraad II van een *comitatus de Thrente* aan de kerk te Utrecht en die van Henrik III van de *villa Groninga* aan St. Maarten, uit de jaren 1024, 1025 en 1040. Het spreekt van zelf, dat nagenoeg al de charters, van welke in dit Register, althans tot op het jaar 1400, de inhoud is opgenomen, reeds door Mr. R. K. DRIESSEN in zijne *Monumenta Groningana* (Gron. 1822—1830) waren uitgegeven. Men herinnert zich, dat de verzameling van DRIESSEN niet verder loopt, dan het einde der veertiende eeuw, en dat de charters, welke hij uit latere eeuwen in de ophelderende aanteekeningen heeft medegedeeld, wel de belangrijkste, maar betrekkelijk weinig in getal zijn. Het zijn dus vooral oorkonden uit de vijftiende en zestiende eeuw, met welker bestaan wij uit het vóór ons liggend werk bekend worden. Daar zijn er enkele onder van meer algemeen geschiedkundig belang, bij voorb.

1414. Vrede door hertog Willem gegeven aan Keno van den Broeke.

1418. Traktaat van de Westfriezen en eenige ballingen met hertog Jan van Beijeren.

1473. Verbond tusschen de stad Groningen en de Ommelanden, tegen alle Duitsche en Zuidersche heeren.

1498. Filips van Oostenrijk doet, ten behoeve van hertog Albrecht van Saksen, afstand van zijn regt op Friesland.

1513. Verbond tusschen George, hertog van Saksen, en Frederik van Baden, bisschop van Utrecht.

1514. Rijksban, ten behoeve des hertogs van Saksen, door

keizer Maximiliaan, tegen graaf Edzard van Oostfriesland en zijne helpers en aanhangers uitgeschreven.

1528. Vredesverdrag tusschen keizer Karel V en Karel, hertog van Gelder.

1531. Brief van Karel, hertog van Gelder, aan zijnen bastaardzoon Karel van Gelre, stadhouder van Groningen, dat Bartolt Entes het mandaat tegen de Lutheranen verder uitstrekt, dan des hertogs meening is.

Verreweg de meeste echter betreffen enkel plaatselijke aangelegenheden en zijn grootendeels *verzegelingen*, oorkonden namelijk van handelingen, waarbij renten of vaste goederen verkocht en overgedragen worden, en welke in dit register onder den naam van *stokleggingsbrieven* voorkomen, zoo menigmaal die overdragten werkelijk *per effestucationem* plaats hadden, een regtssymbool, hetwelk in Drenthe, het Gooregt en Selwert het langst schijnt stand gehouden te hebben.

Dit Register is vervat in *tijdrekenkundige* orde (een *alphabetisch* zal, blijkens het voorberigt, later volgen), hetgeen echter alleen betrekking heeft op de volgorde der *jaren*, want op die der *dagteekeningen* is daarbij geen acht geslagen. Wij kunnen dit niet goedkeuren (*), evenmin als dat de schr. wel in de woorden of cijfers van het oorspronkelijke de *dagen* opgeeft, op welke de stukken uitgevaardigd zijn, b. v. *Maandag na Letare*, *Woensdag na Visit. Mariae* enz., maar niet even zoo het *jaargetal.* Soms is dit toch niet te missen, zooals b. v. bl. 185, waar, onder het jaar 1475, voorkomt een brief van burgemeesteren en raad van Emden, gegeven *Donderdag voor Paschen:* staat daar nu het jaartal 1474 bij, dan is dit stuk in het register goed geplaatst; maar is het 1475, dan behoorde het hier onder het jaar 1476 voor te komen. Zoo is het ook met den brief van 15 Maart, op bl. 199, geplaatst onder het jaar 1499. — Het is inderdaad jammer, dat de schr. eenigermate de wetenschap heeft op-

(*) Hoe daardoor afgescheiden wordt wat bij elkander behoort, kan men bij voorb. opmerken ten aanzien der brieven betrekkelijk Joh. Rengers van ten Post, op bl. 200 en 201.

geofferd, om plaats en tijd te winnen. Wij meenen het, althans gedeeltelijk, hieraan te moeten toeschrijven, dat de namen van de getuigen der handelingen verzwegen worden; dat de wijs, waarop de oorspronkelijke stukken bezegeld zijn, en de toestand der zegels, niet vermeld worden, even min als de onderteekening, voor zoo ver die plaats had; dat de bestaande uitgaven der charters, welker inhoud hier opgenomen is, niet aangewezen zijn. Het Register, welks vervaardiging ongetwijfeld veel tijd en inspanning heeft gevorderd en waarvan de uitgaaf door eene gunstige beschikking der gewestelijke staten bevorderd wordt, zou door deze toevoegselen in bruikbaarheid en waarde aanmerkelijk gewonnen hebben.   I. A. N.

14.) *Tijdrekenkundig Register van alle oorkonden in het stedelijk archief te Zutphen berustende, opgemaakt door* Mr. R. W. TADAMA. *Uitgegeven voor rekening der stad Zutphen. Eerste deel.* Zutphen, W. J. Thieme, 1854. Gr. Oct. IV en 120 bladz.

Men herinnert zich, dat, bij het opmerkelijk besluit van den gouverneur van Gelderland (den minister van staat W. A. baron SCHIMMELPENNINCK VAN DER OIJE) van den 10 November 1847 (*), aan de gemeentebesturen in dat gewest eene aanwijzing werd gegeven tot eene wetenschappelijke beschrijving der oude archieven. Naar aanleiding van dat besluit, herzag de heer T. den arbeid, vroeger door hem, gemeenschappelijk met den heer Mr. L. A. J. W. baron SLOET, aan het Zutphensche archief ten koste gelegd, gaf aan het register den vorm, welke bij het bedoelde besluit bedoeld was, en wist de bezwaren uit den weg te ruimen, welke zich aanvankelijk tegen de uitgaaf opdeden.

Het archief van Zutphen was zoo veel zorg en moeite

(*) Zie deze *Bijdragen*, deel VI. *Aank. en Berigten*, bl. 139, 140.

waardig. Reeds in 1190 kreeg de plaats haar stadregt en dat stadregt werd later de grondslag voor andere. Als gevolg daarvan waren de schepenen van vele Geldersche steden gewoon, in zeldzame of twijfelachtige gevallen, bij die van Zutphen, als hun hoofd, te rade te gaan. Reeds vroeg dreef Zutphen uitgebreiden handel, was geen van de minst aanzienlijke leden der Hanze, en vertegenwoordigde op de Hanze-vergaderingen doorgaans de omliggende plaatsen. Als hoofdstad van een der vierendeelen van Gelderland had zij, sedert de beperking van het hertoglijk oppergezag in den aanvang der 15e eeuw, geen gering aandeel in het beleid der regering, en de hulp, welke hare burgers aan den vorst verstrekten, of onttrokken, was steeds van groot gewigt in de schaal der landsaangelegenheden. Eindelijk: haar belang als grensvesting van den staat scherpte, in den oorlog tegen Spanje, beurtelings de wapenen van Alva en van Maurits en hield hare lotgevallen ten naauwste met die van het gemeene vaderland verbonden. — Van het stedelijk archief is, ook uit vroegeren tijd, betrekkelijk weinig verloren gegaan, veel gespaard gebleven. In het deel, dat wij vóór ons hebben, wordt de korte inhoud opgegeven van 928 oorkonden, waarvan 870 over de jaren 996 tot 1600. Daaronder bevinden zich twee oorspronkelijke charters uit de 11e, vijf uit de 12e en niet minder dan negen en dertig uit de 13e eeuw, maar de zegels van deze oudste stukken schijnen doorgaans veel geleden te hebben, of ook geheel verloren gegaan te zijn. — De oorkonden nu, in dit deel beschreven, zijn die, „welke betrekking hebben tot de geschiedenis, bepaaldelijk van de stad Zutphen, of door hunnen (lees *haren*) ouderdom of inhoud geacht kunnen worden, meer algemeen belangrijk te zijn"; terwijl in twee volgende deelen die oorkonden zullen beschreven worden, welke afkomstig zijn van kloosters, kerken en gestichten, zoo binnen als buiten de stad. Over den inhoud in bijzonderheden te treden laat ons bestek niet toe; wij zouden anders menig stuk kunnen bijbrengen, waaruit niet alleen de zaken van staat en van

oorlog, maar ook de geschiedenis van den handel, van het regtswezen, van het geestelijk gezag enz. opheldering kunnen bekomen; maar wij achten ons hiervan te gereeder te mogen ontslaan, omdat de bekwame schr. — immers zoo wij wèl onderrigt zijn — bezig is, van de rijke bouwstoffen, welke het archief oplevert, aan eene historische beschrijving der stad dienstbaar te maken.

I. A. N.

15.) Aan de gewoonte, op de hoogescholen in Duitschland in zwang, om de jaarlijksche uitgaaf der *Series Lectionum* vergezeld te doen gaan met de verhandeling over eenig wetenschappelijk onderwerp, hebben wij ditmaal eene monographie te danken, die in meer dan één opzigt onze aandacht trekt. Het is namelijk die van den hoogleeraar C. F. WURM, tijdelijk rector van het akademisch gymnasium te Hamburg. In het najaar van 1852 begaf hij zich naar Holland, met oogmerk om in het rijksarchief te 's Hage nasporingen te doen omtrent de zaken der Hanze gedurende de 17e eeuw, en bepaaldelijk omtrent de verbindtenis in 1615 tusschen de Hanzesteden en het gemeenebest der Vereen. Nederlanden gesloten. Foppe van Aitzema, jaren lang resident wegens de algemeene staten bij de Hanzesteden, moest daarbij vooral onder zijne aandacht vallen, maar op aansporing van Dr. LAPPENBERG deed hij tegelijk onderzoek naar de geschriften door Lieuwe of Leo van Aitzema, broederszoon van Foppe, nagelaten, en zóó kreeg hij aanleiding om de *Verzeichniss der Vorlesungen* van 1854 op 1855 vergezeld te doen gaan van berigten, uit de archieven, zoo te 's Hage, als te Brunswijk, Bremen en Wolfenbuttel, aangaande de lotgevallen van den oom (Foppe) en aangaande de letterkundige nalatenschap van den neef (den geschiedschrijver) opgezameld.

Van Foppe van Aitzema waren de latere lotgevallen bekend; men vindt ze in CHALMOTS en in KOKS *Woordenboek* opgeteekend, van dat hij in 1630 door de algem. staten aan Wallenstein en Tilly werd afgezonden, tot-

dat hij, zeven jaren later, te Weenen, tot de roomsch-katholijken overging en daar stierf. Maar over zijne vroegere lotgevallen lag een sluijer, en deze is nu, gedeeltelijk althans, door den heer w. opgeligt. — Fries van geboorte, werd hij, na zich te Franeker, te Leiden en op onderscheiden buitenlandsche hoogescholen op wijsbegeerte en regtswetenschap toegelegd te hebben, in 1607 door Henrik Julius, hertog van Brunswijk-Wolfenbuttel tot raad aangenomen. Dezen hertog werd het gezag betwist door zijne hoofdstad Brunswijk, die lid was der Hanze. Men weet, dat de twist tot hevige vijandelijkheden aanleiding gaf; dat de keizer de partij trok van den hertog en in 1611 de stad in den rijksban deed; dat de stad daarentegen, nevens de met haar verbonden Hanzesteden, op de Vereen. Nederlanden hare hoop vestigde. Nu zond de hertog zijnen raad Foppe van Aitzema in 1611, en nogmaals in 1612, naar den Haag, om daar zijne belangen te behartigen. Maar hij overleed den 20 Julij 1613, en een der eerste regeringsdaden van zijnen zoon en opvolger Frederik Ulrich was, dat hij Foppe en zijne vrouw deed opligten en in de gevangenis zetten. Een voorschriftelijke brief der algem. staten kon niet baten ter hunner bevrijding. Eerst in 1614 werd hij onder zwaren borgtogt ontslagen, maar levenslang uit het vorstendom Brunswijk gebannen. Hoezeer de heer w. zich ook beijvere, om door aanvoering van verschillende bescheiden uit Brunswijksche en Wolfenbuttelsche archieven de oorzaak te verklaren der strenge behandeling, welke Aitzema ondervond, het is hem niet gelukt, die volledig in het licht te stellen. — Hoogst waarschijnlijk is het, dat hij, na zijne verbanning uit het Brunswijksche, zich in de Nederlanden ophield en daar nog vertoefde toen hij in Augustus 1617 tot agent der algemeene staten bij de Hanzesteden werd benoemd. Zoo verscheen hij, met openbaar gezag bekleed, aan hetzelfde hof, jegens hetwelk hij zich zes of zeven jaar vroeger bij bezworen oorveede verbonden had, zijn vonnis tot eeuwige verbanning te eerbiedigen!

